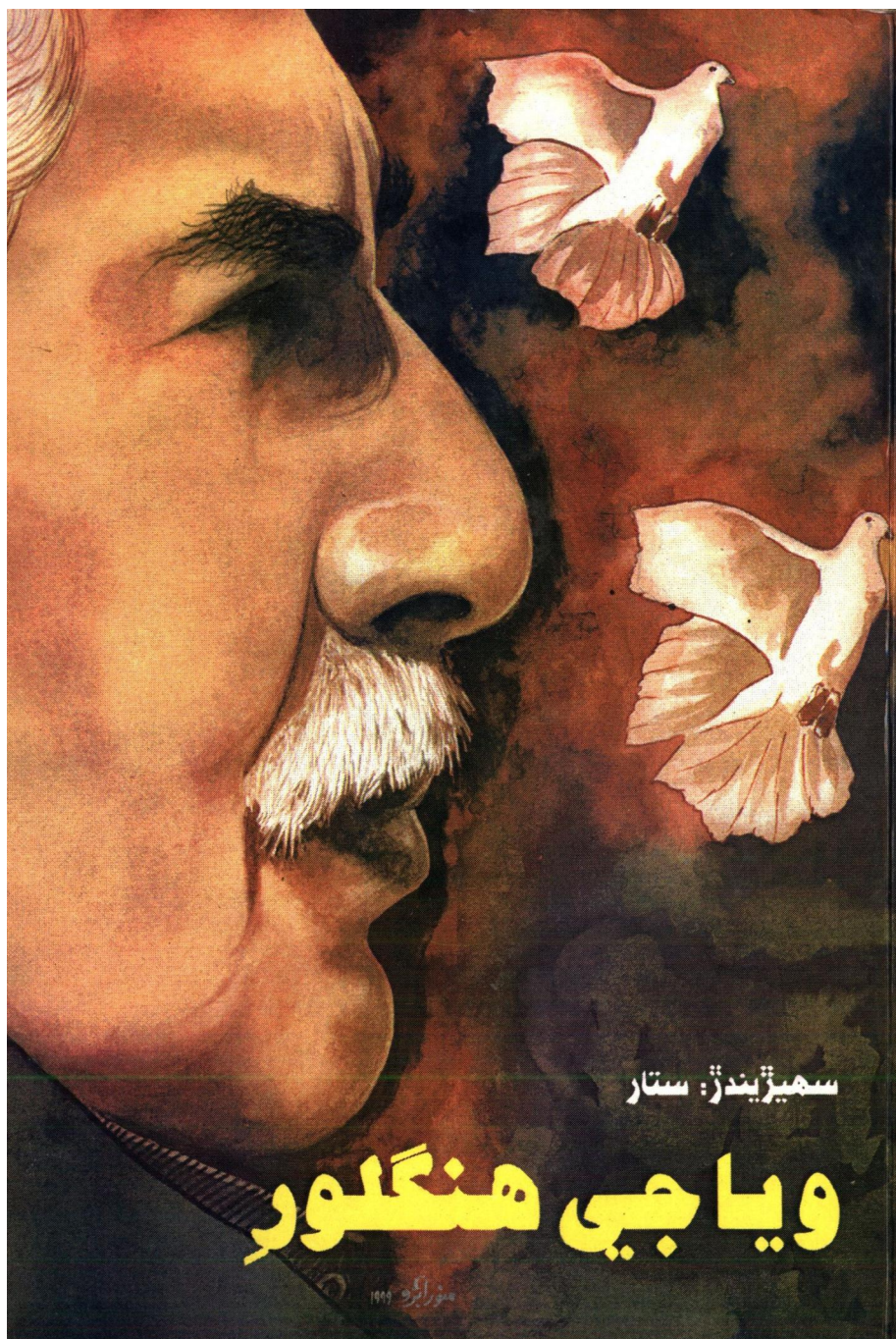

سميٽيندڙ: ستار

ويا جي هنگلور

مئورالڙو ۱۹۹۹

ويا جي هنگلور

سهيڙيندڙ
ستار

سندھ ادبي اڪيڊمي ڪراچي

ڇپائيءَ جا سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو	:	ويا جي هنگلور
سهڻيندڙ	:	ستار
ڪتاب نمبر	:	12
ڳاڻيتو	:	هڪ هزار
ڪپوزرس	:	پيس ڪمپوزرس ڪراچي
ڪمپوزنگ	:	ممتاز خاصخيلي
ڇاپيندڙ	:	ذڪي پرنٽرس، ڪراچي
ڇپائيندڙ	:	سنڌ ادبي اڪيڊمي ڪراچي
		542-سي، بلاڪ-2،
		سينٽرل ڪمرشل ايريا
		پي.اي.سي.ايڇ.ايس
		ڪراچي-75400
		فون: 4554188
قيمت	:	120 روپيا

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

جيڪي هنن جيڪي وڃي نه وڃي،

وڃي پونءِ پيئي، ساريندي کي سڃاين.

مان اها ڳالهه ته وڏي پڪ سان چئي ٿو سگهان ته ادب جي تاريخ پنهنجي
سهڻيندڙن ۽ سنواريندڙن کي ڪڏهن به نه وساريندي آهي. هو انهن کي پاڻ وٽ،
سندن مان ۽ شان مطابق جوڳي جاءِ ڏيندي آهي.

هي ڪتاب مان مرحوم طارق اشرف، ايڊيٽر ماهوار سهڻي حيدرآباد، جي
نانءِ ڪريان ٿو. ڇو جو سندس جاکوڙ جو ڦل هن ڪتاب ’ويا جي هنگلور جي
صورت ۾، اسان جي هٿن ۾ آهي، مون کي اها به پڪ آهي ته سڀاڻي جو ادبي پارکو
۽ تاريخدان، طارق اشرف کي ماهوار سهڻي جي سهڻن تي جس به ڏيندو ۽ خاصي
جاء پڻ.

”محبت پاڻي ۾، رکندا رڙيا ڇن،

تن جو صرافن، ان توريو اگهاڻيو.“

ستار

شيخ اياز

شاعرن اديبن ۽ دانشورن

جي نظر ۾

جانسين اٿي اوطاق ۾، تانسين ساڻن اور،
ڏم ڏم پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٿائڻ گهور،
ويا جي هنگلور، ته گرم ملندئي ڪاڙهي.
-شاه

ترتيب

۱. آچيندي لڄ مران ستار ۹
۲. جيسين باک ڦٽي ڊاڪٽر فهميده حسين ۱۲
۳. باڪمال شعور جو شاعر غلام محمد گرامي ۲۰
۴. سنڌ ۽ سنڌيت جو عيوضي شاعر گوپند مالهي ۲۴
۵. سنڌ جي سوني ڌرتيءَ جو شاعر ڪيرت باباڻي ۳۰
۶. اياز تي ٿيل تنقيد جو جائزو اي. جي. اٽمر ۳۶
۷. نه ختم ٿيندڙ دؤر مهتاب محبوب ۴۱
۸. ذات - ڌڻي شيخ اياز پوٽي. ر. هيرانندائڻي ۶۹
۹. جي تون سرجهڻهار جيءُ انوڪو امدادد حسيني ۷۴
- جڳ ۾
۱۰. شيخ اياز نثر نويس ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي ۸۶
۱۱. اياز جي فڪر جو سفر نند جويري ۸۹
۱۲. اڌري ويندوسانءِ امر جليل ۹۹
۱۳. شيخ اياز آفاقي شاعر احمد سليم ۱۰۲
۱۴. اياز ۾ منظر نگاري تاجل بيوس ۱۰۶
۱۵. شيخ اياز عظيم شاعر پريو وفا ۱۱۶
- عظيم شخص
۱۶. ڪو ڌوبي گهاٽ ته ڳولي آ غلام حسين رنگريز ۱۲۴
۱۷. شيخ اياز جي آجياڻي ۾ موتي پرڪاش ۱۳۲
۱۸. پوپت جو پيرو ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۱۳۷

۱۹. شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ جماليات
ممتاز مهر ۱۴۲
۲۰. سنڌي ادب جو بنيادي ڪهاڻيڪار
ڊڪٽر قاضي خادم ۱۴۹
۲۱. شيخ اياز- سنڌي شاعريءَ جو
پروفيسر ارجن شاد ۱۵۴
- نئون جنم
۲۲. پنهنجا سارير سومرا
مدد علي سنڌي ۱۵۹
۲۳. اياز پيار جو شاعر
اياز لطيف پليجو ۱۶۶
۲۴. تو جا سمجھي سٺ سا اڄ
ثميره زرین ۱۷۱
- تائين اتهاس
۲۵. ڪاتب جو قلم
ريتا شاهائي ۱۷۳
۲۶. ڪراچي شهر شيخ اياز جي
ملڪ نديم ۱۷۷
- شاعريءَ ۾
۲۷. نيارو پنٿ
انور فگار هڪڙو ۱۸۲
۲۸. اياز جي شاعري هڪ مطالعو
امير علي چانڊيو ۱۸۹

آچيندي لڄ مران

ڌرتي، قوم ۽ ٻوليءَ کي جيارڻ ۽ زندہ رکڻ ۾ جيترو هٿ ڪنهن سياستدان جو هوندو آهي، ان کان ڪيئي ڀيرا وڌيڪ شاعر، اديب ۽ دانشور جو هوندو آهي. سياستدان جي من ۾ جيڪو مقصد هوندو آهي، اهو هو اقتدار ۾ اچي ۽ پوءِ ئي ان جي حاصلات پنهنجي قوم، ٻولي ۽ ڌرتيءَ کي آڇي سگهي ٿو. ٻيءَ صورت ۾ هن جي خوابن جي ساڀيا، اقتدار ۾ پنهنجي آهي. ٻئي طرف شاعر، اديب ۽ دانشور پنهنجي هٿن جي حاصلات، پنهنجي شعور، مطالعي، مشاهدي ۽ سوچ، سمجھ مان، جو ڪجهه سرچيندو آهي، اهو بنا ڪنهن لوپ لالچ جي پنهنجي عوام ۽ ٻوليءَ کي آڇي هڪ سڪون ماڻي وٺندو آهي. هن لاءِ سڀ کان وڏي ڳالهه هن جي حاصلات جي مڃتا آهي. شايد مڃتا به نه فقط حاصلات آهي. شاعر، اديب يا دانشور ڪڏهن ڪڏهن قوم جي قسمت به بدلائي ڇڏيندو آهي.

ادب جي تاريخ ۽ دنيا جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملندا، جن ۾ اديبن ۽ شاعرن دنيا جي عوام جون قسمتون بدلائي ڇڏيون آهن. اسان جي ملڪ ۾ به عوام کي شعور ۽ ساڃاهه ڏيڻ ۾ جتي ڪجهه سياستدانن جي محنت ۽ قربانيءَ رنگ لاتو آهي، اتي شاعرن، اديبن ۽ دانشورن جي سگهارين سوچن ۽ پيرائتن پيچرن جي ڏس پاڻ ملهائيو آهي. حقيقت ۾ جيڪا سوچ جي

سگه دانشور، اديب ۽ شاعر پنهنجي لکڻين ذريعي عوام کي بخشين ٿا، انهيءَ جو صلو سڌيءَ طرح سياستدان کي ئي ملي ٿو. اديب، شاعر ۽ دانشور، ”جهڙا هٿڙم ڪانه، اڄ به اهڙا سپرينءَ، واري حالت ۾ گذارين ٿا.

اديب، دانشور ۽ شاعر کي عوام ٻيو ته ڪجهه به ڏئي نه ٿو سگهي، نه ئي سياستدان، هن جي سوچ ۽ لوچ جو ڦل کائڻ کان پوءِ کيس ياد ٿو ڪري. اسان جو ملڪ فرانس به ناهي ۽ اسان جي ملڪ جا سياستدان يا حڪمران جنرل ڊيگال به نه ٿا ٿي سگهن. اسان جا سياستدان، پنهنجي ڌرتيءَ جي ٻوليءَ جي جهولي آباد رکڻ وارن اديبن سان جيڪو مائيلي ماءُ وارو رويو رکڻ ٿا انهيءَ کان سادي سنڌي قوم پليءَ ڀت واقف آهي.

اسان کي فخر آهي ته اسان وٽ هن صديءَ ۾ به اهڙو هڪڙو شاعر، اديب يا دانشور پيدا ٿيو آهي، جنهن ٻوليءَ کي پنهنجي لکڻين وسيلي اهڙو لوڙهو ڏئي ڇڏيو آهي، جو هوءِ سوين ستر، لکين يلغارون، باهيون، نسل ڪشي، شهرن جا شهر تباه ۽ ويران ٿيڻ کان پوءِ به، سڄي جون سڄيون لئبرريون ۽ ڪتابي زخير ساڙڻ جي باوجود به زندهه رهي آهي ۽ زندهه رهندي اچي. اهو آهي شيخ اياز.

هن صديءَ جتي اسان سنڌين سان ڪيترائي ڪلور ڪيا آهن، اتي هن صديءَ ۾ شيخ اياز جهڙو سريلو ۽ سچيتو شاعر اسان جي ڌرتيءَ ڄڻي ڏنو، جنهن شاهه لطيف کان پوءِ، اسان جي ٻوليءَ جي جهوليءَ کي خالي ٿيڻ نه ڏنو آهي. دنيا جون قومون، پنهنجي اديبن جو قدر ڪنديون، سندن لکڻين کي هنئين سان هندائينديون آهن ۽ موت ۾ انهن تي پنهنجي شوقا جا گل نچاڻ ڪنديون آهن. اهڙائي گل نچاڻ ڪرڻ لاءِ محترم طارق اشرف، ماهوار ”سهڻي“ جا شيخ اياز کي ادبي مڃتا ڏيڻ لاءِ ٻه سارا نمبر ڪڍي، هن جي فن، فڪر ۽ ٻوليءَ تي مختلف، سهيوگي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جا رايا ۽ ليک سهيڙي، سنڌي عوام کي سندن درد رکندڙ شاعر، اديب ۽ دانشور کي جوڳو مان ۽ مڃتا ڏيارڻ جي هڪ ڪوشش ڪئي. جيڪي نمبر ان وقت يعني مارچ ۱۹۹۰ع ۽ مارچ ۱۹۹۱ع ۾ ڇاپي پڌرا ڪيا، ان سان گڏوگڏ نه صرف سنڌ ۾، پر هند ۾ به شيخ اياز تي تمامي سپون، اپريل، مئي، جون ۱۹۹۱ع،

ناڪر ڇاولا جي ادارت ۾ ۽ هفتيوار جهولي لال، شري اي . جي . اتر جي ادارت ۾ شيخ اياز ۽ نارائڻ شيام نمبر ۱۵ اپريل ۱۹۹۱ع ۾ پڌرا ڪري، شيخ اياز کي سندس لکڻين تي مڃتا ڏني. انهن کان پهرين شيخ اياز تي هفتيوار برسات يوسف شاهين جي ادارت ۾ پڻ شاندار نمبر ڪڍي، شيخ اياز کي خاصي عزت بخشي. انهن ئي ڏينهن ۾، پاڪستان ٽيليويزن، ڪراچي ۽ پاران، شيخ اياز کي سڄي ملڪ ۾ روشناس ڪرائڻ لاءِ، آڏو ۽ ڀر هڪ پروگرام ”شهر وفا“ جي عنوان سان، بيدل مسرور جي نظرداريءَ هيٺ هلايو هو.

عوام، ڪنهن به اديب، شاعر يا دانشور کي انکان وڌيڪ ٻيو ڏئي به ڇا ٿو سگهي. اسان جي اوجھ، اڻ هوند ۽ اڃاڻ عوام وٽ ڪنهن کي به لفظن جا گل آڇڻ کان سواءِ ٻيو آهي به ڇا؟ سنڌ ادبي اڪيڊمي، ڪراچيءَ، انهن سڀني جي ڪيل محنت کي، جيئن جو تيئن، سهڻي، اڃاڻ به ائين چڻجي ته انهن مان چونڊ ڪري، سنڌي نوجوان نسل جي مطالعي لاءِ، ٻيهر ”ويا جي هنگلور“ جي سري هيٺ ڇاپي پڌرا ڪيا آهن.

شيخ اياز، هن موجوده دؤر ۾، ادب جي افق تي ڪهڙي ستاري جي جاءِ ماڻي ٿو، ۽ شيخ اياز عالمي ادب ۾ ڪيتري جاءِ والاري ٿو، اها پروڙ اوھان کي، هن تي لکيل هند- سنڌ جي مڃيل اديبن، دانشورن ۽ شاعرن جي لکڻين مان پڄي سگهي ٿي.

اسان آخر ۾ ماهوار ”سهڻي“، هفتيوار ”برسات“ تمامي ”سپون“ ۽ هفتيوار ”جهولي لال“ کان معذرت خواهه آهيون. اخلاقي طور تي اسان کي هن کان اجازت وٺڻ گهرجي هئي پر اسان اها جرئت، عوام جي حق ۾ ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته اهي مٿيان سڀ جا سڀ نمبر، هن وقت ملڻ محال آهن، پر نئين نسل کي، خاص ڪري جيڪو ۱۹۹۱ع کان پوءِ ادب ڏانهن لڙيو آهي، ان کي ملڻ محال آهن. اسان کي قوي اميد آهي ته مٿين رسالن جا ايڊيٽر/سپارڪ اسان جي ڪوتاهيءَ کي نظر انداز ڪري، عوام جي حق کي نظر ۾ رکي، معاف ڪندا ۽ پڙهندڙ دل و جان سان سامي سڄ وڙاءِ کي قبول ڪندا.

ستار

ڪراچي

18 سيپٽمبر 1999ع

جيسين باک ڦٽي

شيخ اياز هن ڌرتيءَ جو، هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هئڻ ناتي اسان جي ادب ۾ سڀ کان وڌيڪَ بحث هيٺ آيل، سڀ کان وڌيڪَ اختلافي Controversial ڪردار رهيو آهي. هن تي سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ اڃا به ٻيو لکيو پر ڏٺو وڃي ته سندس شخصيت توڙي شاعريءَ سان انصاف نه ڪيو ويو آهي. سندس فن ۽ فڪر کي سمجهڻ ۽ سمجهاڻ جي خاطر خواه ڪوشش ڪانه ڪئي وئي آهي. اهو ان ڪري ٿيو آهي جو مٿس لکڻ وارا ٻن واضح گروهن ۾ ورهايل آهن. هڪڙا ساڻس محبت ڪرڻ وارا سندس ويجهن ساٿي ۽ دوست رهيا آهن ۽ ٻيا ساڻس ڪو وڃر رکندڙ سندس مخالف رهيا آهن (جن جو تعداد بهرحال پهرئين قسمن وارن کان گهٽ آهي) اها ڳالهه هڪ طرح سٺي به آهي ته خراب به. سٺي ان ڪري جو ڪنٽرو ورسِي ماڻهن جو توجهه ڇڪائيندي آهي ۽ اهم ماڻهو ئي ڪنٽرو ورشيل ٿيندا آهن. خراب وري ان ڪري جو ادبي تنقيد جي معيارن موجب اياز تي ان ڌرتيءَ غيرجانبدار ۽ باقاعدي ادبي تنقيد ٿي ئي ڪانهي. مولانا

غلام محمد گراميء کان وٺي ستار پيرزادي تائين اياز سان محبت ڪندڙن جي هڪ تمام ڊگهي فهرست آهي. جن جي مقالن، مهاڳن مضمونن ۽ تاثرن ۾ ادبي تنقيد کان به وڌيڪ محبت ۽ عقيدت جو عنصر ٿو ڏسڻ ۾ اچي، وري ٻئي طرف سردار علي شاهه ڏاڪو، آدرش يا تاج محمد سمون آهن جن جي مضمونن ۾ فني يا فڪري پهلوئن تي نڪتہ چينيءَ سان گڏوگڏ اياز جي ذات کي به تنقيد جو نشانو بڻايو ويو آهي جڏهن ته اصولاً اياز تي تنقيد ڪرڻ وارن کي سندس فن جي پرک ڪرڻ گهرجي ها، سندس فڪر جي حوالي سان منجهس ايندڙ تبديلين کي سندس دور جي ملڪي ۽ بين الاقوامي سياسي سماجي حالتن جي تناظر ۾ ڏسڻ گهرجي ها ۽ هن جي شخصيت يا نظرين ۾ محسوس ٿيندڙ ڪنهن به تضاد تي لکڻ کان اڳ ۾ سندس نفسياتي ۽ ذهني ڪيفيتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ها. هڪڙي ڌر کيس غلطين کان مبرا ۽ مٿاهون ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي رهي ۽ ٻي سندس ادبي قد گهٽائڻ لاءِ مٿس الزام تراشي ڪندي رهي. ايئن ٿيڻ نه گهريو هو. پهرئين لڏي ۾ وڏا وڏا نالا اچن ٿا جن جو ادب ۽ ادبي تنقيد جي حوالي سان مطالعو ۽ ڄاڻ ڪنهن به ريت گهٽ ڪونه هئا/ آهن. مولانا غلام محمد گرامي، محمد ابراهيم جويو، رسول بخش پليجو، سراج، ڊاڪٽر جبار جوڻيجو، امداد حسيني، سحر امداد، ملڪ نديم، قاضي خادمر، ولي رام ولي، سنڌي ادبي دنيا جا وڏا نالا آهن، جن شيخ اياز جي ڪتابن جي مهاڳن ۾ توڙي رسالن اخبارن ۾ مقالن ۽ مضمونن جي صورت ۾ گهڻو ڪجهه لکيو آهي ۽ هن وقت انهن سڀني کي ڪڍ پڙهي ڏسو ته ڪن جو انداز کيس ڍال مهيا ڪندڙ دفاعي Defensive لڳندو ته ڪن جو صفائي پيش ڪرڻ وارو يا Appologetic چو ته ڪنهن وقت خاص حالتن ۾ هڪ وڏو گروه رجعت پسند ليکڪن جو مٿس تمام اڳرائي واري يا جارحاني Offensive نموني ۾ لکي رهيو هو ۽ سنڌ ۽ سنڌي اديبن کي عمومي طرح ۽ ترقي پسند يا قوم پرست اديبن کي خصوصي طرح وقت جي حاڪمن ۽ استبداد شمينت اڳيان ڏوهاري ثابت ڪري رهيو هو ۽ ”ادب ڪي آڙ ۾.“ ۽ ”شيخ اياز ڇا ٿو چاهي“، جهڙا ڪتابڙا لکجي رهيا هئا. انهن جو جواب ڏيڻ وقت جي ضرورت هئي. اهڙي ماحول ۾ مولانا غلام محمد گرامي ۽ پنهنجو مشهور مقالو ”مشرقي شاعريءَ جا فني قدر“ مهران ۾ لکي سموري مشرق جي چونڊ عربي فارسي ۽ اردوءَ جي شاعرن جي خيالن سان اياز جي شاعريءَ ۾ موجود ڪيترين ئي ڳالهين جي ڀيٽ ڪري ڇڻ ته کيس جواز ٿي مهيا ڪيو ۽ سندس بچاءُ ٿي ڪيو. اهو مقالو ڪن حلقن تمام گهڻو پسند ڪيو پر ڪن حلقن ان جي موت ۾ به گهڻائي ليک لکيا پر ان جي تاثر کي ختم نه ڪري سگهيا، ان کان پوءِ ٻيو اهم ڪتاب رسول بخش پليجي جو ”انڌا اونڌا ويڄ“ هو جنهن ۾ پڻ سنڌ جي ڪلاسيڪي توڙي جديد شاعريءَ کي تحفظ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. خاص

طور اياز کي هن نه فقط پاڪستان جو پر دنيا جو وڏو شاعر ڪري مڃائڻ جي ڪوشش ڪئي. هڪ انٽرويو ۾ هن ائين به چيو ته ”سمورن زمانن جي سمورين زبانن جا جيڪي عظيم شاعر ٿي گذريا آهن، مان سمجهان ٿو ته ڪوبه انصاف پسند شخص سموري دنيا جي عالمي تاريخي سطح جي اڳين صف ۾ شيخ اياز کي بيمارڻ تي مجبور ٿي پوندو.“

ٻئي طرف ڏٺو وڃي ته اياز تي هن وقت تائين جيڪا به تنقيد ٿي آهي اها ذاتي يا نظرياتي حوالي سان ٿي آهي، فني حوالو ان سان اتفاقي اچي ويو هجي ته اها ٻي ڳالهه آهي. ادبي تنقيد جي لاءِ خالص ادبي معيارن موجب فھر جا بداري پهريون شرط هوندو آهي. هڪ نقاد سڀ کان اول هڪ پڙهندڙ جي حيثيت ۾ متاثر ٿيندو آهي جيستائين ڪوبه نقاد ڪنهن ليکڪ کان متاثر ڪونه ٿيندو تيستائين تنقيد وجود ۾ ئي ڪانه ايندي. اهو تاثر پوءِ منفي به ٿي سگهي ٿو ته مثبت به. پر تاثر ضروري آهي. اهو پسنديدہ به ٿي سگهي ٿو ته ناپسنديدہ به. ذاتي پسند به سڀاويڪ آهي، پر جڏهن پڙهندڙ جي اندر جو نقاد لکڻ لاءِ آمادہ ٿيندو ته ضروري آهي ته هو انهيءَ پسند يا ناپسند جا سبب ڄاڻائي جيڪو هڪ مروج طريقو آهي پر اتي اچي اسان جا نقاد توازن يا جذباتي ٺهراءُ وڃائي ويهندا آهن.

نقادن جو هڪڙو گروهه فن کي ان جي تاريخي ۽ سماجي تناظر کان بنهه ڌار رکي، اخلاقي يا افادي پهلوءَ کي غير اهم سمجهي صرف فني لحاظ کان مڪمل جمالياتي تجزيو ڪرڻ کي ئي صحيح پرک جو طريقو ٿو سمجهي. ان جو خيال آهي ته تاريخي، سياسي، سماجي، اخلاقي يا نظرياتي پيمانن موجب پرک ڪرڻ سان نه رڳو خود فن جو پنهنجو حسن متاثر ٿيندو پر پاڻ ان جو احساسات ۽ جمالياتي تجربو به ضايع ٿي ويندو، جيڪو ان کي پڙهڻ سان مٿي سگهيو آهي. ان ريت اهو طبقو فن کي هر قسم جي سماجي ذميداريءَ کان آڇو ڪريو ڇڏي، اهو مقصديت، ڪمٽمينٽ ۽ جوابداريءَ وغيره جهڙن لفظن جو مخالف آهي.

پر جڏهن وقت ثابت ڪيو ته ادب جو سماج سان گهرو تعلق آهي ته پوءِ ان جي ماضي، حال ۽ مستقبل کان ڪيئن ٿو ڌار ٿي سگهي؟ فني لحاظ کان به هر دؤر جون پنهنجون تقاضائون هونديون آهن، انهن جي به ته پوئواري ضروري هوندي آهي. اهڙيءَ طرح انهي نقطه نظر جنم ورتو ته ادب تاريخ سماج، جماليات، معاشيات، سياست، نفسيات، مطلب ته زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکي ٿو ان ڪري ان جي پرک ڪرڻ مهل پڻ اهي سڀ عنصر سامهون رکڻ گهرجن..... پر ڏٺو ائين ويو آهي ته هي طبقو پڻ ڪجهه وقت کانپوءِ انتها پسنديءَ جو شڪار ٿي ويو. مقصديت، ڪمٽمينٽ ۽ جوابداريءَ جي حد کان وڌيڪ اظهار سان پرچار ۽ پروپيگنڊا جي ڌڻ اچڻ لڳي. هن قسم جا نقاد ڪنهن اديب يا شعر جي ڪنهن هڪ پهلوءَ کي اچي ولندا هئا پوءِ هن کي ترقي پسند، رجعت پسند، فاشسٽ بورجوا ۽ الائي ڇا ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ويندا هئا. ائين ڪندي هو

ان اديب يا شاعر جي فني خوبين کي پنهنجي نظر انداز ڪري ڇڏيندا هئا... انتها پسندي اها هئي جو ڪنهن نقاد جي نظريي مطابق شاعر يا اديب جي سموري تخليقي زندگيءَ مان ڪو هڪ لفظ يا جملو ڳولي ان مطابق ان تي ڪو ٺهڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي.

اردوءَ جي ادبي تاريخ ۾ به اهڙا ڪيئي مثال موجود آهن. نياز فتح پوريءَ جي ترقي پسند نظرين سبب پهرين کيس ملحد، ڪافر ۽ دهريو چيو ويو ۽ هاڻي وينا سندس ورسيون ملهائين. هن کي اردو ادب ۾ تمام اوچو مقام مليل آهي. اقبال کي هندستان ۾ ڪميونسٽ ۽ فري ٿنڪر ڪري پيش ڪرڻ لاءِ ڪيترائي سندس شعر جواز طور پيش ڪيا ويا ۽ پاڪستان ۾ کيس اسلامي شاعر ڪري پيش ڪرڻ لاءِ نهن چوٽيءَ جو زور لڳايو وڃي ٿو. ۱۹۳۲ ۾ اردوءَ جي مشهور ترقي پسند اديب ۽ نقاد مرحوم اختر حسين راڻپوريءَ پنهنجي هڪ مقالي ”ادب اور زندگي“ ۾ اقبال کي ”فسطائيت پسند“ لکيو هو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سيد سبط حسن پنهنجي مقامي ”فلسفہ شاهين“ ۾ پڻ هن کي ساڳيو لقب ڏنو هو. بنگال جي نوبل پرائيز حاصل ڪندڙ شاعر رابندر نات ٽئگور کي به پنهنجي هڪ لکڻيءَ ۾ مسولين جي ساراهه ڪرڻ سبب ”فاشسٽ“ سڏيو ويو هو.

اها ئي ڪار اسان وٽ اياز سان ڪئي وئي آهي. اياز هڪ هنڌ ”پيٽ ڏيڍ خدا آهي“ لکي ڪافر، ملحد ۽ دهريو مشهور ٿي ويو، وري ”سنڌيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو“ لکڻ سان مٿس نظريه پاڪستان جي خلاف هڻڻ جو الزام لڳو ۽ هاڻي ”برسات“ ۾ دعائن لکڻ سبب يڪدم ”اسلامي“ يا ”اسلام پسند“ ٿي پيو آهي. اسان کي پهرين ڳالهه ته اها ياد رکڻ گهرجي ته ڪنهن نظريي کي قبول ڪرڻ يا رد ڪرڻ وارو مامرو اديب يا شاعر جي پنهنجي ذاتي راءِ مطابق هوندو آهي جيڪا هو پنهنجي مشاهدي ۽ مطالعي مطابق قائل ڪندو آهي ۽ اهو سلسلو سندس زندگيءَ ۾ هميشه جاري رهندو آهي خاص ڪري هڪ سوچيندڙ ذهن جمود کان وڌيڪ تبديليءَ ڏانهن مائل هوندو آهي. فرانس جو اديب سارتر پنهنجي وجوديت جي فلسفي سبب هميشه ڪميونزم ۽ مارڪسزم جي خلاف رهيو پر زندگيءَ جي هڪ استيج تي هو ان کان متاثر به ٿيو. اها تبديلي آخري ڪانه هئي، ڪجهه وقت کانپوءِ هو وري به ان کان ڦري ويو. پاڪستان ۾ فيض احمد فيض جي زندگيءَ ۾ به اهڙا لاها ڇاڙها ڏسي سگهجن ٿا. شروع شروع ۾ هو پنهنجي شاعريءَ ۾ ملڪي فلسفي انداز ۾ رومانيت سبب مشهور ٿيو جنهن وقت ”نقش فرهادي“ کيس مڃتا ڏياري، اهو ترقي پسندن جو انتها پسنديءَ وارو دؤر هو، انهن کيس گهڻي لغت ڪانه ڪرائي. سندس شاعريءَ ۾ تيزي ۽ نظريي ۾ پختگي هن جي جيل ياترا کان پوءِ آئي جڏهن هو پهريون ڀيرو راولپنڊي سازش ڪيس ۾ اندر ڪيو ويو هو ۽ کيس موت جي سزا ٻڌائي وئي هئي. ان کانپوءِ لکيل سندس ”دستِ صبا“ نالي مجموعي اصل ۾ کيس شهرت ۽ عظمت جي بلندين تي پهچايو هو.

سو اياز جي زندگيءَ ۾ به اسين اهڙا لاهڻا ڇاڙها ڏسي ٿا سگهون جن سندس خيالن ۽ نظرين کي ڀڃي مٽائڻ ڪيو آهي ۽ اهو سڀ ڪجهه بلڪل سڀاويڪو، بلڪل نيجرل آهي. اديب ۽ شاعر زندگيءَ، موت، ڪائنات يا خود ادب جي باري ۾ جيڪو به نظريو رکي ٿو اهو پنهنجي مشاهدي، مطالعي ۽ پنهنجي دؤر جي حالتن کان متاثر ٿي اختيار ڪري ٿو، جنهن کي پوءِ هو مختلف فڪري ڦاٽن ۾ ظاهر ڪري ٿو. نظريو، مقصد، فن ۽ جمالياتي قدر سڀ ڪجهه اصل فن جا معيار هوندا آهن پر اسين شخصيت پرستيءَ ۾ يقين رکندڙ قوم آهيون ۽ اها ڀڃي پيل قومن جي خصوصيت آهي، ان کي بت پرستيءَ جي ارتقائي صورت چئي سگهجي ٿو. ڏٺو وڃي ته ادب يا سياست ۾ اسان جا هيرو يا ته فرشتا يا شيطان هوندا آهن، وڃ واري ڪا واٽ اسان کي معلوم ئي ڪانهي. شخصيت پرستيءَ جي انتها اها آهي ته اسين پنهنجي پسنديدہ شخصيت ۾ ڪو عيب يا اوڻائي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ پسند ڪونه ڪندا آهيون ۽ جيڪڏهن ڪو ايئن ڪري ته ان جي نيت تي هرو ڀرو شڪ ڪرڻ لڳندا آهيون شايد ان ڪري جو اسان کي ڊپ هوندو آهي ته ڪٿي خود اسان جو گهڙيل بت ڀڃي نه پوي، ٻئي طرف جڏهن ڪنهن کي ناپسند ڪندا آهيون ته ان ۾ ڪا خوبي يا چڱائي ڏسڻ بدران رڳو عيب ڦهلوريندا آهيون، ته جيئن ”بت شکنيءَ“ جو مقدس فرض نپاڻڻ وارا سڄون ۽ پنهنجو قدبت وڌائي سگهون.

سوال اهو آهي ته ڪنهن فنڪار کي سندس فن ۽ فڪر جي حوالي سان پرکڻ گهرجي يا نقاد جي نقطه نظر جي روشنيءَ ۾؟ سنڌ ۾ عام طرح سان نقاد پرک ڪرڻ مهل نه صرف فنڪار جي تخليق کي پنهنجي نظريي واري فريم ۾ فت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن پر خود ان جي ذات کي به هڪ مخصوص رنگ جي عينڪ سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ پنهنجي طرفان انهن کي سمجهائيندا آهن نتيجي ۾ فن ۽ فڪر، خيال ۽ تصور گم ٿي ويندا آهن ۽ تخليقڪار نقاد جي نظريي ۾ فت ٿي پنهنجي سڃاڻپ ۽ اوريجنٽي (اصليت ۽ انفراديت) وڃائي ڇڏيندو آهي جيڪي سندس بنيادي خوبيون هونديون آهن.

اهوئي سڀ ڪجهه شيخ اياز سان به ٿيو آهي، سندس تخليقن کي خالص ادبي بنيادن تي پرکڻ جي بدران هميشه مختلف ماڻهن جي نظرين ۽ مفروضن جي روشنيءَ ۾ پرکيو ويو آهي، ان ڪري سندس شاعريءَ جي گهرائيءَ ۾ وڃڻ ۽ سندس ذهني ڪيفيت کي سمجهڻ جي گهٽ ڪوشش ٿي آهي. هڪڙي ڌر عقيدتمنديءَ جي ته ٻي ڌر اجائي دشمنيءَ جي شڪار رهي آهي.

شيخ اياز جي شاعريءَ جي بنيادي خوبي سندس اصليت آهي. هو پنهنجي روايت سان سلهاڙيل هئڻ جي باوجود مڪمل انفرادي جوهر، نوان ۽ خوبصورت ۽ جو عنصر رکي ٿو، سندس شاعري هڪ اهڙي ٺٽن ڄاول معصوم ٻار جيان محسوس ٿئي ٿي، جيڪو پنهنجي ابن ڏاڏن جي سڀني خصوصيتن جو تسلسل هوندي به پنهنجو منهن مهانڊو ۽ روش رکندو آهي.

هن روايت پرستيءَ بدران روايت پسنديءَ جو مظاهرو ڪندي مردار ۽ مدي خارج روايتن کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ بغاوت ڪئي پر ساڳئي وقت پنهنجي سحتمند روايت سان پنهنجو ناتو مضبوط ڪيو. سنڌي شاعريءَ ۾ نوان نوان تجربا ڪيا، نوان لاڙا نوان رجحان نوان رخ متعين ڪيا پر پنهنجي ورثي کي به سنڀاليو. ان ۾ بيهار جان وڌي، نئون روح ڦوڪيو، هن جي ذات اعليٰ هئي مشاهدو ڪهرو ۽ مطالعو وسيع هو جنهن منجهس انفراديت ۽ اصليت واري خصوصيت پيدا ڪئي. جيڪڏهن وقت ۽ حالتن منجهس ڪا نظرياتي تبديلي آندي آهي ته ان کي قبول ڪرڻ سان اياز جو قد گهٽجي نٿو. هن سنڌ ۾ هڪ پوري نسل کي متاثر ڪيو ۽ اڄ ڏينهن تائين اهو تاثر جهڪو يا هلڪو ڪونه ٿيو آهي. اياز تي هڪ ٻيو الزام اهو لڳايو ويو ته هن ڪجهه ٽرڪي ۽ آرمينا جي نظمن جا ترجما پنهنجي نظمن سان گڏ ڇپرائي ڇڏيا پر اهڙو اشارو ڪونه ڏنائين. اياز جي بجاءِ ۾ اهو به چئي سگهجي ٿو ته هن جي وسيع مطالعي هن جي ذهن تي ڪئين ان مت اثر ڇڏيا هوندا، ممڪن آهي ته اهو سڀ ڪجهه غير شعوري طرح سان ٿيو هجي پر جڏهن انهن نظمن تي نظر ٿي وڃي ته اياز پاڻ مرادوان الزام کان بري ٿو ٿي وڃي. انسان ذات جي صدين جي تجربن ۾ ڪئين تجربا فاصلن جي باوجود هڪ جهڙا به ٿي سگهن ٿا. انهن اعتراض هيٺ آيل نظمن مان ڪن تي غور ڪرڻ سان ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي:

سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”ڪنير جي گهر ۾ سڄو مٽ ڪونه ملندو“، ”واڏي جي گهر ۾ سڄي ڪٽ ڪانه ليندي“، اياز تي الزا آهي ته هن هيءَ سٽ ترجمو ڪري پنهنجي نالي ڏني آهي. سا آهي، ”لوهر جي گهوڙي کي نعل نه هوندا“ (The black smith's horse is shoe-less) ڇا اهو شاعر جو پنهنجو مشاهدو نٿو ٿي سگهي. سنڌيءَ ۾ هڪ اصطلاح آهي ته، ”چرچي ۾ ڇهنڙي هڻڻ“، يا سنڌ جا وڻائي جهڙا سگهڙ ۽ سياڻا يوگن ۾ سڄ چوڻ جو جرر ڪندا رهيا آهن. اهڙي هڪ سٽ اياز لاءِ مهڻو بنجي وئي آهي ته ”يوگ يوگ ۾ سڄ ٻڌائي رهيو آهين“.

(Always tell the truth in the form of a joke)

ڇا ان سٽ ۾ اهڙي ڪا ڳالهه آهي جيڪا اياز لاءِ نئين هجي يا سنڌ وارن لاءِ اوڀري هجي؟

”آئي ۾ لوڻ جي چپٽي“، واري چوڻي جيڪڏهن ٻي ڪنهن قوم وٽ (Pinch of salt) جي صورت ۾ مروج آهي ته ان جي استعمال سان اياز ڪيئن ڏوهاري ٿي پيو؟

پر جيڪڏهن مڃجي به کڻي ته اياز انهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ ٻاهران آندو آهي ته به اهي خيال ڪي اهڙا اعليٰ ۽ انوکا ڪونه آهن جن جي ڪري اياز جي قدبت تي ڪو فرق پوي ادبي تنقيد جا ماڻ ۽ ماڻا ڪي ٻيا هوندا آهن. ڪنهن شاعر جي ڪا هڪ اڌ سٽ کڻي ڪا مجموعي راه نٿي جوڙي سگهجي. وقت وڏو منصف آهي.

اهو شاعر جي سموري پورهيتي کي سامهون رکي فيصلو ڪندو ۽ ڪري ۽ ڪوئي کي پاڻهڻي ڌار ڪندو. ڪهڙي تخليق دائمي اهميت رکندڙ آهي ۽ ڪهڙي عارضي آهي يا ڪهڙو اديب شاعر تاريخ ۾ زندهه رهندو ڪهڙو نه، اها ڳالهه به وقت ۽ زمانو ثابت ڪندو ڪنهن نقاد جي مڃڻ ۽ نه مڃڻ سان يا ڪهڙي تعريف يا نڪته چيني ڪرڻ سان ڪنهن جي ادبي حيثيت يا عظمت تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيندو. جيڪڏهن تخليق ۾ جان آهي، فنڪارانه حسن ۽ فڪري گهرائي آهي ته اها پنهنجي جاءِ تاريخ ۾ پاڻهڻي ٺاهيندي. ها پر وقت جي نقادن کي پنهنجو ڪردار غير جانبداريءَ ۽ انصاف سان نڀائڻ جي ڪوشش ضرور ڪرڻ گهرجي. هڪ ادبي نقاد لاءِ اهو

ضروري آهي ته مجس شاعريءَ جي ساڃاهه مڃتا Appreciation جو ذمئي تجربو ٻنهي جي صلاحيت هجي، ان کي اندر ۾ محسوس ڪري سگهڻ واري قوت هجي. ان تجربي کانسواءِ تنقيد ڪرڻ ممڪن ئي ڪانهي. ڪنهن به اعليٰ تخليق جو قدر ۽ قيمت ڪٿڻ کان پهرين، ان جي مجموعي حسن کي هڪ مڪمل وحدت طور اندر ۾ اوتڻ جو عمل ضروري آهي ۽ اهو حسن نه محض خيال جو حسن آهي، نه جذبي جو ۽ نه ئي وري رڳو وزن، بحر يا ٻوليءَ جو، پر اهو اهڙن سڀني عنصرن جي پوري پختي استعمال منجهان پيدا ٿيندڙ مڪمل وحدت، مڪمل تاثر جو حسن هوندو آهي. عام طور تي نقاد ڪنهن هڪ ٻهلوءَ تي وڌيڪ زور ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ ائين ڪندي ٻين ٻهلون کي نظرانداز ڪري ويهندا آهن. اهوئي اياز جي شاعريءَ تي تنقيد ڪرڻ وارن ڪيو آهي، ادبي تنقيد جو اصول موجب اعليٰ خيال، پرپور جذبو، سهڻا عڪس، وڻندڙ اسلوب، جاندار ٻولي ۽ ان جي لفظن جو ترنر ۽ آهنگ، ۽ مناسب فني جوڙجڪ يا ٺهڙيتو ئي دراصل شعري تخليق جو مجموعي حسن اڃاگر ڪندا آهن جن کي هڪ گڏيل وحدت طور قبول ڪندڙ ئي صحيح تنقيد ڪري سگهندا آهن. جيستائين ڪو نقاد شعر جي انهن سڀني ترڪيبي جزن جي چنڊ چاڻ نٿو ڪري تيستائين هو شاعر ۽ سندس شاعريءَ سان انصاف ڪري ئي نٿو سگهي، تخليق جي اصل جوهر جو ادراڪ ٿي نٿو سگهي. شاهه لطيف کان شيخ اياز تائين ڪنهن به سنڌي شاعر تي اهڙي ڪا تنقيد ڪانه ٿي آهي. اسان جي سموري ادبي تاريخ ۾ عملي تنقيد جي دائري ۾ صرف نظرياتي يا ذاتي نوعيت جي تنقيد ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

اياز جا هن وقت تائين هيترا سارا ڪتاب (نثر توڙي نظم جا) پڌرا ٿي چڪا آهن. سندس اهڙو ڪهڙو ڪتاب آهي جنهن تي ڪنهن مڪمل ادبي تنقيد ڪئي هجي؟ ”ڪلهي پاتر ڪينرو“ ۽ ”پئونر پري آڪاس“ سان شهرت ماڻيندڙ شاعر تي اڄ سندس آخري ڇپيل ڪتاب ”ڪٿي نه پڇيو ته مسافر“ تائين ڪهڙي ادبي تنقيد ٿي آهي؟ سندس لکيل واين، گهٽ، بيتن، غزلن، نظمن، نڙن، منظوم ناتڪن ۽ نثر جي مختلف صنفن مان ڪهڙي صنف تي ٽيڪنيڪي تنقيد ڪئي وئي آهي؟

سواء امير علي چانڊڻي جي تنقيدي مضمون ”شيخ اياز هڪ مطالعو“ جي ٻيا سڀ عمومي جائزا ۽ تبصرا ڇپيا آهن. سندس فڪر ۽ فلسفي جي حوالي سان ڪهڙي اڻ ڌري ڇند ڇاڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿي؟ هن جي عڪسيت يا محاسناتي منظر نگاريءَ کي ڪهڙن معيارن تي پرڪو ويو آهي؟ هن جي علامتن ۽ استعارن کي ڪنهن سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟

ادبي تنقيد تجزياتي Analytical علم هوندو آهي. جنهن جي ذريعي ڪنهن به تخليق جي مختلف پهلوئن جو چيد ڪري پرک ڪبي آهي. ڇا شيخ اياز جي تخليقن جو اهڙي نموني چيد ڪري پرک ڪئي وئي آهي؟ هاڻي وقت اچي ويو آهي ته سنڌي ادب ۾ به تنقيد کي خالص علمي ادبي ۽ فني بنيادن تي متعارف ڪرائجي. ڀل ته اها شروعات اياز کان ٿئي جيڪو بهرحال هن صديءَ جو هن سموري خطي جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي.

ڊاڪٽر فهميده حسين

ڪراچي

۴ جنوري ۱۹۹۷

باکمال شعور جو شاعر

شيخ اياز پنهنجيءَ فني ۽ ذاتي حيثيت سان، هڪ رنگين طبع رند ۽ آزاد مشرب شخص آهي. سندس شاعرانه حيثيت، صوري ۽ معنوي طور، هر آهنگ ۽ همرنگ آهن. زندگيءَ جون تلخ ۽ تيز تند ۽ كيف آور وارداتون، حسن ۽ جمال جون نيرنگيون، هجر ۽ فراق جون كيفيتون، هن شاعر جي تخليق ۽ تشڪيل ۾ عملي طور حصو رکن ٿيون.

”اياز“ بتڪلف شاعر نه بڻيو آهي، پر شاعري سندس فڪر و فن ۽ دل و دماغ مان ائين وهڪرا ڪري نڪري ٿي، جيئن چشمي مان ڌارا. سندس شاعريءَ جي ”لي ۽ طرح“ اڪتسابي نه، پر وجداني آهي. قلب تي جي وارداتون ۽ كيفيتون کيس گذرن ٿيون، تن کي ”اياز“ شاعريءَ جي ساغر ۾ اوتي ٿو. بعض اوقات سندس انفرادي، فن، فن جي روايتي قدرن ۽ فني حدبندين جا بند به ٽوڙي ٿو وجهي. اهي ٽڪلف ۽ تمنع جا جهوڙا ۽ جاما، ٽول ۽ مٽڪا، ڇني، هڪ آزاد رند وانگر، نغاري جي چوٽ ٿو للڪاري. مصلحت ۽ ابن الوقتي، جا اڄڪلهه جي سماجي قدرن اهل فڪر ماڻهن جي قلم ۽ زبان تي مسلط ڪري ڇڏي آهي، تنهن سان ”اياز“ بغاوت ڪري، منصور وارو، ”انالحق“ جو بلند آهنگ نمر و هنيو آهي.

اياز جي شاعري حسين ۽ جميل لفظن، خيالن ۽ محاورن جي جامع آهي. سندس زبان رنگين، اسلوب شيرين آهي. سندس ڪلام ۾ سوز ۽ گداز جو رنگين ۽ مرصع رنگ سمايل آهي. اهو رنگ اگرچ خارجي آهي، پر سندس داخلي ڪيفيات سان اهڙو ته رلي ملي ويو آهي، جو ائين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي ته فن پنهنجي باڪمال شعور تي پهچي ڪري داخلي ۽ خارجي اثر و تاثير کان بالا ٿي وڃي ٿو. فن جڏهن هم ڪير درياھ بشجي وڃي ٿو، تڏهن دڙيون ۽ دڪا، پٽ ۽ واهڙ، خشڪيون ۽ تريون، سڀ هڪ ئي وڃن ٿا. هڪ موج افزا مهراڻ، پنهنجي ڪيف

آر ڇولين ۾. "غيريت ۽ هيئت" جا سڀ خس و خاشاڪ وهائي، ٻوڙي ٿو ڇڏي
 "اياز" پنهنجي شاعرانه شعر جي حيثيت سان، جديد ۽ قديم فن ۽ اسلوب
 جو سنگرم آهي. سندس انهيءَ انفرادي جامعيت سندس فني حيثيت کي نه فقط جدت
 پذير قدرن جو حامل بڻايو آهي، پر ان سان گڏ فن جي روايت کي به زندهه رکيو
 آهي. "اياز" جي اها جامعيت ٻڌائي ٿي ته فن زمان ۽ مڪان جي حيثيت سان به
 روان ۽ دوان آهي. فن جي تخليق ۽ ارتقا جي سلسلي ۾ نه ماضي ٿو حائل رهي، نه
 ماضيءَ جون روايتون ۽ ان جا قدر.

"اياز" جي شاعريءَ اهو به واضح ڪيو آهي ته فن ۽ اسلوب، هٿ ۽ مواد،
 سڀ "ثانوي درجو" رکن ٿا. اگر شاعر جو "روح" سلامت آهي، شاعر ۾ قدرت
 بياني آهي، شاعر جي حسن آفرين ۽ ندرت آميز طبع ۾ صحتمند حرارت ۽ حدت
 آهي ته پوءِ ڪيس ماضيءَ جون پراڻيون روايتون يا پراڻيون هٿيون روڪي نٿيون
 سگهن. اهڙو شاعر، ماضيءَ جي ضعيف ۽ بيرنگ ڪڪن ۽ ڪائن کي ميڙي چوندي،
 هڪ آسانيون بڻائي سگهي ٿو ۽ ان ۾ پنهنجي "روح عصر" جي جانمالم کي منڊ
 پڙهي، طوطو بڻائي ويهاري سگهي ٿو.

"اياز" سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پهريون شاعر آهي، جو فني حيثيت سان
 هئيت جي زوليد ۽ پيچيده اندازن ۽ معيارن کان آزاد ٿي شاعري ڪري چڪو آهي.
 سندس تقليد ۽ تتبع ۾ هزارين شاعر پيدا ٿيا، جن ۾ نو آموز به آهن ۽ استاد به، پر
 ڪين نڪو "اياز" جو فن حاصل ٿيو نه زبان، نه انداز بيان، نه ندرت خيال، نه
 رنگيني، نه خوش ادايگي، نه جوش ۽ نه مسرت.

"اياز" جي اها حيثيت اگر اڪتسابي هجي ها ته پوءِ اسان جا ڪيئي شاعر،
 ذهن ۽ زبان جي تراش خراش ڪري لفظن کي ميڙي چوندي، تنب ٿاڻ ڪري، ڪو
 رنگ ڄمائن ها. اهو ان ڪري نه ٿي سگهيو آهي جو هنن "اياز" جي فن جي ارتقا ۽
 مسلسل واردات کي نه سمجهيو آهي. "اياز" جي فني ارتقا ڪهڙن ڪهڙن مرحلن
 مان گذري آهي، اياز جي طبعي ۽ ذهني، فڪري ۽ ادبي ارتقا ڪهڙا ڪهڙا تلخ ۽ تند
 زمانا ڏٺا آهن، انهن کي مطالع ڪرڻ گهرجي ها. ان کان سواءِ، ڪي اهڙا قدر ۽
 نعمتون به ٿين ٿيون جي قسار ازل جي طرفان ٿي وديعت ڪيون وڃن ٿيون. "اياز"
 وانگر گيت چوڻ ته سولو ٿيو، اياز وانگر دوهو چوڻ به چڱو، پر "اياز" جي دل
 جو سوزو گداز ڪٿان اچي؟ "اياز" جي دل ۾ ڇا آڱ جلي رهي آهي. "اياز" جي
 اندر ۾ جو نپيت پيو پري اهو ڪٿان اچي؟ "اياز" جي ذهني تقليد ته آسان آهي، پر
 "شعوري ڪيفيات"، "ذهني هيڃانات"، "قلبي جذبات" ۽ "وحي واردات" کي
 ڪير ٿو نقل ڪري سگهي؟ اهو ئي سبب آهي جو "اياز" پنهنجي معاصر احباب ۾
 ڪر ڪنڊو بيٺو آهي. سندس "فني عظمت" جا جهنڊا سنڌي ادب ۽ شاعريءَ ۾ اوچي
 ڳاٽ ٽوڙي رهيا آهن. اياز جي تقليد ۽ تتبع ۾ هند ۽ سنڌ جي گهڻن شاعرن، محض
 "جدت ۽ ترقي" جي پويان لڳي، "فني حقيقت" کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي

آهي. انهن کي سستي شهرت به ملي آهي، پر ان سان گڏ مور جي اهل ڪندي، پنهنجي اصول کي لوڏ به ڪاري وڌي اٿن. انهن جو نڪو فن سان رشتو قائم رهيو آهي، نڪو زندگيءَ جي زندهه ۽ پائنده روان ۽ دوان حقيقتن سان رابطو ۽ واسطو ئي قائم رکي سگهيا آهن. اهي ويچارا، ترڙ ڪانءِ وانگر، هوا ۾ معلق ته آهن، پر جامد ۽ ساڪت. تان- تان ته موجود، پر اهو سوز ۽ ساز، درد ۽ گداز ڪٿي؟ اها صديا رسته خيز ڪٿي؟ اها خلش ۽ تپش ڪٿي؟ اهو اضطراب ۽ التهاب ڪٿي؟ اها روشني ۽ گرمي ڪٿي؟ اها سرخوشي ۽ مستي ڪٿي؟ اها آس ۽ پياس ڪٿي؟ اها ريت ۽ پریت ڪٿي؟ اهو رنگ ۽ آهنگ ڪٿي؟ اسلوب جي نمائش، خيالات جي ندرت، لفظن جي مصنوعي آرائش، مواد جي اشتهاار بازي ۽ زبان جي لوچ پوچ به چڱي، پر ”پلاستڪ جون پتلون“ ڪٿي ۽ ”اياز“ جو زندهه ۽ حسين پيڪر خيال ڪٿي؟ رقصان ته پلاستڪ جون پتلون به آهن، پر ”اياز“ جي ”ذي روح پيڪر خيال“ جو ”رقص ۽ وجد“ ڪٿان اچي؟ ڪنهن نقال ”اياز“ جي چال جي چوري به ڪئي آهي ته پوءِ به اهو سر ۽ تال ڪٿان اچي؟ اها ”پائل جي جهنگار“ ڪٿان لپي؟ اها لي ڪٿان اچي، جا ”اياز“ جي مترنر متبسر، نفسم سنج ۽ مسرت انگيز پيڪر شعر و شاعري ۾ رقصان ۽ پيچان، غلطان ۽ حيران آهي!

”اياز“ جي نقادن ۽ تابعين کي رڳو اهو عرض ڪندس ته ٻيلي، محض جدت جي ديوتا تي تاريخي تسلسل کي ذبح ڪرڻ نه گهرجي. انسان جي فڪري ۽ شعوري حيات ۾ ”وقت“ ۽ ان جي تقاضا کي وڏي اهميت حاصل آهي. وقت ۽ ماحول جي عظيم ۽ صحتمند قدرن مان ئي شاعر جو فن زندگي ۽ روشني ٿو حاصل ڪري ۽ فڪر جي نزاکت ۽ فن جي جزالت ٿو پيدا ڪري، ان کان سواءِ نڪو ”جديد“ جو ڪو مفهوم آهي، نڪو ”قدیر“ جي ڪا تعريف ٿي ڪري سگهجي. ”وقت“ کي نڪو انساني فڪر جو خانہ زاد غلام سمجهڻ گهرجي، ۽ نه ڪو ان کي نظر انداز ڪري، فڪر کي پنهنجي ماحول کان غير متعلق ڪري، متشڪل ڪري ٿو سگهجي، پر وقت جو صحيح تصور ”زمان“ ۽ ”مکان“ جي ”مجموعي وحدت“ سان بڻجي ٿو. اهو ئي جديد سائنسي تجربو آهي، ان ”تسلسل حيات“ کي ٻيلي ”ماضي“ ۽ ”حال“ ۽ ”مستقبل“ به سڏجي، پر ”فن“ جي تسلسل ۾ فرق نٿو اچي. هڪ حقيقت زمان ۽ مکان جي متغير قدرن تي محيط ٿي رهي، تخليقي عمل جو ڦهلاءُ ذهن ۽ فڪر جي نون تجربن سان هر حال ۾ وابسته ٿو رهي ۽ انساني شعور ۽ ان جي فني ارتقا جا مدارج، هڪ جهان تازه وانگر، هر آن بدليا ٿا رهن، اهو ئي ڪارڻ آهي جو فن زمان ۽ مکان جي وسعتن ۽ گردشن کان بي نیاز ته رهي ٿو، پر ماورا نه. ان ۾ حقيقي عظمت ۽ ارتقائي جدت ان وقت ئي پيدا ٿئي ٿي، جڏهن ”ماحول“ ۽ انساني سماجي تقاضائن جو شعور فنڪار جي ذهن ۾ رچي ٿا وڃن. ائين ئي، فن، ماضيءَ جي صالح ۽ صحتمند روايت ۽ ذهنييت سان هر آغوش ٿي، ”انقلابي تجدد“ ۽ ”تخليقي توانائيءَ“ کان اڪتساب ڪندي، وڌي به ٿو ۽ ڦهلجي به ٿو، اهو فن ئي زندگيءَ جو فن ٿو بڻجي.

اسان جا "نقاد بزرگ" چئي چڪا آهن ته "اياز" وٽ فقط "تعلقي" ۽ "خود ستائڻي" آهي؛ اها "احاسي ڪمٽريءَ" جي پيداوار آهي. ان جو "فلسفہ جمال" "جنسيت" کان آزاد نه آهي. ان جو "شعور" تصوف کان به متاثر ۽ مجروح آهي. منجهس "فرائيڊيٽ" به آهي، ترقي پسندانہ رنگ سان جذباتي وابستگي به آهي ۽ "اضداد" جا عناصر به آهن. منجهس "قديم روايات" به آهن، ته انهن سان "بغاوت" به آهي. سندس "نظريہ حيات" به مبهم آهي ۽ سندس شاعري مذهبي نقطہ نظر سان گمراھانہ به آهي. پر ائين سڀڪجهہ چوڻ کان پوءِ به ائين ئي چونڊاسين ته "پر شاعر عظيم آهي؟" "اياز" بيشڪ رند آهي. "جامر بکف" سندس ڄام آهي رقصان. سندس ڪلام آهي حسن آفرين ۽ ڪيف افزا ۽ شاعر آهي عظيم!

"اياز" بيت ۽ دوهي کي به روايتي هئيت کان آزاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس بيت ۾ قديم هئيت آهي. پر مواد ۾ ندرت ۽ جدت آهي. ترنر ۽ هر آهنگيءَ لاءِ هر قافيه لفظن جو انتخاب "اياز" جي روشن طبع جو عظيم ڪارنامو آهي. اڄ تائين "بيت" صوفيانہ خيالات لاءِ تختہ مشق رهندو آيو آهي. اياز ان ۾ موجوده انسان جي ذهني ۽ ذوقي ڪيفيات محسوسات جي رنگ آڻڻ جا تجربا ڪيا آهن. "اياز" "وائي" سان قطن بغاوت ڪئي آهي. پنهنجي نيٺ سنڌي هئيت ۽ فن کي فارسيءَ جي اوزارن ۽ ارڪانن ۾ چٽي. ڪٿي ڪٿي غزل ۽ مستزاد جو اثر پيدا ڪيو اٿس. سندس اهو تجربو، ڏسجي ته فني حيثيت سان ڪهڙي ٿو حيثيت اختيار ڪري.

"اياز" جا دوها پنهنجي فني حيثيت سان بيمثال آهن. سنڌي ته ڇا، هنديءَ جا دوها به سندس دوهن اڳيان مقابلي ۾ آئي نٿا سگهجن. مائٽڪ اڳيان ڪڇ جي ڪا به حيثيت ڪانه آهي!

نظر ۽ آزاد نظر ۾ اگرچ نغمگي ۽ ترنر ريزي موجود آهي. تاهر دوهن ۽ بيتن جي مقابلي ۾ انهن ۾ نه فني حيثيت آهي. نه زوربائي، تنهن هوندي به "اياز" پنهنجي رنگينيءَ سان ان صنف کي به خوب چمڪايو آهي.

آزاد نظر هڪ اختلافي مسئلو آهي. پر ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي ته آزاد نظر رگو نثر وانگر بيرنگ ۽ بيڊنگ بندشن جو جوڙ نه آهي. البته شاعر کي "طبعي روايتي" گهرجي، ڇا سندس فڪري ڪيفيات کي حسين ۽ جميل طرز ۾ پلٽائي وجهي. "اياز" جو آزاد نظر به حسين آهي. نه ان ۾ فني بي راهه روي آهي، نه گمراهي، نه ڪوتاهي، نه ڪڇ اداڻي.

"اياز" جو فڪري مواد به جامعيت رکي ٿو. اهو پنهنجي "شعوري وحدت" جي ترجماني ڪندي، بيت ۽ دوهي، غزل ۽ وائي، ڪافيءَ ۽ غزل جا قالب اختيار ڪري ٿو. پر اهي جڏهن شعوري طور اختيار ڪيل نٿا ٿين، تڏهن سندس نظر ڪڏهن غزل نما آهن. ته ڪڏهن سندس غزل آهن گيت نما. ته ڪڏهن سندس گيت آهن نظر نما. اهل نظر جي نظر ته ڪلام جي معنويت رهي ٿي، تنهنڪري ظواهر جا پيالا ڪهڙا به ڪٿي هجن، "مٺي" ته موجود آهي؛ نشه مٺيءَ کي تعلق ناهي پيماني سڀ!

"(بشڪريہ مهراڻ ۲-۱۹۶۲ع)

شيخ اياز سنڌ ۽ سنڌيت جو عيوضي شاعر

۱۹۴۲-۴۵ جي ڳالهه آهي نوجوان سنڌي ڪهاڻي ليکڪن جي ڪهاڻي جو مجموعو ”ريگستاني قول“ شايع ٿيو هو ۽ ادبي حلقن ۾ چڱي مقبوليت حاصل ڪري چڪو هو.

سوڀو ڳيانچندائي سياسي ۽ ترديد يونين سرگرمين مان وقت ڪڍي نئين دنيا ڪتاب گهر جي اشاعتن ۾ دلچسپي وٺندو هو. ”ريگستاني قول“ لاءِ پنهنجي ڪهاڻي به ڏني هئائين ۽ مسلم ليگڪ اڀارڻ لاءِ هڪ ڪهاڻي ”رحيما“ جو خاڪو به لکيو هائين، جنهن کي مون وڌائي شيخ عبدالستار جي نالي ۾ شايع ڪيو هو. ان ئي دؤر ان ۾ شيخ اياز سنڌي ادبي آفت تي اڀري آيو هو ۽ انقلابي شعر لکي ورتا هئائين. هو محمد ابراهيم جوڻي جي صحبت ۾ به آيو هو. سڀني مون کي چيو، ”هاڻ اصلوڪين رچنائن، ڪهاڻين، مضمونن ۽ شعرن جو مجموعو ڇپاءِ. انقلابي شعر مان ٿو آئي ڏيانءِ، سي به مسلمان شاعر جا. مون سوالي نگاهن سان هن طرف نهاريو. چيائين، ”شيخ اياز جا. اهڙا عاليشان شعر لکيا آڻائين جو ان ۾ انقلابي ويچار به آهن ته لڻ تال به آهي. پڙهندن ته تنهنجي دل به ٿي ڏيڻ لڳندي...“ اتفاق اهو ٿيو جو ان ڏينهن ئي اياز مون کي ڪچهري روڊ تي گڏجي ويو، در حقيقت مون هن کي نه ڏٺو هو، هن جو آواز منهنجي ڪن پيو هو. چيو هئائين، ”ميان، هر ڀي ڪڙي هئين راهون مين...“ ۽ مان هن جي ويجهو ٿيس ته حجابتي شڪايت ڪيائين، ”شاعرن تنهنجي ڪا ٻلي ماري آهي؟“ مون چيو، ”ترقي پسند شاعر آهن ڪٿي؟“ چيائين، ”هڪ ته هيڏو سارو تنهنجي اڳيان بيٺو آهيان.....“ ۽ فولڊر مان اٺ ڏهه شعر هڪ هڪ الڳ الڳ نوٽ بوڪ واري پني تي لکيل، مون طرف وڌايا....

۽ سڀ جو سڀ واقعي سٺا هئا، انقلابي خيالن وارا ۽ سنگيتميه. مون مسيلني
ٽائيمپ مجموعي ”پرھ ڦٽي“ جي منڍ ۾ سڀ جو سڀ ڇپيا. ڪو ڌماڪو مڃي ويو
ساهتيڪ ڪيتر ۾! هڪ مسلمان نوجوان شاعر، ايڪ هي رانجهو لکان دا مت ٿي
ادبي افق تي اُڀريو ۽ ڇانئجي ويو!

شيخ ”آياز“ نظيران“ ۽ ”سفيد وحشي“ جهڙين ڪامياب ڪهاڻيون به لکيون
۽ ”اڳتي قدم“ مخزن به شروع ڪئي. جو ڀارت جي آزادي ورهاڱي جي لعنت ڪئي
آئي ۽ شروع ٿي ويئي سنڌ مان هندن جي لڏ پلاڻ. ادب ۽ آياز جي مقام جوڙي وٺڻ
جي باوجود هندو اديبن جي هڪ هتي رهي هئي، سنڌ ۾. هندو اديبن جي هڪ هتي
پٺيان لڏي وڃڻ تي آياز ڏانهن ڪئي، ”اسان کي چورڙو ڪري ڇڏي نه وڃو.“

ورهاڱي جي پونڪپ ادب کي سرحد جي ٻنهي پاسين ٺهڙيو هو، مگر ٻنهي
پاسين ادب جي چشمي کي نئين سر جاري ڪرڻ جي مهر پهرين هند ۾ شروع ٿي ۽
پوءِ سنڌ ۾ به سڌ جو پڙاڏو ٿيو. سنڌ ۾ ادبي انقلاب جو علمبردار شيخ آياز ئي
رهيو. هن جهونن کان ڳڻين اديبن کي قلم کڻڻ لاءِ للڪاريو ۽ نون اڀرندڙ اديبن کي
لکڻ لاءِ اتساه ڪيو، آمادہ ڪيو ۽ همتايو. ادب جو چشمو سر شار بڻيو، وهندو
رهيو ۽ اڳتي وڌندو رهيو. سويي ڪيانچندائيءَ ۽ محمد ابراهيم جوڻي شيخ آياز کي
تخليقي ۽ تحريڪي سرگرمين ۾ مڪمل ۽ هر ممڪن ساٿ ڏنو.

آياز سنڌ جي شاعر اعظم شاهه لطيف جي آڏ پڪڙي ۽ هن کي سنڌ جي
سجاڳيءَ جو سڪائي ۽ پنهنجو ساٿي بڻايو. هن شاهه جيان بيت چيا، وايون چيون،
شاهه جا ويچار دهرايا، ۽ وقت جي تقاضا جا ترجمان بڻايا.

جسودن لاڙ جو هڪ جوڌو جنگ جوان ٿي گذريو آهي، جنهنجو ذڪر شاه
جي رسالي ۾ به آهي. نقاد الياس عسقي خود شاهه کي پوريءَ سنڌ جو جسودن
سڏيو آهي. آياز جي شاهه جي آڏ پڪڙڻ تي هو چوي ٿو، ”مون کي ائين لڳو ڇڻ ته
جسودن موتي ماڳ تي آيو آهي، نئين روپ ۾ نئين روح ۾ ۽ نئون نياپو ڪئي. اهو
نئون جسودن شيخ آياز هو. نئين دؤر ۽ نئينءَ سنڌ جو نئون آواز. آواز جنهن ۾
جوش هو، سوز هو ۽ جسودن جو وساريل پيغام هو. ٻڌندڙن جي ڪنن ۾ اڳوڻي
جسودن جو پراڌو ٻرڻ لڳو. آياز پاڻ به اعتراف ڪيو آهي،

پرسان تنهنجي ڀٽ ڏٺي، جهلي بيٺس جهول،
ڏنم به ٿي ٻول، سخي منهنجي سامهه کي.

آياز شاهه جي عظمت لاءِ عقيدتمندي به لاثاني انداز ۾ پيش ڪئي آهي.
مون وٽ موڙيو ٿي بيت، تون وٽ آهن آيتون.

سنڌ هندن جي لڏپلاڻ بعد مسلمان پناهگيرن هنن جا گهر ۽ ڏندا ٿي نه
والاريا، سنڌ جي اقتصادي حالت تي قبضو ٿي نه ڪيو، پر سنڌين جو سامهه مٿ ۾
ڪيو. ان وقت جي صورت حال جي صحيح عڪاسي آياز هن ريت ڪئي، شاهه به ان
ريت، ان انداز ۾ ڪري ها،

ڏيهي پرڏيهي ٿيا، پرڏيهي ڏيهي،
 اڳن آيا اويرا، نڪري ويا نيهي،
 پراوا پيمهي، والاري ويا سنڌڙي.
 ۽ جڏهن حڪمرانن ۽ مهاجرن ملي عام سنڌين کي ستائڻ شروع ڪيو تڏهن
 اياز پٽ ڌڻيءَ کي سڏ ڏنو،

جاڳ پٽائي گهوت، سنڌڙي ٿي توکي سڏي،
 مرن پيمهيون مارئيون، قابو آهن ڪوٽ،
 آج ته تنهنجي اوٽ، ڏاڍن کي ڌاري وجهون.

ڊاڪٽر الهداد پوهڻي جو رايو آهي ته ”شاهه لطيف تواريخ جوڙي ۽ شيخ اياز
 ان تواريخ جو عظيم ڪردار رهيو. هن ائين به چيو، ”اياز پر vital جگر وارو
 آهي.“ ۽ اياز جي جگر جي پرک تڏهن ٿي، جڏهن سموري اولهه پاڪستان کي ون
 يونٽ، يڪو پرڳڻو ڪيو ويو. ان سنڌين جي زندگي تهاڻين ويال ڪري ڇڏي.
 صوبي جي خودمختياري مڪمل ريت اسلام جي نالي ۾ ختم ڪئي ويئي. سنڌ کي
 پنجاب جي ملٽري ڪالوني بڻايو ويو. آقي باقي جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ مان
 بدلائي لاهور ڪيو ويو، جڏهن سنڌ جي رهي ڪهي اهميت به ختم ٿي وڃي. اسلام
 آباد آيا جوڙيو نه ويو هو. سنڌي ٻوليءَ کي اردوءَ جي ويديءَ تي سواهر ڪيو ويو.
 ڌرتيءَ جا ڇاوا ڌرتي ڦهائيندڙن جي رحم ڪرم تي رهڻ لڳا. ۱۹۵۸ع ۾ مارشل لا
 لڳايو ويو ۽ ظلم جي گهوڙي کي ڇيڪ ڇڏيو ويو. اياز جي لفظن ۾ سنڌ جو نالو
 ڳنهن به ڪاريهر تي پير رکڻ برابر هو. اياز سنڌين کي للڪاريو،
 ”سهندو ڪير ميار اويار، سنڌڙيءَ کي سر ڪير نه ڏيندو؟“ ۽ ان للڪار جو

جواب به پاڻ ڏنائين،

”جهول جهلي جنهن وقت پٽائيءَ، ڪرندا ڪنڌ هزار اويار.“ ۽ سنڌ جي ديش
 هجن جو اشارو به اياز ڏنو، سنڌ ديس جي ڌرتي توتي پنهنجو سيس نوايان.“ ۽ ان
 مٽيءَ منجهه مرڻ تي امرتا پائڻ جو وشواس به اياز ٿي ڏنو.

اياز هڪ ئي ازم اپنايو- سنڌيزم، سنڌپڻو. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو هن جي
 ادب جو مکيه ورثو بڻجي پيا. ۽ سنڌ جا اهي هندو ۽ دنيا ۾ ۾ ڦهليل ماڻهو جي پاڻ
 يا جن جا وڏا اصل سنڌ جا ويٺل هئا اياز جا پنهنجا رهيا. هن جو ادب گهر مان
 شروع ٿيو پر اتي پورو نه ٿيو. هن جو ادب عالمگريت سان جڙيو رهيو- پر پهرين
 سنڌ، پوءِ دنيا ۽ انسانيت جو جت ڪٿ بول بالا. هن جي ادب جو مقصد اهو رهيو.
 ان ۾ به هن شاهه لطيف جي اڍ پڪڙي، جتي شاهه هڪ ئي مصرع ۾ سنڌ لاءِ
 سڪار ۽ عالم لاءِ آباديءَ جي دعا پئي هئي، تنهن اياز چيو، ”ڌرتي منهنجو ديس
 مڪر، مان سنڌڙي چندڙي لايان،“ ظاهر نه ڪئي، انهن لفظن معرفت، چئي ڪئي هن
 جنگ خلاف آواز اٿاريو. پر مارشل لاڻي حاڪمن کي بهانو ملي ويو اياز کي پڪڙڻ
 جو. هو جيل آندو ويو. ۽ ان طرح اياز جو جيل وڃڻ جو سلسلو جڙي ويو. ون

يونٽ جي دؤران ۾ به ون يونٽ جي ٽٽڻ کان پوءِ به، هن جي لکڻ ۽ ڇپجڻ جو سلسلو به جاري رهندو آيو.... هن کي وشواس رهيو ته سنڌيت بچائڻ لاءِ سلسلو جڙندو رهندو؛

مرنداسين ته مٽيءَ مان پنهنجي، جڙندا ڪيئي ڄام،
نوان نوان مٽيولا ايندا هڻندا تن جي هاما
جتي هو شاهه لطيف جو پيروڪار هو، تنهنجي مان جي ڇاڙهيل ڪٽيءَ جي ڍڪڻ
لاهندڙ سچل سرمست کان به متاثر هو. سچل لاءِ هن کي آگاهه ۽ آئوٽ عقيدتمندي هئي؛
آءُ درازا هل.

تنهنجا سارا مولوي،

منهنجو هڪ سچل.

هڪ مرد جيان سچل سچ چيو ته آياز سچ جي ويا ڪيا هن ريت ڪئي؛

ذات وڌي شيءِ ٺاهي

پر سچ وڌي شيءِ آهي

۽ جو سچ مڃائي مڃ

سو سچ وڌي شيءِ آهي.

هن لکيو به آهي ته ”مان ڀٽائيءَ ۽ درازيءَ جي روايت جو وارث آهيان.“ ۽ سنڌ کان ٻاهر رهندڙ سنڌين سان به هن جو سنڀند جڙيو رهيو؛

تون مان دور نه آهيون پيارا!

تو کي مون کي روز ملائي سنڌوءَ جو سڀنو.

هن اهو سنڌوءَ جو سڀنو ٺوڻهال سنڌ جي آئينده جو، ائين تائين به پهچايو-
لولين معرفت؛

لولي لال، جيئن شالا جيئي سنڌ، تنهنجي سنڌ،

جيئي جند، تنهنجي جند، لولي لال!

سنڌ تان سر قربان ڪرڻ جي پاونا به ٻاروتن ۾ ڀرڻ چاهي؛

شل دولهه ٿئين! شل دودو ٿئين!

شل سورهم ٿئين! سنڌ تي سر ڏئين!

لوليون، او آبا، لوليون لوليون.

محمد ابراهيم جوڻي. ”ڪي جو ٻيجل ٻوليو“ جي مهاڳ ۾ آياز جي شاعريءَ بابت لکيو آهي؛

”اياز جو شعر وطن جي تسليميءَ، وطن جي بچاءَ ۽ وطن جي آبرو ۽ عظمت جو شعر آهي ۽ ان لاءِ محب وطن نوجوانن، ٻارن ۽ ٻڏن کان اهو هر قسم جي جهد ۽ قربانيءَ جي طلب ٿو ڪري ۽ ان ۾ وطن دشمنن لاءِ اجهل نفرت ۽ بي پناهه غصو موجود آهي.“

جیلن جي چڪر کان آياز آجو ٿيو ته يڪا يڪ هه سال خاموش ٿي ويو. پاڻ ٺٽي جون لکيو، ”شاعريءَ مون کي هڪ سریت جيان تلاجلي ڏني آهي.“ ان قسم جي نراسائيءَ ۽ نراستاهه ٿيڻ لاءِ ڪو ڪارڻ ڪونه هو. ”جيئي سنڌ“ هلچل زور پڪڙي رهي هئي. هر ميٽر تي تقريرن ڪرڻ کان اڳ ۽ پوءِ شيخ آياز جا نمنا ڳايا پئي ويا، پر نغمه نگار پاڻ خاموش ۽ گوشه نشين هو!

ان وچ ۾ پاڪستان جي سياست ۾ وڏو ڦيرو آيو، اوڀر بنگال پاڪستان کان الڳ ٿي بنگلاديش بڻيو. باقي بچيل پاڪستان ۾ ذوالفقار علي ڀٽو طاقت ۾ آيو. ۽ هن شيخ آياز کي سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر شپ آڇي. ڪنهن وقت جيل جي ساٿي هجڻ جي ناتن ۾ ملڪ جي حڪمران هجڻ جو لحاظ رکي آياز ڀٽي جي آڇ قبولي، منهنجي سمجهه ۾ اها آياز جي زندگيءَ جي وڏي ۾ وڏي غلطي هئي ۽ اها غلطي ثابت به ٿي. هو عام ماڻهن کان ٺٽي نه مفڪرن ۽ همعصرن اديبن کان ٺٽي ڪٽجي ويو. ”جيئي سنڌ“ تحريڪ به آياز کي ڪافي حيران پريشان ڪيو. ۽ جڏهن ضياءَ لوڪشاهي حڪومت جو پاتيو ڪڍي ملٽري راڄ قائم ڪيو، تڏهن آياز تهاڻين دماغي ڪشمڪش جو شڪار بڻيو. هن کي ضياءَ رويرو گهرائي هنجي دماغ جو جائزو وٺڻ چاهيو، تڏهن آياز ملٽري حڪمران اڳيان جهڪيو ڪونه، لنوائي ويو. ڪافي وڏي عرصي تائين هڪ اديب طور آياز خاموش رهيو، مونجهاري ۾ رهيو. ان خاموشيءَ لاءِ آياز اهو ڪارڻ ڏسيو آهي، ته آڏو سڄو ڇوڻ کان نه ڇوڻ بهتر سمجهيم. ۽ ۱۹۸۹ع ۾ مون سنڌ ياترا جي دؤران جڏهن هن سان ان لنهيءَ خاموشيءَ جو ذڪر ڪيو ته چيائين، ”ان ڊپرڊوئنس جي زماني ۾، جڏهن ڀٽو ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ هو، ملڪ ۾ غير مستحڪم فضا هئي، مان بهتر فضا جي انتظار ۾ هوس، ۽ جئن ٺٽي فضا بدلجڻ لڳي، تيئن منهنجي قلم ۾ شدت موٽي آئي.“

۱۹۸۲ع کان آياز جي ڪتابن جي اشاعت نئين سر شروع ٿي ۽ انهن جو آئوٽ سلسلو بڻيو رهيو آهي. آڄ توڻي ۱۹۸۲ع ۾ شايع ٿيل ”پٽڻ ٿو پور ڪري“ ۾ چوي ٿو، ”منهنجي زندگي ڇا گونگي جيان گذري ويندي؟ مون اکائڻي ڇوڻ ته آڃا هاڻ شروع ڪئي آهي.“

۽ سنڌ سنڌين جي عيوضي شاعر شيخ آياز ڄڻ نئون جنم ورتو. ”پٽڻ ٿو پور ڪري“ جي پبلشر محمد سليم دائود پوتا به مهاڳ ۾ لکيو، ”هي ڪتاب نئين نئين جو نئون نياپو آهي، پر هه ڦٽيءَ جو پيغام آهي.“

سال ۱۹۸۳ع آياز جي ڪتابن جو جهجهو فصل لٿو، ان سان آياز جا پنج ڪتاب شايع ٿيا، ”پن ڇڻ پڄاڻا“ جو پبلشر وري به محمد سليم دائود پوتا هو. هن مهاڳ ۾ لکيو، ”هي شخص بنا ڪجهه وٺڻ جي، سنڌ کي، سنڌي ادب کي گهڻو ڪي ڏيئي رهيو آهي. نئين سوچ، نئون انداز، نئين واٽ، نئين لاٽ....“ هن وڌيڪ لکيو، ”هن شخص پنهنجي پورهئي مان ۷۹-۱۹۷۶ع جي دؤران ڪجهه وٺڻ جي ڪوشش ڪئي (اشارو سندس وائيس چانسلر طرف آهي) ته سندس هٿ ڦٽجي پيا،

دل ڌار هئي ويس ۽ هانءَ هجي آتيس۔ چڻ ته هاڻيءَ جي پيرن هيٺان آيو هجي، دل جو دڙو پيس، اسپتال داخل ٿيو. بهرحال آهي زخم هو آيا نه ڇٽائي سگهيو آهي.“
 آيا به اڳتي هلي هن لکيو، ”آسان وٽ، سنڌ ۾، ماڻهوءَ جي ذات ڦاهيءَ جي ڦندي سان ماڻهي ويندي آهي (شاهه عنايت جيان) يا ان کي گهاٽي مان گذرڻو پوندو آهي (مخدوم بلاول جيان).... آياز لاءِ آيا ڪئين آزمائشون رکيون آهن. پر ايترو يقين آهي ته هن شاعر جي لائي سڃاڻي ٿيندي.“

۽ مان پاڻ به ساڪ ڀري سگهان ٿو ته آياز وڃايل لوڪ پريتا وري حاصل ڪري ورتي آهي. ۱۹۸۹ع جي آخر ۾ ڪراچيءَ ۾ سچل ڪانگريس جي دؤران مون روبرو ڏٺو ته ان ڪانگريس ۾ مڙيني جهونن خواهه نون اديبن آياز کي عقيدتمنديءَ جي نگاهه سان ٿي ڏٺو. هن جي اڳيان خواهه هن جي پرڻ، جتي هو پهتو ٿي، مجلس جو مور آياز هو.

محمد ابراهيم جويو ته هن جو رهبر هوندي به پرستار پئي لڳو. هو آياز جو نالو وٺندي خوشيءَ ۽ فخر جو احساس لڪائي نٿي سگهيو. تاجل بيوس هن جو نالو بيحد عزت سان پئي ورتو ۽ آدل سومري جهڙو نئون اديب ته هن جي خدمت ۾ هڪيو حاضر پئي رهيو. ماهتاب محبوب ۽ حميد سنڌي، سحر ۽ امداد حسيني، تنوير ۽ قمر به آياز جي ادبي ڪاوشن کي ساراهيو پئي، سراج الحق پنهنجي گهر آسان ڀارت سان ويل اديبن کي مانيءَ جي دعوت تي گهرايو. ان ۾ سويو گيانچنداڻي، ابراهيم جويو ۽ شيخ آياز ۽ ٿورا ٻيا دوست هئا. آياز جي پرڻ سراج مون کي چيو، ”آياز انهن بلندين تي موٽي آيو آهي، جن کي آسان وٽ، آسان جي وقت ۾ هيو ڪو شاعر آيا چهي نه سگهيو آهي.“ سويي چيو، ”آياز جي عظمت کان انڪاري ٿي نٿو سگهجي.“ پوءِ ته ”سهڻي“ مخزن جو خاص ”آياز نمبر“ به نڪتو، جن ۾ الاهي اديبن آياز جي خدمت ۽ ويچارن بابت عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪيو آهي.

۲۶، ۲۷، ۲۸ آڪٽوبر ۱۹۹۰ع ڀارت ۾ ”شاهه، سچل ۽ سامي“ سيمينار ۾، عوامي ميڙن، خانگي ڪچهرين ۾ آياز وڙ وڙ ڪري چيو ته: هڪ ئي ازم ۾ وشواس ٿو ڪري، سنڌ ازم، سنڌي ۽ سنڌيت هن جي ادب جا مرڪزي موضع آهن. ۽ البت هو انسانيت جو علمبردار به آهي ته دنيا ڀر جي سنڌين جي خير جو دعاگو به آهي ته سندن آرٽڪ خواهه آتمڪ آنتيءَ جو خواهشمند به آهي.

پڇاڙيءَ جو مان ابراهيم جويو جيان اها آرزو ٿو رکان ته ”آياز کان سنڌي ادب کي آيا جو ڪجهه ملڻو آهي، ان جو آستان اڃا ئي ڪجهه مٿي هوندو ۽ ان جو ملهه اڃا ئي ڪجهه مٿي هوندو.“ ۽ بس.

ڪيرت ٻاڻائي

سنڌ جي سوني ڌرتيءَ جو شاعر

منهنجو اهو وشواس آهي ته اسانجي پيڙهي تاريخ جي هڪ شاندر ۽ ولولي خيز دؤر مان گذري. شيخ اياز به انهيءَ دور جي پيدائش آهي. اهو چڻ هڪ يگ جو بدلاءُ هو. قومي توڙي بين الاقوامي سطح تي انساني تاريخ ۾ آهي ڌماڪا ٿيا، جن تاريخ جا وهڪرا ئي ڦيري ڇڏيا، قومن جون قسمتون ئي بدلي ڇڏيون. پراڻا عقيدا، قدر ۽ مڃتاون آچي پٽ پيا.

صديءَ جي پهرين چوٽائي ۾ روس اندر عوامي انقلاب، زار شاهيءَ جو سون سالن جو ظالماڻو تخت الٽ پلٽ ڪري ڇڏيو ۽ انهيءَ وهڪري ۾ زمين ۾ پوري ڇڏيو ته سادي سودي مظلوم ۽ پيڙيل جنتا جي قسمت ۾ صرف پورهيو ڪرڻ ۽ ڳهن لکيل آهي ۽ ٻئي طرف هنن جو خون پسيني مان پيدا ڪيل پدارتن تي پلجندڙ چند شخص، ننڍي طاقت جي زور تي سموري عيش و عشرت ۽ ڪڏن ڪارنامن جو خدائي پتو لڪائي ڪڍي آيا آهن. روسي انقلاب، انسان ذات جي بنيادي برابري ۽ آزادي جي جهنڊي جي پيڙهه کي آيا به مضبوط ڪري ڇڏيو ۽ ڪيترن وهمن، ڪوڙن ۽ ڏند ڪٿائن Myths کي دفنائي ڇڏيو.

ٻئي طرف قومي سطح تي پڻ هندستان جي تاريخ ۾ صديءَ جي شروعات ۾ وڏو ولولو شروع ٿي ويو هو. هندستان جي جنتا، دنيا جي وڏي ۾ وڏي جابر ۽ بير رحم سلطنت شاهي سان ٽڪر وٺي رهي هئي. سوين پروانا آزاديءَ جي شمع تي پنهنجي عظيم جان جي قرباني ڏيئي رهيا هئا. پوري ديش ۾ عوامي تحريڪ جون آڀرندڙ لهرون لڳي رهيون هيون، اسان جو پورو نسل، پوري پيڙهي هن سيلاب ۾ وهي رهي هئي. سڀني جي سر تي ڪفني ٻڌل هئي، مڪي تي ”انقلاب زنده باد“ جو نعرو هو.

شيخ اياز هنن ٻنهي تاريخي واقمن کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ سندس تخليق تي انهن جو نمايان اثر پيو ڏسجي. مون کي ياد آهي، اسين انهيءَ دؤر ۾ خاص طور چالهن واري زماني ۾ قومي تحريڪ ۾ گڏ هوندا هئاسون، رام باغ ۾ ڪا به قومي اڳواڻ جي ميٽنگ ٿيندي هئي ته شيخ اياز جي انقلابي شعر سان شروع ٿيندي هئي. ڪڏهن ڳائيندو هو:

او باغي! اوديس دروهي!

ڀارت ۾ بلوي جا باني

ته ڪڏهن ڳائيندو هو،

انقلاب! انقلاب! ڳاء انقلاب ڳاء!!

جيئن زمين آسمان جي کلي پئي زبان،

ڪنڊ ڪنڊ، چؤنڪ چؤنڪ،

شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ،

جيئن آئي ڏئي جواب، انقلاب!

انقلاب! انقلاب ڳاء انقلاب ڳاء!

آزاديءَ جي هلچل ۾ آياز جيتوڻيڪ سرگرم ڀاڳ ڪو نه ورتو، پر ان وقت جون ڪيتريون سندس لکڻيون سلطنت شاهيءَ جي خلاف هيون. نه صرف سندس گيت، بلڪ ڪهاڻيون به ڌارين جي راڄ جي خلاف هيون. ان دؤر ۾ شيخ اياز، تمام سٺن ڪهاڻيڪارن جي صف ۾ هو. ۽ اگر مان پلجان نٿو ته سندس ڪهاڻين جي پهرين مجموعي جو سَرو هو ”سفيد وحشي“ انهيءَ سَري واري ڪهاڻي ۾ حڪمران طبقي خلاف سخت نفرت جو اظهار هو ۽ آزاديءَ جو جذبو هو.

شيخ اياز سنڌ جي سوني ڌرتيءَ جو هڪ اهڙو اسرار Phenomenon آهي، جيڪو صدين ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي. هو ماڊرن زماني جو سنڌيءَ جو عظيم شاعر آهي. سنڌ جي اعليٰ ۽ شاندار روايت پرستيءَ جي علامت آهي. سنڌ جي اعليٰ صوفي مت جو لاجواب سنگم آهي، جنهن ۾ هندو ڌرم ۽ اسلام جا مڙهي انسان پرستيءَ جا قدر اچي وڃن ٿا. شيخ اياز سنڌ جي مهان ٽمورتي شاه، سچل ۽ سامي جي شاندار ورثي کي اڄوڪي دؤر ۾ اڳتي وڌي ويندڙ آهي، تون سچن کي اڃا ريندڙ آهي. اياز جي شاعريءَ ۾ لطيف سائين جي وسعت ۽ هم ڪيري آهي ته سچل سرمست واري بناوت ۽ مستي به آهي ته ساميءَ واري سڪ ۽ حليائي به آهي. چوي ٿو،

ڪافر مومن ناهيان وو. ڪافر مومن ناهيان.

آه پٽائي، آه درازي، ساڳيو نيھن ناهيان وو.

ڪافر مومن ناهيان وو.

ساڳيو معنيٰ جو مٽ پيڻان، سامي نانءُ سڏايان وو.

ڪافر مومن ناهيان وو.

شيخ آياز جي تخليقي قوت به هڪ حيرت ڀريو ڪارنامو آهي. هيلٽائين چويهه ڪتاب ڇپائي چڪو آهي. ايڏي مقدار ۽ معيار جي شاعري جي خير پيت ڪرڻ ته آڱرو ڪم آهي. دنيا جي ادب ۾ ڪي ڳاڻ ڳڻيا اهڙا مثال ملندا. سندس شاعريءَ جو ڪتاب ”جهڙن نشان نه لهي“ جو ذري گهٽ ٻن سؤ صفحن جو ٿيندو. بيماريءَ جي بستري تان، لڳاتار ٻه مهينا آسَر جي ۲ بجي کان ۶ بجي تائين جاڳي لکيو اٿائين (سال ۱۹۸۹ع) سو هڪ حيرت ڀريو اسرار آهي. مان نٿو سمجهان ته دنيا جي اتهاس مان ڪو اهڙو مثال ڳولي سگهيو!

شيخ آياز هڪ اعليٰ وطن پرست شاعر آهي. پنهنجي ڌرتيءَ جو شاعر آهي. ورهاڱي کانپوءِ سندس شاعري اڀرڪو ڏيئي آڪاس اڏائي. اهو ڪو اتفاق نه آهي جو سندس پهرين وڏي شاعريءَ جي مجموعي جو نالو ئي هو ”ڀؤنري پري آڪاس“. سندس اندر ٻوليو پئي ته هڻئي سندس شاعري اڏام جي منزل تي پهچي رهي آهي. اهو هڪ ڪتاب ئي آياز کي زنده رکڻ لاءِ ڪافي هو. پر نه اها ته آيا پهرين پرواز هئي. ”ڀؤنري پري آڪاس“ ۾ آياز سٺ ڌرتيءَ لاءِ پنهنجي دل جي گهري اڪير اوتي هئي. پنهنجن سنڌي ڀائرن جي ويڙهي تي سندس دل جو درد چلڪي پيو هو. هو شاه، سچل، سامي، ڪاليداس، ٽنگور، ميران ٻائي، سورداس، ڪبير، ودياڀتي- مطلب ته هندستان جي پوري گڏيل ورثي کان دست بردار ٿيڻ لاءِ تيار نه هو.... ۽ تڏهين ئي ”ڀؤنري پري آڪاس“ تي فرقي پرست شڪتين جي دٻاءُ هيٺ، بندش جو حڪم جاري ٿي ويو ۽ آياز کي ڪافي وقت ڪنڊائين پيچري تان هڻڻو پيو.

شيخ آياز ان ڳالهه کان ڪڏهين به انڪاري نه ٿيو ته هو هڪ ڪمٽيڊ تخليقڪار آهي. پر سندس ڪمٽيٽ ڪنهن متواد جو پرچار ڪرڻ نه آهي. هو ڪمٽيڊ آهي پنهنجي ڌرتيءَ سان، پنهنجي ماڻهن سان، پنهنجي زماني سان. انساني زندگيءَ ۽ پنهنجي فن سان. ڪو به اعليٰ ليکڪ يا شاعر خال vacuum ۾ نه رهندو آهي ۽ نه خال ۾ لکندو آهي. هو پنهنجي دؤر جي ڌڙڪڻ محسوس ڪندو آهي. وقت جي نبض تي سندس چهاءُ هوندو آهي. دنيا جي عظيم تخليقڪارن جي اهاڻي شاندار روايت آهي. شاه، سچل ۽ سامي مشعلون بڻجي آياز جي راه روشن ٿري رهيا آهن.

اسان جي وقت ۾ آياز جي شاعريءَ جي ڪٽ ڪرڻ اوکي آهي. اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي. هر زماني ۾ هر عظيم فنڪار سان ائين ٿي گذريو آهي. جيتوڻيڪ پنهنجي وقت ۾ ئي شيخ آياز جي مهاندا تسليم ٿي چڪي آهي. پر ايندڙ زماني ۾ به سندس فن ۽ فڪر جو نئون نئون ڇمڪاڻ پسيو ويندو. ههڙي ذات لاءِ هو وري وري پنهنجي ڌرتيءَ کي ٿو سلام پري!

جهوليءَ جهليان ڪيئن مان، ڌرتي ايڏا دان!
ڪيئي وايون مينهنن جڻن، ڪيئي گيت مهان!
مان ڀانڀان ٿو مان نه، هيءَ سڀ ڪجهه ٻئي ڪنهن لکيو!

ورهاڳي کانپوءِ شيخ آياز پنهنجي وطن ۽ وطن واسين سان جيڪو ويل وهندو
ڏٺو، تنهن سندس دل کي ڦٽي ڇڏيو. ان خون مان قلم ڀري هن سنڌ ڌرتيءَ جي
آمرتا ۽ ان کي بچائڻ لاءِ ايترو ڪجهه لکيو آهي ۽ اهڙو ڪجهه لکيو آهي جنهن جو
مٿ ڳولڻ ڏکيو آهي. سندس ڪي اهڙا ڪيت ماڻهن جي مک تي هر دم گونجاري
وڃن ٿا ۽ سنڌ جي گلن گلن ۾ ڳايا وڃن ٿا،

تنهنجي ڌرتي، مون کي ڀرتي، تو ۾ منهنجو ساه،
تنهنجي ريتي، تنهنجي ڪيتي، تنهن سان منهنجو ساءِ.
تو تان واريان چند، منهنجي مٺڙي سنڌ!

○

نيٺ وڏيندڙ، وڏجي ويندا،
ڪنهندي نيٺ ڪنار، اوڀارا
سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو!
سهندو ڪير ميار، اوڀارا

○

سنڌ ديش جي ڌرتي، توتي پنهنجو سيس نوايان، مٽي ماڻي لايان!

○

سنڌڙي مون کي سڌ ته ڏي، تون ڇڀ ڇو آهين؟ ڇاهي، ڪوئي آهي؟
ڪوئي آهي، ڪوئي آهي، جيڪو سچ چوي؟

پيو اهڙو ئي عظيم جذبو آهي، جيڪو آياز جي شاعريءَ جو روح آهي. اهو
جذبو آهي انسان سان بي انتها محبت، هر اعليٰ شاعر محبت جو شاعر آهي، انسان
جي عظمت جو شاعر آهي. محبت ئي سندس تخليق جو سرچشمو آهي، شاعر نفرت
جي ٻولي نه ڄاڻي. تازو بمبئيءَ ۾ سنڌي سرموڙ ٿمورتي، شاه، سچل ۽ سامي تي
سيمينار جي مهوري تقرير ڪندي، پنهنجي تقرير جو گهڻو حصو آياز ان محبت جي
فلاسفيءَ کي ڀيٽ ڪيو. ٿورا ٽڪرا پيش آهن:

..... مون کي احساس آهي ته مون شاه، سچل ۽ سامي تي گهٽ ڳالهايو،
پر سنڌ تي وڌيڪ ڳالهايو آهي، ڇو ته اهي سنڌ جا روح هيا، پيار، محبت ۽ امن
جو شاعريءَ ۾ اهو پيغام هيا جو سنڌ جي تاريخ اسان کي ڏنو آهي، اهو پيغام
اسان جي رڳ رڳ ۾ رچيل آهي... اهو ئي پيغام هو، جنهن مون کان ۱۹۶۵ع واري
جنگ جي مخالفت ڪرائي هئي ۽ مون اهو نظر لکيو هو، ”هي سنگهارم، سامهون آ
نارائڻ شيام!“.... عالم سڀ آباد ڪرين؟ اها آهي سنڌ جي آسپاس، اها آهي اسان
جي پراچين سڀيتا جي پڪار، جا اڄ تائين گونجي ٿي ۽ ڄڻ ڄڻي ٿي ته نفرت، نفرت
کي جنم ڏيندي آهي، اسين نفرت مان نٿا ڄاڻون، اسين نهن کان چوڻيءَ تائين
محبت آهيون. اسان سيما جي هن پار آهيون يا سيما جي هن پار، هر اهو سام وارو
اسان جو ڀاءُ آهي، جنهن کي اسين انسان چئون ٿا... هيئون آزاد نظر، ڄڻ انسان
جي حق ۾ هڪ خوبصورت نغمو آهي؛

او انسان!

ڪنهن کي ٿو مارين!

هيءُ ماڻهوءَ جو ٻچڙو آهي،

هيءُ جو پٽر کان ڏاڍو آهي،

ڪڙنبل کان پي ڪچڙو آهي.

او حيوان!

او حيوان!

ڪنهن کي ٿو مارين!

هن جو توسان وڃي ڪهڙو،

هن جو ديش به ساڳي ڌرتي آهي،

هيءُ به ته ماڻهو آ ٿو جهڙو!

او نادان!

او نادان!

ڪنهن کي مارين!

شيخ آياز جي شاعريءَ جي باڪمال جمالياتي حسن جي ڪٽ ڪرڻ مشڪل آهي. ان لاءِ وقت جي ويڙهي گهرجي ۽ قابل سگهڙن جي به ضرورت آهي. مون هڪ ئي ڳالهه محسوس ڪئي آهي ته شيخ آياز شاعريءَ سان لائون لڌيون آهن... ۽ اهو رشتو لافاني آهي، روحاني آهي ۽ بي جوڙ آهي. سندس هيءُ سٽون ته ڏسو:

اي شاعري!

مان توکان چرڪان ٿو

تو کي ڇڏي به نٿو سگهان!

تون جا وڻ ڪٽيا آهن!

ياڳ،

منهنجو موت،

تنهنجي پاڪر ۾ لکيو آهي!

مان هن ننڍڙي مضمون ۾ آياز جي فن جي خوبصورتِي کي ڇهي به مس سگهيو آهيان. ان ۾ منهنجي پنهنجي محدودگي آهي. باقي صرف هڪ اهم پهلو ڏانهن ڌيان ڇڪائيندس. شيخ آياز جي پنهنجي ٻولي ڏانهن محبت به مثال آهي ۽ هند ۽ سنڌ جي سنڌين جو پنهنجي مٿڙي ماتر پاشا ڏانهن پريم ۾ بي رخي ڏيکاري آهي. تن کي هيٺيان ٻه بيت دل تي اٿاري رکڻ گهرجن:

جيڪي سنڌيءَ ۾، سو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪٿي!

اردوءَ هنديءَ ۾، تون آهين ڇڻ اوڀرو.

جيڪا ٻولي ٿڃ سان، تنهنجي پيٽ پئي،
سا تو کيئن ڪئي، اڄڪلهه آهي اوڀري
آياز آهيد ۽ روشني جو پيغمبر آهي. هو اونداهه جي چادر پٺيان روشنيءَ جون
باڪون ڏسي رهيو آهي. شاعر جي نئين اک سان هو پسي پيو ته وڇريل وري ملندا،
ماروٽڙا ملير موٽندا؛

وڃو نه ويراڳيو، هٿ به ٿيندو سوجهرو،
منهنجو جيءُ جڏو آلا، تنهن سان ساٿ ڏيو،
اڄهو ڏينهن ٿيو، کيسين رهندي راتڙي.

اي.جي. اُتر

آياز تي ٿيل تنقيد جو جائزو

اسان جي جديد سنڌي شاعريءَ جي سرتاج شيخ آياز تي اڄ تائين ٽيڪا ٽپي ٿيندي پئي اچي. اها ٻن قسمن جي آهي. هڪ شخصي جا هن جي ڪمزورين بابت آهي ۽ ٻي ادبي جا هن جي شاعرائين خامين تي زور ڏئي ٿي. مان هن ليک ۾ انهن تي مختصر تبصرو ڪندس.

ڀارت ۾ اها تنقيد گهڻي ۾ گهڻي نارائڻ ڀارتيءَ سنڌي ٽائيمس ۾ ٻاڌ صديءَ کان پئي ڇپي آهي. ان جا مکيه لکندڙ آهن - موهن ڪلپنا، اير. ڪمل، آجھل ۽ نند جوڀري.

شخصي تنقيد ۾ آياز جي وائيس چانسلري قبول ۽ ان وقت ۾ ڪيل سندس غلطي وغيره تي گهڻو زور ڏنو آهي. جئن ڪلپنا سنڌي ٽائيمس ۾ ۲-۵-۱۹۸۲ع تي لکيو ته: "وائيس چانسلري وقت مارشل لا لڳو، ڀتي کي قاسمي آئي، ڪيترا سنڌي جيلن ۾ بند ٿيا، ته به آياز ڇپ رهيو." ڪلپنا ته ائين به لکيو ته "پاڪستان ۾ هندستاني ساڙهين خلاف تحريڪ هلي ته به آياز ڇپ رهيو." ان تي جهولي لال هفتيوار ۾ ۲۲-۵-۱۹۸۲ع تي آديب ڪالمسٽ زوردار جواب ڏيندي لکيو ته "شيخ آياز هڪ اوج درجي وارو شاعر آهي، پر وائيس چانسلري ۾ سرڪاري هدايت موجب جيڪي ڪم ڪرڻا پيس، تن کيس اديبن جي نظرن ۾ ڪيرائي وڌو. انهن اديبن اهو وساري ڇڏيو ته آياز گهڻو عرصو ڏاڍ ۽ ڏاڍين خلاف مقابلو ڪيو ۽ جيلن ۾ به ويو پر ڀارت ۾ ڪو به سنڌي آديب آڃا ته اهڙي طرح وروڌ (مخالفت) ڪرڻ ڪري جيل جي ويجهوئي نه ويو آهي، جيتوڻيڪ ڏاڍ ۽ ڏاڍائي ۽ آنياءَ ۽ رشوتخوري جو راج هت به آهي....."

ڪلپنا جي آياز طرفان ساڙهي جي بندش تي اعتراض نه وٺڻ تي "آديب" وڌيڪ لکي ٿو ته "ساڙهي جا هندستاني پوشاڪ آهي، ان تي پاڪستاني بندش

خلاف ڪنهن به سنڌي ليکڪ اعتراض ڇو نه ورتو؟

وري به شڪر آهي جو موهن ڪلپنا هن پيري شيخ آياز جي شاهه، سچل ۽ سامي سيمينار تي (سيٽا سنڌو پون طرفان ناڪر ڇاولا جي ڪوشش سان سنڌايل) وقت کليو ڪلايو اعلان ڪيو ته شيخ آياز نوبيل انعام جو حقدار آهي. اهو رايو خود ڪلپنا ”سپون“ مخزن ۾ موڪليندي لکيو آهي ته ”شيخ آياز دنيا جو هڪ اهو وڏو فنڪار آهي، جو ”نوبيل پرائيز فار لٽريچر“ جو مستحق آهي. ڪاش کيس اهو ملي.“

ان ڪري مان هن شخصي تنقيد تي وڌيڪ نه لکي، رڳو سنڌ جي سياست ۽ سنڌين جي هلچل جي هڪ چوٽيءَ جي بزرگ رهبر ساڻي سويو گيانچنداڻي جو ”سهڻي“ مخزن جي آياز پرچي ۾ ڇپيل رايو مختصر ۾ ڏيندس.

ساڻي سويو لکي ٿو ته ”... ٺڌڙي دماغ وارا آياز کي گهٽ ڪري پيش ڪندا آهن... آياز، جيترو ڪم ڪيو آهي، اوترو ڪي ڏهه اديب به ملي نه ٿا ڪري سگهن..... هيءَ هڪ پوري تحريڪ آهي.... اسان جا نوجوان جيڪي کيس وائيس چانسلري جي دؤر کان ٿا سڃاڻن، سي هن جي ڪردار ڪشي به سندس وائيس چانسلر هئڻ جي ڪري ڪن ٿا. مان سمجهان ٿو ته آياز ان دؤر مان نڪري آيو آهي ۽ اسان جي قومي يا ادبي تحريڪ به تنگ نظريءَ مان نڪري آئي آهي ۽ آڄ آسپڻ اهڙي دؤر ۾ داخل ٿيا آهيون، جتي آياز جي عظمت کي درگذر نه ٿا ڪري سگهون. آياز جڏهن مارشل لا جي شڪنجي مان نڪتو آهي ته هن ٻيهر اسان کي ڏهه ٻارنهن ڪتاب ڏنا آهن. اهي ايترائي بلند آهن، جيترا سندس پهريان ڪتاب آهن... مون کي اهو چوڻو آهي، جيڪو مان سنڌي آديبن ۽ سنڌي ادبي سنگت کي ٻن ٽن سالن کان چونڊو ٿو اڃان، ته آياز جي خلاف جيڪي به پريجوڊيسز (بفرض) بلند ٿيا آهن، جن کي توڙڻ ۾ منهنجو به هٿ آهي، انهن کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪن..... هڪ شاعر کي هن جي شاعري، خيال ۽ جو فلسفو آهي ان جي نقط نظر سان ڏسڻ کپي.“

سويي ته آڃا به آياز لاءِ وڌيڪ لکيو آهي ته به طارق ”اياز پرچي“ ۾ غلام نبي منڱ جو آياز خلاف ليک ۽ پنهنجو آياز تي تنقيدي ليک ڏنو آهي، جو نه ڏيڻ کپندو هو. طارق ان جي سبب لاءِ چيو آهي ته ”مان نه چاهيندس ته تاريخ جي ڪنهن ڪنڊ پاسي ۾ منهنجي لاءِ اهو لکيل هجي ته هيءَ به مصلحت پسند هو.“

(۱) مان ٿو پڇان ته طارق ائين دعويٰ ڪندو ته هو ڪڏهن مصلحت پسند نه هو؟

(۲) وري به ”سهڻي“ ۾ سويي، امداد حسيني، عبدالله ملاح، بيدل مسرور، پليجي، اڪبر سومرو وغيره جا نوان ليک، ڀاءُ جويي ۽ سراج جا ڇپيل مهاڳ ڏنل آهن ۽ سڀ کان وڌيڪ امير علي چانڊيو جو ۳۰ صفحن جو آياز جو آديبي پرک وارو تفصيلي مقابلو ڏنل آهي، جيڪو هڪ اعليٰ ۽ يادگار مقالو آهي. مان ان مقالي ۽ سهڻي جي آياز پرچي لاءِ ٻئي ڪنهن دفعي لکندس.

شيخ آياز تي ٻي جيڪا ادبي تنقيد پئي ٿي آهي. سان اها آهي ته هو خاص ڪوشش وٺي تجنيس خطيءَ سان شاعريءَ ۾ موسيقي پري ٿو. جنهن ڪري ان ۾ خيال جي گهرائي نه ڏيئي سگهيو آهي ۽ ٻيو ته هن شاهه لطيف جي جهوني پراڻي ٻولي جو نقل ڪري ڪيترائي متروڪ لفظ ڏنا آهن، جيڪي اڄ جي ڀانئن لاءِ سمجهڻ ۾ ڏکيا ۽ منجهائيندڙ آهن.

اهڙا تنقيدي ليک هتي خاص سنڌي ٽائيمس ۾ اير ڪمل ۽ آجهل جا آهن. اير ڪمل هڪ اهڙو ليک ”ڪونج“ ۾ به لکيو آهي.

هر چند آجهل سنڌي ٽائيمس جي ڏياري، ۱۹۶۸ع ۾ ڀڄي ۾ آياز تي تنقيد ڪندي لکيو آهي ته، ”آياز مطلب کان وڌيڪ موسيقي ۽ سحرقي (چوڻ ڪپيس تجنيس خطي) تي ڌيان ٿو ڏئي... ان موهم ۾ هن ٻوليءَ سان راڳا ڪيا آهن“.... آجهل وڌيڪ لکي ٿو ته ”چاشنيدار مٺي ڀڄڪشي نيٺ سنڌي ٻولي جديد موضوع جون تلخيون ۽ شوخيون ڪڏهن به اڃا ڪري نه سگهندي.“

مون کي آجهل جو رايو صحيح نٿو لڳي، ڇو ته جديد ادب جو هڪ رهبر جيمس جئس پنهنجي ناول ”يولسز“ ۾ پنهنجي جنرل يومي ڊبلن جي جهوني ٻولي وري جيئاري ڪر آندي آهي، جا به جديد موضوعن جي اظهار جو ذريعو آهي. ان لاءِ به ڀانئڪ شڪايت ڪندا آهن. اها حقيقت هتي مون آياز کي ٻڌائي ته هو به شامل راءِ ٿيو ۽ هن انهيءَ جو به مثال ڏنو، جنهنجو ذڪر هن ئي وٽي ڏنل ملاقات ۾ ڪيو. اها ملاقات مون کانئس هتي جنوري ۾ ورتي هئي.

آياز خلاف موسيقي ۽ شاهه جي ٻولي بابت تنقيد اير. ڪمل ڪري سنڌي ٽائيمس جي ۱۵-۱۲-۱۹۸۱ع واري ليک ۾ ڪئي آهي. ڪمل لکي ٿو، ”ڪي شاعريءَ جو مکيه عناصر موسيقي/سنگيت کي مڃيندا آهن... ڪيترن شاعرن جي غزلن مان گيت ليئا پائيندو آهي ۽ ڪيترن مان شاهه صاحب جا بيت... ڪيترن شاعرن، سنگيتميه شعر جي شوق ۾، لفظن کان جهنگهڻ جو ڪم ورتو آهي.“ اير. ڪمل هن ۾ آياز جو نالو نه ڏنو آهي پر هن ڏانهن اشارو ظاهر آهي.

اير. ڪمل ”ڪونج“ جي مئي-جون ۱۹۸۲ع ۾ ڀڄي ۾ سنڌ جي شاعر ذوالفقار راشديءَ جي ڪتاب جي سمالو چٽا جي اوت ۾ شاهه جي ٻوليءَ بابت ڪيل آياز تي تنقيد دهرائي لکيو آهي. پر ”شاهه“ ۾ ٽٻي هڻڻ ڇڻ هڪ سنڌي ويٺي. ڇڻ هڪ فشن ٿي پيو ۽ شاهه جي لهجي، ان جي زبان جي ڌمڪ، گهڻن کي رهڙي ڇڏيو.... مطلب ته هر هٿيت ۾ شاهه ليئا پائي رهيو آهي.

هاڻي سوال آهي ته هر ساهتڪار ۽ ڪلاڪار کي پنهنجو ادبي ورثو ٿيندو آهي. شاهه لطيف جي شاعري آسان لاءِ هڪ اهڙو ورثو آهي. نه رڳو اهو سنڀالڻو آهي، پر شاهه جي روايت کي اڳتي وٺي هڻڻو آهي ۽ شيخ آياز هن جي ٻولي، ڪردار، ماحول وغيره کي اڄ جي زماني مطابق ڪم آڻي شاهه جي روايت ۾ اضافو ڪيو آهي. شاهه جو اثر رڳو آياز تي ڪونهي، پر ٻئي وڏي شاعر نارائڻ شيامر تي به آهي.

هن به ڪيترا لفظ، ڪردار، خيال ڪم آندا آهن. خود ٻين شاعرن به شاه جو اثر جهڻو آهي، اير ڪمل سميت. آياز ته شاه جي متروڪ لفظن کي وري جيئاري سنڌي ٻوليءَ جو پندار ڀريو آهي. ساڳيءَ طرح شيار، ڪمل وغيره به تجنيس خطي ڪم آندي آهي.

ان ڪري آجهل، ڪمل وغيره جهڙا، جيڪي به سڄڻ شيخ آياز تي شاه لطيف جي ٻولي ڪم آڻڻ تي تنقيد ڪن ٿا، سي منهنجي ويچار ۾ شيخ آياز سان انصاف نه ٿا ڪن.

هاڻي آچون آياز جي شاعريءَ ۾ موسيقي ڀرڻ جي ڪوشش ڪرڻ ۽ خيال جي گهرائي قربان ڪرڻ واري تنقيد تي. مون خود به ان تنقيد بابت شيخ آياز کان ٿي. وي ملاقات ۾ اهو سوال پڇيو ته اها موسيقي ۽ لڻ ڪيس شاعراڻي خيال جي گهرائي پيدا ڪرڻ ۾ رندڪ ته نه بنجدي آهي. چيائين ته ذري به نه ۽ هو ان موسيقي لاءِ خاص ڪوشش نه وٺندو آهي، جڻ مٿس ٽيڪا (تنقيد) ڪئي ٿي ويڃي. هن وٽ شاعرانه ۽ ميناج وارا لفظ اصل لهرن وانگر ڌوڪيندا ايندا آهن. (جيڪو شيخ آياز جهڙي اعليٰ جذبات ۽ حساس دل واري شاعر لاءِ ممڪن به آهي.) مون کي آياز جي شاعريءَ جي موسيقي ۽ لڻ واري ٻولي هٿرادو نه لڳندي آهي. اها سپاويڪ آهي ۽ ڪيترن ڪوتائن ۾ خيال جي گهرائي فڪر ۽ فن تمار آهي. مثلاً آياز ۱۹۶۵ع جي جنگ ۾ شيار ڏانهن مخاطب ٿيل ڪوتا "هي سنگرام..... سامهون آهي نرائڻ شيار" ۾ به موسيقي سان گڏ خيال جي گهرائي ڏني آهي. جيئن چوي ٿو:

هوڪوتا جو ڪاڪ- ڏٺي، پر

منهنجا رنگ رتول به ساڳيا

ڍٽ به ساڳيو

ڍول به ساڳيو

هانه به ساڳيو

هول به ساڳيو.

هاڻي هنن ستن کي ڇا رڳو جهنگهڻو چئي رد ڪري ڇڏيو؟ ڏسو پهرين ست ۾ ئي ڪيڏي معنيٰ ڀريل آهي ۽ ٻي ست ڪيڏي نه شاعراڻي تصور واري آهي. اهڙي طرح ڪيتريون ئي آياز جون لڻ واريون يادگار ڪوتائون آهن. جڻ هي ٿوريون ڏسو:

۱- سنڌڙي تنهنجي سينت ڏسي رات پٺاڻي گهوٽ رنو.

۲- پنهنجي رت ۾ ريتو جهنڊو آپ تائين جهوليندو، اهڙو ڏينهن به ايندو.

رڳو ٿورن مثالن تي قناعت ڪرڻي آهر جو آياز جي اهڙي موسيقيءَ سان معنيٰ

ڀري شاعري آڻاڻ آهي.

هون به جيڪو خيال ڪن کي ويٺل آهي ته گيت ۾ معنيٰ يا خيال جي گهرائي

نه ڏيئي سگهبي آهي سا هرو ڀرو صحيح ڳالهه ناهي. اسان کي خود سٺيما جي ڪيئن

پر به (خاص ڪري وڏي شاعرن ساهر لڌيانوي، مجروح وغيره جي لکيل) معنيٰ ۽ خيال نظر ايندو آهي.

تازو بمبئيءَ ۾ ساهت ائڪڊميءَ پاران مشهور مرهٽي ليکڪ منگيش ڀڳوانوڪر سان شام ملهائي ويئي. ان لاءِ جيڪو بروشر ڪڍيو ويو، تنهن ۾ هن ٻڌايو آهي ته گيت ڪوسستي ۽ مشهوري واري وندر ڪانهي. انهن ۾ به سچيون شاعرانيون خوبيون آهن. هن خود ميرا جا ڇهن مرهٽي ۾ ڪوتاهه ترجمو ڪيا آهن. هو انگلنڊ ۽ آمريڪا ۾ شاعري ۾ پنهنجا گيت ٻڌائي داد حاصل ڪري آيو آهي.

ٿوري ۾ آياز خلاف جيڪا شخصي ۽ آدي تنقيد ڪئي ويئي آهي، تنهن جي ٻن مکيه ڌيان ڏيڻ جو ڳڻن شڪايتن تي ئي سرسري نظر وڌي آئو. ڪاش اسين سويي جي ڳالهه مڃي آياز خلاف، بغض کي ختم ڪري، هن جي ڪوتاهه ۽ ڪتابن ۾ ڏنل فن، فڪر ۽ نظريي تي راهه ڏئي ڪريون ته بهتر.

نه ختم ٿيندڙ دؤر...

اياز تي ڪيترائي مضمون لکيا ويا آهن، جن مان ڪي واقعي سندس شخصيت ۽ فن جو آئينو لڳندا، ته ڪي وري "فردوسي" جي "شاهنامي" کي به پيا شهه ڏيندا! مون ته اياز جهڙي باصلاحيت ۽ پرپور شخصيت تي لکڻ لاءِ ڪڏهن سوچيو به نه هو، توڙي جو "يونءِ نه آئي پانه" واري وائيءَ جي هڪ سٺ پڙهڻ کانپوءِ، مان هن جا سڀ ڪتاب پڙهي چڪي هئس. ان وائيءَ ۾ الاڻي ڪهڙو ڏوراپو هو، ڪا ميار هئي، ڪو پنهنجائپ ڀريو سهايو هو، جنهن جيءَ کي جهونجهڙي ڇڏيو، ۽ اها ڳالهه شدت سان محسوس ٿي، ته جذبي کي اثرائتي صورت ڏيڻ ۾ ڪيس ڪمال حاصل آهي.

مون هن جي دلين تي دائمي اثر ڇڏيندڙ، روح جي آرپار ڏسڻ وارين Laser Beam (ليزر بيم) جهڙين نگاهن کي به محسوس ڪيو هو. مون ڪڏهن به هنجي شاعريءَ جي صنفن، گهاٽڙين يا هيٺن وغيره تي سوچڻ جي ضرورت محسوس نه ڪئي... مون ته رڳو سندس شاعري، جنهن ۾ سچائي ۽ سونهن جي مسلسل جستجو سان گڏ، ازلي حسن جون جھلڪيون جهٽيل آهن، تنهن جي معنيٰ تي غور ٿي ڪيو، خيالن جي اڏاوت کي سمجهڻ ٿي گهريو ۽ موتين جهڙن لفظن تي ويچارڻ ٿي چاهيو... جن مان ڪي من ۽ ذهن ۾ پيهي ٿي ويا، ته ڪي رڳو هير جي خوشگوار جهوٽي جيان، ڀر مان لنگهي ٿي ويا... پوءِ به مونکي الاڻي ائين ڇو ٿي محسوس ٿيو، ته اياز جي شاعريءَ بابت منهنجو مطالعو اڻپورو آهي. منهنجي دل ۾ هن جي فن، فڪر ۽ شخصيت لاءِ جيڪي محسوسات هيون، مان انهن جو اظهار

لفظن جي بازيگريءَ جي شديد ڪوٽ سببان پوريءَ طرح نه ڪري سگهندس. پر اهڙو اعتماد ۽ حوصلو به هن ئي مونکي ڏنو. اهو چئي ته ”ڪن ماڻهن کي مطالعي جي ضرورت ئي نه هوندي آهي. جيڪي مطالعو ڪري لکندا آهن. انهن ۾ ٻين جو اثر اچي ٿو. پر گهٽ آهن اهي جيڪي پنهنجي سوچ جي حوالي سان لکڻ ۽ اهي سنوٿا لکن... توکي جا قدرتي ذات آهي. ان ۾ مطالعي جي ضرورت ئي ناهي.“ ۽ تڏهن ئي مان هن جي ٻن ڪتابن تي لفظن جي جادوگريءَ سان نه سهي، جذبن جي سچائيءَ سان سڌي سادي انداز ۾ مهاڳ لکي سگهي هيس. جا ڳالهه لاشڪ ته مون لاءِ ڪنهن اعزاز کان گهٽ ناهي. هن نه رڳو مونکي پاڻ تي لکڻ وارو اعتماد ڏنو. پر ڪن ڳالهين ۾ مون تي اعتماد ڪيو به آهي.

اياز بابت مون شروع کان ئي گهڻو ڪجهه ٻڌو هو. جنهن ۾ دهريو، ناستڪ، غدار ۽ ذات ويڪو وغيره جا لقب القاب پيش پيش هئا. اها به ڄاڻ پئي ته ”پڇ پڇائي گهٽ ٿاڻي آيا سنڌ ۾“ جهڙا طنزائتا بيت به سندس ئي شان ۾ جوڙيا ويا. انهن مڙني ڳالهين جي نتيجي ۾ جيڪو تاثر ذهن ۾ ويٺو. سو اهو ته اياز ڪوئي هل يا هنگامو آهي.... پر کيس ويجهو ڏسڻ ۽ سچائڻ کانپوءِ، مان اهو چوڻ ۾ ڪو عار محسوس نٿي ڪريان ته ها. هو دهريو آهي، ملحد ۽ ڪافر آهي.... ان لاءِ جو هن جي عبادتن، سجدن ۽ ساراهڻ جا طريقا عام کان انوکا ۽ جڳ کان نيارا آهن، جي سچ ته ڏاڍا پيارا آهن... هن جي هڪ ڀرپور نهار ۾ قدرت جي هر رنگ روپ لاءِ جيڪو پيار ۽ مڃتا آهي. جيڪا سوچ ۽ فڪر آهي. اها انفراديت پري نگاهه ئي اياز جي بندگي آهي... هن جو ايمان آهي. جنهن ۾ هر انسان کي پنهنجي طريقي سان جيئن ۽ ڪائنات جي اسرارن کي سمجهڻ جو انفرادي حق حاصل آهي. ڪاش ان حوالي سان جي سڄي دنيا ”ملحد“ ٿي وڃي. ته خون خرابين ۽ مذهبي جنونيت جو آڳيڙو بنجڻ بدران رنگ، نسل، مذهب ذات پات جي ويڃڻ کان ڪجهه مٿيرو. مانائتي ۽ جيئن لائق بنجي پئي.

ادب جي آسمان تي اياز جي امر ذات جا ڪڪر چڻ صدين کان ڇانيل آهن. هڪڙا وسي خالي ٿين ته ٻيا اڳ ئي وسڻ جا ويس ڪيو بيٺا آهن... اهي پيار وسائيندڙ امنگ پريا جذبا ۽ سوچون. دل ڌرتيءَ جي ٺوٺ پٿر تي تشدد ۽ خوف حراس واري وايو منڊل ۾ تازگي، حوصلي ۽ اميد جا سرسبز ۽ شاداب سلا بڻجي اُڀرن ٿا. هن کي سنڌ ۽ سڄي انسان ذات سان جيڪا محبت آهي. اهي جذبا ۽ احساس کيس راتين جون راتيون پيا جاڳائيندا آهن ۽ اڪثر پوئين پهر. ڪنهن الهام جيان اهي آتما ۽ احساس. دل جي نهان خانن مان رت ڦڙن جيان ٽپيو ٽپيو ٿي نمڻدي، لفظن جو روپ ڌاري هن جي هانءَ کي هلڪو ڪندا آهن.... ان يقين سان ته اهي ذات جا ڏيا. سون جهڙا سچا احساس. سنڌ ڌرتيءَ تي هر خوددار فرد جي دل ۾ منتقل ٿي ويڃا آهن. جيڪي وک وک تي سندن رهنمائي پيا ڪندا.

جيئن پاڻيءَ کي رنگت، هوا کي گرفت ۽ خوشبوءِ کي شڪل ٺاهي، تيئن اياز جي شاعريءَ کي به ڪي محدود ڪيون ٺاهن..... اها حقيقت آهي ته سندس شاعري رڳو سنڌ ۽ سنڌ واسين تائين محدود ناهي، پر هو ساري ڪائنات مان پنهنجا موضوع چونڊي کين شاعريءَ جي لڙين ۾ پوئي ٿو... ايئن پيو لڳندو ڄڻ هن جي من ۾ پوري ڪائنات آباد آهي... پوءِ به هو پهريائين هن ڌرتيءَ جو شاعر آهي، تنهن بعد ئي ڪجهه ٻيو. اها شاعري هن جي امڙا آهي. شاعريءَ وسيلي، اياز جي سڳهيل سهڻن سوچن، هن جي ساري وجود کي هڪ غير فاني تصور ڏيئي، دلين تي طاري ڪري ڇڏيو آهي. هن کي خواب به ڏٺا آهن، جيڪي هنجي اکين ۾ ڪنهن ان ڪٽ آس، نه اجهامندڙ آڇ جيان اٽڪيل آهن. پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جي مستقبل جا خواب، جن جي تعبير اڃا تاريخ جي پراسرار بطن ۾ نهان آهي.

ورهاڱي کان اڳ هندو ليکڪ، سنڌي ٻوليءَ ۾ هندي ۽ مسلمان، فارسي ملائن جا عادي هئا. اياز جي شروعاتي شاعريءَ تي به فارسيءَ جو ڪجهه اثر رهيو، پر سنڌي ٻوليءَ جي ثقافتي لاڙن ۽ قوت جي خبر پوندي ئي هن پاڻ کي ڳولهي لڌو ۽ شاعريءَ وسيلي ڄڻ هڪ نئين ۽ صحيح ٻولي سان سنڌي قوم کي آشنا ڪيو.

بيت، ڪافي ۽ وائي جيڪي نج سنڌي فارم آهن، اهي اياز کان اڳ نه لکيا ويا، جي ڪشي لکيا به ويا ته پراڻي طرز تي، جنهن ۾ جديد دور جا تقاضا پورا نٿي ٿي سگهيا، هن پريڪٽ ٿرو ڪيو ۽ انکي اظهار جو ماڊرن روپ ڏنو، نتيجي ۾ هن جا بيت ۽ وايون پنهنجي دور جي ايڏا جو پريور اظهار ٿا ڪن. اياز پنهنجي پوري دور کي متاثر ڪيو، ان کي نئين ٻولي ڏني، شاعريءَ جا نوان فارم ڏنا ... غزل جيتوڻيڪ سنڌيءَ ۾ تمام گهڻو لکيو ويو، پر غزل جي شاعريءَ جو ڌرتيءَ سان رشتو نه هئڻ جي برابر هو. اياز غزل جي فارم کي، جيڪو بنيادي طرح هڪ ڌاريو فارم آهي، انجو رشتو سنڌ جي ڌرتيءَ سان جوڙيو ۽ غزل ۾ جيڪي فارسي ترڪيون استعمال ٿينديون هيون، ان کي ڪڍي هن نج سنڌي غزل لکيا.

اياز جي شاعريءَ جو نمايان پهلو ۽ خاص خوبى موسيقيت آهي. هن جا بحر ايڏا ته ٺهندڙ ڪڏندڙ آهن جو ٻڌندڙ تي يڪدم پنهنجو اثر ڇڏين ٿا. هن پنهنجي شاعريءَ جي معرفت سنڌ جي نوجوان طبقي کي سياسي شعور ڏنو. سنڌ ۾ هينئر جيڪا به سياسي سڃاڻي نظر اچي ٿي انهيءَ ۾ شيخ اياز جي شاعريءَ جو تمام گهڻو حصو آهي.

پنهنجي شروعاتي دور ۾ هن جيڪي ڪهاڻيون لکيون سي فني لحاظ کان مڪمل ۽ تاثر جي لحاظ کان پريور ڪهاڻيون آهن. ڪهاڻيڪار جي خيال کان به ڏسجي ته اياز وڏو ڪهاڻيڪار آهي ته وڏو نثر نويس پڻ. هن نثر ۽ شاعريءَ جون حدون پاڻ ۾ ڪجهه ان ريت ملائي ڇڏيون آهن جو سندس نثر پڙهندي به ايئن پيو لڳندو ڄڻ اهڙي شاعري پڙهندا هجن جا وزن جي محتاج ئي ناهي.

اهڙا نالي ماتر وڏا شاعر، جيڪي اياز جي پيٽ ۾ يا هن جي آڏو جيتامڙا آهن، تن سندس شاعراڻي شخصيت جي ڪردار ڪشي ڪري، پاڻ کي قدآور ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ته ڪن وري هن جي پيٽ ۾ جيڪي ڪمزور شاعر آهن، انهن کي اڀاري اياز کان وڏو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ وسان ڪين گهٽايو. پر اها مڃيل ڳالهه آهي ته اياز هن ننڍي کنڊ جو وڏي ۾ وڏو ۽ واحد شاعر آهي، جنهن تي شاهه جيان هر ايندڙ دور پاڻ ڳالهائيندو، ڇو ته اياز هڪ نه ختر ٿيندڙ دور آهي ۽ اسان هن جي پيٽ ۾ محدود دور جا پانڌيٽڙا.....

مون اڪثر ايئن ٻئي محسوس ڪيو آهي ته حال جا ذهين شاعر، ماضيءَ جي عظيم شاعرن جا جانشين هجن. شايد ته انگريزي ٺي لاشموري طور کيس به شاهه سائين جي جانشين ٿي سمجهين. اها ٻي ڳالهه آهي ۽ انگريزي هن جي ڪيترن ئي ڪتابن جا نالا به شاهه جي بيتن مان ورتل آهن، جن لاءِ سندس چوڻ آهي ته، ”اهي مون لاءِ ايئن آهن، جن مٿي تي پٽائي جي دها جو هٿ رکيل هجي.“

شاهه سان هر سنڌي کي محبت ۽ عقيدت آهي، پر کيس اها ان حد تائين آهي، جو هن پاڻ کي روحاني طور ساڻس ڳنڍي، پاڻ ۾ سمائي ڇڏيو آهي. شاهه جي اها حقيقي تصوير، جيڪا شاهه جي بيت جي هر سٺ پڙهندي پاڻمرادو ذهن ۾ اُڀريو اچي، تنهن کي اياز بنا ڪنهن نمائش جي پنهنجي دل ۾ سڀ کان آتاهين هنڌ تي رکيو آهي، جا هر گهڙي هر ويل هن سان گڏ آهن... جيڪا لاشڪ ته محبت ۽ عقيدت جي اها منزل چڱي، جنهن جي ڪابه ابتدا ناهي. ڪابه انتها ناهي.

اياز جون مختلف لکڻيون دل تي ايڏو اثر ڪنديون آهن، جو پڙهندڙ جي حالت ان لالچي شخص جهڙي ٿي وئي، جيڪو پاڻين ته سمورا مال خزانو هڪ ئي جست ۾ سندس حصي ۾ اچي وڃن...

اياز جون من موهيندڙ سوچون، هيٺين سان هنڌائڻ جهڙا ٻول، جيءَ کي جهونجهڙي، غافل ذهن کي بيدار ڪندڙ وڙنائڻا دليل، دلڪش تشبيهون، ڏڪن، محبت، نفرتن جا انوکا اظهار انهن کي پڙهڻ مهل، پڙهندڙ عجيب قسم جي مختلف ڪيفيتن مان گذري ٿو. اياز جون تحريرون کيس پنهنجي ايڏو ته ويجهو ٿيون لڳن جو ائين پيو محسوس ڪندو ته هن جيڪي چيو ٿي سو اڳ ئي سندس دل ۾ هو پر اهو سڀ من جي الائي ڪهڙي ڪوشي ۾ لڪل هو، جنهن کي ڄاڻڻ ۽ محسوس ڪرڻ هن لاءِ ممڪن ئي نه هو.

روح تي چانڊوڪي وسائيندڙ، جڏهن اهي سوچون شاعريءَ جي روپ ۾ هن تي ظاهر ٿيو وڃن ته هو ڪنهن به حالت ۾ ان ذهني خزاني کان پاڻ پري نٿو رهڻ چاهي، پر اياز جي سوچن کي لڳو هئي، پنهنجي وس ۾ ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي وس آهي..... اياز جي تحريرن جو سمورو سمنڊ پيشندي به آيو آهي، ڇو ته اياز جي سوچن جو ساگر لا محدود آهي، آڪاش جيان بي انت... بس اهوئي فرق آهي عام

پڙهندڙ ۾ جيڪو کيس اياز بنجن نٿو ڏي توڙي جو هو ان مان گهڻو ڪجهه پرائي ۽ حاصل ڪري ٿو.

وقت ۽ دؤر ڪتابن ۾ قيد رهجي ويندا آهن. پر اياز جا لکيل ڪتاب، وقت جي هر لمحي سان گڏ وڌي وڌائيندا هر دور ۾ نوان ۽ تازگي ۽ جي احساس سان ذهن کي مالا مال ڪندا رهن ٿا. ايئن لڳندو آهي ته ماضي حال، مستقبل جون سڀئي ڪڙيون سندس ئي من ۾ هجن، جنهن جي گرفت ڪڏهن به ڌري ناهي پوئي. شيخ اياز کي ادب ۾ اهو مقام حاصل ٿي چڪو آهي جنهن ۾ نه کيس لهر نه ڪو لوڏو. مستقبل ڪهڙي به صورت اختيار ڪري، هن جي شاعري مرثي ناهي.

سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر بنجي اياز جڏهن حيدرآباد آيو ته هر طرف کان سندس مرحبا ٿيڻ لڳي. هڪ ته ناميارو پيو وري موجوده شاعرن مان سڀ کان مٿاهون مقام رکندڙ، تنهنڪري خاص طور تي ادبي حلقن ۾ سندس خوب آجيان ڪئي وئي. اُتي ڏينهن سندس مان ۾ گذجائون پيون ٿينديون هيون، اهڙي ئي هڪ گذجائيءَ دوران ساڻس پهريون ڀيرو ملڻ ٿيو..... اياز جي بارعب ۽ بردبار شخصيت جو اثر نه رڳو مون تي، پر گذجائيءَ ۾ آيل مڙني اديبن تي ڇانيل هو. سندس اکين جي روشن مشعلن ۾ ڪاريهر جي مٺ جهڙا تجل هئا.... جن ۾ ڄڻ ته ڪنهن اونهي اسرار جا عڪس ٿي پسايا.... ايڏو هجور هئڻ جي باوجود به لڳو ٿي ته ڪنهن ڪنهن مهل خيالن جي آڌار کيس ڪوهين دور وٺي ٿي وئي جو ڄڻ اتي هوئي ڪين.... انهن ڏينهن اسان به پنهنجي گهر تي سندس مان ۾ هڪ گذجائي رکي، جنهن ۾ ڪيترن ناميارن اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. ته بيدل مسرور ۽ عاشق عارباڻي جهڙن فنڪارن دلڪش آواز ۾ اياز جا لکيل خوبصورت گيت ڳائي پاڻ ملهايو. بيدل انهن ڏينهن ۾ به ڪنهن تعارف جو محتاج نه هو، جو هن نرالي واٽ وٺي چند ترقي پسند شاعرن جو ڪلام ڳائي سندن نالا وٺڻ تي اُڪري ڇڏيا هئا. ان محفل جي هڪ ڳالهه اڪثر ياد ايندي آهي. جڏهن بيدل مسرور، اياز جو مشهور ڪلام ”انسان هزارين مان نه رڳو“ جو شروع ڪيو ته غلام رباني جيڪو ڪوچ تي ڌرڪيو پيو هو سو ڪڙو ٿي ويو ۽ ڪنڌ ڌوڻيندي واه واه به ڪرڻ لڳو، هڪ ٻه مصراعون ٿيون ته هن کي رهندو مزو اچي ويو ۽ هن بي اختيار دانهن ڪئي؛

”واھ مير علي نواز واه!“

نسيم ڪرل جي سرلن ڪن تي رباني جي واه واه پئي ته هن ربانيءَ کان پڇيو؛ ”ڪنهن کي ٿو داد ڏين؟“ جنهن تي هن کيس ٻڌايو، ”ان ڪلام جي شاعر مير علي نواز خان ”ناز“ کي.“

”رباني، اهو ڪلام نازن جو آهي، چريو ان يا مٿو ڦريو اٿئي؟“

”ابو مان پليس. واه مولوي همايوني واه!“ رباني کانئو ڦيرائي وري

مولوي همايوني کي ياد ڪيو.

"اهو همايونيءَ جو ڪلام آ رباني."

نسيم ربانيءَ کي بچ جيان چئڻي پيو.

"يار ڪنهنجو آ تون ئي ٻڌاء،" رباني ويچارو ڦڪو ٿي ويو. پوءِ کين جا ڪوڪرا هئا ۽ ڪي گهڙيون ڌمڇر مڃي ويو. نسيم، اياز کي ڪلندي صلاح ڏني،
"اياز هن ربانيءَ کي ته پرو وائيس چانسلريءَ مان استعيفا ڏيار. هي توسان ڪونه ٿو ٺهي."

افسوس جو ان گڏجاڻيءَ جي رونق وڌائيندڙ، اسانجا ڪي ساٿي اڃ اسان ۾ موجود ناهن. پوءِ به اسين کين ساڳي شدت سان ياد ڪندا رهون ٿا... ڪاش، يادن کي ڪا مهڪ هجي ها ته اها نسيم ڪرل، الطاف عباسي، رشيد پٽي ۽ نميره زرين جي نالي سان فضاين ۾ پکڙجي وڃي ها...

ان گڏجاڻيءَ کان پوءِ اڄ ڏينهن تائين اياز سان سڪ ۽ خلوص جو رشتو قائم آهي. هر ملاقات ۾ هن پنهنجي سائنسيڪي سپاء، فهميدي گفتگو ۽ مهذب انداز سان، مون تي نهايت سٺو اثر ڇڏيو آهي.

ادبي دوستن جي وچ ۾ ويهي جڏهن هو پنهنجو نڪور شعر ٻڌائيندو آهي ته سموري ماحول تي چڻ ڪوئي سحر طاري ٿيو پئي. هڪ اهڙي ئي يادگار گڏجاڻيءَ ۾، شاعريءَ جي مشهور جاپاني صنف "هائيڪو" ٻڌائيندي، بي اختيار سندس چاهي تي شوخ مرڪ مڙي آئي ۽ مون کي لاشڪ ته سندس بي ساختگيءَ مان ڪيل اهو انڪشاف ڏاڍو وڻيو جڏهن چيائين، "ماهتاب، مون تنهنجي ڪنهن ليکڪ ۾ پڙهيو هو ته توکي لفظ "هائيڪو" نه وڻندو آهي، تڏهن مان ان ڳالهه کي اندر لائين ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته مون کي پڻ اهو لفظ نه وڻندو آهي."

جيئن چيو ويندو آهي ته، غريانيت انسان جي جسم ۾ نه، من ۾ هوندي آهي. ساڳي ريت جن جي من ۾ فن هوندو آهي، ان سان ڪوبه گناهه ثواب لاڳو ڪونهي. ها، ڪي خواهشون آهن جي فنڪار جون ڪمزوريون ظاهر ڪن ٿيون ۽ فقط ان ڪري ئي هو هڪ انسان لڳي ٿو... انسان هئڻ جي ناتي، اياز پنهنجي ڪمزورين کان باخبر رهندي ڪڏهن به انهن تي ڪو ڪاري غلاف چاڙهڻ جي ڪوشش ناهي ڪئي، جيئن اڪثر دانشور ڪندا آهن. ان جي برعڪس هن جنهن جرئت سان پاڻ کي ٻڌري پٽ پيش ڪيو آهي، تنهن ۾ نه ڪو رک رکاءُ آهي نه ئي ڪا ذهني سينسر شپ، پوءِ به ذاتي سطح تي منجهس جيڪي به چڱايون آهن، تن کي ڪنهن گهٽ ئي High Light ڪيو هوندو. اهڙيون چڱايون اڄڪلهه جي اديبن، شاعرن خواه دانشورن ۾ ورلي ڪي نظر اينديون.

اياز تي هيلتائين جيڪي به تنقيدون ٿيون آهن. انهن ۾ ڪردار ڪشي، تهمتن ۽ الزامن کانسواءِ ڪنهن به تعميري تنقيد ناهي ڪئي. اهڙن تنقيدن ۽ جلهن جي

حوالي سان، اياز جا ڪٿلها ڄڻ ڪٿا پيا آهن، جن کي هو ليکي پر ئي نٿو آئي ۽ نه ئي انهن کان خوفزده ٿي بيان بدلائي. وضاحتون ڪري، جان ڇڏائڻ جي فڪر پر هوندو آهي. اها سندس نيت جي صداقت آهي جو بنا ڪنهن مصلحتن ۽ منافقن جي وڏي جرئت سان هر اها ڳالهه چيو ڏي، جيڪا هو چوڻ چاهيندو آهي. اها شاهدي اياز جا دشمن به ڏيندا ته هنجي شخصيت پر ڪي به قند قير يا انتقامي جذبا ناهن. هو پٺيءَ پر خنجر کائڻ کانپوءِ، اهو به چوڻ وارو ناهي ته ”بروتس تون به...“

حق جي ڳالهه ڪرڻ کانسواءِ مون اياز کي ڪڏهن به ڪنهن جي شڪايت يا ڪلا ڪندي نه ٻڌو. ڪمر جي سائس ٿوري به چڱائي ڪري، اڳتي هلي طوطا چشمي ۽ واري خصلتن تي لهي اچي، ته به هو ان جي چڱائيءَ کي اوترو ئي مان ڏيندو ۽ ان جي چڱين ڳالهين کي سدائين عزت سان ياد ڪندو. اهو ڏسي هن لاءِ تنهائين عزت ۽ محبت پيدا ٿيو وڃي.... جڏهن هو ڪنهنجو، نالو کڻي چوندو، ”فلاڻو مان سان ڏاڍو چڱو هليو.“ تڏهن انهن لفظن جي چٽو اڏاڻڪي هو ايڏي ته سباجهڙي انداز سان ڪندو، جو انهيءَ ماڻهوءَ جي بدبختيءَ تي افسوس پيو ٿيندو ته ان کي الائي ڪهڙي نياڳ ورايو جو پنهنجو وات وڃائي، اڪيون لڄائي، اياز جهڙي پساري شخص کان منهنڙو مٽي ڌار ٿي ويو...

اياز ڪڇ بحثي يا ڳالهين پر ماري مڃائڻ واري انداز مان ڪونه ڄاڻي. بحث مباحثي ڪڇ بحثي جي صورت اختيار ڪري ورتي هجي يا مخالفتن جهڙي جهتي جي ته به تهذيب جي دائري اندر، ڌيرج پرئي ٿڌي سپاءَ سان پيو پيش ايندو، جڏهن ته پنهنجي ڳالهه مڃائڻ ۽ ان کي مٿاهون ثابت ڪرڻ لاءِ اڪثر ماڻهو، وهلور پيا ويندا آهن. اياز وٽ پاڻ مڃائڻ لاءِ ڪي به جڙتو هٿ ڪندا ناهن. هن جي عظمتن کي هرڪو مڃي ٿو، آهي به جيڪي بظاهر سندس مخالف آهن. جيڪڏهن هو ڪنهن تي ڌمڪيل آهي ته برهمڪيءَ جو اظهار به مخصوص رسائيءَ واري آواز پر ئي ڪندو، ان لاءِ ڪيس آهي مان ٺڪري، مچرجي پوڻ وارا انداز نه ايندا آهن. اها ڳالهه نه رڳو اياز جي ادبي عظمت جي پر هن جي اندر جي حسن (Grace) ۽ نيت پر جا صداقت آهي، ان جو دليل آهي.

اياز نه وڏا وڏا تهڪ ڏيئي ڪلي، نه ئي مرڪ کي گهڻو گستاخ ٿيڻ جي اجازت ڏني اٿس، پر ڳالهين ٻولهين دوران، ڪن مهلن تي، ڪهڙيءَ ڪن لاءِ جي اها حجابي ٿي به پيس ته ان کي پنهنجو چارم آهي. هو هن وسيلي ڄڻ ڪيترن سوالن جا جواب ڏيئي ويندو آهي ۽ ڪيترين ئي ڳالهين کي سمجهي وڃڻ ۽ ان مان لطف اندوز ٿيڻ جو ثبوت پيو ڏيندو آهي، پر منهنجو مشاهدو آهي ته هن جي دل پر اڃا به ڪا ڪند اهڙي ضرور آهي، جنهن پر هو مزاح مان نه رڳو لطف اندوز ٿيندو آهي، پر خود به ان پر شريڪ ٿيندي ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍي ڪل مک شخصيت بنجي پوندو آهي.... اياز پر شڪفته مزاجيءَ جو اهو پهلو نه هجي ها ته رشيد پٽي، علي احمد

بروهي ۽ محمد ابراهيم جويو جهڙا زنده دل انسان هن جا گهاٽا دوست ڪيئن
 بڻجن ها.... ۽ شايد ته انڪري ئي هو منهنجي سٽائيرڪل (هجويم) انداز وارين
 لکڻين ۾ به چڱي دلچسپي وٺندو رهيو آهي.... هو جڏهن به ڪو غير معمولي واقعو
 ڏسندو يا ٻڌندو ته ان تي ڪجهه لکڻ لاءِ ضرور چوندو. گذريل سال هڪ فنڪشن
 جي دوران ڪا اسٽيج ڊهي پئي ته حسب معمول پنهنجون شاعراڻيون شوخ مرڪون
 پکڙيندي ڏاڍي بي ساختگيءَ مان چيو هئائين، "انهيءَ تي استوري لک نه...."

پر مان بننا مشاهدي جي ڪيئن ٿي لکي سگهيس، جو قريبدار منتظبن شايد
 ته اسٽيج ڊهڻ جي پيشگي خطري تحت مونکي انوائٽ نه ڪيو هو. ڪاش هو اهڙو
 قرب عابده پروين، مصطفيٰ قريشي ۽ ٻين فنڪارن لاءِ به ڏيکارين ها.... جن
 ويچارن کي چڱا آرام ڪرڻا پيا.

هونءَ ته اياز جا ڪيترائي دوست آهن پر رشيد پٽيءَ جهڙي جيءَ دار دوست
 سان ته هن جو چڻ سِر لڳندو هو. اها خبر شايد اياز کي به نه هئي، پر اهي اياز جا
 لڙڪ ئي هئا جيڪي رشيد پٽيءَ جي مرتئي تي اهڙي شاهدي ڏيندي، ڪنهن سيلاب
 جيان اياز جو اندر ٻوڙي، سمورا بند پيڇي، اکين مان آڻي پيا هئا. هو جنهن طرح
 سان تڙبي تڙبي ٿي رنو، تنهن مان هر ڪنهن تي ظاهر ٿي پيو ته کيس رشيد پٽيءَ
 سان ڪيترو پيار هو.... اياز جي اندر جو اهو انڪشاف شايد ته هن لاءِ به بلڪل
 نئون ۽ انوکو هوندو.

سنڌي ادبي انڊسٽري ۾ رشيد پٽيءَ اياز جو هڪ حقيقي دوست هو. اياز جي
 طبيعت ۽ ننڍين نڍين ڳالهين مان جيترو رشيد پٽيءَ واقف هو، شايد ئي ڪو ٻيو
 دوست هجي. هڪ ڀيري اياز هند جي اديبن جا ڪي ڪتاب پڙهڻ جي خواهش
 ڏيکاري، جنهن تي مون کيس ڪجهه ڪتاب سوکڙيءَ طور ڏياري موڪليا. هن
 سکر مان فون تي انهن جي پهچ ڏيندي خوشگوار انداز ۾ چيو، "گهر ۾ رکڻ جي
 جاءِ نه هئي ڇا جو ايڏا سارا ڪتاب کڻي موڪليا اٿئي..."

اياز پنهنجي پڙ وڪيل هئڻ جو ثبوت ڏيندي واه جو ڳالهه سڃاتي. پر مون به
 هرو ڀرو سمورو ٻار مٿس ڪونه وڌو، ڇڙو ڊپليڪيٽ ڪتاب ئي ڏياري موڪليا
 هئا، پر افسوس جو اهي ڪتاب مواد ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان کيس متاثر نه ڪري
 سگهيا. اهڙو اظهار هن حيدرآباد اچڻ تي مونسان ڪيو. اتفاق سان ان مهل رشيد
 پٽي به ڪو اسان وٽ آيل هو، کيس پاسيرو ڪري چيم، "ادا، اياز صاحب کي هند
 وارا ڪتاب نٿا وڻن، اوهان کي ته انهن سان ڏاڍي دلچسپي آهي، اوهين ڪانئس وٺي
 ڇڏجو."

اهو ٻڌي هو ماهر ۾ مرڪيو، چيائين، "اياز ڪتاب نه ڏيندو"، "کيس ته وڻن
 ئي نٿا، پو چونه ڏيندو؟"

"پلي نه وٺس، ته به نه ڏيندو." رشيد پٽي اڃا به گهري مرڪ مرڪندي ورائيو.

مون تنهائين تشويش مان پڇيو "جيڪا شيءِ هن جي ڪر جي آهي ئي ڪونه ته رڪي ڇا ڪندو؟"

جواب ۾ وري به ساڳي مُرڪ.....

"ڀلا ڇڻي ته ڏسوس..."

"چون مان ڪجهه نه ورتو...." پٽيءَ جي منجن تي شرير مُرڪ رقص ڪرڻ لڳي.

"مان چوانس، پوءِ ته ڏيندو؟"

"ته به نه ڏيندو!"

رشيد پٽيءَ جي اها ڳالهه مونکي ڏاڍي چيلينجنگ لڳي ته آخر هو ايڏي اعتماد

سان ڪيئن ٿو اها ڳالهه ڪري. هو جيئن ئي فون ڏي ويو ته اياز کي چير،

"توهانکي جي ڪتاب نٿا وٺن ته رشيد پٽيءَ کي ڏيئي ڇڏجو."

"ان کي ڇو ڏيان؟" اياز سنجيدگيءَ سان ورائيو.

"توهان کي نٿا جو وٺن..."

"ڪاٺي ڳالهه ناهي، ڀلي ڀيا هجن، مان پڙهندس."

اياز جو رعبدار جواب ٻڌي، پٽيءَ کي ڪتاب ڏيارڻ واري ميس ئي مري

وٽر... هيڏانهن پٽي، جنهن اياز جي پٺيرو ٻيهر فون جو نمبر پي ملايو ۽ ڪن

اسانجي گفتگو ڏي هئس. تنهن تي جيئن ئي منهنجي نظر پئي ته فاطمائي انداز ۾

مرڪندي، اياز ڏي اشارو ڪري، ڪنڌ کي اهڙي لوڏ ڏنائين ڄڻ چوندو هجي،

"ڏٺي، مان صحيح ٿي چيوئي!"

بهرحال ان ننڍڙي واقعي مان مونکي معلوم ٿيو ته اياز ٻي ڪنهن ڳالهه ۾

هجي نه هجي پر ڪتابن جي معاملي ۾ چڱو پڪو آهي.

اياز جي وڪالت جي ڪافي نيڪي ٻڌي اٿم. ان ڏس ۾ هڪ ڀيرو کيس

صلاح ڏيندي چير ته هو وڪالت دوران پيش آيل چونڊ واقعا، مشاهدا ۽ تجربا

ڪتابي صورت ۾ لکي چو ٿو پڌرا ڪري... تڏهن هن اها ڳالهه گهڻي اڀريشيئي

(مڃي) ڪندي خاطري ڏني، ته هو اهڙو ڪتاب ضرور لکندو. هاڻ ڏسجي ته اهو

ڪتاب ڪڏهن ٿو لکجي پبلڪ آڏو اچي... حال ته هن مهيني کن جي مختصر عرصي

۾ شاعريءَ جو ايڏو ڀاري ڪتاب لکي ورتو آهي، جيڪو ٻيو ڪير لکڻ ۾ شايد ته

سڄي ڄمار ڳاري وجهي.

هو جيترو وڏو شاعر آهي اوترو ئي وڏو عالم، دانشور ۽ سياسي مفڪر... دنيا

جو ادب پڙهيو آئين، جنهن هن جي زندگيءَ جي نظرئي ۾ وڌيڪ پختگي آندي آهي.

ساري دنيا جي ادب ۾ ڇا پيو وهي واپاري، ڪهڙا لاڙا پيا اڀرن، ڪهڙا ختم پيا ٿين،

ڪهڙيون نيون فلاسافي متعارف پيون ٿين ۽ ڪهڙيون اُٺوت ڊيٽي (مدي خارج) ٿي

چڪيون آهن، انهن سڀني ڳالهين کان هو باخبر ٿو رهي. کيس ڪتابن سان جنون

جي حد تائين عشق آهي. وٽس ڪيئي ڪتاب آهن، جي انبارن جي صورت ۾ گڏ ٿي

ويا اٿس. نوان آندل ڪتاب، ڪڏهن ڪڏهن انهن ۾ مڪس اپ ٿي وڃن ڪري، ڪهريل ڪتاب ڳولڻ ۾ ڪافي ڏکيائي ٿيندي اٿس. ڪتابن تي ڳالهائيندي چيائين، ”سکر واري گهر ۾ ڊائنگ ٽيبل سڄي ڪتابن سان ڀري پئي هوندي آهي. ڌري ڪا ڪنڊ خالي ڏسي انهيءَ تي پليٽ رکي ماني کائيندو آهيان ۽ ڪڏهن ته انهن ڪتابن جي دنيا ۾ ايڏو ڪم، جو زرڀن مانيءَ لاءِ سڏيندي ته ايستائين نه ٻڌندو آهيان جيستائين ڪنهن کي ڏوندڙي سڃاڳ نه ڪندم.“

ڪراچيءَ ۾ اياز جا نفاست سان سڃيل فليٽ آهن پر مونکي انهن کان وڌيڪ گرميءَ Warmth ڀريو. شاعراڻو ۽ آرٽسٽڪ سندس سکر وارو گهر لڳو. جڏهن ته کيس الائي ڇو ان جي اولم ماڊل هئڻ جو شديد احساس رهندو آهي، شايد ته انجو لاشعوري سبب شاعراڻي طبيعت واري جدت پسندي هجي.

رشيڊ پٽيءَ جي چاليهه واري موقعي تي اسين ”فورم ان“ ۾ رهيل هئاسين، جتان قرب ڪري اياز اسان کي پنهنجي ان گهر ۾ وٺي آيو. کليل پٿر ۾ پير رکندي ئي سندس پٽ راڻيءَ اچي گلي لڳايو ته چوڌاري سڪ جون هٻڪارون پکڙجي ويون.... اندر اچي ويهڻ کانپوءِ جيئن ئي ڊائنگ ٽيبل تي منهنجي نظر وئي ته ڏنر واقعي ان سان وڏا هاجا ٽيل هئا... اياز ته چيو ٿي پليٽ رکڻ جي جاءِ مس هوندي آهي، پر مونکي ٿر ڇٽڻ جيتري به جاءِ نٿي سڄهي. ڳالهين دوران اياز پنهنجي لائبريري ٺاهڻ جو ارادو ظاهر ڪندي ٻڌايو ته ڪتابن جي سنڀال هن لاءِ وڏو مسئلو بڻجي پئي آهي. سندس پٽ ڪراچيءَ ۾ سِٽل ٿي ويا، ڏيئر پرلجي ويون، زال ليڪ نٿي رهيس ۽ هو خود ڏهه ٻارنهن ڪلاڪ ڪورٽ جي بلي.... باقي جيڪو وقت ملندس، سو به مطالعي لاءِ وقف. ان صورت ۾ ڪير ويهي ڪتابن کي ترتيب ڏيندو....

شاعر پنهنجي زالن کي ٻين عورتن جي پيٽ ۾ اڪثر نظر انداز ڪندا آهن، پر اياز، جنهن جون ماضيءَ توڙي حال ۾ ڪيترين ئي عورتن سان دوستيون ۽ وابستگيون رهيون آهن. تنهن پنهنجي زال کي هر حالت ۾ انهن کان وڌيڪ گهريو آهي. هوءَ جهڙي پاڻ نفيس آهي تهڙا سندس خيال، ليڪڪا هجي ها ته ادب ۾ لاشڪ ته اعليٰ مقام ماڻي ها. انساني جذبن ۽ احساسن جو جنهن دلگير ۽ نمائڻي انداز سان هوءَ اظهار ڪري ٿي، ان جو لفظ لفظ هاءِ ۽ پرکيو وڃي. ٻارن کان دوري ۽ سکر جي آڪيلائين کان هن جون وڏيون وڏيون خساريل اکيون، جڏهن لڙڪن سان ڀرجي چلڪڻ تي هونديون آهن، تڏهن اياز جون ڪيتريون ئي ڪويتائون ۽ نظر ڄڻ انهن مان ليٽا پيا پائيندا آهن. ڪي ڏينهن بيمار ٿي پئي ته اياز جا کاڌا پيٽا وهڻ ٿي ويا، ڪا ڳالهه ئي نه سڄهيس. حيدرآباد آيو ته ڏاڍي ڏک ۽ پريشانيءَ مان چيو هئائين: ”زرڀن مونکي بيحد پياري آهي... هن جن حالتن ۾ منهنجو ساٿ ڏنو، ٻي ڪا عورت ڪڏهن به نه ڏيئي سگهي ها. هاڻ هوءَ بيمار ٿي رهي، هوءَ نه

رهي ته مان هن کان سواءِ زندگي گذارڻ جو تصور ئي نٿو ڪري سگهان... مان ته چوندو آهيان، منهنجي زندگي به کيس ئي ملي.“

هيڏانهن زرينه به اياز کي گهٽ ناهي گهريو، جن ڏينهن پاڻ جيلن ۾ هو ته چوڌاري ويٺل ”مهاجر“ عورتن جون نفرتون سنڌي به هيءُ مڪڻ زال، ننڍڙن ٻارن سان اڪيلي سر گهر ۾ پئي ڳرندي جهرندي هئي، ته ٻئي ڀل خبر ناهي ڇا ٿئي... اهڙين اُن سهائيندڙ حالتن ۾ به هن پنهنجي اولاد جي تربيت نهايت سٺي نموني ڪئي. جڏهن کان نياڻين پنهنجا گهر وسايا ۽ پٽ پڙجي وڃي ڪراچي سيٽل ٿيا ته هوءُ ايڏي وڏي شاهي گهر ۾ اڪيلي ٿي پئي. موڪلن ۾ ٻار وٽس ايندا يا پاڻ انهن ڏي ڪراچي ويندي ته خوشيءَ وچان من جي ڪنڊ ڪنڊ ٻهڪي پوندس، پر سکر، جتي ڪو مٽ مائٽ به نٿو رهيس، اتي جي اڪيلائين کي ساريندي اکين مان ڳوڙهو ئي نه سڪندس. چيائين: ”جيئن آسمان تي ڪڪر ڇانيل هجن، تيئن هنجون اڪيون به سدائين ڳوڙهن سان ڀريل هونديون آهن، ڇلڪي پوڻ لاءِ اياز بيمار، ته مونکي اهو خوف، مان اڪيلي ڇا ڪندس. مان بيمار ته اياز پريشان... ٻارن کي به سکر پسند ناهي پوءِ اتي رهي ڇا ڪريون... هاڻ جيترو جلدئي سگهيو، ان گهر کي وڪڻي ڇڏينداسين.“

اهو ٻڌي مونکي الائي ڇو ڏک ٿيو، شايد ته انڪري جو اياز جي حوالي سان ان گهر جي تاريخي حيثيت پڻ آهي. کيس به ان ڳالهه جو شديد احساس هو، پر اهو چئي دل کي دلايو ٿي ڏنائين: ”گهر سڙي به ته ويندا آهن، ان کي وڪڻي اسين به ايئن سمجهنداسين.“

اياز جا ڪيئي روپ مون ڏنا آهن، پر هڪ روپ خاص طور ايڏو پيارو، اهڙو دلڪش جو وسريو نٿو وسري... ان گهر متعلق اڃا اسانجون ڳالهيون هليون ئي پئي ته حيدرآباد مان سندن ڌيءَ ياسمين به اچي سهڙي، اياز جو ڏهٽو ۽ ڏهٽي ”نانا آبا“ کي پاڪر پائي چنبڙي ويا ۽ ڪا دير آسيس وڃان، پنهنجو پاڻ سندس ٻنهي ٻانهن ۾ ايئن سمائل رهيا، جيئن ڪي ننڍڙا معصوم پڪيڙا... جن کي ڏينهن پڄاڻان گرم هنج جو تحفظ مليو هجي، جو ڀانئين ته تان چَرَن ئي نه... اُن ويل اياز جي چهري مان محبت ۽ شفقت جي اهڙي ناقابلِ بيان روشني ٿي ڦٽي، جنهن کي رڳو محسوس ئي ڪري ٿي سگهيس. مونکي لڳو ته اياز کي به پنهنجي شاعريءَ جي آغوش ۾ اهڙو ئي تحفظ ملندو هوندو... اها شاعري، جنهن جي هر لفظ کي روح آهي ۽ روح ڪڏهن نه مرندا آهن.

اياز جو سکر سان سر لڳي، کيس نه رڳو اتي جي ماڻهن پر گهڻن گسَن سان به پيار آهي. ڪراچيءَ شفت ٿيڻ لاءِ پٽن گهڻائي ايلاز کيس پر سندس دل نه مڃيو. هن جو روزگار، دوستي ۽ واقفيت به سکر ۾ ئي گهڻي آهي، هڪ زندگي گذاري اٿس ان شهر ۾، هاڻ ڪراچيءَ سان ڪهڙا ويهي نوان ٽيهن ڳنڍي، پوءِ به

هنجي ڳالهين مان اندازو پئي ٿيو ته پنهنجي پياري زال جي اڪيلائين جو احساس ڪري، شايد ته مستقبل قريب ۾ کيس ڪراچي لڏڻو پوندو..... ان ڪلال ڪراچيءَ ڏي جا کيس پسند ناهي، جنهن لاءِ چيائين ٿي، ”هتي فاصلا آهن... گهرن، دلين ۽ ذهنن ۾... هرڪو پنهنجيءَ ۾ مڱن....“

هن ڪراچيءَ جي مفاصلن جو ذڪر ٿي ڪيو، پر مون ڏٺو هو ته موڪلن ۾ جڏهن به هتي آيو ٿي، ته سندس مداح ۽ پرستارن کيس انهن فاصلن کان پوءِ به ”پرنس ڪامپليڪس“ ۾ اچي ڳولي ٿي لڌو ۽ سندس ارد گرد پنهنجي خلوص جي اظهار طور ڪيترن ئي ڪتابن ۽ آڊيو ڪيسٽس جا انبار لڳائي ڇڏيا.

هاڻ ته اياز مستقبل طور پنهنجو پاڻ کي ان فاصلن جي شهر ۾ ڪنهن حد تائين ٺهڪائي Adjust ٻه ڇڏيو آهي. هونءَ به هن ۾ ماحول سان مانوس ٿيڻ جي ڪافي صلاحيت آهي. بقول سندس ته کيس ”ساهيوال جيل“ ۾ به پاڻ کي ايڊجسٽ (مانوس) ڪرڻ ۾ ڪا دقت محسوس نه ٿي هئي ۽ بنا ڪنهن پريشانيءَ جي بي فڪريءَ سان ڪتابن جا مطالعا پيو ڪندو هو.

بهر حال ڪراچي ساهيوال جيل ته ناهي، پر سکر واري گهر جي ڀيٽ ۾، اياز جي شاندار ۽ اعليٰ فرنشڊ فليٽ جي هر شيءِ ۾ ايڏي گهڻي ترتيب ۽ نفاست ڏسي سوچيندي آهيان ته ڪٿي سندس آزاد شاعراڻو روح ان ترتيب ۾ منجهندو نه هجي..... پر اهو محض منهنجو خيال ئي هو، ڇو ته اياز پنهنجي ڪراچيءَ واري دنيا ۾ ايڏو ئي مڱن آهي، جيترو سکر ۾ هو. ٻيو ته سندس شاندار لائبريري ٺهراڻو واري خواهش به پوري ٿي چڪي آهي، جنهن جي ڊزائيننگ سندس ننڍي ٺهن لبنا جي آرٽسٽڪ ذوق رکڻ جي نشاندهي ٿي ڪئي. اياز ڏاڍي چاهه مان پنهنجي لائبريري گهمائيندي، ڪيترائي ناياب ڪتاب ڪڍي مونکي ڏيکاريا. سکر مان سندس ڪتابن جي شيفٽنگ اڃا تائين جاري آهي، ان ڏس ۾ نئين ٽهيءَ جو سڄاڻ شاعر اڌل سومرو سندس ڪافي مدد ڪري پيو. جيتري قدر مونکي خبر آهي ته اڌل، اياز جي ناچاڪيءَ وارن ڏينهن ۾ به سندس مضمون وغيره ڊڪٽيٽ ڪرائڻ ۾ ساڻس چڱا ڳن ڏنا.

اياز جو ڪلام ڪيترن ئي ناميارن فنڪارن نهايت خوبصورتيءَ سان پنهنجي پنهنجي انداز ۾ ڳايو آهي، پر ”وائسز گروپ“ اياز جي دل کي خاص طور تي سڀ کان گهڻو ويجهو ٿي لڳو. تازو وائسز گروپ واري ڪيسٽ جي ٻي پناهه ڪاميابيءَ تي هو ڪافي سرهو پي نظر آيو. چيائين، ”جيڪڏهن شاعر عوام ۽ ڌرتيءَ سان واڳيل ناهي ته سندس فڪري وٽ ڳري، ٽڪر ٽڪر ٿي پنهنجي موت پاڻ مري ويندو، ۽ شاعري اها آهي جيڪا فڪر جو پاڻمرادو اظهار هجي. شاعر جو روايتي تصور، جنهن ۾ هو وقت جو غلام ۽ عارضي قدرن جي پوٺواري ڪندڙ ٿئي ٿو، ختم ٿيڻ کپي، ڇو ته نئين دؤر جون گهرجون بنهه مختلف آهن.“

وائسز گروپ وارن جنهن جوش ۾ وڌي ڏياريندڙ انداز ۾ اياز جو ڪلام ڳايو آهي، اهڙي تيز ڌن ۾ انقلابي ٻولن وارا گيت اسانجي نئين نهيءَ جي اهم ضرورت آهن. ڇو ته جديد موسيقيءَ جي ڪافي ڪيتري به مخالفت ڪجي پر اها وقت جي ضرورت مطابق ڌيان ڇڪائڻ ۾ ڪامياب ٿيو وڃي. سنڌي موسيقيءَ جي دنيا ۾، وائسز گروپ جي جدت جو اهو به مثال ڪارنامو آهي جو مغربي موسيقيءَ تي مست ٿي سِر ڌوئيندڙ آهي نوجوان، جن جو شاهه، اياز ۽ فيض جي ڪلامن طرف ڪڏهن ڪو لاڙو ٿي نه هو. اڄ اهي به سندن ڪلام جا مداح بڻجي، انهن مان گهڻو ڪجهه پراڻي رهيا آهن.

اياز جي ته هونءَ به موسيقيءَ سان چڱي دل آهي، البت غزل جي مقابلي ۾ ڪافي ۽ گيت کيس وڌيڪ پسند آهن. سِر سڻو ۽ ٻول بڪواس آهن ته اهو گيت کيس پنهنجي مٿان نه ڪندو، ساڳيءَ ريت جي ٻول سهڻا ۽ سِر بيڪار هوندو ته به دل کي نه وڻندس. هو سِر ۽ ٻول، پنهنجي ۾ توازن جو ڦاٽل آهي، جڏهن ته مون ٻارن کي وري پهريائين ڌن، سِر يا آواز اڻريڪ ڪندو ۽ ان جي لٽ تال تي بڪواس ٻول به برداشت ٿي ويندا.

موسيقيءَ جي حوالي سان اياز کي خورشيد بانو، ريشما ۽ رفيع کان علاوه امريڪن نيگرو ڳائڻو مائڪل جيڪسن به چڱو پسند آهي. پٺاڻي خان جو ڳايل، غلام فريد جو ڪلام ”ميڏا عشق وي تون“ هڪ اهڙو گيت آهي، جنهن جي شروعات ۾ چئن ساز روڻندا هجن.... ان بعد گيت جو هر لفظ روح ۾ ائين لهندي محسوس ٿيندو، جيئن ٺوٺ زمين جي ڇاتيءَ جي ذري ذري ۾ هوريان هوريان پاڻي جذب ٿيندو هجي. تنهن ڏينهن شاعريءَ سان گڏ، موسيقيءَ تي خيالن جي ڏي وٺ ڪندي، قضا سان ان ڪافيءَ جو اچي ذڪر نڪتو، جنهن کي ساراهيندي اياز چيو ته اها کيس به ڏاڍي وڻندي آهي، جيڪا اڪثر سندس لاشعور ۾ گونجندي رهي ٿي. هن نهايت شوق مان اهو ڪيسٽ ٻڌڻ جي مرضي ڏيکاري، ويهه منٽ طويل ترين ڪافي اڪيون ٻوٽي لاڳيتو ٽي چار ڀيرا ڌيان سان ٻڌي، اياز ته ان مان چڱو فيض حاصل ڪيو پر مونکي ان کانپوءِ وري ٻڌڻ جي همت ٿي نه ٿي سگهي! ويتر جو ٽي ويءَ تان پٺاڻي خان کي اڃا پرون ڇاڙهي، رڳو سڀني ۽ پواڻي نموني وات ڦاڙي ڳائيندي ڏٺم ته يا عمر لاءِ ان ڪافيءَ تان ارواح ٿي ڪڍي ويو. انهن افعالن سوران مهدي حسن به ڏٺي ڪونه وئي، جو ٻيڙا مهاندا ٺاهي ٺاهي گيت جهڙي لطيف ۽ نفيس شيءِ جي ٻيڙي ٻوڙيو رکي. اها ٻي ڳالهه آهي ته هاڻ ڦڪائي وندرائڻ وارا بيان ڏيندو تو وٽي ته ”ڪوبه گيت يا راڳ ڳائڻ مهل ”جڙي“ کان وٺي جهري جي هر عضوي جي مشق ڪرڻي ٿي پئي.“ هاڻ ماڻهو وڃي ته ڪيڏانهن وڃي! ايڪسپريشنسٽ ڏسي يا ڳائڻ ٻڌي.

اياز پنهنجي زندگيءَ کان سدائين مطمئن رهيو آهي ۽ گذرڻ ڌرتيءَ جو

احسانمند به جنهن هن کي جنم ڏيئي، سندس من کي پنهنجي سموري مهڪ ۽ ساڀيا سان جر ڪرايو آهي. قدرت کيس اهڙي ذات سان نوازيو آهي، جيڪا جڳن جي تلاش ۽ جستجو کانپوءِ ڪنهن خوشنصيب جي حصي ۾ ايندي آهي. گهڻو اڳ هن زندگيءَ کي چيو هو، "تو مونکي اهي گيت ڏنا آهن، جي ڏاڍي کان ڏاڍو به مون کان ڪسي نٿو سگهي. جي هي نادان مونکان ڪاغذ ۽ قلم ڪسي به وٺن ها، تڏهن به منهنجو من ساڳيا گيت ڳائي ها. اهي ايندڙ پيڙهيءَ تائين ته نه پهچن ها، پر هن بي انت سنسار ۾ اڪت ستارن جي جهرمر ۾ ڪٿي نه ڪٿي موجود هجن ها. هن سنسار ۾ سڀ ڪجهه ابھاسي آهي. گيت موت کان ڏاڍو آهي. ان کي ڪوبه مٽائي نٿو سگهي."

اياز جي اها پيشنگوئي اڄ به صحيح آهي ته ڪوئي ڪانئس قلم ڪسي نه سگهيو آهي. هن جا گيت نه رڳو ايندڙ پيڙهي تائين پهچي رهيا آهن پر آڪاش جي بي انت ستارن جي جهرمت ۾ چنڊ جي چانڊاڻ سان چمڪندي نظر اچي رهيا آهن. جنهن مان ثابت ٿيو ته اياز جهڙي شاعرن جي سانجهي ڪڏهن به نه ايندي آهي انهن جي من جي گونج، سنڌوءَ جي هر اُڀرندڙ ۽ لهندڙ وير ۾ ساها جيان روان دوان رهندي اچي.

شاعر اڪثر پاڻ کي "گهورن جو گهاٽل" ڪولائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن، جڏهن ته اياز واحد شاعر آهي جيڪو پنهنجي گهورن سان پاڻ لاءِ مشڪوڪ حالتون پيدا ڪري وجهندو آهي. ان ڏس ۾ هن ڪيئي دلچسپ واقعا ٻڌايا. هڪ ڀيري ڪنهن تحريڪي گڏجاڻيءَ جي سلسلي ۾ فنڪاره کي ڳائيندو ڏسي وڃائجي ويو ۽ ان مان اڪ ٿي نه ڪڍي، فنڪاره جي جوشييلي مڙس کان برداشت نه ٿي سگهيو ۽ غيرت مان اڳتي ايندي چيائينس، "يار اها ڪٿان جي شرافت آهي؟" تڏهن اياز چڻ نند مان چرڪ ڀري جاڳيو. ٻي ڀيري هڪ دعوت ۾ ساڳي نموني ڪرنل جي زال کي گهوريندو رهيو... ايستائين جو سندس هٿن ۾ جهليل جام به خالي ٿي پيو ته ڪرنل اڳتي وڌي طنز مان چيس، "اچي هي ٻيو جام بهي گلاس خالي ٿي ويو اٿئي شايد وڌيڪ غور سان ڏسي سگهين؟" اهڙي ريت هڪ ڀيري بنگال ۾ استعمر ذريعي سندر بن ڏانهن ويندي ڪنهن عورت کي گهوريندو رهيو. ڪافي دير گذري وئي ته انجو مڙس، زال ڏي اچي چوڻ لڳو، "مان ڀانيان تُو هاڻ توکي نديءَ ۾ جمپ ڏيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي ناهي."

اياز مڙني ڳالهين جي ترديد ڪندي چيو، "ڪا حسين صورت سامهون هجي ته نظر برابر ان ۾ هوندي، پر مان پنهنجي دنيا ۾ خيالن ۾ وڃايل هوندو آهيان. اوسي پاسي ڇا ٿو وهي واپري، تنهن جي ڪا خبر ئي نه هوندي اٿم." اياز، اڻ ڏکيل سگريٽ هٿ ۾ جهلي ڪا ڳالهه ڪندو يا ڪنهنجي ٻڌندو، ته ٻئي کي ايئن پيو لڳندو چڻ ڳالهه پوري ٿيڻ جي انتظار ۾ سيڙيو ويٺو آهي، يا پنهنجي خيالن ۾

ڪم ٿي اها ڊڪائڻ ٿي وسري وئي اٿس جو خالي ڪش پيو هئي. پهريون ڀيرو کيس ان انداز ۾ ڏسي محبوب کي چير. "اياز صاحب کي لائينر ڏيو ته سگريٽ ڊڪائي وٺي." جيسين محبوب کيس لائينر ڏي ٿي ڏي. هو مشڪي چوڻ لڳو. "مان سگريٽ ڪونه پيڻان بس رڳو پاڙ. وڃائڻ لاءِ هٿ ۾ جهلي ويهندو آهيان."

جڏهن کان ڊاڪٽر کيس شراب ۽ سگريٽ پيئڻ جي منع ڪئي آهي. هو پنهنجي اطمينان لاءِ خالي ڪش پريندو رهي ٿو.....

شراب متعلق هن جو رايو آهي ته جيڪي چون ٿا، شراب غم غلط ڪرڻ لاءِ پيئبو آهي، سي بڪواس ٿا ڪن. جڏهن ته هو خوشيءَ وڌائڻ ۽ دوستن سان ڪچهري ۾ وڌيڪ لطف مائڻ لاءِ پيئندو آهي. پر هاڻ ته هن اهو بلڪل ڇڏي ڏنو آهي.

اياز درگزر ڪندڙ انسان آهي. جتي ناانصافيون، حق تلفيون ۽ زيادتيون ڏسندو اتي حق جي ڳالهه ضرور ڪندو، سندس اها خوبي وڏي اديب هئڻ جو پهريون دليل آهي. هن جو خيال آهي ته جيڪو ماڻهو چڱو ڪم ڪري تنهن کي لاشڪ ته جس ملڻ گهرجي. کيس، هري موٽوائيءَ جو نياپو ڏنر ته لکي ٿو. "اوهانجي چوڻ تي اتر جي خلاف لکڻ ڇڏي ڏنو اٿم. پوءِ به هو مون لاءِ بد شد ڳالهائيندو رهي ٿو... هاڻ ٻڌايو ڇا ڪريان؟" اياز کلندي ورائيو ته چئيس، "اتر ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. پر شڪر جو مريض آهي. ان کي ڪاوڙ ايندي هوندي. بهرحال تون هن کي ڪجهه به نه چئو."

حالت ۽ مسئلن کي منجهائي پيچيده ڪرڻ بدران، اياز سدائين سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن ويجهن ڌرين ۾ ذاتي رنجش سببان ڪا دوري، ناراضگي يا ويڇا پيدا ٿي پوندا، ته هو بنا غرض جي ڪنهن خير خواه جهان کين ويجهو آڻڻ لاءِ وسان ڪين گهٽائيندو ۽ دلين ۾ ڪجهه اهڙو تاثر ويهاري ٿو، جو رڳو ڌريون هڪ ٻئي لاءِ نرم گوشو Soft corner محسوس ڪرڻ لڳنديون. ان حوالي سان کيس امن جو پيامبر ڪولنجي ته غلط نه ٿيندو.

هونءَ ته زندگي جي پچائيءَ جي ڪا حد مقرر ٿيل ناهي پوءِ به پنجاهه پنجونجاهه تائين ماڻهو بي اونو ٿيو ويٺو هوندو. پر "سٺ ڪنڀائين لٺ" کي پهچندو ئي مس ته ڇڻ "هن پار" جي حدن جي تعمير تيزيءَ سان شروع ٿي ويندي. ايئن ته آسي ۽ نوي جا ماڻهو به چوڙا ڇن ۾ ڦڙڦوٽ هاريو. ڏاڍي لٽ لڳايو ويٺا آهن. پر "خدايي حدود آرڊيننس" جي ڏمڪاءِ جو ڇا ڪجي جنهن ۾ اهي "حدون" اورانگهڻ سان ئي پل پل جا پور شروع ٿيو وڃن ته "ڇاڻ سڏ ٿيو." مٿان وري بي درد زمانو جدا اڪيون وجهي ويهندو ته "اهي ٿا سڄڻ سفر هلن." دراصل اها ورهين ۽ سالن واري فضول ڳڻپ ئي آهي. جيڪا انسان کي انهن حدن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ گرم Warm ڪندي ٿي رهي. سالن جا چڪر نه هجن ته هوند ڪنهن کي فڪر ئي نه هجي ته ڪڏهن سج اُڀريو. ڪڏهن غروب ٿيو.

اياز جهڙو ڳيرو نوجوان ماڻ مٿ ۾ پنجهٺ جو ٿي به ويو! ڪيئن ٿي ويو؟
 اسين ته حيران آهيون ئي پر هو خود به ڏاڍو حيران هوندو، شايد ته کيس چڙ به
 ايندي هجي ته ايتري جلدي اهو سڀ ڪيئن ٿيو! ڇو ٿيو.....؟ هن جي سدا جوان
 جذبن، پريور امڪن ۽ ٻرندڙ احساسن کي ڇالاءِ ٿو قدرت طرفان زور زبردستي
 ”جهونائپ“ جو ”ميڪ اپ“ ڪيو ويو... جڏهن ته پنهنجي فيملن ۽ سوچن ۾
 اٿل ۽ اڏول، زندگيءَ سان تمتار، هن انسان جي فطرت ۾ اڃ به بهار جي موسر
 جهڙيون خصوصيتون ۽ شگفتگيون شامل آهن. هو پنهنجي من ۽ ذهن جي سموري
 سچائيءَ سان اڳي کان به اڳرو آهي، پوءِ به الائي ڇو، ”ٻڙ جي ڇانوڻي کان
 گهاتي“، ”اڪن نيرا ڦليا“ ۽ ”الوداعي گيت“ جي ڪيترن ئي شعرن ۽ نظمن ۾ هن
 زندگيءَ کان مايوسيءَ جو گهرو اظهار ڪيو آهي، جن کي پڙهي، موت جي آن ٿر
 حقيقتن سان سهمت ڪندي به اياز جي حوالي سان اهي حقيقتون قبول ڪرڻ تي اڃا
 دل نٿي ٿئي، رهندو هانءُ پر جي ايندو جو اسان سنڌي ادب ۾ اهڙا ڪوئدر ۽ پيارا
 ساٿي وڃايا آهن جو هاڻ وڌيڪ سهن جو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي... تازو
 سندس هيءَ نظر پڙهيم ته ست ست چئن هانءُ تي نپوڙيو.

ڪڏهن هوا دروازو کولي

منهنجي گهر ۾ پيهي ايندي

۽ مون کي ڪرسيءَ تي کولي

مايوسيءَ مان مون تي ويندي

منهنجي ميز مٿان سو ڪاغذ،

پڪڙيل هوندا، آنءُ نه هوندس!

گيت اڏورا، آنءُ نه هوندس!

۽ ٻيو ڇا ڇا، آنءُ نه هوندس!

اها سموري تصوراتي منظر ڪشي حقيقت بڻجي اڪن اڳيان ايئن ٿي ڦري جو
 لڳو ته هوا، مس، ڪاغذ، قلم، ڪرسيون سڀ روئيندا هجن.... اياز بنا اڪيلا ۽
 اڻ پورا هجن.... هوا مايوسيءَ مان ورلاپ ڪندي، روئيندي سڏ ڪندي ڪيڏانهن
 هلي وئي هجي! ۽ تڏهن ئي منهنجي اڪن مان بي اختيار لڙڪ لڙي پيا هئا... ڇا سچ
 پچ اياز ويندو هليو... ههڙي پياري شخصيت ڇا هميشه لاءِ اسان کان ڌار ٿي
 ويندي... هن جي بي پناهه ادبي خدمتن جي صلي ۾ چونه ٿا، اسين هن جي دامن ۾
 دنيا جهان جون خوشيون ڀري ڇڏيون... هو ايترو حق ته اسان کان لهي ٿي ٿو....
 سڄي ڄمار ڏني آهي، هن ادب کي... پوءِ اڄ اسين هن جي ننڍين ننڍين ڳالهين تي
 ڳنڍي ٻڌي ڇوڻا کيس ڏکيو جو هو وڃڻ جون وايون ٿو ڪري... هڪ ملاقات ۾
 مون ساڻس ان مايوس لکيءَ جي شڪايت ڪئي ته مشڪندي ورائيائين، ”انهن
 ڏينهن ۾ بيمار هئڻ ڪري اهڙا خيال ايندا هئا، پر هاڻ انهن مان نڪري آيو

آميان... پوء به زندگيءَ ۾ اهڙو وقت اچي ٿو جڏهن انساني، ڪيفيت جو ان ريت اظهار ٿيو وڃي. "اياز جي جواب ڪنهن حد تائين مونکي مطمئن ڪيو پر جذبات کان هتي غور ڪجي ته ان قسم جي شاعريءَ ۾ به هو ڏيڍ ۽ حوصلي جو پيغام هڪ نئين ۽ منفرد انداز ۾ ڏئي ٿو. ڄڻ موت ڪا ڳالهه ئي ناهي. هونءَ ڏسجي ته ڪڏهن ڪڏهن بيمار ٿي پوڻ ۾، موسمي اثراتن کان وڌيڪ سندس پنهنجو به هٿ آهي، جو لاڳيتي انداز ۾ تخليقي جاکوڙ جاري رکڻ سبب، پاڻ کي ٽڪائي اڪثر بيمار ڪيو وڃي.

اياز ۾ مسلسل اڳتي وڌڻ ۽ محنت سان ڪم ڪرڻ جو شديد لاڙو آهي، سندس لکڻ جا طور طريقا به نيارا آهن، ڪتاب لکندي لکندي اوچتو ڪو نئون خيال ذهن ۾ اچي ويس ته ان سان ڪيس ايڏي دلچسپي پيدا ٿي ويندي جو پهريون ڪمر اڌ ۾ ڇڏي، نئين خيال کي پُر جوش نموني عملي صورت ڏيڻ ۾ جڻبي ويندو، پر ايئن ڪڏهن به نه ٿيو جو اڳ شروع ڪيل تخليق کي سدا لاءِ اڌ ۾ ئي ٺهي رکي ڇڏي. دير سوير ئي سهي، ان کي مڪمل ضرورت ڪندو. هن مختلف موڙن تي زندگيءَ جي وهڪري سان روان دوان رهي، زندگيءَ ۽ ان سان واڳيل هر نعمت کي پهريائين ۽ اڳتي وڌي حاصل ڪيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن مونکي ايئن محسوس ٿيندو آهي ته زندگي اياز ۾ نه پر اياز خود زندگيءَ ۾ موجود رهي ٿو.

اياز کي ڪراچي شفت ٿئي ڪافي ڏينهن گذري ويا آهن. سکر ۾ هوندي رڳو موڪلن ۾ ئي سائس ملڻ پيو ٿيندو هو. هاڻ هو جڏهن به حيدرآباد ايندو ته اسان وٽان پيرونه پيچندو ۽ اسين جڏهن به ڪراچي ويندا آهيون، سائس ملڻ ضروري Must ٿيو پئي. اهي سندس قرب آهن جو هوٽل ۾ رهندو ڏسي هن ڪيئي ڀيرا پاڻ وٽ رهڻ جون صلاحون ڪيون آهن، پر هاڻ سمجهي ويو آهي ته ڪراچيءَ ۾ ماڻاڻا ۽ ساهراڻا گهر هوندي به مان هوٽل ۾ رهڻ وڌيڪ پسند ڪندي آهيان.

سکر جي ڀيٽ ۾ اياز جي سِر جي سائڻ، ڪراچيءَ ۾ پنهنجي پٽن، نهن ۽ سندن ٻارن جي ويجهو رهي ڪافي مطمئن ۽ خوش آهي، پر هن جي روح ۾ اڃا به ڪي اڪيلايون وسن ٿيون... توڙي جو اياز کيس گهڻو گهرندي، سندس پريور نموني خيال رکيو آهي، پر چور جي ماءُ روئي ڪنڊ ۾ چواڻي، اديب جي زال به ڪو هروڀرو نري ڪونه ويٺي هوندي. ڪهڙي زال چاهيندي ته هن جي سِر جو سائين رات ڏينهن ڪتابن ۾ منهن وجهيو پيو هجي ڪتابن مان ڪٿه ڪيندو ته وري لکڻ کي لڳندو. لکي پڙهي واندو ٿيندو ته به ذهن ۾ هيلٽائين پڙهيل لائين ڪهڙا ڪهڙا نالستاءَ، دوستووسڪي ۽ چيخوف پيا چيخون ڪندس، وري جي ليکڪ اعليٰ پائي جو هوندو پوءِ ته ماڳهين جڻ ٿي پوندي، ذهن ۾ هزارين لائبريريون ۽ کوجنائن جا اڻ ڪٽ کاتا گلي پوندس، جن کان هڪ ٻيل لاءِ به هو آجپائي حاصل نه ڪري سگهندو. آٿڻ ويهڻ، گهمڻ ڦرڻ مطلب ته هر پڙهيل توڙي ڏنل واٽل شيءَ

جي پنهنجي نظرين ۽ سوچن مطابق پيو تهڪ تور ڪندو. دوستن يارن جي ڪمپنيءَ ۾ به اهي ئي اڪابر واريون بقراطي ڳالهيون، دليل ۽ پيشنگويون پيون هلنديون. جڏهن ته زال ويڇاريءَ کي ڪڍڻ جو امر ئي نه هوندو، مٺي به ماڻ ته مٺي به ماڻ! اديب مڙس جي لکڻ پڙهڻ ۾ رڻخو پوڻ سوران ڪي ته ويڇاريون ايڏو ڪهڪايل هونديون آهن، جو جيڏين سرتين سان به گهڻي گهرائپ رکڻ کان پيون تهنديون ته متان اهي مهل ڪمهل ٻارن جو ولر سان ڪري ڪڇڪو مچائڻ لاءِ سر تي نه بيٺيون هجن. ڇو ته ”ويلو نه وقت، ليلان چڙهي تخت“ جيان اديب جي لکڻ پڙهڻ جي به ڪا مهل مقرر نه هوندي آهي ته ڪڏهن ٿو ”الهام“ لهيس. اياز به وڏو شاعر ۽ مڃيل دانشور هئڻ ڪري اهڙين عالماڻين صفتن کان ڪيئن وانجيل هوندو. هن سموري زندگي ادب کي ڏني آهي ۽ ان لاءِ وقف ٿي ڪئي آهي. تنهنڪري ئي اڄ هو هر خاص ۽ عام لاءِ نيشنل پراپرٽيءَ (قومي ملڪيت) جي حيثيت رکي ٿو. جس هجي اياز جي وفا شعار ۽ سگهڙ زال کي جيڪا پنهنجي ذاتي پراپرٽي ملڪي سطح تي عوام سان (ونڊي) Share ڪندي، هن سان هر حال ۾ ساٿ نپائيندي اچي، جنهن جو خود اياز کي به اعتراف آهي.

اياز جون شاعراڻيون صفتون سامهون رکندي قدرت کيس مناسب قد ڪاٺ ۽ چڱا موچارا نقش ڏيئي خلقيو آهي. سندس شخصيت ڪوٽ پتلون ۾ نڪريو بهي، ڀر جي سلوار قميص ته ٺاهوڪي صدر، چورائڻ جهڙو کٽو يا ڪشميري ڀرت واري سفيد شال اوڍيندو ته اهو لباس سوٽ کي به شه ڏيئي ويندو. هو ڪپڙي لٽي پرڏيسينٽ (خوبصورت) ۽ چڱو ذوق رکندڙ آهي.

هڪ وڏي شاعر ۽ سٺي انسان جي ناتي اياز ۾ جيڪي چڱايون آهن، انهن مان جا ڳالهه خاص طور ساراڻي جوڳي آهي، سا هيءَ ته هن پنهنجي (غريب ٻالا پن) Poor child hood جو ذڪر ڪندي، ڪڏهن به ڪو عار محسوس ناهي ڪيو. بلڪه اهڙي ڪا ڳالهه نڪرندي ته ڏاڍي بي نيازيءَ مان ڪري ويندو. تنهن ڏينهن به سارو ٿيون ٻڌائيندي رواني ۾ چئي ويو، ”انهن ڏينهن مان ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪندو هئس...“ نه ته ڪي اهڙا ماڻهو به آهن جن وٽ ورهين ٻچاڻا سڳي پٺي گهر ۾ ڪو ڪلر ۽ چار ڪرسيون اينديون ته پنهنجو ماضي ويساري ايئن ٻيا ڏيک ڏيندا ڄڻ ساڻن ڪلهو هئڻ وارو ڪو پيدا ٿي ناهي ٿيو! بقول اياز ته: هن پئسي کي سدائين تڇ سمجهي، ان کي پاڻيءَ وانگر وڃايو آهي..... اهو به سچ آهي ته هو ان کي تحفظ ڏيڻ جو هڪ اهم وسيلو سمجهي ٿو، پر ان ڏانهن ڪڏهن ڪڏهن سندس محتاط رويو، ننڍپڻ جي غير محفوظ ۽ نفسياتي پهلوئن کي به ظاهر ڪري وجهندو آهي.

تازو گوپند پنجابيءَ سان گڏجي سندس فليت تي وياسين، جتي اياز، گوپند پنجابيءَ ۽ ڪرشن راهيءَ جي مان ۾ سڄي ساري تبيل طرح طرح جي شين سان

پراڻي ڇڏي. خوشگوار ڪچهري دوران، گویند پنجابيءَ انگور ڇڪندي چيو،
 ”آزاديءَ کان اڳ جڏهن ڪوٽڻا ۾ هوندا هئاسين ته اهي انگور ڇڻڻ آئي سیر ملندا
 هئا...“

اياز، جيڪو ان مهل ڪنهن گهريءَ سوچ ۾ مڪن هو، تنهن چرڪ ڀري بي
 ساختگيءَ مان چيو، ”ڇڻڻ آئي جا ڪاٿي آهن، هي ته چاليهن ريڻي ڪلو ورتا اٿرا“
 ”يائي مان ته ڪوٽڻ واري زماني جو ذڪر ٿو ڪريان...“ گویند مرڪندي
 ورائيو. ان وقت اسان سڀ مرڪي پياسين ته اياز به ڳالهه سمجهي ان مرڪ ۾
 شامل ٿي پيو.

هند مان جيڪو به اديب ايندو ته اياز ان کي وس آهر ڀريو سڪ ۽ مان
 ڏيندو، پوءِ اهو هري موٽو آئي هجي يا گویند پنجابي، ڪرشن ڪوٽڻي هجي يا گویند
 مالهي، هر ڪنهن لاءِ وٽس ساڳي سڪ ۽ ساڳيو پيار آهي. چاليهن سالن کان مٿي
 عرصو ٿي ويو آهي پر هن اڃا تائين پنهنجو پاڻ کي انهن پراڻن ساٿين کان الڳ ناهي
 سمجهو... ڇاڪاڻ ته هو سندس سڀني جو اثوٽ حصو آهن، سڀني، جيڪو هن
 چوڻي ته اڄ نه سپان ضرور ساڀيا ٿيندو. هو لنڊ توڙي جاڳ ۾ ڄڻ ان سڀني جو
 راهي رهندو اچي.... اهو پنڌ نيٺ به انهيءَ منزل تي ڪٽندو، جنهن جي آڄهڻ چڪ
 سندس پيرن کي سامهون پٽڻ لاءِ وقت ٿي نٿي ڏي. اياز کي ان ڳالهه ۾ ويساهه آهي
 ته سندس شاهريءَ جي پيٽار جو ڀريو ساٿ ڏيندي، پيار ۽ محبت جو دؤر ضرور
 ايندو ۽ اسانجا ماڻهو نيٺ سڪ جو سامهون ڪندا. کيس هر وقت پنهنجي سڀني جي
 منزل ويجهو اچڻ جي پڪ ٿيندي پئي وڃي. هن کي ان ڳالهه ۾ پختو يقين آهي ته
 جيتائين سامهون آهي تيتائين ويساهه آهي، ۽ ويساهه ڪڏهن نه وڃڻ گهرجي، جو
 انڪانسواءِ سامهون کي ڪا معنيٰ ئي ناهي. شايد ته انڪري ئي هن پنهنجي قلم ۽
 گفتار ذريعي سدائين اهو يقين ڏياريو آهي ته تاريخ ۾ سچ جي جيت اوس ٿئي ٿي
 پوءِ چاهي ڪيتري به دير پئجي وڃي، پر سچ ۽ پيار امر رهي ٿو ۽ فتح نيٺ به
 انسانيت جي ٿئي آهي.

ڪراچيءَ ۾ هوندي، اڪثر اياز کي ساڻ ڪري سمنڊ ڪناري ايندا آهيون، ان
 مهل اياز به مونکي سمنڊ جو ئي ٻيو روپ نظر ايندو آهي.... جنهن ۾ اونهائين جي
 اعتبار کان ڪو فرق نه هوندي به، هڪ وڏو فرق اهو محسوس ڪندي آهيان ته
 سمنڊ جي گهرائيءَ ۾ ڪم ٿي پنهنجو وجود وڃائي ويهيو آهي، پر اياز جي شاهريءَ
 جي اونهائين ۾ لهي ايئن پيو لڳندو، ڄڻ سمورو سمنڊ اندر ۾ سمائجي ويو
 هجي....

سمنڊ ڪناري هن جي چهري مان سرشاريءَ جي عجيب ڪيفيت پئي ظاهر
 ٿيندي آهي، ڪيتريون ئي آن کٽ يادون هن جي من مان ڇولين جي چوهم جيان
 اڇلون ڏيئي پاڻمرادو پيون اڀرنديون، جيڪي ماحول تي ڪجهه ان ريت ڇانئجي

وينديون آهن جو سڀ ڪجهه اکين اڳيان ايئن پيو ڦرندو، جن اهو وقت موتي آيو هجي.... هر واقعو بيان ڪندي سندس چاهي تي اهڙا ئي رنگ ٿي اڀريا، جن گذريل وقت جي هر پل جي ترجماني ٿي ڪئي.

سمند ڪناري بيٺل لاتعداد سائيڪلن کي ڏسي هن جي چاهي تي ڪنهن شرير ٻار جهڙي شوخي پکڙجي وئي... مرڪندي چوڻ لڳو، "جن ڏينهن ۾ مان ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هئس، تن ڏينهن ۾ ساڳيءَ طرح سائيڪلون ٻيهنديون هيون، تڏهن مان هر روز صبح سوير ماسٽر کي جي ذريعي پنهنجي پسند جي ڪا سائيڪل کڻي خوب سائيڪلنگ ڪندو هئس ۽ وري واپس به آئي بهاريون هئس." ڇنڊ ڏي نهار ويندس ته اهڙا ٿانءِ جيڪي سندس هانءَ ۾ پيا هڙندا آهن، انهن جا روشن عڪس چاهي تي چٽيءَ طور پڌرا ٿي پوندا اٿس... ۽ هو چاهت جي ڀرپور جذبن مان هوريان هوريان پيو آهي ساروئيون Share (ونديون) ڪندو آهي... "هوءَ مونکي ايڏو ته وڻندي هئي جو هڪ ڀيري هن خاطر مان امتحان ۾ به نه وينس."

"چوا"

هن جا امتحان پورا ٿي چڪا هئا ۽ هوءَ ڳوٺ هلي آئي، جڏهن ته منهنجا امتحان اڃا شروع ٿيڻا هئا، جنهن لاءِ مونکي ڪراچي وڃڻو هو... ۽ مان هن کان دوري برداشت نٿي ڪري سگهيس..."

"پوءِ توهان هن کي ڇو ڇڏيو...؟"

"مان نه ڇڏيو... هوءَ پاڻ هلي وئي، ڇو ته انهن ڏينهن ۾ مون وٽ پئسو نه هو، جڏهن ته زندگي گذارڻ لاءِ هوءَ پئسي جي اهميت کان واقف هئي."

"توهان ته اڄ تائين به پنهنجي يادن ۾ هن سان ڏاڍا Sincere (سچا) رهيا آهيو..."

"مان سڀ سان ئي Sincere (سچو) رهيو آهيان..." تڏهن مان سوچڻ لڳس ته محبتن جي امرتا کي اياز کان وڌيڪ شايد ئي ڪو سمجهندو ۽ ڄاڻندو هجي، تڏهن ته اهي وقت جي واريءَ ۾ لٽجي، دٻجي وري وري اڀري ٿيون اچن، هن جي من ۾ واسو ڪرڻ لاءِ... هن جي گيتن تي سر مٿي گهٽائڻ جيان ڇانئجي وڃڻ لاءِ... کيس پنهنجو پاڻ ۾ سمائڻ لاءِ.

لنڊن مان موٽڻ تي کيس سرهو، صحت مند ۽ هيڪاندي خوشگوار موڊ ۾ ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي. سوچيم، ماحول جي تبديلي، چڱي سار سنڀال جي آڌار تي صحت جي ضمانت، انسان کي ڇڻ نئون جنم ڏيو ڇڏي، نه ته اياز توڙي جو علاج خاطر ٻاهر وڃڻ لاءِ وڏا وس ٿي ڪيا، پر جنهن ڳالهه کيس تهاڻين نٿو، حال کان بي حال، بيمار ۽ ڳڻت ۾ ٿي ڳاريو سو هيو "دل جو آپريشن" يا "ٻاءُ پاس" جو ڏهڪاءُ! هن جا سمورا ڏينهن "ويان نه وڃان" جي سرتال ۾ دل من هڻندي گذرڻ

لڳا. ولايت اسرن جي تاريخ ويجهو ڏسي لڳندو ته ان کي پتي ڪرائڻ جو اڪو هوندس. پر جي پاڻ ئي ڪا دير پئجي وئي ته ڀائيندو، اهو معاملو جلدي اڪلجي ته چڱو. ان باري ۾ هو چوندو ڪشي نه هو پر هنجي ڳالهين مان ازخود اهڙو اندازو لڳائڻ ڪا مشل ڳالهه نه هئي.

اياز جي ان لاشموري، ”ڪهڪاء“ هن جي بي همٿي، کي نٿي ظاهر ڪيو. پر جيتري قدر مان سمجهان ٿي ته کيس زندگيءَ سان بي حد پيار آهي. هن پريور زندگي گذاري آهي ۽ اڃا به هن ۾ اهڙي زندگي گهارڻ جون امنگون بلڪه صلاحيتون آهن! پوءِ نيٺ ”الوداعي گيت“، ”جهڙ نشان نه لهي“ ۽ اهڙا ٻيا موتناڪ آلاپ هن ڇو ٿي آيا... ڇو ايڏي مايوسي طاري ٿي وئي هئي هن تي؟ مان سمجهان ٿي ان ۾ سڌي يا اڻ سڌي ريت اسان ليڪڪ لڏي جو به ڪجهه نه ڪجهه هٿ ضرور هو.

ان کان اڳ جو هو ”الوداعي گيت“ لکي ٿي لکي، تيسين اسان هن تي اهڙا دردپلا ۽ ماتمي مضمون لکڻ شروع ڪري ڏنا ڇڻ اياز، اياز نه پر ڪو پر اسرار روح يا پاڇو هجي! جيڪو پر ڪيو اصل هٿن مان ٿي ويو... بهرحال ان ۾ ڪنهنجهي نيت تي شڪ ڪرڻ نٿو چڱائي، اها ته اسانجي محبت آهي... ٻاجهاري ۽ نرم دل آهي جو اسان اهڙو ڪجهه سوچڻ تي مجبور ٿيو وڃون... ان مهل اسان کان وسريو وڃي ته جيڪا ڳالهه اسين سڄڻائي ۽ سڪ ۾ ڪريون ٿا، سان اسان جهڙي ئي ڪنهن حساس انسان جو هانءُ به ڦاڙي سگهي ٿي... ياد ٿو پئير اڄ کان اٽڪل ڏهه ٻارنهن سال اڳ وارو هڪ ننڍڙو واقعو...

نیشنل سينئر ۾ مانواري صحافي ۽ ليکڪ گرداس واڌواڻي جي پهرئين ڪتاب جو مهورت هجي، هو مهمان خاص پير حسام الدين راشدي صاحب سان گڏ، ڪرسيءَ تي کڙو ٿيو ويٺو هو. ان موقعي تي هر دلچسپ شاعر نصير مرزا، هن جي عمر آڏو رکندي هڪ هانءُ ڌاريندڙ مقالو پڙهيو. مونکي اهو حرف به حرف ته ياد ناهي، پر پڄاڻي ۽ وارين آداس ستن جو ته ڪجهه هن ريت هو ته، ”اهو ڏينهن پري ناهي جنهن ۾ اسانجو هي مانوارو ليڪڪ پريس ڪلب جي اونداهي ڪوٺيءَ ۾، ڪنڌ لاڙي، سوڙ پائي سٽو پيو هوندو، اسانکي خبر ئي نه پوندي ۽ ڏيو اجهامي ويندو!“

مون ڏٺو ته گرداس، جيڪو اڳ ۾ کڙو ٿيو ويٺو هو، سو هوريان هوريان ڪرسيءَ ۾ گهر ڪندو پئي ويو، ايئن ئي لڳو ڇڻ اجهو ٿو ”مڪ مڪاڻو“ ٿئيس، پر آفريڻ بلڪه صد آفريڻ هجيس جو هو اها سڙهه جي سٽ جهلي ويو، ڪو ڪمزور دل هجي ها ته اهو مقالو ٻڌڻ کانپوءِ ٻارنهن سال ته پري، ٻارنهن ڏينهن به بس ڪڍي ها.

مها ڪوي، نارائڻ شيام جي سرگواسي ٿيڻ کانپوءِ ذري گهٽ ساڳي

صورت حال اياز سان به پيدا ٿيڻ ٿيڻ واري هئي، جو هن بروقت پنهنجو بجاء ڪري ورتو. ان دڪ دائڪ سانجي ته هونءَ ئي کيس حال کان بي حال ڪري ڇڏيو، مٿان وري هر عمر، هر پلڻ شاعر واري حيثيت ۽ هر ڳالهه ۾ هڪ جهڙائيءَ واري پيٽ، کيس ڪي قدر مايوس ۽ ملول به ڪري ڇڏيو. انڊيا جي تي، ويءَ اتان تعمديتي پروگرام هلندو ته ان ۾ پنهي جون گڏوگڏ تصويرون ڏيکاريندا، رسالن جي سرورق تي به پنهيءَ جون تصويرون پٽ، تعمديتي گڏجاڻين توڙي مضمونن ۾ به پنهيءَ جو ذڪر گڏ.... ايتري قدر جو سرگواسي ٿيڻ کان اڳ واري ڪيفيت جي اظهار ۾ به ساڳي هڪجهڙائيءَ شيعار کي گذرڻ کان پهرين دردناڪ بانسريون ٻڌڻ جي شديد طلب محسوس ٿي، هيڏانهن اياز کي وري بيماريءَ دوران سائين مرنا واريون ويڙهي جون دردناڪ ڌنون ٻڌڻ جي حسرت جاڳي.... شيعار هليو ويو ته هاڻ لازمي کيس به سندس راه وٺي پوندي.... انهن هڪ جهڙائي وارين ڳالهين ڪري، ماڻهن ۾ ڪيئي غير متوقع آڻومان ڪڍيا پي ويا. شڪر جو اياز اهڙين ڳالهين تي بروقت احتجاج ڪندي، مذاحمت ڪئي ۽ چڻ دانن ڏيندي چيائين، ”هي وري ڇا ٿا لکن پيا، مونکي اهو پسند ناهي.“ ”توهان اهڙين ڳالهين تي ڌيان ئي نه ڏيندا ڪيو.“ مون دلچاه ڏيڻ واري نوع ۾ ورائيو، پر تڏهن بلاشڪ ته اياز تي انهن ڳالهين جو دل تي گهرو اثر وڌو هو. آخر ڪيئن نه وٺي ها، نيٺ به ته هو انسان آهي.

هري موتواڻيءَ جي حيدرآباد اچڻ تي اياز جي ان احتجاج جو ذڪر ڪير ته هن ڪلندي ٻڌايو ته، ”اياز ان قسمر جا ”پيانڪ“ ايڊيٽوريل لکڻ تي اڳ ئي کيس هلڪي ڇنڊ ڪڍي چڪو آهي.“ جنهن جو ”پراشچت“ ڪندي هن کيس ساندھ به ڪلاڪ پڻ ۽ جنگهن تي زور ڏيئي سندس ڪاوڙ کي ٿڌو ڪري ڇڏيو.“

بهرحال، جيڪو نفسياتي اثر اياز تي پوڻو هو سو ته پئجي ويو، جو خوش پوش اياز، پنهنجا ويس وگا ترڪ ڪري هڪ ئي وڳي ۾ ڪشي سنڀاس ورتو. اهڙو اظهار موڏانهن اماڻيل هڪ خط ۾ ڪندي لکيائين،

”مون کي ڪپڙي لٽي، کاڌي پيئي ۽ آس پاس جو ڪوئي احساس نه رهيو آهي... الاڻي مونکي ڇا ٿي ويو آهي. مونکي ڪافي سوٽ آهن، جن مان ڪجهه ته نوان رکيا آهن، پر پوءِ به مان ساڳي سوٽ ۾ مهينن جا مهينا هاءِ ڪورٽ ۾ ويندو رهيو آهيان... ڪمترين ئي نيڪ تائين هوندي، ساڳي، ڪاري ٿاه پائي ويندو آهيان...“

انهن مڙني ڳالهين جو نتيجو اهو نڪتو ته هو هر وقت پنهنجي شاعريءَ وسيلي ”موتيلاجيءَ“ جا راڳ آلاپڻ لڳو، جن سندس پرستارن ۾ هيڪاندي هاءِ گهوڙا مڃائي ڏني ته ”گهوڙا ڙي اياز ويو ڪي ويو...“ پر انهن سمورن نياڳ ۽ ڪروڙ تي مشتمل انديشن ۽ وسوسن کي ان مهل، بربڪ لڳي ويو جڏهن اياز نيون امنگون ۽ ترنگون ساڻ کڻي لنڊن مان تازو روانو ٿي موٽيو.

ٽيمس لنڊيءَ وٽ ٽهلندي Own Risk (جوڪر) تي وڏي دليريءَ مان بير
 شينهن ۽ چيٽن جي وچ، ڪار پر ڦرڻ واريون اياز جون لاتعداد تصويرون ڏسي اندازو
 ٿيو ته هن جي دل اڃا ڪافي مضبوط آهي، منجهس ڪيئي ڪتاب لکڻ جي اڃا گهڻي
 سگهه آهي... ڏکڻ ۽ سڪن جا بي شمار گيت الائي جو منجهس اڪٽ جذبو آهي....
 پنهنجي ڌرتيءَ جي بي گناهه معصوم ڪولڊرن کي، نيت ٻيڙن هٿان نارچر سيل ۾
 بند ڪري اڏيتون ڏيڻ ۽ چوئدي چوئدي قتل ڪرڻ وارن ظالمن کي لفظ جي ڏنگن
 سان تڙپائي تڙپائي مارڻ جيتري طاقت آهي... هن کي اڃا زنده رهڻو آهي، سنڌ لاءِ
 سنڌ واسين لاءِ....

لنڊن ۾ نڪتل، اياز جي لاتعداد تصويرون مان، هرئين جي گهيري ۾ گهريل
 هڪ تصوير مونکي ايڏي ته وڻي جنهن جي ڪا انتها ناهي، پنج ڇهه نمائڻيون
 هرڻيون، معصوم ۽ سادو مزاج نينگرين جيان، پنهنجا نفيس ڳاٺ ڪڍي، اياز کي
 ايئن گهيري ويون ڇڻ سندس وڏيون پرستار هجن، جيڪي شاعر جي عظمت ۽
 لافاني عيشت کي سڃاڻي، آڻو گراف وٺڻ لاءِ بي اختيار ڏانهنس ڇڪجي آيون
 هجن.

اياز جنهن مسرت ڀرئي جذبي مان پنهنجي ديري توڙي لنڊن وارن دوستن ۽
 عقيدتمندن جا احوال ٿي ٻڌايا، ان مان لڳو پي ته ڪيس اتي بيحد مان ۽ پيار مليو
 آهي. فنڪار جي ڪل ڪائنات اهو پيار ئي ته آهي، جيڪو هو پنهنجي قلم ۽ فن
 ذريعي عوام سان وندي، انهن جي جيءَ ۾ جايون ٿو جوڙي، پر پوءِ به ڳالهه مان
 ڳالهوڙو پيدا ڪرڻ واري "تفريح" تي يقين رکندڙ ڪي ادبي لايون قلم ڪار کي
 بي سورو ويهڻ نه ڏينديون. اهو ته اديب جي سهڻ ۽ مزاج تي مدار ٿو رکي ته هو
 "ڪهڙي" ۾ بهاري، ڀڄا ڳاڇا ڪرڻ جهڙي ڳالهين کان دستبر (مشتعل) ٿئي ٿو
 يا نه. اياز جي شاعر عنايت واري بيان بابت اڄڪلهه جيڪو بحث پيو هلي، ان جي
 پيش نظر ٻيو ڪو هجي ها ته هٿ ٻڌي پنهنجي جند ان "هڃائي ۽ ڇڄائي" نموني
 وارن بحثن مان ڪڍهڪي آجي ڪرائي وجهي ها، پر اياز اهڙن بحثن تي "لڳ ڄڻين
 جا لوهه" وارو ڪردار نڀائيندي ايڏو ته هري ويو آهي، جو سندس صحت تي ڪو
 اثر ئي نٿو ٿئي، هو پنهنجي بيان تي اڄ به ساڳيءَ ريت قائم آهي. ان "ممشاڪ"
 بحث ۾ ڳالهڻ لاءِ جڏهن مونکان به رايو ورتو ويو، ته مان بجاءِ انجي جو ٻين وانگر
 ويهي سندس بيان تي عقل جون ڊوڙون ڊوڙايان. ڊائريڪٽ (سڌو) اياز سان رابطو
 قائم ڪرڻ وڌيڪ بهتر سمجهو. هن ڏاڍي ڌيرج ۽ اطمينان مان ورائيو.

"ان ڳالهه مان منهنجي مراد ڪنهن کي ڪنهن تي ترجيح ڏيڻ هرگز ناهي.
 جن بزرگن هم اوست ۾ يقين رکندي صوفي ازم اڃي ڳالهه تي ڪڍي، انهن لاءِ
 مونکي وڏي عزت آهي. مون ڪنڌ نه جهڪائڻ ۽ وڌيڪ پوکڻ جي حوالي سان
 ڳالهه ڪئي آهي. پتي صاحب لڳاتار ٻه سال اڏيتون سڀي قيد پوڳيو، پر پنهنجي قول

تي اٿل رهندي ڪڏهن به آمر اڳيان پيش نه پيو. انهن ٻن سالن ۾ هو چاهي ها ته پنهنجو اصول بدلائي، جان بچائي ٿي سگهيو، سندس مقصد پڻ اجتماعي هو، جڏهن ته ايترو ڊگهو عرصو ٻين لاءِ برداشت ڪرڻ ممڪن هجي ها يا نه.... ۽ انهن جو ڪاز (ڪم) فقط هڪ روحاني ازهر سان وابستگيءَ تحت هو. ”اها اياز جي پنهنجي ذاتي راه آهي ۽ منهنجي خيال ۾ ته راه کي ظاهر ڪرڻ جو حق، سواءِ آمر جي پيو ڪير به ڪنهن کان نٿو ڪسي سگهي.“

لنڊن مان موٽڻ بعد جڏهن اياز، جوڻيو صاحب سان گڏجي اسان ڏي آيو ته مختلف ڪتابن جي باري ۾ ڳالهائيندي اوچتو سندس چهر تي شوخ مرڪ پڪڙجي وئي. هن هندستان جي انقلابي مفڪر هرديال جي بايوگرافي تي تبصرو ڪندي شراوت سان جوڻي صاحب ڏانهن ڏٺو ۽ تهڪ ڏيئي چيو، ”مون هر ديال جي آخري دؤر جا ڪجهه خيال جوڻي صاحب کي ٻڌايا، جي هن کي ڏاڍا وڻيا ها.“ اهو ٻڌي جوڻيو صاحب کل ۾ ويڙهي ويو ۽ چيائين ”وس پهري ته ڪجي به ائين!“ بهرحال، هرديال جي بايوگرافي بابت سموري تفصيلي گفتگو نهايت دلچسپ رهي، پر مان ان جي تفصيل ۾ وڃڻ کان ان ڪري ٿي چرڪان ته ڪٿي وري نه ڪو ڳالھ پري، ۽ ٻيو نچير جا اڻ ڪٽ سلسلا شروع ٿي پون.

ساڳي ويهڪ ۾ قدرت ۽ آخرت جي بحث دوران جوڻيو صاحب پنهنجو خيال ظاهر ڪندي چيو ته، انسان مرڻ کانپوءِ اتي ئي ختم ٿيو وڃي، جڏهن ته اياز جي راه موجب مرڻ کانپوءِ روح Survive (زندگي) ڪندو ٿو رهي. کيس ان ڳالهه جو به اٿل يقين آهي ته ڌرتي، جيڪا سڄي ڪائنات ۽ انجي وسعتن ۾ محض هڪ ٽپڪي برابر آهي، تنهن تي ٿيندڙ لکين معصوم ٻارن جا موت يا بيگناهن جا قتلام، ڪڏهن نه ڪڏهن نيٽ Reconcile (ٻيهر گڏجا) ٿيندا. شال سندس اهو ويسامه سچ ثابت ٿئي، بلڪل ائين، جيئن گهڻو وقت اڳي اياز ”ڀؤن پري آڪاس“ ۾ لکيو هو.

ڪئين جا سوين قافلا رهڪڙر ۾

سفر ۾

سوين ڪائناتون

نه آغاز جن جو نه انجام جن جو....

۱۹۶۲ع ۾ جڏهن اياز جون اهي ستون ڇپيون تڏهن ڪنهن به سائنس دان اهڙو ذڪر نه ڪيو هو، سائنس ۾ اها ڳالهه پهريون ڀيرو پنج ست سال اڳ جي ڇيل آهي، جنهن موجب فلڪيات جي ماهرن هن ڪائنات ۾ اهڙا Black Holes (اونڊاها سوراخ) ڏٺا آهن، جن مان روشنيءَ جو گذر نه ٿو ٿي سگهي. هو ان نتيجي تي پهتا آهن ته هر بلڪل هول جي پٺيان، بنا ڪنهن آغاز ۽ انجام جي ڪيتريون ئي ڪائناتون آهن، جي نظر نٿيون اچن، ۽ ائين ڪائناتن جو اٽڪت سلسلو آهي. اياز سائنسدان ته ناهي، پر وجداني طرح هن کي ان ڳالهه جو احساس

ڪيتروئي وقت اڳي ٿيو هو. جي اهو حسن اتفاق آهي، ته ڇا ته حسن اتفاق آهي! جو قدرت کيس ڪيڏي نه دوررس نگاه سان نوازيو آهي. جي اهڙيءَ ريت سندس پيشنگويون سچ ثابت ٿينديون رهيون ته ان ڳالهه جو امڪان به رد نٿو ڪري سگهجي ته اڳتي هلي ”شاعر اعظم“ هئڻ سان گڏوگڏ ڪٿي کيس ”سائين ڪرما والا“ جهڙو ئي ڪو معتبر خطاب نه ملي پئي. تڏهن لاشڪ ته من جون مرادون مائٽن لاءِ هر ڪنهن جي وٽس ڏک پئي پوندي....

ماضيءَ جي يادن کي حال جي اسڪرين تي آڻيندي، اياز اڪثر انهن ڳالهين جو ذڪر ڪندو آهي، جيڪي سندس قدرت جي معجزن ۾ وڏو ويساهه رکڻ جو دليل آهن. ان ڏس ۾ کيس موت سان مقابلي ڪرڻ جهڙا ڪيترائي تجربا به ٿيا آهن. اسڪولي زماني ۾ جڏهن شڪارپور کي ٻوڏ جو شديد خطرو ٿي پيو ته هو پنهنجي ڪجهه اسڪولي ساٿين کي ساڻ ڪري، سنڌو واه تي هٿرادو گهارو هڻي، شهر کي ٻوڏ کان بچائڻ جي ارادي سان ويو، جتي پاڻيءَ جي تيز وهڪري کيس گهلي تمام پري وڃي ڇڏيو. جيتوڻيڪ هو پاڻ به تارو هو پر اڳيان وهڪرو به ڪو گهٽ نه هئس. اها ته سندس خوشقسمتي هئي جو هن جو هٿ، هڪ وڻ جي ٿاريءَ ۾ پئجي ويو ۽ هو ايسٽائين واه تي رهيو جيستائين سندس ساٿي ڪنهن دڪان تان رسي وٺي آيا ۽ اها هن ڏانهن اڇلائي کيس ڇڪي ورتائون. اهڙيءَ ريت ٻين ڪيترن ئي قدرتي معجزن ڪڏهن کيس ڪاريهر جي ڏنگ کان ٽي بجايو ته ڪڏهن ريل جي خطرناڪ حادثن ۽ انجيڪشن جي موتماري ايڪشن کان ٿي محفوظ رکيو.

هن پيري روهه رکيئي ڪرڻو سببان، نئين سال کي سيليريت (ملهاڻڻ) ڪرڻ وارن ٻارن ٻچن جا سمورا پروگرام رلي ويا، ۽ جيسين اسانجو وڏو وزير اچي حسب معمول الله جي رسيءَ کي مضبوطيءَ سان جهلڻ وارا، ”پاڻيچاري“ جا ڪي نصيحت پريا نقطا ٻڌائي، حالتن کي ”ناري“ ٿڌو ڪري، تيسين سوچيوسين ته ڇو نه ڪراچي وڃي نئين سال جا ڪي رنگ ڏسجن، پر اتي به نمائي حڪومت ڪن جي بليڪ ميلنگ ۾ اچي وئي هئي ۽ ان وڏين هونلن ۽ ٻين اهڙين تفريحي جاين تي اڳ ئي پهرا بيهاري ڇڏيا هئا. ۱۹۹۰ع جي آجيان ڪرڻ لاءِ، ڪلفٽن جي پوش علائقن ۾ ڪي ننڍا ننڍا ريسٽورنٽ کليل ڏسي، اياز سميت اسڪپرس 'Skippers' تي آياسين، جتي چڱي رونق متل هئي.

سال اٿانوي جي آخري ڏنر ڪرڻ کانپوءِ ٻاهر ايندي، پريان بيٺل هڪ نوجوان جي نظر جيئن ئي اياز تي پئي ته هو امالڪ وڏي اڪير مان اڳتي وڌي آيو ۽ اکين ۾ لڙڪ پري، ڪي قدر نمي اچي هن سان مليو. پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيائين، ”مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڊرائيور آهيان.“ حال احوال وٺڻ کانپوءِ هن نهايت عقيدت مان اياز کي چيو، ”سائين اوهان وري سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسلر ڇو نٿا ٿيو... اسين اوهانکي ڏاڍو ساريندا آهيون، اوهانجو پروگرام ٿي-ويءَ تي

ڏسي دل ڏاڍي خوش ٿي. ”ڪي گهڙيون سائس ڳالهائڻ کانپوءِ اياز ڪار ۾ ويهندي ٻڌايو ته کيس وائيس چانسلريءَ واري زماني ۾ بيورو ڪريسي نه ايندي هئي، تنهنڪري وڏن عهدن وارا ته هن مان خوش نه هئا، البت هيٺيون ليبر طبقو منجهانئس تمام گهڻو مطمئن هو. جنهن جو مشاهدو ان نوجوان جي روپ ۾ مون به پنهنجن اکين سان ماڻيو.

يونين وارا اياز کي شايد ته انڪري به گهرن ٿا جو هو واحد وائيس چانسلر هو جيڪو پاڻ سندن گهرن تي ويو ۽ انهن جا مسئلا ٻڌي حل ڪرايا. ان ڏس ۾ اياز هڪ واقعو ٻڌائيندي چيو ته ”مزورن جي يونيفارم لاءِ هر سال هڪ وڏي گرانٽ ملندي هئي پر ان مان کين ڪوبه فائدو نٿي مليو. انهن کي سڄي سال ۾ رڳو هڪ سستو ۽ سادو يونيفارم ڏياري جند ڇڏائي هئي. پوءِ اها وردي ننڍي هجي يا وڏي ان سان انتظام به ٻڌل نه هوندي هئي. مون انهن کي يونيفارم جي عوض روڪ پئسا ڏياري، شايد انڪري ئي اڄ سوڌو سندن دلين ۾ زنده آهيان.“

ڪنهن قيمتي پٿر يا هيري جي پانءِ نه پوڻ جيان، وائيس چانسلري اياز کي گهڻي راس نه آڳي پر گهٽ پر گهٽ ”سادن سان سمنڪ ته پئجن سان به پورا“ جهڙي دوست دشمن جي ڄاڻ ته کيس ڏيئي وئي، جيڪي پاڻ ته سرخرو ٿي وڃي چؤڏول چڙهيا، پر هن لاءِ ڇڻ ڏکڻ جو ڏيڇ ڇڏي ويا.... دوست ته دوست پر اهي ماڻهو به جن وائيس چانسلريءَ جي زماني ۾ هن کان ڪيترائي فائدا ورتا، انهن به ٻين جي ديڪا ديڪيءَ ۾ کائڻس اکيون ڦيري ڇڏيون ۽ وڌ کان وڌ سندس مخالفت ۾ ڳالهائڻ، پنهنجو اخلاقي فرض سمجهڻ لڳا. هڪ چوندو ته اياز فلاڻي فلاڻي خطا ڪاري ڪئي ته ٻيو ”پرمٽري پورمي“ واري جڳ مشهور قصي جيان بنا سوچ ويچار جي به وڪون اڃا به اڳتي وڌي، انجي پَرزور تائيد ڪندو. کيس پڻو ٿيندو ته ايئن نه چوڻ سان ڪٿي پٺ تي پيل يا رجعت پسند نه سمجهو وڃي... جڏهن ته اياز سنڌي پنجابي ۽ پناهگيري جو فرق رکڻ بنا، انهن سان وس آهر سدائين چڱو هلڻ جي ڪوشش ڪئي. ممڪن آهي ته ان ڄاڻائيءَ ۾ اياز کان به ڪي يڪون چڪون ٿي ويون هجن، جو ”ٻاورز“ يا اختيارات شئي ئي اهڙي ٿيندي آهي جنهن ۾ توازن رکڻ مشڪل ٿيو پئي. هڪ کي خوش ته پئي کي ناخوش ڪرڻ جو ڪو نه ڪو سبب نه نڪري ٿي اچي. اهو مسئلو رڳو اياز سان نه پر هر وڏي عهديدار سان اڪثر ان وقت پيش ايندو آهي، جڏهن اهو مسڪين قضا سان ڪنهن وڏي عهدي تي چڙهيو پئي ۽ ماڻهو پنهنجي ”مر سهو“ روايت نڀائيندي ايستائين نري نه ويهندا جيستائين سندس عهدو يا اقتدار نه ڪسجي! اياز جيئن ته وڏو شاعر به آهي تنهنڪري شايد ته اهڙن معاملن ۾ وڌيڪ نمايان ٿي لڳو، پر مجموعي طور ڏسجي ته هو پنهنجي هلت چلت ۽ ڳالهائڻ ٻولھائڻ جي هر انداز مان نهايت مهذب ۽ سانتيڪو انسان آهي. ”ادبي ساندن“ وارو ڪوبه رنگ هن تي چڙهيل ناهي.“

جيتري قدر مون کي خبر آهي ته علمي ادبي شخصيت هئڻ جي حيثيت ۾ اياز کي تعليم ۽ ان جي معيار وڌائڻ جي سدائين اون رهندي هئي. جيڪر کيس اهڙي ذميواري پوريءَ ريت نڀائڻ جو موقعو ڏجي ها ته اسان وٽ هڪ پيڙهي ئي سهي، پراڻا يقينا چڱي نموني تعليم حاصل ڪري، عملي دنيا ۾ قدر رکي ها ۽ انجو سهرو لاشڪ ته اياز جي سر هجي ها. ڇاڪاڻ جو هن کانپوءِ اها ساڳي سنڌ يونيورسٽي جيڪا اڄڪلهه ملڪي سطح تي بند يونيورسٽيءَ جي نالي سان وڌيڪ سڃاتي وڃي ٿي، تنهن جي بجاءِ ۾ ڪيترائي ڪڪ ڇو نه رکجن، پر حقيقت اها آهي ته هو پنهنجو معيار گهٽائي چڪي آهي.

اياز جي ڏينهن ۾ ته سنڌ يونيورسٽي ۾ اديبن جو گڙھ بڻجي پئي هئي، جنهن ۾ چڱا ليکڪ ۽ ليکڪائون مختلف مهڊن تي نظر اچڻ لڳا. ان ڳالهه تي اياز کي به احساس هو. هڪ ڀيري مشڪندي چيائين: ”رڳو تون ئي يونيورسٽي کان ٻاهر آهين، باقي ته تقريباً سمورو لڏو هٿ Job (نوڪري) ٿو ڪري.“

جواب ۾ مان رڳو مرڪي پئي هئس. البت اهو ضرور سوچيم ته منهنجي طبيعت ۾ جيڪر ڪو ”جاب آلو“ رڳهه هجي ها ته ٻين جيان اياز جي اقتدار مان ضرور فائدو حاصل ڪريان ها. اها سندس تعليم ڏيارڻ سان دلچسپي هئي جو هن مونکي گهر ۾ ويٺل ڏسي نه رڳو اير- اي ڪرڻ جي آڇ ڪئي پر ايڏي پنڌ تي اچڻ وڃڻ جو بندوبست پڻ ڪري ٿي ڏنو. ان ڳالهه کي مان پنهنجي قسمت جي ته نه، باقي طبيعت جي ڪوتاهي ضرور چونڊس جو مونکي ڪورس جي ڪتابن سان ڪڏهن به ڪا دلچسپي نه رهي آهي ۽ اير- اي اسان ته ۾ خدا واسطي جو ڪو وير ٿي لڳم. بي- اي کانپوءِ جي سنئون سڌو Ph.D هجي ها ته اها به گريجوئيشن جيان ئي ٻرندي سڙندي ڪري وٺان ها. باقي اير- اي ڪرڻ جو ته منهنجو ڪو ارادو ئي نه هو. ڪڏهن جي آتم ڪٿا لکڻ جو وجهه مليو ته اير- اي نه ڪرڻ جا نرالا سبب ضرور ظاهر ڪندس. بهرحال يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري يا اير- اي آجي ڊگري نه سهي، پر اياز جي مهربانيءَ سان سنڌالاجيءَ ۾ سينويڪيٽ جي ميمبر بنجڻ جو ڪي ڏينهن سو شرف ضرور حاصل ٿيو.!

سنڌ جي لازوال عظمتن کي اياز پنهنجي غير فاني تخليقن تجربي، آزمودي، مشاهدي ۽ وسيع مطالعي سان نه رڳو سدائين اڳتي وڌڻ جو حوصلو پئي ڏنو آهي. پر ڪيترن ئي ذهن کي وسعت ۽ عظمت بخشي، انهن ۾ جوش، جذبو ۽ امنگ پيدا ڪئي آهي ته جرئت ڀريا قدر کڻي پنهنجا حق حاصل ڪرڻ جي سگهه به ڏني آهي. هوسنڌي ادب جي هڪ نرالي ۽ منفرد شخصيت آهي، قدرت کيس جنهن لافاني ذات سان نوازيو آهي، اها هن لاءِ ڪيترن ئي ڏکين مرحلن مان لنگهڻ جو ڪارڻ پئي بڻي آهي پوءِ به هو ادب جي راھن ۾ سدائين ثابت قدم رهيو آهي.

شال اياز وڏي ڄمار مائي ۽ نت نوان ڪتاب لکي پڌرا ڪندو رهي، پر جڏهن

هو نه هوندو، مان نه هوندس، اوهان مان ڪوبه نه هوندو... صديون لنگهي
 وينديون.... تڏهن شاهه لطيف سان گڏ، سندس شاعري، تاريخ بڻجي ويندي،
 سنڌين جي سڱ ۽ پيار جي تاريخ... سندن رنگا رنگ ورثي جي تاريخ، سڳهه ۽
 جاکوڙ جي تاريخ... اهڙي تاريخ جيڪا پاڻ دهرائيندي رهي آهي، هڪ ڀيرو پاڻ کي
 ٻيهر ورجائي، اياز جي شاعريءَ تي آبد تائين امرتا جي ڇاپ هڻي ڇڏيندي.

ڌات - ڌڻي شيخ اياز

پهريون ڀيرو جڏهن شيخ اياز هند ۾ آيو هو ۽ مون انجي واتان سندس شعر ٻڌو. تڏهن مونکي ائين لڳو، ڄڻ واليءَ جي گنگا سندس مڱ مان نڪري، گز گز ڪندي اتي وهي هلي آهي.

نما شاعر جي ويل هئي، منهنجي گهر جي ڪڏ تي ڪيوتر ائينءَ شاعر جي ڌنڌلي روشنيءَ ۾، سٺ کن ليکڪن، شاعرن جي وچ ۾ فرش تي ويهي ڪوي-اياز پنهنجو شعر پلتي رهيو هو. هڪ شاعر جي عظمت، سنڌي شعر جي قوت ۽ شيدن جي شڪتي، مون ان وقت پهريون ڀيرو ئي محسوس ڪئي هئي. اياز جو شعر هو يا لفظن جو سيلاب؟ ڪيئن جا چشما هئا يا آواز جي ندي؟ سنڌي ٻوليءَ جي سناتن گونج هئي يا ڪويتائن جا قالين؟ چئي نه ٿي سگهان.

ان بعد اياز جو نثر توڙي نظم پڙهيو اٿم. هڪ ڀڪي پختي شاعر جو نثر به اعليٰ نثر نويس کان گهڻو اوچو ٿيندو آهي. ٻوليءَ جا سڀ انٽلني رنگ هو استعمال ڪري سگهندو آهي. زبان جا سڀ سر ۽ تال کيس معلوم هوندا آهن. اياز جي آتم ڪٿا ”جڳ مڙيوئي سپنو“ مان ٻه چار جملا پڙهي ڏسو:

”هنن کي خاڪي وردي ڪفن کان وڌيڪ ڪنڀائيندي آهي. ٿاڻو گهاٽو آهي، جو پوئين رت ڦڙي به چوسي ٿو وٺي. پوليس ان لاءِ نه آهي ته پوري جاج ڪري ۽ انصاف لاءِ پاڻ پتوڙي. خون ٿيو، ڏاڙو لڳو، رن ڀڳي يا زوريءَ ڪڍي ويئي، ڪنهن جي پونگيءَ کي باهر ڏئي وٺي يا مال جي چوري ڪئي وئي، فرياد پوءِ لکي ويندي، پهرين ٿاڻي منشي/جمعدار/صوبدار کي رشوت ڏيئي پوندي. فريادي توڙي سچو هجي، فرياديءَ کي ڳنڍ ۾ ڪجهه هجي نه هجي، ڳالهه ڳڻو وڪشي، پاڙو اوڙو پني

قرض پڪو ڪشي، ڪٿان به آئي، پر ڏٺي ضرور. پوءِ پوليس واردات تي ايندي ته ڳوٺ ۾ ناڪوڙو پوندو.“

اياز جي ”ساهيوال جيل جي دائري“ ڪتاب مان به سندس اعليٰ نثر جي ڄاڻ پوي ٿي. پر اياز بنيادي طرح شاعر آهي. ”پڙنر پري آڪاس.“ ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاتي.“ ”لڙيو سج لڪن ۾.“ ”ڪلهي پاتر ڪينرو“ وغيره شعرن جي ڳڻڪن ۾ اياز دوما، گيت، وايون، غزل، نظر، بيت چيا آهن.

شروعاتي شاعر، اياز ۾ جذبات جو سيلاب جان تان ٽڪ سان وهي ٿو. هائوڪي شاعر- اياز ۾ پڪل ميوي جو ڳپ ۽ رس آهي، جنهن ڪري هو اڳي کان ڳورو لڳي ٿو. سندس ڪتاب ”ڪلهي پاتر ڪينرو“ (۱۹۶۳ع) جي هڪ وائي ڪشي ۽ ساڻ سان ”لڙيو سج لڪن ۾“ جي وائي ته چٽائيءَ سان معلوم ٿيندو ته اڳوڻي ڪتاب ۾ آيل وائي هڪ جذباتي نوجوان جي رڄيل آهي ۽ پوئين ڪتاب ۾ وائي، زمانو ڏنل هڪ ڪروڙ جي رڄيل آهي. مثال طور،

رهندي جيون جي جهرڻي ۾، هن جندڙيءَ جي جهانءِ،
آلا مان آڏري ويندوسانءِ.
ڳائي منهنجا گيت پيو، پو مون کي ياد ڪجانءِ،
الا مان آڏري ويندوسانءِ.

(ڪلهي پاتر ڪينرو)

سارير سڀ ڄمار، پرت وندن جا پار،
ڏٺي لهندم ڏڪڙا،
اڪڙين جهڙ ڄهمي پيا، آئي مند ملهار،
ڏٺي لهندم ڏڪڙا.

هر هڪ شاعر پنهنجي وقت جو آواز آهي. هنجي شعر ۾ زمان حال جا چتر بلڪل چٽا ٿين ٿا. جنگ جو ذڪر ڪندي اياز چوي ٿو:

برسيا مٿان بر- دونهين سان دانهون آڻيون،

ڌاري ويا ڏيهه ڪي - چيري ويا چمر،

آڙي او آدم، هيا هي؟ ڇاڻو ڪرينا

هائوڪي زماني ۾ ماڻهن جو وهنوار ڪيئن آهي، ان بابت چوي ٿو:

ڪنهن ٿي ڇاتو، اي انسان،

توڪي ڪنهن تنهنجو پاڻ

ڪهڙي نه سادي سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام سولن لفظن ۾ اڄ جي ونجوڳ جو

ڇٽ چٽيل آهي!

هائوڪي زماني ۾ سڀ پئسي کي پوڄين ٿا. آڄ نائي واري جي ئي عزت آهي ۽

هنجي ٻيج ۽ هلندي آهي. شاعر پئسي کي، ڪلجڪ جو ڪرتار ٿو سڏي ۽ چوي ٿو:

”هر ڪنهن ڪاٺي کي راڻي جو روپ ڏنو ڪلدارا“

شعر جو شعر، چرچي جو چرچو ۽ زماني جي روپ جو چٽ جو چٽا وهناري
 دنيا ۾ اڄ "هن دنيا ۾ ڪيئن نه پنهنجا، هڪ ٻئي لاءِ پراوا آهن!"
 اياز کي سنڌين پيار ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته هن سنڌ ۽ سنڌين کي پيار ڪيو
 آهي. جڏهن عابده پروين دل جي گهري جذبات مان اياز جو گيت ڳائيندي آهي:
 تڏهن سنڌ، سنڌي شاعر اياز ۽ راڳ جي راڻي عابده ٿيئي ملي هڪ ٿي ويندا آهن!
 اياز، لطيف ۽ سامي، راجا ڏاهر ۽ هيڻو، سنڌ جي اروڙ ۽ ڪارونجهر مطلب ته
 سنڌ جي ڌڙي ۽ سنڌ جي چڻي چڻي کي پيار ڪيو آهي. هن لاءِ سنڌ جي ڌرتي پاڪ
 پوتر ۽ پياري جڙي آهي.

تنهنجا پير ڇهان، ڌرتي، منهنجي ماڻڙي
 پاڪر پايان ياومان، ماڻهو ماڻهو سان.
 هنجي ڪنهن شعر مان سامي ليٽا پائيندو آهي ته ڪنهن مان شاه لطيف،
 ساڳيو سامي ڪاپڙيو،
 جنهن جا گيڙو گيت سڏي مار.
 (ڪلهي پاتر ڪينرو)

سنڌڙي تنهنجي سيند ڏسي،
 رات پٺاڻي گهوٽ رٿو.
 (ڪلهي پاتر ڪينرو)

جنم جنم جي جيت اياز،
 شاه، سچل، سامي ڪجهه نام.
 سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي هيئي حالت ڏسي شاعر چوي ٿو،
 وڌو جو مڙم آهه ادب،
 اڄڪلهه سنڌي ٻوليءَ جو!
 سنڌ جي راجا ڏاهر تي فخر ڪندي آهي ٿو،
 راجا ڏاهر

تنهنجون نياڻيون
 سڻيون سياڻيون
 ڪنهن هنن آنديون
 مانديون باندليون!

اياز شاعر آهي. ڪوبه شاعر پنهنجي ڌرتي جو دشمن نه ٿيندو آهي. ڇاڪاڻ
 ته شاعر جذبات وهيڻو آهي ۽ جذبات دل جي ڌارا آهي. انسان جو دماغ پل
 ڪڍڻهن به پيو وهي، پر دل جي جذبات ۾ صداقت ٿئي ٿي. ان ڪري ئي هو چوي
 ٿو،

آءُ ڪنياڻا آءُ، ڏي ڪا سڌ سائيه جي،
 ڪوئي واءِ سواءِ، سانگين جي سرچاڻو جو!

شاعر اهو انسان آهي، جنهنجو ڪوئي مذهب نه ٿو ٿئي. اياز چوي ٿو،
”منهنجو مذهب ماڻهيو.“ اياز جي ٻولي مذهب جي پابندي ٽوڙي چوي ٿي؛

من رادا جو روپ نه آهي،
تون نه اهوئي آهن شيار.
شو جو سيس نه - ٽهندڙ نانگ،
تو پر آيا ڪيئن ڪلام.

○○○

دل ته چوي ٿي سارا ويڃا،
پاڪر پائي رک ڪريون ها،
سانگ سياست جا آهن جي،
تن کي ڪانا ڪڪ ڪريون ها.

شاعر فيلسوف ٿئي ٿو. حياتيءَ جي پروليءَ کي سلڻ لاءِ هو ڪنڀر بڻجي وڃي
ٿو. کيس اها ڄاڻ پئجي ٿي وڃي ته سندس اندر ۾ ڪير ويٺو آهي، جو ٻيو ٻوليون
ٻولي؛

تون جو مون ۾ ويٺو ڳائين،
منهنجي مک مان گيت چوائين
منهنجي پيري ۾ر ساھي،
آڌري وينديسن پيڇرو ڊاهي؛

يا

پويان پير ڪري جو آيس، گهمي گهٽيون ۽ گهاٽ،
ڏنر ته لانيءَ اوٽ ڪڙو آن، جهلي ولهيءَ جي وات.
اٿين پيو لڳي ڄڻ، رابندر نات ٽئگور سنڌيءَ ۾ پيو ڪوٽا چوي؛ سنڌي
صوفيئو ۽ هندي ڇايا واد پئي اياز جي شعر ۾ ملي هڪ ٿي ويا آهن.
هڪ سناتني رشي يا هڪ مست صوفي جيئن آکي تيئن ئي اياز چوي ٿو؛
هيءَ دروازو اڃا توکي کليل آهي،
۽ اڃا تائين ته مون کي ننڊ ناهي.
۽ ائين توکي اڃايل،
ايترو ترسي سگهان ٿو،
جيترو ڪوئي نه ترسي...

(ٻڙ جي چانوَ اڳي کان گهاٽي)

پر شاعر ائين وصفون ڪنهن ۾ ڪيتريون به هجن، مکيه ڳالهه اها ئي آهي ته
پهرين هو شاعر هجي. شاعر، جنهن کي ذات مليل هجي. شاعر، جنهن جي جذبات
کي نديءَ جهڙو وهڪرو هجي، نديءَ جهڙي اڇل هجي ۽ جا نديءَ جيئن ئي خود به
خود ٽپ ڏيندي وهندي هلي؛ اها اڇل ڪڏهن پيار جي رنگت پسائي ٿي؛

ڪَونج وانگر ٿو ڦِران مان،
ٿي ٻڌين ڪَولاءِ منهنجو؟
(ٻڙ جي ڇانو آڳي کان ڪهائي)

مان ۽ تنهنجي سار
سڳو وچ سَرندي
وڃي ويروتار.

(ٻڙ جي ڇانو آڳي کان ڪهائي)
اياز قدرت جي سونهن جو عڪس ڏيکاري يا انساني سونهن جو. يا هو
جذبات جو چتر چٽي. هنجو بيان ۽ ان بيان جو انداز بس مخصوص اياز جو انداز ئي آهي.
رات ملي وينجهڙ جي ڏي،
جنهنجون اکڙيون هيڙي-ڪاڻ.

○○○

ڪي ڪي اکيون اوڀريون، توڙي ڄاڻ سڃاڻ،
ڪي ڪي اکيون آرميون، جن ۾ نينهن نياڻا

○○○

چاندني راتين ۾ ڪنهن رابيل جي ٻوٽي جيان ڄڻ تون هئين،
يا سڳنڌن ۾ پريل ڪنهن واڌ جي جهوٽي جيان، ڄڻ تون هئين.

○○○

پنهنجي پيار جيان،
پوپٽڙو، رت-پنڪيو،
تنهنجي سار جيان!

○○○

سنڌ تي ڪري اچين،
ڪاش! تون پنهنجي دران،
ڪاش تون ويجهي هجين!

○○○

شاعر جي ٻوليءَ ۾ جوان ته اياز جو شعر صاف ڪوڙي ۾ اوتيل مٺي آهي.
هنجو شعر شفاف جهڙي جي پاڻيءَ تي ٻوڪيل انگور جي رس آهي. اياز جي ڪلپنا
چوي ٿي ته ساريءَ ڪائنات ۾ هڪ نشو آهي.

ٿا ستارا لڙڪڙائين،
عرش تائين آ خمار.

۽ مان چوان ٿي ته اياز جي شعر پڙهڻ سان پڻ اهڙو خمار چڙهي ٿو، جو
پڙهندڙ جو سڄي جو سڄو وجود لڙڪڙائيندو رهي ٿو.

جي تون سر جڻهار، جيءُ انوڪو جڳ ۾

”هو توکي لوئي رهيا آهن ۽ تون ڇپ آهين! پٿر کي چوئيءَ تان هيٺ ڌڪبو آهي ته ان ۾ جان پئجي ويندي آهي.“

(پٽن ٿو پور ڪري، ص ۱۴۶)

هن ڌرتيءَ تي نين ۽ اوتارن جي آمد جو سلسلو ڪڏهوڪو ڪڇجي چڪو آهي. آسماني صحيفن جي نزول جو به ڪڏهوڪو خاتمو اچي چڪو آهي. اهڙيءَ صورتحال ۾ جڏهن به ڪنهن قوم تي ڏکيا ڏينهن ايندا آهن ۽ اها نگهوسار ٿيڻ تي هوندي، تڏهن، انهيءَ قوم ۾ اياز جهڙا شاعر پيدا ٿيندا آهن. جيڪي هر ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ سان، هر انياءَ، جبر ۽ پرماريت سان، اڪيلي سر مهاڏو اٽڪائيندا آهن،

آا اڪيلو سامهون هٿ،

خنجر خنجر ڪيئي هٿ.

اياز، هڪ اهڙي دور ۾ جنم ورتو، جڏهن آنا جي اند ۾ ورتل سياستدان، سنڌي قوم کي، پنهنجي انڌي سياست جي اگهاڙي ترار سان، پوري وچ تان به اڌ ڪري چڪا هئا. اديبن ۽ شاعرن جو حال انهن کان به ابتڙ هو. اهي نه رڳو تاريخ جي بدترين غلاميءَ جو ڳت سنڌين جي ڳچيءَ ۾ وجهڻ واري سازش ۾، سياستدانن سان پٽ هئا، بلڪه انهن کان به ٻه رتيون ڪسر هئا. مون کي ان ڳالهه تي سخت اچرج ۽ ڏک ٿيندو آهي ۽ ڏاڍا جڪ کائيندو آهيان، ته ان دؤر جي رجعت پرست سياستدانن ۽ اديبن ۾، مستقبل ۾ صدين تائين گهورڻ ته پري رهيو، پر ايندڙ پنجن ڏهن سالن تائين به گهورڻ جي سگهه ڪانه هئي. ۽ انهن اسان کي هڪ اهڙي گهاٽي

اونداهي جهنگ ۾ آئي ٿو ڪيو هو. جي جيڪڏهن ڪا روشني هئي به، رڳو بکين
 بگهڙن جي اکين ۾ ئي هئي. اهڙي آڱري صورتحال ۾، اسان کي پنهنجي انهن
 سرجهارن ۽ ذات- ڌڻين ڏانهن ئي رجوع ڪرڻو پوندو آهي، جيڪي اسان جا
 سونهان بڻجي، پنهنجي ذات- ڌيانيءَ سان، اسان کي انهيءَ گهاتي اونداهي جهنگ
 مان پار اُڪاري سگهندا آهن. انهيءَ ڀڌ تي پهچي، شاعر هڪ مصلح بڻجي ويندو
 آهي، جيڪو اسان کي پنهنجي شعور جي روشني بخشيندو آهي ۽ اسان کي سنئين
 دڳ لائي مومل جهڙي ماڳ ماڻڻ لاءِ مسلسل اتساهيندو رهندو آهي. اياز، هڪ
 سچي شاعر جي انهيءَ بنيادي ڪردار کان نه رڳو آگاهه آهي، پر هن پوري سرت ۽
 ساڃاهه سان، ۽ ڀرپور سکھ سان، انهيءَ ڪردار کي تخليقي توڙي عملي سطح تي
 نڀايو به آهي؛

سکھ ڏي اهڙي سچ، منهنجي جڪڙيل جيءَ کي،
 کڄي ٿئي کڄ، ته به چوان جو چوڻو هجي.

○○○

چڪي ساڻ چني، ڪڙيون تنهنجي ڪوٽ جون،
 چڙهي پوري چوٽ تي، ڏنر ڀمڇ پني،
 مون کي ذات ڏني، اهڙي سکھ سرير ۾.

(ڪلهي پاتر ڪينرو-ص-۶)

ڌرتيءَ ڌرتيءَ تي اياز جي شاعري هڪ اهڙي گهاتي سائي بڙ وانگر آهي،
 جنهن جون پاڙون انت- پاتال تائين پيهي ويل آهن ۽ جنهن جا ڌار اوج- آڪاش
 تائين پکڙيل آهن. ۽ انهيءَ گهاتي سائي بڙ جي ڇانو پوري پرڻويءَ کي پنهنجي
 پاڪر ۾ ڀريو بيٺي آهي.

اياز دنيا جو اهو واحد شاعر آهي، جنهن شاعريءَ جي سڀ کان گهڻين صنفن
 ۾ لکيو آهي. انهن صنفن ۾ لوڪ، ڪلاسيڪل ۽ جديد ترين صنفون اچي ٿيون
 وڃن. اياز، روايتي دؤر جي صنف ”غزل“ کي به ورتايو آهي؛

اي اسـهـران شب ٻڌو مون کان،
 ڪنهن جي زلفن جو داستان هان مان

○○○

دامن ترتي وڃ نه اي واعظ،
 چنر فطرت جو رازدان هان مان.

(ڀونر پري آڪاس، ص-۲۲۵)

اياز وٽ انهيءَ روايتي غزل اڳتي هلي ”گيترو ويس غزل“ جو روپ ڪيئن
 ڌاريو، يا اياز جي شروعاتي ”واڻي“، جيڪا عربي، فارسي بحر تي آڌارڪ هئي؛

اي زمانن جا ضمير!

تنهنجي ڪهڙي منزل مقصود آ؟

انهيءَ هائوڪي صورت اختيار ڪرڻ ۾ ڪهڙا مرحلا طئي ڪيا؟ اهو هڪڙو الڳ ڀيرپور موضوع آهي. اياز جي سرجيل هر صنف تي الڳ سان لکڻ جي بيحد ضرورت آهي، پر اهو ڪنهن ٻئي ڀيري. مان رڳو اهو ٿو ٻڌائڻ گهران، ته اياز نه رڳو سڀ کان گهڻين صنفن تي لکيو آهي، بلڪ هن ڪيتريون مردہ ۽ متروڪ صنفن کي نئين سر جيئاريو. رائج ڪيمو ۽ مقبول پڻ بڻايو آهي. گيت، دوهو، بيت، وائي.... سنڌي شاعريءَ جون بنيادي ۽ اهم صنفون آهن. اياز، انهن کي ٻيهر اهو رتبو عطا ڪيو، جنهن جون اهي حقدار آهن- ۽ اياز جي هٿ- ڇههءَ ۾ اها پارس واري خاصيت آهي، جيڪا لوهه کي سون ڪري سگهندي آهي. ان سان گڏ اياز نيون صنفون، نوان گهاٽا ۽ نئون ردم به سنڌي شاعريءَ کي عطا ڪيو آهي. مثال طور، ”روح رهاڻ“ (اپريل ۱۹۶۷ع) ۾ ڇپيل سندس مجموعي ”هي گيت اڃايل مورن جا“ جي هيءَ صنف/ گهاٽيتو،

طرو وڏو آبا جو.

ڀرو وڏو آبا جو.

”مزدور ٻار جو گيت“ جي عنوان سان اها اسان جي لوڪ- ردم تي آڌارڪ آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ صنف هيٺان نوٽ ۾ انهيءَ کي ڇند ۽ فارسيءَ جي چئن بحرن تي پورو ڏيکاريل آهي، پر انهيءَ صنف جو بنيادي بحر وري به ڇند ئي آهي، يعني هر ست يارهن ماترائن جي. بهرحال، ان مان اسان کي عربي- فارسي عروض ۽ ماترڪ- ڇند بابت اياز جي گهري ڄاڻ ۽ انهن تي اياز جي مضبوط گرفت جو قائل ٿيڻو پوي ٿو. لوڪ- ردم، ڪلاسيڪل- ڇند ۽ روايتي دور جي عربي- فارسي عروض جي گهري ڄاڻ جي ڪارڻ ۽ انهن جي صحيح اڀيوڳ سان ئي اياز ايڏا سندس، سرل سچل ۽ سقل تجربا ڪري سگهيو آهي. ”طرو وڏو آبا جو“ واري صنف کي ئي جيڪڏهن ڪڍجي، ته ان ۾ چار عربي- فارسي بحر ۽ هڪ هندي- سنڌي ماترڪ ڇند، ڪل پنج بحر ڪتب آندا ويا آهن. انهن پنجن ئي بحرن جو ردم ساڳيو آهي ۽ اياز انهيءَ ردم ۾ ستن کي اهڙي ته جڙاءَ سان جڙيو آهي، جو اصل جيءَ ۾ جڙجيو وڃن!

هٿ چڱا آبا جا

نٿ چڱي اسان جي

ڳيڃ چڱا آسان جا

ڇيڃ چڱي ابا جي

پيٽ برو سميت جو

پيٽ برو سميت جو

(”روح رهاڻ“ اپريل)

انهن ٻولن ۾ ناچ-ڌن واري ڪيفيت آهي. اياڙ پنهنجي پوري شاعريءَ ۾ ”رڌم“ کي ايڏي ته مڌرتا اسان سان جي آڏو پيش ٿو ڪري، جو ان کي پڙهندي، تحت اللفظ توڙي ڳائيندي ٻڌندي، اسان جي پوري آتما ان مڌرتا سان لين ٿي ٿي وڃي.

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي، ته اياڙ وٽ جيڪو ستن جو سٺاء، لفظن جو جڙاء ۽ لپيءَ جو لڳاء آهي، اهو سڀ کان اول پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ کي پنهنجي منڍ ۾ منڍي ٿو ڇڏي. جيئن جوڻي صاحب ”هي گيت اڃايل مورن جا“ جي مهاڳ ۾ چيو آهي ته:

”ايتري قدر جو ٻڌڻ سان ڪلام جي فڪري مواد ڏانهن پهرين ڌيان ئي نٿو وڃي.“

(”روح رهاڻ“ اپريل ۱۹۶۷ع ص-۱۰)

پر ان جي معنيٰ اها نه آهي، جيڪا لعل پشپ ورتي آهي ته، ”اياڙ جي شعر ۾ ويچار گهٽ آهي. پاوٺا وڌيڪ آهي. ترنم ۽ انداز بيان گهڻو آهي. لفظن جو جادو گهڻو آهي....“

(”چيتنا“ ص-۶۱)

مان تڏهن به لعل سان ان تي سهمت نه ٿيو هئس. جهڙي تائين پهچڻ کان پهرين، توهان کي جهڙي جي جهانءَ تائين اوس پهچڻو پوندو آهي ۽ جيئن جيئن توهين جهڙي کي ويجهڻا پوندا ويندا آهين، تيئن تيئن اها جهانءَ وڌيڪ چٽي ٿيندي. کونجندي، ٻرندي، نيٺ گجگوڙ ۾ تبديل ٿي. توهان جي وجود جي اندر توڙي ٻاهر پڙاڏجندي رهندي آهي. اياڙ به ”انهيءَ ساڳي جهڙي جي پاڻيءَ تي انگورن جون وليون ٻوڪي، ان جي رس مان هيءَ ميه جوڙي آهي. تون انهيءَ مان چڪي چڪي ته ڏس شايد اها توکي امر ڪري ڇڏي.“

(”ڪلهي پاتم ڪينرو“ ۱۹۶۷ع ص-۱۰)

ڪنهن به اعليٰ شاعريءَ ۾ سُر ۽ معنيٰ ”سڌ- پڙاڏي“ وانگر ئي آهي. ٻنهي کي هڪ ٻئي کان ڌار نٿو ڪري سگهجي. اصليت وري به ”سڌ“ (معنيٰ) کي ئي آهي. ان ڏس ۾ خود اياڙ جي راءِ اسان لاءِ املهه ۽ اهم آهي، ”مون شاعريءَ ۾ فن کي اوليت ڏني آهي. پر منهنجي شاعري مقصد کان ڪڏهن به خالي (عاري) نه رهي آهي.“

(”ٽي-وي پروگرام“ شهر وفا، ۲۷-۱۲-۱۹۸۹ع)

آگري جي ڦار، امان!

اياڙ وٽ فن ۽ فڪر، سُر ۽ معنيٰ جو حيرت انگيز سنگم آهي. اندروني قافئي، تجنيس، مختلف بحرن جي آميزش، شمس، ٻولن جو ورڇاء، ستن کي ننڍي- وڏي ڪرڻ سان، هوشن رڌم/ گهاڙيتي جو سرچڻ ٿو ڪري،

آ گدري جي ڦار. امان!
اڄ پورو ناهي چٽو. اسان کي بک به ڏاڍي آ!
○○○

ڪالهه ڏنا پوتار
مڃن جا وار
تم به ٿي اڃا ها!
○○○

هونءَ وڏيرو هل ڙي!
ڏاڍي جو ڏمڪار. ته هن جي جهرڪيءَ جهڙي دل ڙي!
هونءَ وڏيرو ڏب ڙي!
ڪيئن نه ڪجهريءَ ۾ ايندو لائي سَرمي لپ ڙي!
پنهنجي ريتي راندڙي!

لال جهندي جي اڳيان ڏاڍو مڇرجي ٿو هو ڏاندڙي!
انهن ڪوٽائن ۾ جيڪو مقصد آهي. ردمر ان تي حاوي نه. پر ان سان رملل
آهي ۽ ان کي وڌيڪ گهري بڻائڻ ۾ هتي ٿو ڏئي. آ گدري جي ڦار... ۾ جيڪو
”بک“ جو احساس آهي، انهيءَ کي اسين لنواڻي نٿا سگهون. ”ڪالهه ڏنا پوتار...“
طرو وڏو ابا جو ۽ ”هونءَ وڏيرو هل...“ ۾ پير ماري قوتن سان شديد بچان ۽
ڌڪار جو جيڪو اظهار آهي، ان کان ڪن لاتار ممڪن ئي نه آهي.
”هونءَ وڏيرو هل ڙي“ جي آخر ۾:

پنهنجي ريتي راندڙي،
چو ته وڏيرو ڏاند ڙي.

جو ورجاءُ ان ڪوٽا کي وڌيڪ بامعنيٰ ٿو بڻائي.

مٿي مون عربي- فارسي بحر تي اياز جي مضبوط گرفت جي ڳالهه ڪئي آهي.
عربي- فارسي بحر ۾ جتي ڪجهه رعايتون مليل آهن، اتي انهيءَ ۾ کوڙ پابنديون به
آهن، انهيءَ ۾ سڀ کان وڏي پابندي آهي، رڪنن جو پيڙائو. مثال طور، فاعلاتن
آهي، ان ۾ رڪنن پٽاندر ئي لفظ ڦٽ ڪرڻا آهن؛ ”جوڙو-اڪي-جوڙو جوڙو- ان کان
ٻاهر ناهي نڪرڻو. انهيءَ پابنديءَ کي شعوري/ لاشعوري طور تي ڪافي ڪو شاعرن
ٽوڙيو. ڇاڪاڻ ته سنڌي شاعريءَ جو مزاج سُريلو آهي، تنهنڪري ڪافيءَ ۾ انهيءَ
بحر کي به سنڌي شاعريءَ جي سُريلي روايت پٽاندر ئي ورتايو ويو. پر انهيءَ بحر
کي مڪمل طور تي سنڌي مزاج سان ٺهڪائڻ لاءِ جس وري به اياز لهڻو. اهو
صحيح آهي، ته مٿس ۾ خود اياز جي شاعريءَ ۾ انهن رعايتن جو وهڻو ملي ٿو؛
”ڳاه پيارا ڳاه! هيءَ دروديوار ناهي پايدار
ڪهڙي پياري رات آ!“

(پير پري آڪاس“ ۱۹۸۹ع ص-۹۱)

”تـرس اي حــــــسن ازلـا“

اڄ ته منهنجو روح رڄجي ٿي نٿو!

(پونر پري آڪاس، ص-۹۲)

عربي- فارسي بحر جي انهن رعايتن جي واهي کي اياز جائز پڻ سڏيو آهي،
”مان وائي، نظر، آزاد نظر، قلع ۽ غزل ۾ زير اضافت، همزه اضافت... جو
محدود استعمال اعتراض جوڳو نٿو سمجهان.“

(پونر پري آڪاس- پيش لفظ ص-۳)

۽ ان جو ڪارڻ ٻڌائيندي، اياز ساڳئي صفحي تي سنڌي زبان ۽ شعر تي
فارسي ۽ اڙدو زبان ۽ شعر جي ڪافي اثر جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو ٻن سون سالن
تي محيط آهي. مون پهرين به چيو آهي، ته عربي- فارسي بحر ۾ اهي جائز رعايتون
آهن- ۽ اياز جي ٽهيءَ کي ويجهي ۾ ويجهي شعري روايت به اهاڻي هئي. ۽ اياز انهن
رعايتن کان منحرف ٿيڻ کي اسان جي ٻوليءَ جي شعر لاءِ مفر ٿو سمجهي، پر خود
اياز پنهنجي پهرين شعري مجموعي ”پونر پري آڪاس“ ۾ شعوري/ لاشعوري طور تي
انهن شعري رعايتن کان منحرف ٿيڻ لڳو آهي!

وري ڪونج ڪرڪي

وري جوت جرڪي

وري ڄاڻ جرڪي

آئي ممت، ڪرڪي

(”پونر پري آڪاس“ ص-۱۲۳)

اهو نج سنڌي لهجو آهي، ۽ اتان ئي اياز جي پنهنجي اصل ڏانهن موٽ جو پتو
پوي ٿو. ائين هو هڪ اهڙي اعليٰ ترين ڪارنامي سرانجام ڏيڻ لاءِ مستعد ٿي ٿو
وڃي، جيڪو نه رڳو هن جي پنهنجي دور کي متاثر ٿو ڪري، بلڪ ايندڙ زمانن
(مستقبل جي مستقبل) کي به متاثر ڪرڻ جي سگهه رکي ٿو. ۽ اهو اعليٰ ترين
ڪارنامو آهي!

”پنهنجي اتهاسڪ- پرميرا سان پاڻ کي جوڙي رکڻ.“

ماضيءَ جي ماضيءَ سان رشتو جوڙڻ ڪو سؤڪو ڪم به ڪونه هو. انهيءَ
جاڳوڙ جي راه ۾ انيڪ خطرا هئا. سڀ کان وڏو خطرو ته اها روايتي بي تعلق دور
جي ڪاهي ۽ ان جا رجعت پرست رکوال هئا، جيڪي انهيءَ آڌاري ۽ اوڀري روايت جي
بيٺل ۽ سينواريل تلاءِ ۾ پٿر اڇلائڻ کي ڪفر ٺهرائي چڪا هئا، سنڌ جي، سنڌين
جي ۽ سنڌ جي اتهاس جي ڳالهه ڪرڻ واري کي واجب القتل قرار ڏئي چڪا هئا،

سنڌڙي تنهنجو نانءُ وٺو.

ڄڻ ڪاريهر تي پير پيو.

اياز وٽ فن ۽ مقصد کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري پرکڻ کي ڪابه معنيٰ نه

آهي، پر هتي مقصديت يا افاديت جي آها عام معنيٰ نه آهي، جيڪا پوري ترقي پسند شاعريءَ تي ثاقي ويندي آهي.

اياز جي شاعريءَ ۾ جنهن ردم جو ذڪر مون ڪيو آهي، اهو لوڪ-ردم اسان جي خمير ۾ ڳوھيل سوهيل آهي. اياز، انهيءَ ردم، يا اڃا به وسيع معنيٰ ۾، ته صنف غزل تي به لاڳو (Apply) ڪيو آهي، توڙي جو آهي عربي-فارسي بحر تي آڌارڪ آهن؛

جو تو اڃا نه ڄاتو، آ ڪير ديس واسي،
تنهنجو جنم اڃايو، تنهنجي مٽي آئاسي
جي وڪ ڪي وڌائين، اڄ ماڳ ڏور ناهي،
ڏونگر ڌري پيو آ، ساهس ته ڌار ساسي
("ڪهر مڙ ڪڙ ڪري" ص-۳۲)

اڃا رڃ مان رڙ اچي ٿي اچي ٿي،
مٿان ايئن سمجهين، مٿا مورسارا!
عربي-فارسي بحر جي انهن رهايتن مان لاپ يمين پرائي سگهجي ٿو، پر اڳتي هلي اياز پاڻ به انهن رهايتن کي ٽڌي ڇڏيو آهي. لتاڙيل پيچرن تي پنڌ ڪرڻ بدران اياز پنهنجا نوان گس گهڙيا آهن؛

تون پرجهندي نه پاندي، جا لوڏ آ لڪن ۾،
سا راهه راهه ناهي، جا آ سڌي سنوآسي.
(ڪلهي پاتم ڪينرو" ص-۷۱)

"ڪلهي پاتم ڪينرو" ۾ اهو هڪڙو ئي غزل آهي، جيڪو عربي-فارسي عروض ته ڇيل آهي ۽ ان ۾ عروض کي سنڌي مزاج پٽاندر ورتايو ويو آهي. انهيءَ ساڳئي مجموعي ۾ اياز، "غزل" کي "ڪيڙو ويس" پهرائي، نج سنڌي صنف جو رتبو عطا ڪيو آهي.

"وائي" جيڪا سنڌي شاعريءَ جي اهم ۽ منفرد صنف آهي ۽ جنهن لاءِ اياز پنهنجي پهرئين مجموعي "پونر پري آڪاس" (۱۹۶۲ع ۾، عربي-فارسي بحر جي استعمال ۽ ان جي جائز هئڻ جو جواز ٿو پيش ڪري، اها ئي "وائي" هڪ سال جي وڌيڪ کان پوءِ ڇپجندڙ سندس ٻئي مجموعي "ڪلهي پاتم ڪينرو" (۱۹۶۳ع) ۾ گهاڙيتي ۽ موضوع جي لحاظ کان هڪ بلڪل مختلف وائي آهي،
پونءِ نه آئي پان، آلا مان آڌري ويندوسانءِ.

○○○

روزوڪائي، هاءِ نمائي، وينگس وچ بزار.

○○○

پنٿي موڙ مهار، الوميان، پنٿي موڙ مهار.

○○○

ڪافر مومن ناهيان وو، ڪافر مومن ناهيان وو.

○○○

بادل ڙي، بادل ڙي، منهنجا نيٺ ٿا بس ڪن.

”اياز“ بحر وزن، ردم جو نرمان ڪيو آهي؛

”عظيم شاعر بحر وزن ناهيندا آهن، بحر وزن عظيم شاعر ناهي نه سگهندو

آهي.“

(اياز: ”ڪهر ٿو ڪي ڪري“ ص-۴۱)

”اتهاسڪ- پريرا سان پاڻ کي جوڙي رکڻ“ وارو اعليٰ ترين ڪارنامو، اياز جي ذات جوئي ڪرشمو آهي- ۽ ان جو ڏس اسان کي سڀ کان پهرين سڳن آهوجا ڏنو آهي. نارائين شيام جي شعري مجموعي ”روشن چانورو“ تي هڪ ڀيرو مهاڳ لکندي، سڳن انهيءَ اعليٰ ترين ڪارنامي جو کوچ لڳايو آهي. سڳن انهيءَ مهاڳ لکن جي جوابداري پاڻ تي ان لاءِ کڻي هئي، ته جيئن،

”شيام کي سندس قوتن جو آئينو ڏيکاري سگهان.“

۽ ڇاڪاڻ ته نارائين شيام جي شاعري وقت جي دائري ۾ محدود نه آهي ۽ شيام سنڌي شاعريءَ جو نهايت شاندار، روشن ۽ لازوال باب رقم ڪيو آهي، ان ڪري به سڳن انهيءَ جوابداريءَ کي محدود نه رکي سگهيو آهي ۽ جوابداريءَ جي انهيءَ دائري کي هو لطيف، بيوس، اياز ۽ شيام جي حوالي سان، جديد کان قديم، نئين کان ڪلاسيڪل- اڄ کان ڪالهه تائين وسيع ڪري ويو آهي. انهيءَ آئيني ۾ سڳن اهڙا عڪس ۽ اولڙا پسائي ويو آهي، جيڪي ان کان اڳ اسان جي نظرن کان اوجھل هئا. سنڌي شاعريءَ ۾ اياز جي جيڪا ڌيان آهي، ان کي سڳن ”بي سجاڳي“ سڏيو آهي؛

”هن (اياز) سنڌي شاعريءَ کي نئون ذهن، نئون شعور ڏنو، نئين انفراديت، نئين آفاقيت ڏني، سڀ کان وڌيڪ هن پنهنجي بيگاني فن ۽ شخصيت سان سنڌي شاعريءَ کي نئين لي، نئين لوج، نئون تاثر ڏنو.“

(روشن چانورو- ص-۲)

اهو مهاڳ سڳن ۱۹۶۱ع ۾ لکيو آهي. اهو اهوئي دور آهي، جڏهن نئين سنڌي شاعريءَ جو اهڙو ٿي رهيو هو. ان دور جا حقيقي شاعر، فارسيت زده آڌاري ۽ اوڀري روايت کان بغاوت تي آماده ٿي چڪا هئا ۽ پنهنجي لوڪ- ڪلاسيڪل اتهاس سان رشتي جوڙڻ لاءِ شعوري/ لاشعوري طور جاکوڙي رهيا هئا، ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين رنگ- رتا گيت گونجن لڳا هئا،

سنڌڙي ساري ڳاڙهو ڪنھو ٿي ويندي تيسين

۽ جي ان تي منهنجي قلڙيون ذات ڏسين.

(”روح رهاڻ ۱۹۶۸ع ص-۱۸“)

سڳن آهوجا انهيءَ دؤر کي ”نئين سجاڳي“ (Renaissance) ٿو سڏي؛
 ”هن نئين سجاڳيءَ جو سرچشمو اسان جي ان پاڪيزه جذبي ۾ آهي، جنهن
 جذبي جو راس اچڻ سنڌيت کي قائم دائر رکڻ ۽ ان جي ڦٽڻ- ڦولڻ جي هر معنيٰ
 آهي.“

(روشن چانورو، ص-۴)

۽ ڇاڪاڻ ته ”سنڌيت“ جو اهو پاڪيزه جذبو زمان ۽ مڪان جي حد بندين
 کان اجو آهي، ان ڪري اهو نئين سجاڳيءَ جو دؤر به ڪالھ، اڃ ۽ سڀاڻي، تائين
 پکڙيل آهي، ۽ اياز انهيءَ پوري دؤر جو سرواڻ شاعر آهي. اهو اياز ئي آهي، جنهن
 اسان ۾ ”سنڌيت“ جو اهو پاڪيزه جذبو ٻيهر جاڳائي، اسان کي جيئن جو ساهس
 بخشو آهي؛

هي جي پٿر پٽ، جن ۾ چرپر ناهه ڪا،
 جي تون چورين چنگ کي، جاڳي اٿن جھٽ،
 کونج نه پالئج گھٽ، پڙڪي ته پنيٽ ٿئي.

○○○

پرجهي هر پرڏيهه ۾، ذات ڪنير ڏيهي،
 پمڙا جي هر پور ۾، ڏيهه ڏنر ٻيهي،
 سنڌي تو جهي، ڏن نه آ ڪنهن ديس ۾.
 (”ڪهر ٿو ڪڍ ڪري“ ۱۹۸۶ ص-۲۳۵)
 هي جو ڏولرن ڏيهه، مون کي ملو ڏاج ۾،
 اهڙو ڪو سائيه، آ نه پائيا پونءِ تي.

(”ڪهر ٿو ڪڍ ڪري“ ۱۹۸۶ ع-ص-۱۷)

سنڌي شاعريءَ جي انهيءَ نئين ۽ سڀاويڪ لاڙي کي، ”نيون ڦارائون يا
 رجحان“ جي عنوان هيٺ، سڳن آهوجا، ”نئين ڪلاسيڪل Neo-classical
 شاعري“ جي اصطلاح سان اڃاگر ٿو ڪري، ”مذڪور نئين سجاڳيءَ جي ڪري
 سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ رجحان آيو آهي، وقت جي تقاضائن مطابق ڦير گهير ڪرڻ
 سان، پنهنجي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي نئين سر جاڳائڻ.“

(”روشن چانورو“ ص-۱۶)

پر ان ڏس ۾، جيستائين اياز جو تعلق آهي، ته انهيءَ اصطلاح کي، اڃا به
 وسيع پسمنظر ڏيڻ جي ضرورت محسوس ڪندي، مون انهيءَ کي؛
 ”نئين- لوڪ- ڪلاسيڪل Neo-Folk-classical شاعري“ جي اصطلاح سان
 اڃاگر ڪيو آهي. ”سڳن آهوجا سنڌي شاعريءَ جي آجري آڻيندي جا سڀنا ڏنا هئا،
 ڪاشي اسان جي دؤر جو اهو اهر شاعر ۽ سنڌي شاعريءَ جو اهر نقاد، اڄ اسان ۾
 موجود هجي ها، ته اياز جي پوکيل ”سڀني-ول“ تي سڀيان جا تڙيل رنگا رنگ ڦول

پسي، ڪيڏو نه اتسام ماڻي ها.

اياز جي شاعريءَ ۾ هڪ مخصوص رد، ليءَ ۽ سر آهي. اياز جي بيت جوئي جيڪڏهن مثال وٺجي، جنهن لاءِ خود اياز جا پنهنجا لفظ آهن ته،
”بيت سنڌي زبان جي منفرد صنف سخن آهي. شايد ئي دنيا جي ڪنهن ٻوليءَ ۾ مقفلي شعر ۾، هر- قافيا لفظ ائين ست جي وچ ۾ ملندا، جيئن بيت ۾ آهن.“

(”پرنر پري آڪاس“ ص-۲)

ته اياز جي بيت جو گهاٽو به اهوئي آهي، جيڪو ڪلاسيڪل بيت جو آهي، يعني ڇند تي آڌارڪ، پر بيت جي هر پد ۾ اکرن جي گهڙت ۽ جڙت هڪ مخصوص رد ۾ ڪي جنمي ٿي؛

سدا ڪويل ڪنٺ ۾، سرجي ٿو ساون.

برڪا رت جي باڪ ڪا، جرڪي پمئي ڄڻ.

ويشا ٿي وڻ وڻ، جهوميو جنهن جي جهانءِ ۾.

بيت نه رڳو سنڌي شاعريءَ جي مزاج وٽان هڪ اڳاٽي ۽ اهم صنف آهي، پر اها هڪ ڏکي صنف پڻ آهي. ان صنف کي صحيح نموني ٺيائڻ لاءِ وسيع مشاهدي، مطالعي جي ضرورت آهي، ان سان گڏوگڏ ٻوليءَ تي قدرت لازمي آهي، جيئن اياز چيو آهي؛

”دراصل سٺي سنڌي بيت جي تخليق نهايت مشڪل آهي ۽ سٺو بيت اهوئي ٿو لکي سگهي، جنهن کي روح ۾ رواني ۽ ٻوليءَ تي بي انتها قدرت هجي. سنڌي بيت الهامي شعر آهي، آيت آهي.“

(”پرنر پري آڪاس“ ص-۲)

اياز، سنڌي شاعريءَ جي بنيادي، اهم، منفرد صنف ”بيت“ کي تصوف جي ڍير مان ڪڍي، آجاري، نون موضوعن سان آشنا ڪري، جيڪا وسعت بخشي آهي، اهو وڙ- سوڙ اسين ڪڏهن به وساري نٿا سگهون؛

هو جو اخبارون، ساجهر سانجهي ۽ آئون،

ڪارنهن ۾ ڪارون، لڪي ويون لوڪ جون.

(ڪپر ٿو ڪڍ ڪري، ص-۲۷۰)

○○○

گهگهو وڳو گهگهه ۾، ڏني جهڀ جهان،

ڦاٽا وڏي ڦاٽ سان، بمن مان آواز،

هي آزاديءَ راز، اک نه ڇڻي ڇڻي آدمي

○○○

مٿن ٻاٻوڙا ٻڌي، جهڳڻن پيا جهنگ،
اڳ نه واسينگن ڏٺا، ڪڏهن هيئن نسلنگ،
وٿن وجهي ونگ، تارين تي ڪسڪي ويا.
(ڪهر ٿو ڪن ڪري، ص-۲۷۷)

○○○

سنڌي شاعريءَ ۾ ”قافيءَ کي هڪ نرالي سونهن آهي. اياز جي هونئن ته
پوري شاعريءَ ۾ ٻي خاص طور تي ”بيت“ ۾ ”قافي“ جي آئيني سونهن آهي،
مُهرِيءَ مٿان هٿ، لٽي اُس اڪاڙ جي،
پنگهر ڦڙو ڦڙو تان، لهي پڳو ڻٽ،
موتي ڪهڙي وٽ، اُن ۾ مهڪ نه منڌ جي.
(”ڪهر ٿو ڪن ڪري“ ص-۱۶۵)

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي، ته ”بيت“ جيڪو ڪلاسيڪل دور کان پوءِ
سگهڙن جي اُن گهڙين هٿن ۾ هليو ويو هو، اُن کي اياز، نئين سونهن، سويپا ۽
گهرائي عطا ڪئي ۽ انهيءَ املهه ورتي کي هميشه هميشه لاءِ ڪم ٿي وڃڻ کان
بچائي ورتو. پيڙهين جي پورهي کي وٺڻ وڃڻ نه ڏنو،
”ڪير ڄاڻي ته پيڙهيءَ پيڙهيءَ جي رت ۾ اهو ڇا پلجندو اچي ٿو، جو اوچتو
ڪنهن انسان مان اُڀري لفظ، رنگ يا پٿر کي زندگي بخشي ٿو.“
(ڪهر ٿو ڪن ڪري“ ص-۵۳)

۽ اياز اسان جو اهو ذات ڏئي آهي، جنهن وٽ صدين کي ست برسموهن جي
ذات آهي، ۽ اياز جهڙي امر اتهاسڪار، جنهن لاءِ ”وڏو، مهان ۽ عظيم“ جهڙا لفظ
به ڏاڍا ننڍڙا ٿا ڀاسن، تي هي ليکڪ لکندي، مون کي اهو شدت سان احساس ٿيو،
ته اياز جي شخصيت، فن ۽ فڪر تي مسلسل ۽ پوري ڌيان- گيان سان لکڻ جي
بيحد ضرورت آهي. اياز جي سنگيت ميه ٻولي، اکر- پندار، موضوع، گهاڙيتا،
صنفون، لهجو، تشبيهون، ڪردار، اصطلاح، جدت، قدامت، آفاقيت..... اهي سڀ
اياز جي شاعريءَ جا مختلف عنوان ۾ ڀن ۽ وڻيه آهن. جن تي ڀرپور انداز سان لکي،
اسين پنهنجي امر اتهاس جي اجري انهيءَ ۾ پنهنجو روپ- سروي پسي سگهون ٿا،

ٿر کان سوا اُنءِ، مُور نه ٿيان مارئي.

○○○

مان ئي ٿر جي ريت هان. مان ئي هان آڪاس.
مان ئي ماڪ ملير تي، تارن هيئن تَل
(”ڪهر ٿو ڪن ڪري“ ص-۱۷۸)

○○○

گهليون پائڻ ڳهم، مون تي هسَ حيا وڃو.

○○○

جڏهن ڳاتو مون، وڻ تڻ موريا ماڪ ۾.

("ڪهر ٿو ڪي ڪري" ص-۱۷۵)

اياز، مقدار ۽ معيار جي لحاظ سان اهڙو ۽ ايترو ڪجهه ڏنو آهي، جيڪو اسان جي لاءِ فخر جوڳو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ سگا پاران ملهائيل "سجل ڪانفرنس" پيري جڏهن اياز سان اسين ملڻ وياسين، تڏهن اياز پنهنجي نئين رچنا "الوداعي گيت" بابت ٻڌايو هو. "الوداعي گيت" پهريون ڀيرو "سهڻي" جي "اياز نمبر" ۾ اسين پڙهي سگهنداسين. ڇا "الوداعي گيت" اياز جي آخري تخليق هئي؟ وڇوڙي جو گيت! پر نه اياز انهيءَ کان پوءِ به سوين صفحا لکيا آهن، جيڪي سنڌي ادب جا صحيفا ٻڄڻا آهن. زندگي ڪيڏي نه مختصر آهي! اياز انهيءَ مختصر زندگيءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکڻ ٿو چاهي. وقت تي سوڀ پائڻ ٿو چاهي؛

"مون کي گهڻو ڪجهه لکڻو آهي، سچ ته مون اڃا ڪجهه لکيو ئي ڪٿي آهي!"

تارا ڪجهه ترسو اڃا، اڃا ڪجهه لکان.

○○○

جي تون سرجههار، جيءَ انوکو جڳ ۾،

واري پنهنجي جندڙي، جوڙ آهو جنسار،

توکان پوءِ سنسار، سرس ٿئي ڪجهه سونهن ۾.

اياز جي جندڙي ڪلا لاءِ آهي ۽ ڪلا جو ڪو ڇيهه ناهي. نئين جنسار جوڙڻ وارو اياز، پوري سنسار کي جندڙي واري به سرس سونهن ڏين جي چاهنا رکڻ وارو اياز، پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي امرتا ماڻي چڪو آهي؛

"... ماءُ کي چئجانءِ ته بابا به سنڌ آهي. سنڌ کي ڪوئي ماري نٿو سگهي."

("ڪهر ٿو ڪي ڪري" ص-۱۸)

اي چند ستارو ساڪسي ٿيو،

اڃ رات لَهـو ۽ جي چوليءَ ۾،

ڪجهه آهن منهنجون رت ٿڙيون،

جي ڪيت لڳن ٿيون ٻوليءَ ۾.

شيخ اياز نثر نويس

شيخ اياز، شاعر طور پر سڌ آهي. پر هن جو نثر به پنهنجو مٽ پاڻ آهي، شروعاتي دؤر يعني سال ۱۹۳۷ع ڌاري شيخ اياز ڪجهه ڪهاڻيون لکيون هيون، سي تڏهن ئي ”سفيد وحشي“ جي نالي هيٺ ڪتابي صورت ۾ آيون هيون. ان بعد اهي ۽ ڪي ٻيون ڪهاڻيون ”پنهل کان پوءِ“ جي نالي سان مجموعي جي روپ ۾ ظاهر ٿيون.

پر سندس نثر جو پهريون ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڀڙي“ سال ۱۹۶۳ع ۾ ظاهر ٿيو، جنهن پڙهندڙن ۽ نقادن جو ڌيان ڇڪايو ۽ سڀني يڪراءِ چيو ته شيخ اياز نظم سان گڏ نثر به واه جو ٿو لکي، ان بعد ته سندس نثر جا ٻيا به ڪتاب ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ خط، تقريرون، ۽ انٽرويو“ به ظاهر ٿيا ۽ ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون“ به پڙهندڙ وٽ پهچي ويو. ۽ پوءِ ڪتاب ”جڳ مڙيوئي سڀنو.“ هي سڀ ڪتاب شيخ اياز جي آٽر- ڪٿا جو روپ آهن. جيئن جيئن کيس ڪي واقعا ياد ٿا اچن، اهي قلمبند ڪيا آهن، ان ڪري انهن ورقن جو ڪو سلسلو ڪو نه آهي، پر اهي ڪڙيون ڳنڍي سندس زندگيءَ جون ڪافي جھلڪون ملن ٿيون ”جڳ مڙيوئي سڀنو“ ڪتاب بابت خود پاڻ لکي ٿو،

”مان ڀانيان ٿو ته، مان پنهنجي شخصيت جي پوري عڪاسي ڪنهن ”ڊاڪٽر زواگوا“ جهڙي ناول ۾ ئي ڪري سگهان ٿو. هيءُ آٽر ڪهاڻي، هڪ ڦرندڙ سٽرين وانگر آهي. جنهن جا رنگا رنگ شيشا منتشر رنگ ۽ نقش ته بڻائي رهيا آهن. پر انهن ۾ ڪوئي تسلسل ڪو نه آهي...“

برابر هن ڪتاب ”جڳ مڙيوئي سڀنو.“ ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون“ ۾ منتشر رنگ ۽ نقش ته آهن، پر انهن ۾ ڪوئي تسلسل ڪونه آهي. جيئن وجهه لڪشمي پنڊت جون يادگيريون The scope of

happiness يا ڪملاديو چتوياڌيه جو Inner recesses outer spaces نيرد چوڌريءَ جو The hand great anarchy پڙهيا هوندا، اهي شيخ آياز جي هن ڊائري (زندگيءَ جون ڪي يادگيون) پڙهي ڄاڻندا ته شيخ آياز ڪيئن ٿو لکي ۽ ڇا ٿو لکي.

سنڌيءَ ۾ ان قسمر جو ڪتاب هري دلگير جو ”ڇولو منهنجي چڪر ۾“ ظاهر ٿيل آهي.

شيخ آياز جي هن ڊائرين (مجموعن) پڙهڻ سان آياز جي آبياس ۽ ڄاڻ جي بخوبي معلومات ٿئي ٿي. ان بابت سنڌيءَ جي مشهور ليکڪا مهتاب محبوب ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ جي مهاڳ ۾ به ذڪر ڪيو آهي.

.... مطالعي (آبياس) جي ذوق رکڻ وارا ڪافي آهن، پر آياز جيان ”ويا جي

عميق ۾ منهن کائو ڏيئي“ ٿورا آهن. هن جي من ۾ هڪڙي جستجو، طلب، علم جي اڃ ۽ آسات آهي. جا کيس وڌ کان وڌ ڪتاب پڙهڻ لاءِ اڪسائيندي رهي ٿي.

ڏسجي ائين ٿو ته مطالعو هن لاءِ جڳن جو جادو آهي. جنهن سان گهري هر آهنگي ۽ وابستگي هن زمان ۽ مڪان جا فاصلا مٽائي ڇڏيا آهن، هو نيشن جي مشعلن سان ڪائنات جي انڌيرن کي دور ڪندو رهي ٿو....

هڪ هنڌ خوشونت سنگهه، رجنيش جي سلسلي ۾ لکيو آهي ته: ”سڄي دنيا ۾ اهڙا ڪي ٿورا شخص آهن، جن ايترو ۽ ايڏو آبياس ڪيو آهي. ۽ ان کي پنهنجي نموني ۾ پيش ڪيو آهي.“

مان جيڪر اهي ئي لفظ هن نموني ڪم آڻيان ته.

”..... سنڌيءَ جا ڪي ٿورڙا شخص آهن، جن آياز جيترو، آياز جهڙو آبياس

ڪيو آهي، ۽ ان آبياس کي پنهنجي نموني بخوبي طور پيش ڪيو آهي...“

آياز جو ڪهڙو به ڪتاب ڪٿو، خاص طور نثر ۾ لکيل، پوءِ اهو ”جي ڪاڪ

ڪڪوريا ڪاپڙي“ هجي يا ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ يا ”خط، تقريرون ۽

انٽرويو“، يا ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون“، يا ”جڳ مڙيو ئي سڀنو“ هر صفحي

تي دنيا جي جدا جدا ٻولين جي ادب جا حوالا آهن، پوءِ ادب هجي يا سياست.

آياز نه فقط پڙهيو آهي، پر ان کي سمجهيو به آهي ۽ اهو آڄ جي حوالن ۾

ٻڌائي به ٿو.

تازو آياز جڏهن هتي هندستان ۾ آيو هو ته هو رجنيش جا ڪتاب وٺي ويو،

جيئن هو ان جي ويچارن کان گهري طور واقف ٿي سگهي.

آياز پڙهي ٿو، لکي ٿو، ڏسي ٿو وائسي ٿو. ڪن نقادن آياز بابت لکيو آهي ته

هو فقط لکي ٿو، پر انهن سان بيهي ڪو نه ٿو. يعني عوام سان گڏ ڪو نه ٿو هلي

يعني عوام سان گڏ ڪو نه آهي.

آياز جي لکيل ڊائري مان ائين نٿو لڳي. ائين به ضروري ڪو نه آهي ته، شاعر

يا ليکڪ ان تحريڪ ۾ بهرو وٺي جا تقاضا ڪن نقادن ڪئي آهي.

پر بنڪر چندر چئترجي ”آند مٿ“ ناول لکيو ۽ ان ۾ ”وند ماتر“ جو گيت ڏنل آهي. ان گيت، آزاديءَ جي تحرڪ ۾ قومي گيت جو روپ ورتو ۽ آزاديءَ جي جنگ ان گيت ڳائيندي لڙي وئي. پر بنڪر بابو آزاديءَ جي لڙائيءَ ۾ سياهي ٿي نه لڙيو. هو سرڪاري ملازم هو. ڪوي بيوس به آزاديءَ جي هلچل ۾ پاڻ وڌائيندو ٿي بهرو ڪو نه ورتو. پوءِ جي آياڙ جي گيت ”ڳاءِ انقلاب، ڳاءِ“ ڳائيندي آزاديءَ جي لڙائي لڙي وئي آهي ته اهو به هڪ قسم جو لڙائيءَ ۾ پڻ حصو وٺڻ جي برابر آهي. ۽ اهو ضروري ڪو نه آهي ته آياڙ انهن سرگسن، ميڙن ۾ پاڻ اچي بهرو وٺي. جيتوڻيڪ هن ون يونٽ واري تحريڪ ۾ ان قسم جو به بهرو ورتو هو. جيئن سارتر ڀنهنجي ويچارن واري اخبار جو وڪرو گهٽين ۾، رستن تي هاڪر ٿي ڪيو هو. آياڙ به ان نموني حصو ورتو آهي. ان ڪري ائين ڪو نه چئبو ته هو ڊڄي ويو آهي. يا پاسو وٺي بيٺو آهي. ڪيئن به، آياڙ جون هي لکڻيون، تصنيفون به آزاديءَ لاءِ آتساه پيدا ڪن ٿيون.

اياز جي فڪر جو سفر

شيخ اياز شعر ۽ ادب ۾ اوچي شخصيت جو نالو آهي. ”حسام الدين راشدي
”شاهه پٽائي، سچل سرمست ۽ ساميءَ کان پوءِ، سنڌيءَ جو سڀ کان وڏو
شاعر اياز آهي“ جي. ايمر مهڪري.

”شيخ اياز، شاهه لطيف جو ثاني آهي.“ رشيد پٽي.
”اياز جي ڪوٽا ڌرتيءَ جي ڏين آهي. اياز جي مهاندا اها آهي ته هو مهان
ڌرتيءَ جو ڪوي آهي.“ - سحر امداد

”شاهه جو نمبر هڪ آهي. هن کان ڏهن نمبرن ۾ ڪوئي نه آهي، يارهين ۽
بارهين نمبر ۾ نرائڻ شيام يا شيخ اياز آهي، مان سمجهان ٿو ته يارنهن نمبر
شايد شيخ اياز جو آهي.“ موهن ڪلپنا.

”شروعاتي شاعر اياز ۾ جذبات جو سيلاب جان تان تڪ سان وهي ٿو.
هاڻوڪو شاعر اياز پڪل ميوي جي ڳي ۽ رس آهي... ائين ٻيو لڳي، تنگور سنڌيءَ
۾ ٻيو ڪوٽا چوي... هڪ سناتني رشي يا هڪ مست صوفي جيئن آهي تيئن ئي اياز
چوي ٿو.“ ٻوٽي هيرا ننداڻي.

وڏن وڏن اديبن اياز کي وڏا وڏا سرتفڪيت ڏنا آهن. جڏهن ته ”سهڻيءَ“
جي سڀاڊڪ طارق اشرف جو چوڻ آهي ته- ”اياز جي شاعريءَ تي تنقيد ٿي ئي
ڪا نه آهي“ ۽ هوڏانهن اياز جو چوڻ آهي ته ”اياز تائين ته سنڌ ۾ ڪنهن وٽ اهڙي
ادبي ڪسوٽي نه آهي، جا معلوم ڪري سگهجي ته منهنجي شاعريءَ ۾ ڪيتري ڦيٽ
ملي آهي.“ اياز جي هن لفظن مان اهو صاف ظاهر ٿو ٿئي، ته اياز تائين اياز جي
شاعريءَ تي صحيح معنيٰ ۾ تنقيد ٿي ئي ڪا نه آهي. اگر ڪجهه تنقيد ٿي به آهي ته
اها اياز کي قبول ڪونه ٿي آهي. اياز جي ئي چواڻي آهي، ”مون ۾ اڃا ايتري تازگي
آهي، جو مان وڻ کي چوان ته ٿڙي پڙ ته هو ٿڙي پوندو. منهنجي قلم جو قد

سدائين سڌو رهيو آهي. ڪڏهن به ڪنهن پوڙهي جي پستيءَ وانگر ڪٻو نه ٿيو آهي.

اها هڪ حقيقت آهي ته اياز وٽ سنڌي ٻولي جا آڪيچار لفظ آهن. شايد ئي ڪنهن ٻئي اديب ايڏي وڏي انداز ۾ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ ادب ۾ ڪم آندا هوندا. ان کان سواءِ هڪ ناول کي ڇڏي اياز ادب جي هر شاخ تي لکيو آهي. اڄ اسان جي آڳيان اياز جو نظر شاهه لطيف جي نظر کان وڌيڪ وڏي انداز ۾ پيش آهي. پر ڇا اهي سڀ خوبيون اياز کي مهان شاعر بڻائين ٿيون؟ موه وچان اياز جي لاءِ چار چڱا لفظ چئي، ڇا اسان اياز کي مهان شاعر سڏي سگهون ٿا؟ اياز جي مهلتا هڪ تنقيد نگار ئي سڌ ڪري سگهي ٿو. انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته اياز جي شاعري تي وواد (تنقيد) ئي اياز کي صحيح مقام تي وهاري سگهي ٿو.

هن مضمون جو مقصد تنقيد نه آهي، اهو منهنجو وڻندو (موضوع) ئي ڪونه آهي. مون اياز جي شاعريءَ ۾ ٻن وڏين - ماديت ۽ روحانيت جو ڪجهه اڀياس ڪيو آهي، هتي اهو ئي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس. انهيءَ لاءِ هن مضمون کي هڪ اڀياسي مضمون ئي سمجهيو وڃي.

شروعات ۾ اڃا جڏهن اياز هڪ اسڪولي شاگرد هو ته هن ویر ساور ڪر جي آڄيان لاءِ هڪ وڏو سواکي گيت لکيو هو، جيڪو سنسار سماچار جي پهرين پيڇ تي هوند راج "داس" ڇپيو هو. ۱۹۶۴ع ۾ مون ڏانهن خط لکي ویر ساور ڪر جو ۱۹۵۷ع جي آزاديءَ جي لڙائي بابت لکيل ڪتاب سکر ۾ گهرايائين. ۱۹۹۰ع ۾ پرنسپال ٽلريجا کان ساور ڪر جي جيوڻي گهرايائين. اياز ۱۹۸۶ع ۾ "ڀڳت سنگھ کي قاسمي" نالي هڪ ۳۰ صفحن جو وڏو نظر لکيو. راجا ڏاهر کي سنڌي قوم جو راشتر پُرش National hero ٻڌائي، پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو آهي. ميرا، تانٽيا توپي، نانا صاحب، هيرو ڪلاڻي، پيشاڻ چندر بوس، مهاتما گانڌي، اندرا گانڌي کي پنهنجي نظمن ۾ امر ڪيو اٿائين.

اسڪولي جيون کان پوءِ، ڪاليجي جيون ۾ هن جو واسطو سنڌ جي ڪميونسٽ دوستن، سڀني گيانچنداڻي ۽ حشوڪيولراماڻي سان پئي رهيو. هن اير. اين. راه جو اڀياس ڪيو. مارڪس کي پڙهيو. هو ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر ته ڪڏهن ڪونه ٿيو، پر ان ويچار ڌارا کان متاثر ضرور هو. انهيءَ هوندي به هن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪڏهن ڪوبه راجنيتڪ نمر ڪونهيو، ۽ نه ئي پنهنجي شاعريءَ کي ڪنهن واد يا مت جي ويسا ڪين جو آڌار ڏنو.

روس جي سفر هن جي سجاڳ سوچ کي ڏنداڙيو. اياز لکيو آهي: "مان پاڻ ۱۹۷۶ع ۾ پاڪستاني اديبن سان سربراهه جي حيثيت ۾، روس ويو هوس.... مون اتي رڳو هڪ ئي ڪمي محسوس ڪئي هئي ۽ اها هئي دانشور لاءِ پوري آزاديءَ جو نه هئڻ.... ستر سال جي راڻگان ڪوشش منهنجو ڪميونزم جي بنيادي فلسفي، جذباتي ماديت ۾ اعتبار لوڏي وڌو آهي. دراصل جذباتي ماديت ته ڇا، ماديت،

بور جواني خواه اشتراڪي، ٻنهي کي مان شڪ جي نگاه سان اک به ڏٺو آهي ۽ هاڻي وڌيڪ چڱيءَ طرح ڏسان ٿو.

ان کان اڳ اياز ائين به اعلان ڪيو آهي ته ”پتائيءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ”سامي“ منهنجو ڳوٺاڻي هو. هو منهنجي شخصيت جو هڪ پراسرار حصو ٿي رهيو آهي. جڏهن ماحول مونکان ڏاڍو ٿي ويندو آهي، مان ساميءَ کان سامر گهرندو آهيان. هونءِ منهنجو ساميءَ سان سدائين جهيڙو هوندو آهي ۽ مان هن جي ويدانيت کان لهرائيندو آهيان. سامي وري مونکي پناهه جو پاند آچي رهيو آهي. ڇا مان هن ويدانتيءَ کان جان چڙائي نه سگهندس؟ ڇا مان اڪيلو بي پوءِ موت جي اکين ۾ گهوري ڏسي نه ٿو سگهان؟ هو ڪيڏا نه ترڪڻ وارا ٿڙ ڏسي رهيو آهي. ڇا مان سڌو چلانگ ڏيئي، چولين جي پاڪر ۾ نه ٿو وڃي سگهان؟ اڄ ساميءَ سان منهنجو پويون جهيڙو آهي. يا ته مان هميشه لاءِ هن جي آڻ مڃيندس يا هن کي پاڻ مان تڙي ڪڍندس. پرڇا اسان ٻئي ٺهي نه ٿا سگهون؟ ڇا اسان ۾ ايڏو وڏو مت پيدا آهي؟ ڇا ناستڪ ويدانتي ٺهو نانءُ نه آهي؟“

اياز پنهنجي ماديت جو فلسفو ساميءَ جي سلوڪن ۾ پيش ڪيو آهي. ”مون ساميءَ جي انداز ۾ ساميءَ جا نوان سلوڪ لکيا آهن، جن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ ۽ ڪائنات جو فلسفو ڏنو آهي.“

ويدانت ۽ اسلام ۾ ايشور کي نراڪار جي روپ ۾ ڄاتو ويو آهي. جڏهن جڙواڌي Matirialstic ايشور جي وجود کي قبول ٿي ڪو نه ڪندا آهن. هندو مت ۽ اسلام موجب نراڪار جي ڪا به شروعات ڪو نه آهي ۽ نه نراڪار جو انت آهي. ويدانت موجب هيءُ پرڪرتي (ڪائنات) ان پرش (خدا) جي جڙيل آهي. ويدانت ۾ هن سنسار کي ڪوڙ ۽ خدا کي ٺي صرف سچ سمجهيو ويو آهي. جڙواڌي ان جي ابتري خدا کي هڪ وهڻ ۽ سنسار کي سچ ٿا چون. جڙواڌ موجب هيءُ سڄو برهمانڊ (ڪائنات) هڪ مادو آهي. هن ڪائنات جو خلقيندڙ نه برهم آهي، نه ئي خدا آهي. پر هن مادي جو ڪارڻ خود مادو آهي. شروعات ۾ ئي هيءُ مادو هو. هاڻ به هيءُ مادو آهي ۽ اڳتي به هيءُ مادو رهندو. اياز به ائين ئي پنهنجو فلسفو پيش ڪيو آهي!

سامي هن سنسار ۾ تار نه آهي تڙ،

هن جو انت نه آ ڪٿي ناهه ڪپڙ.

ائين آهي امر، سر جي پنهنجو پاڻ ۾.

جڙواڌ جو مت هن پوئڪڻ لاءِ ڪو نئون مت نه آهي. غير ويدانتي درش (فلاسافي) به لڳ ڀڳ ايترو ئي پراڻو آهي، جيترو ويدانت جو درشن. جڙواڌ جو پايو وجهندڙ رشي برهمڀتي هو. پر هيءُ مت هن جي شش رشي چارواڪ جي نالي سڃاتو وڃي ٿو. اڄ اسان وٽ چارواڪ درشن موجود نه آهي، پر چارواڪ درشن جي مخالفت ۾ جيڪي ڪجهه چيو ويو آهي، اهو ضرور موجود آهي.

جڙواد موجب گيان صرف حواسن جي معرفت ئي ممڪن آهي. اڪ جيڪي ڏسي ٿي،
 نڪ جيڪي سنڱهي ٿو، ڪن جيڪي ٻڌي ٿو. زبان جيڪي چڪي ٿي، ڇهاڙ جيڪي
 چڻي ٿو، اهوئي. صرف اهوئي آهي. باقي ڪجهه به نه آهي. ان ڪري خدا هڪ وهڻ
 آهي. جو حواسن جي معرفت، هن جو احساس ممڪن نه آهي.
 اياز چوي ٿو،

سڀ ڪجھ آ آڪار ۾، ڪجهه به نه نر آڪار،
 انڌو اوندهه ۾ ڏسي، انوکو اسرار،
 گڻ ستارا آپ ۾، نرگڻ انڌو ڪار،
 مایا ناهي ڄار، مایا ساگر سونهن جو.

جڙواڌي ڪرم سڌانت ۾ وشواس ڪو نه ڪندا آهن. جنهن سبب هو پير
 جنر کان به انڪاري آهن. هنن لاءِ هن لوڪ کان سواءِ ٻيو لوڪ آهي ئي ڪو نه.

هي آ، هن جاء، سڀ ڪجهه آ هن لوڪ ۾،
 پرستڙيا پر لوڪ لاء، وهي ڪو نه وڃاء،
 نٿو انهيءَ سان لاء، جوڻ نه آهي جندڙي.

ماديت جي مت موجب هيءُ انسان جو سرير ۽ سرير جو سک ئي سڀ ڪجهه
 آهي. سرير جو سک ئي پرم سک آهي. پوک و لاس کان سواءِ ٻيو وڌيڪ منو سک
 ممڪن نه آهي. هر انسان پوکي آهي ته هن جي آڏو بيٺل شخص پوک و ستو آهي ۽
 ان ئي ٻوليءَ ۾ اياز به ٻولي ٿو،

سامي هيءُ سرير، جيئن مٽيءَ جو مائو،
 رڇي جي ريتو ٿئي، مٽ منجهس گهاتو،
 ڳڻ پائي ڳاتو، اڀري اوچو آپ ڪان.

هيٺ ڏنل بيتن ۾ جڙواڌي ويدانتي ساميءَ کي للچائيندي چوي ٿو ۽
 ڳهڻا (پورا) تون اڃايو پنهنجي جيءَ کي عذاب ڏيئي رهيو آهين. ناري (مٽ) جا
 اره (سينو) آڌ رات جو مایا نه اٿئي، پر هڪ سڄ اٿئي، تون اڃايو مایا جي موه ۾
 انهن کان ڪو ڪاٺي رهيو آهين؛

ڪمڙو توکي ڪو، آهي مایا موه ڪان،
 آڌيءَ اره منڌ جا، جولنا آهن چو،
 پورا تنهنجو پوءِ، جاڙ اڃائي جيءَ سان.

○

سندر ناري سڀ تي، مایا نه سامي،
 آئي آڌامي، ماکي ماکيءَ مک ڏي.

○

ڪوري سٽي سيج تي، رمندي رهي رات،
پرڻءَ سان پريات، جوڻ نه آهي جوڳيا.

○

هيءَ جو ساگر سونهن جو، انهيءَ کان انڪار،
سامي پنهنجي سوچ تي، تون ئي پنهنجو چار،
سچو آسنسار، جوڻ سنڌءَ ئي جيءَ ۾،

○

ان کان وڌيڪ ڪهڙي، ملي مڪتي ماڻهوءَ کي،
چپ ڪپيل انجیر جان، اُڀري اچن جي،
۽ امريت آچي، ڪاڻي نار نهار ۾.

هر پوڳ کان پوءِ وڌيڪ نه پوڳڻ جي اڃا کي سولي پاشا ۾ ويراڳ چڻبو
آهي. جڙواڌي ان ويراڳ کي ئي موڪلڻ ٿا سمجھن. جيئن مٿين سلوڪن ۾ هڪ
جڙواڌي ناريءَ جي نهار ۾، ناريءَ جي سيني ۾، ناريءَ جي انجیر جيان ڪپيل چڻ
۾، ناريءَ سان سيج تي امريت ۽ مڪتي ٿو پائي.

”بنيادي طرح اڄ به ڪائنات سان منهنجو ناتو هڪ ناستڪ جوڳيءَ وارو
آهي... اڄ به منهنجي اندر جو ناستڪ جوڳي مٿو ٺاهي. اڄ به ساڳيو جوڳ جڙاءُ
اٿس.“

اياز ائين به هڪ هنڌ لکيو آهي،

”پر... پر اڄ هيءَ ناستڪ جوڳي پوڳتا جي سنسار ۾ ڏکي ڏکي ٿڪجي
پيو آهي. هن جي فڪر ۾ فلسفي ۾ ڦيرو آيو آهي. هن جو فڪر ماديت کان هٽي
روحانيت ڏانهن وريو آهي.“

اياز صاحب جي تازي قلم ان جي قبوليت به ڏني آهي. ”اُڀر چند پس پرڻ“
اياز جي نون بيتن جي جلد جي مهاڳ ۾ هو صاحب خود لکي ٿو، ”مايوسيءَ مان
نڪرڻ جا ٽي طريقا آهن. هڪڙو اهو آهي ته يسوع ۾ پورو ڀروسو هجي پيو اهو
آهي ته دنيا تي غصي ۾ ڀرجي ويڃي ۽ ان جو نڪ ۽ ناسون رتور ڪجن. ٽيون
طريقو اهو آهي ته ڪنهن عورت سان عشق ڪجي... مون ٽيون طريقو ڪيئي ڀيرا
آزمايو آهي... ان جي موسلا ڌار مينهن ۾ وهنتو آهيان.... مون پيو طريقو به آزمايو
آهي... منهنجي شاعري ئي منهنجو بهترين عمل آهي، منهنجي بهترين سياست آهي ۽
دنيا کي بدلائڻ لاءِ منهنجو بهترين ذريعو آهي... باقي پهريون طريقو مون موڪيءَ
جي مٿ وانگر انهيءَ پوءِ کان ڪر نه آندو آهي ته مٿان سري جي سرڪ متارا ماري
نه وجهي.“

انهيءَ کان پوءِ به اڄ ناستڪ جوڳي مايوس آهي. اڄ مايوسيءَ مان نڪرڻ
لاءِ هيءَ جڙواڌي ايشور جي شرڻ ۾ آيو آهي، پوڳ ولاس جي زندگيءَ مان ٿڪجي
تڻجي، هو پريوءَ (خدا) جي چرڻن ۾ سجدو ڪندي چوي ٿو؛

ڪڏون ڪوپا ڪيترا، سامهون آڀرو واه،
آڏ ٿڪو هان پنڌ ۾، تون مون ڏي آءُ،
هيءُ جو منهنجو گهاٽ، چڪي چڪي ڪيترو.

○

ميان مون کان ڪو نه ٿو، پُڄي هاڻي پنڌ،
سائين تو سوگند، موتائي وٺَ جندڙي،
زندگيءَ مان موه تياڳي، اندر جو آواز ٻڌي خدا اڳيان پنهنجي هار قبول
ڪندي اياز چوي ٿو؛

تون ئي سويارو ٿئين، مان ئي هارايو،
ڳچيءَ پارايو، توکي هار هٿن سان.

○

ڇا مون هارايو؟ ڇا تون گوه ڪشي وئين،
ڪيڏو شرمايو، آءُ مون، پنهنجو پاڻ تيا

○

اڄ هو ويدانتي ساميءَ سان هڪ راءِ رکندي چوي ٿو،
سڀنو آيا ساڀيا، هيءُ سارو سنسار،
هيءُ جو ماڻا ڄار، ڇڄي ڇڄي ڪينڪي.

○

سڀ ڪجهه گذري ٿو وڃي، هي سڀ ماڻا ڙپا
ڪيئي آيا ڙپا، تو جئن هن سنسار ۾
هن ماڻهوءَ سنسار کي سمجهڻ لاءِ هو اڪيلو پنڌ ۾ نڪري پيو آهي؛

ڇا آهي سنسار، ۽ ائين ڇو آهي،
لاڳاپا لاهي، پايان ان جو پتو

○

هو اونهو آڪاش، ڇا آڪارڻ آهي،
ڌرتيءَ کي چاهي، ڇا ڇا نه وساريو

○

اڄ تائين مون کي ڏٺو، ڏس نه ڪنهن ڏاهي،
ڇا نه ”ڪجهه آهي“ ”ڪجهه به نه“ جي جاءِ تيا

ڌرتي هڪ مادو، سنسار هڪ ماڻا، انهن کي چاهي هن ڇا ڇا نه املهه وڃايو
آهي، ان جو احساس اڄ هن کي ٿيو آهي. اڳتي مٿن ۽ مولوين جي دانهن ڪندي
سچل سرمست وانگر للڪاري ٿو؛

ڪيئي ملان مولوي، بهون ٻول فقيهم،
 انهيءَ ساري پيهم، منهنجو رستو روڪيو.
 ساڳي راه تي هلندي اياز چوي ٿو؛ جائت (ٻيائي) ڪي من مان ڪڍي. مون
 توکي چاهيو آهي اهي مندر ۽ مسجدون سڀ ٻيائيءَ جا مرڪز آهن،
 مندر مسجد کان پري، تنهنجو گهر ناهي،
 مون توکي آڪاش مان، ڌرتي تي لاهي،
 جائت بن چاهي، منر جوڙي مورتِي،
 مندرن ۽ مسجدن کان هتي هو ساري برهماند ڪي شوجي ۽ جو سوالو ٿو
 سمجهي؛

آ ساري سنسار ۾، ڄڻ تنهنجو نالو،
 چوڏس شوالو، ڀڄن ڪيئي پاڻ سان.
 هاڻ جڏهن ناستڪ جوڳي پنهنجو پاڻ سڃاتو آهي، بي ڊپو ٿي موت ڪي
 للڪاري ٿو، موت جي آڃان ٿو ڪري؛

جيڪر پوري ٿي وڃي، هيءَ ساري ڳڻ ڳوت،
 تون جي اچين موت، تنهنجي ڪيان آڃيان.

○

هي جو منهنجي موت کان، آهي پو به مهان،
 هاڻوڪو آواز ۾، اڀري ٿو انسان،
 انهيءَ جو اشنان، گنگا ۽ آڪاش ۾.

هندو، چين ۽ ٻڌ متن جو ڪرم سڌانت بنياد آهي، پٺر جنم جو ڪارڻ به
 ڪرم آهي. هندو ڪير آهي؟ ان جو سولي سنڌيءَ ۾ جواب اهو ڏنو ويو آهي ته-
 هر اهو شخص جيڪو ڪرم سڌانت ۾ وشواس رکي ٿو، هو هندو آهي- ڪرم جي
 وياڪيا ڪندي اياز صاحب چيو آهي؛

توڪي پنهنجا ٿا ملن، ڀلائي ۽ پاڙا،
 قدرت ڪهاڙا، ڪنهن لاءِ ڪشي ڪا نه ٿي.

ٻئي هڪ هنڌ ساڳي سُر ۾ گيت ڳائيندي اياز گنگائي ٿو؛

ڪو موت سڌائين لاءِ نه آ،
 ها هيءَ حياتي مرڻي آ.
 ۽ ان جي جيءَ جيءَ جيءَ جي،
 اڳتي پڻ ڪرڻي پرڻي آ.

موت جو پوءِ ماڻهوءَ کي ماري وجهندو آهي، پر اياز ٻاراڻي ٻوليءَ ۾ موت سان راند ٿو ڪري،

مٽي آ مٽي، هيءَ ماڻهو جي جندڙي،
جيڪا جڳ سان ٿي ڪري، ڪن ڀل لڻ ڪئي،
چاندوڪي چٽي، اونده ڪان اڳتي آئي.

○

وڃين ٿو وڻ راه، ڀر اڳتي نساھي سج،
تو ڀر تنهنجي آڇ، ڳول لهندي اٿت کي.

مٽي ”ڪٽي“ لفظ سان ”ٻڌي“ لفظ خاموشيءَ سان جڙيل آهي. چاندوڪي ٻيو جنم آهي، جيڪو موت (اونده) کان پوءِ اچڻو آهي. موت (سج) کان پوءِ ٻيو جنم (وٿراه) پڪ سان آهي. ٻئي جنم جو ڪارڻ واسنا (آڇ) آهي. اڃا آهي. اڃا ئي ڪرم جو ڪارڻ آهي. ڪرم جو چرخو (اٿت) اڃا (آڇ) تي آڌار ٿو رکي. مٿين ٻن بيتن ۾ گيتا آهن. اياز صاحب ٿورن شبن ۾ پنهنجي فن جو لياقت سان هيڏي ساري گيتا جو گيان ڪاميابيءَ سان ڪيو آهي، جنهن کي داڏ ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. اها ئي شاعريءَ جي اونهائي اياز کي امر بڻائيندي.

توڙي هي دڪ سڪ، اونده ٻوڙي ٿي ڇڏي،
اڳتي لڻ جا بک، لهي لهي ڪينڪي.

سڀ دڪ سڪ کي موت (اونده) ٻوڙي ٿو ڇڏي؟ پر واسناتون (بک) انسان کي وري ٻيو جنم (اڳتي) وٺڻ لاءِ مجبور ٿيون ڪن.
هڪ جيو آتما جو ٻي آتما سان ڪهڙو ناتو آهي. ان جو ساکيا تڪرار به اياز صاحب ڪيو آهي،

مان ئي آهيان بانسري، مان ئي ٻرندا ٻن،
تو ڀر منهنجو من، آهي آڏ جڳاد کان.

○

مون چاهيو ڪنهن ريت مان، تو تائين پهچان،
تون جو آهين ”مان“، مونڪان مونڪي ويجهڙو.

اڇ اياز ويدانتي سوامي وويڪانند وانگر پاڻ سڃاتو آهي، هو خدا ۽ خدا جي خدائيءَ ۾ هيڪڙائي ٿو ڏسي.

آءٌ وويڪانند، سڀڃي ويساين سوچ ۾،
ماڻي ڪو به نه بند، هنجي لهر لپيٽ تي.

سوامي وويڪانند هن يگ جو انقلابي سنت هو. هن اسلام جو سناتن گيان کي به ساراهيو آهي. هن جي سوچ ۾ اسلام جي سناتن گيان جو قدر آهي. سوامي وويڪانند هڪ مسلمان دوست سرفراز حسين کي ۱۰- ۶- ۱۹۹۸ع تي الموڙا مان

خط لکندي چيو آهي!

پريه مٿر- توهان جو خط پڙهي مونکي خوشي ٿي ۽ اهو چاڻي وڌيڪ آئند
مليو ته ايشور چپ چاپ اسانجي ماتر يوميءَ لاءِ اپڙبي Unprecadented
چيزن جي تياري ڪري رهيو آهي.

اسان ان کي ويدانت چئون يا ٻئي ڪنهن نالي سان پڪاريون، پر اڄ اهو
آهي ته ڌرم ۽ ويچار پر ادويت واءِ (وحدت الوجود) ٿي آخري شيد آهي، صرف ان
درشتيءَ سان ئي سڀني مذهبن ۽ جاتين کي پريه سان ڏسي سگهجي ٿو. مون کي
وشواس آهي ته پوشيه پر سجاڳ سماج جو اهوئي ڌرم هوندو. ٻين قومن جي پيٽ
پر هندن کي اهو جس ملندو ته هنن سڀ کان اڳ ان فڪر جي ڪوچ ڪئي. اهو
انهيءَ ڪارڻ آهي جو هو عربن ۽ يهودين کان وڌيڪ پراچين قوم آهي. پر ساڻ
ساڻ ڪارگر آدرت واد- جو سموري انسان ذات پنهنجي ئي آتما ٿو سمجهي ۽ ان
موجب آچرڻ ٿو ڪري- ان جو ساور لو ڪڪ Universal پاو سان وڪاس اڃا
هندن ۾ ٿيڻ باقي آهي.

ان جي برعڪس منهنجو انيوءَ اهو آهي ته اگر ڪنهن مذهب جا پوئلڳ
ڪارگر جهڳت جي روز مره جي ڪيتر ۾، ان برابريءَ کي صحيح انگ ۾ آڻي سگهيا
آهن، ته اهي اسلام ۽ صرف اسلام جا پوئلڳ آهن. اگر سڌانت جي موجب
دستوري آچرڻ ۾ ان جي ڍلائي آهي، ته انجي گهري آرٽ کان هو ناواقف آهن، جيئن
رواجي طور ظاهر روپ ۾ هندو سمجهن ٿا.

انهيءَ لاءِ مونکي پڪو وشواس آهي ته ويدانت جا سڌانت ڪيترائي ادار ۽
قيمتي چو ڪو نه هجن، پر ڪارگر اسلام جي مدد کان سواءِ انسان ذات جي لاءِ
ملهه هين آهن. اسان انسان ذات کي ان مقام تي وٺي وڃڻ ٿا چاهيون، جتي نه ويد
هوندو، نه بائبل هوندو ۽ نه ئي ٻيو ڪو مذهبي ڪتاب هوندو، پر اهو سڀ ويد،
بائبل ۽ قرآن جي مٿ محبت سان ئي ممڪن آهي. انسان ذات کي اها سکيا ڏيڻ
گهرجي ته سڀ ڌرم ان هڪ ڌرم ادويت واد جا جدا جدا روپ آهن. انهيءَ لاءِ هر
هڪ انسان انهن ڌرمن مان پنهنجي پنهنجي من پسند راهه ڳولهي سگهي ٿو.

اسان جي ماتر يوميءَ لاءِ انهن ٻنهي عظيم متن، هندومت ۽ اسلام- ويدانتي
ٻڌي ۽ اسلامي سرير- جو ٿال ميل- اهائي هڪ آشا آهي.

مان پنهنجي انساني نظر سان ايندڙ ڀارت جي ان پورڻ مقام کي ڏسان ٿو،
جنهن جو ان جدوجهد ۽ انقلاب سان تيجسوي اجيت روپ ۾ ويدانتي ٻڌي ۽
اسلامي سرير سان اڀرڻ ٿيندو.

منهنجي سدا اها پراڻا رهندي ته پريو توهان کي انسان ذات جي سهايتا
لاءِ، خاص ڪري اسان جي غريب ماتر يوميءَ لاءِ هڪ شڪتي شالي پيتر بڻائي.

سچائي ۽ سنيهه وچان.
ووڪانند

ساڳي ئي انداز ۾ شيخ اياز چوي ٿو: ”دراصل جنهن به فلسفي ۾ انساني
 شخصيت ۽ انجي روحاني آزاديءَ کان انڪار آهي، جنهن به فلسفي ۾ تعصب ۽
 انسان ذات لاءِ نفرت آهي، انسان جي برابريءَ کان نابري واري وئي آهي ۽ هنجي
 ذات کي قابل احترام نه سمجهيو ويو آهي، مطلب ته جنهن به فلسفي ۾ تصوف جي
 اصطلاح ۾ انسان کي ذات خداونديءَ جو ڀرتو نه سمجهيو ويو آهي، ۽ جمهور
 جي آواز کي قطعي نه مڃيو ويو آهي. اهو فلسفو پنهنجو رد ڪيو وڃي.“

اڌري وٺندو سانءَ

گهڻو اڳ ڪنهن مون کان پڇيو هو، ”ادبي زندگيءَ ۾ تنهنجي سڀ کان وڏي خواهش يا تمنا ڪهڙي آهي؟“

ورائيو هوم، ”قط هڪ خواهش اٿم ته ان لائق ٿيان جو شيخ اياز جي فن تي هڪ ڀرپور مقالو لکان، طويل ٿيسز لکان.“ منهنجي جواب کي ورهيه گذري ويا آهن مان شيخ اياز جي فن تي طويل مقالو لکڻ جي لائق ٿي نه سگهيو آهيان، پنهنجي سڀ کان وڏي تمنا سڀني ۾ سانڍي مان جيئن جا وس ڪري رهيو آهيان، پنهنجي محروميءَ جو ارمان اٿم. پنهنجي محدود صلاحيتن جو اعتراف اٿم. شيخ اياز جي فن تي فقط اهو شخص طويل ۽ ڀرپور اسٽڊي (اڀياس) لکي سگهندو، جنهنجو پنهنجو قد ادبي دنيا ۾ ڀل ته اياز جيڏو اچو نه هجي، پر گهٽ ۾ گهٽ اياز کي قدم ۾ ڪنڌ ڪلهي تائين ضرور پهچندڙ هجي، وڏي ڪڙيءَ واري بوت پائڻ يا ٻين تي بيٺن سان ادب ۾ قد وڌي نه سگهندو آهي.

شيخ اياز سان عقيدت مون کي ان وقت کان آهي، جڏهن مون اڃا لکڻ شروع نه ڪيو هو. شيخ اياز سان ملڻ جو، کيس ڏسڻ جو شوق جنون ۾ بدلجي ويو، پر منهنجي جنون کي امڪان جو در نظر نه آيو. پوءِ اڳتي هلي، جڏهن مون لکڻ شروع ڪيو، تڏهن منهنجي دوستيءَ جو دائرو رانديگرن بدران اديبن ۽ شاعرن ۾ بدلجي ويو، جن دوستن شيخ اياز کي ڏٺو هو، ساڻس ڳالهايو هو. تن دوستن کان وٺي وري ڪري پڇندو هوس ته اياز ڪيئن آهي. ڀلامون جهڙن سان ملندو آهي، ڳالهائيندو آهي، ڀلا هن وٽ ڪنهن شاعر ملڻ جو وقت آهي؟ عجيب سوال پڇندو هوس دوستن کان، اياز جو آواز ڪيئن آهي. پنهنجو ڪلام پاڻ پنهنجي زبان سان ٻڌائيندو آهي ۽ جڏهن ٻڌائيندو آهي تڏهن ڪيئن لڳندو آهي.

شيخ اياز سکر ۾، مان ڪراچيءَ ۾، ملڻ محال ٿي پيو! ان وچ ۾ ٻه چار دفعا

روھڙيءَ وچڻ جو اتفاق بہ ٿيو. تڏهن سوچيو بہ ھير تہ درياھ اڪري سکر ۾ اياز سان وڃي ملي ايندس، پر دل جھلي نہ سگھير، پوءِ اھا بہ خبر ھير تہ ھاڻي ڪورٽ ۾ ڪيس ھلائڻ لاءِ اياز ائين ڏينھن ڏينھن ڪراچيءَ ۾ ايندو آھي. ملڻ جي ھمت ڪري نہ سگھير.

... ۽ پوءِ ھڪ دفعي اوچتو ئي اوچتو اياز لاءِ منھنجي عقيدت انتها جي سرحدن مان ٻاھر نڪري وئي. اھا شايد ۱۹۶۲ع يا ۱۹۶۳ع جي ڳالھ آھي. اياز جي نئين وائي شايع ٿي ھئي.

”پوءِ نہ آئي پاڻءِ، الامان آڏري ويندو سانءِ،

الا مان آڏري ويندو سانءِ.

اياز مون کي ايڏو وڻيو، جو مون ساڻس ملڻ جي تمنا ترک ڪري ڇڏي. جڏهن بہ ڪنھن لاءِ منھنجي عقيدت، خب ۽ پيار انتها جي سرحدن کي اورانگھي ويندا آهن، تڏهن مان هن سان نہ ملندو آھيان، جنھن کي چاھيو اٿر، تنھن کان دور رھيو آھيان. اھو منھنجو پنھنجو رستو آھي. اھو منھنجن چاھڻ جو دستور آھي. اياز سان ملڻ جي تمنا ترک ڪري مان اٻاڻڪو ضرور ٿيو ھوس، پر پنھنجي عقيدت جي جذبي تحت اندر ۾ آسودگي ۽ اطمينان محسوس ڪير ۽ اڄ تائين محسوس ڪندو آيو آھيان. انھن ڏينھن ۾ مان دوستن کان پڇندو ھوس تہ. ڀلا اياز منھنجا افسانا پڙھندو آھي. مان ڪانئن اھو نہ پڇيندو ھوس تہ اياز کي منھنجا افسانہ وٺندا آهن يا نہ. دوست مون کي ٻڌائيندا ھئا تہ ھا اياز ڪڏهن ڪڏهن منھنجو ڪو افسانو پڙھي وٺندو آھي. اياز منھنجا افسانہ پڙھندو آھي اھو اطلاع منھنجي لاءِ سڀ کان وڏو انعام ھو.

ادب جي تاريخ ۾ ائين گھٽ ٿيو آھي جو ڪو اديب يا شاعر پنھنجي حياتيءَ ۾ ئي لافاني ٿي ويو ھجي، ورنہ ٿيندو ائين آھي جو فنڪار پنھنجي حياتي ۾ نور نچوڻي ھليو ويندو آھي، ان ڳاتل، ان سڃاتل ٿي ويندو ھليو ويندو آھي ۽ ورھين کان پوءِ سڃاتو ويندو آھي. جيڪي اديب پنھنجي حياتيءَ ۾ مڃيا ويندا آهن. سي تاريخ ساز حيثيت جا مالڪ ۽ ذات جا ڌڻي ٿيندا آهن. ھو ماضيءَ جا امين ٿيندا آهن ۽ حال تي پنھنجي عظمت جي ڇاپ ھڻي ايندڙ نسلن لاءِ راھ ھموار ڪري ويندا آهن. شيخ اياز اسان جو ماضي آھي، شيخ اياز اسان جو حال آھي - شيخ اياز اسان جو مستقبل آھي.

مان مٿي جنھن وائيءَ جو حوالو ڏيئي آيو آھيان، اھا وائي اياز جي ان دور جي لکيل آھي، جڏهن سندس عظمت جو اعتراف سڄي ملڪ جي ادبي دنيا ۾ ٿي چڪو ھو. ان وقت ئي ھو لافاني ٿي چڪو ھو. تخليقي ڪم ڪندڙ ھرڪو فنڪار ڪنھن نہ ڪنھن حد تائين غر پسند ٿيندو آھي. اياز جي ڪلام ۾ جتي شمينھن واري ڳچگوڙ آھي، اتي سندس ڪلام ۾ سندر تا جو سنگيت ۽ دل جي درد جو درمان بہ آھي. سندس مٿئين وائيءَ ۾ آخري بند فنڪار جي درد جي ڌڪ جي اڄ تائين ترجماني ڪري رھيا آهن. اھي بہ بند آهن.

”نيٽ ته پائيندين تون،
 هاڻ ڀلي نه مون کي ڀانه.
 الا مان اڏري ويندو سان،
 ”ڳاڻي منهنجا گيت،
 پوءِ مون کي ياد ڪجانءِ.

اڄ، جڏهن شيخ اياز سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسلر مقرر ٿيو آهي، تڏهن سندس وائي جي مٿن ٻن بندن جي معنيٰ منهنجي لاءِ بيحد وسيع ٿي وئي آهي. اسان پنهنجو اياز سنڌ يونيورسٽيءَ کي ڏنو آهي. اياز پنهنجي شخصيت ۾ سنڌ جي علامت آهي. اسان سنڌ يونيورسٽيءَ کي پنهنجي سميت ڏني آهي. کيس هيٺين سان هٺاڻجو دوستو، کيس دل ۾ جاءِ ڏجو. علم ۽ ڄاڻ جو وڻجارو وري وري نه ايندو. سنڌ ڌرتي ورهين تائين ٻيو ڪو اياز ڏسي نه سگهندي. سنڌ جي امانت اسان سنڌ جي سورمن کي ڏني آهي.

(شڪر ۾ ملال پاڪستان)

شيخ اياز آفاقي شاعر

شيخ اياز هن دور جي چندوڏن شاعرن مان هڪ آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف کانپوءِ هن جي مقابلي ۾ ٻيو ڪوبه نالو ناهي. اڃا به ائين چيو وڃي ته وڌيڪ مناسب ٿيندو ته ماڻهن شاهه کي به اياز جي وسيلي سان سمجهڻ شروع ڪيو آهي، نه ته ان کان اڳ ۾ شاهه صرف پنهنجي مريدن جي فڪر تائين محدود هيو. اڄ شاهه کي جيئن سنڌ جي ماڻهن جي آسن اميدن جو ترجمان سمجهو ٿو وڃي، ان جي پويان جديد سنڌي ادب جي تحريڪ ۽ شيخ اياز جي شعوري ڪوشش جو بي حد دخل حاصل آهي.

شيخ اياز جي شاعريءَ کي ڄاڻڻ لاءِ پهريون سنڌ کي ڄاڻڻو پوندو. اياز جي شاعريءَ کي سنڌ کان جدا ڪري نٿو ڏسي سگهجي، جيڪي ماڻهو شاعريءَ جي آفاقي هجڻ ۾ يقين رکندا آهن، انهن کي شيخ اياز کي آفاقي شاعر چوڻ تي شايد اعتراض ٿئي، ڇو ته هڪ عام نظريي مطابق هر آفاقي شاعر پنهنجي ديس کان مٿاهين ڳالهه ڪندو آهي، پر ڇا آفاقي شاعري سچ پچ ديس جي درد کان اوڀري ٿيندي آهي؟ مان سمجهان ٿو ائين هرگز نه آهي. ان جي برعڪس مونکي چوڻ ڏيو ته ڪوبه شاعر پنهنجي ديس جي درد کي سمجهي ۽ انکي پنهنجي فن جو حصو بڻائڻ کانسواءِ آفاقي قدرن جو حامل نٿو ٿي سگهي. ڪو به سفر ڪرڻ وقت پهريون قدم گهر مان گهٽيءَ ۾ رکيو آهي. شيخ اياز جي هن وقت جي ڇپيل شاعري گهر کان گهٽيءَ ۾، گهٽيءَ کان بازار تائين ۽ پوءِ سڄي دنيا جي بازارن تائين، ڪنڊن ڀريو سفر آهي، جنهن ۾ قيد ڪرڻ جون تڪليفون به آهن، پنهنجن ڄا ستم به ۽ پراون جي جفا به ۽ ديس ۾ ديس جا سخن ور دوست به.

اردو شاعريءَ ۾ آفاقي نظرين جو گهڻو پرچار ڪيو ويو آهي، پر اها شاعري پنهنجي ديس کان اوڀري هئڻ ڪري خلا ۾ لڙڪيل ڳوڙهن پيرن اکين جا آهي ڳوڙها

آهن، جن کي زمين تي ڪرڻ نصيب ناهي ٿيندو. ڇاڪاڻ ته اڪيون خلا ۾ به اونڌيون لڙڪيل هونديون آهن. فيض اردو شاعريءَ جي آبرو آهي. هن انساني آدرش کي حاصل ڪرڻ لاءِ سڄي عمر جي رياضت جو صلو (ڦل) آهي. هن پنهنجي اردو شاعريءَ ۾ سڄي عمر فراهم جو ڏک روئڻ کانپوءِ ان نتيجي تي پهتو آهي ته انهن کي هير جو ڏک روئڻو پوندو ۽ پنجابي زبان ۾ روئڻو پوندو. فيض جنهن چيو هو.

ديس پرديس ڪي يارانِ قدحِ خوار ڪي نام
حسنِ آفاق، جمالِ لب و رخسار ڪي نام.

اڄ آفاق جو حسن پنجاب جي ڳوٺن ۾ تلاش ڪري رهيا آهن. جيڪا ڳالهه ڪالهه شيخ اياز ۽ ديس جو ڏک روئڻ وارن ٻين شاعرن جي لاءِ الزام هئو اڄ هڪ وڏي سڃاڻي ۽ طور پنهنجي پاڻ کي عمل ۾ سڄو ثابت ڪري چڪي آهي. سڄي آفاقيت ڏي جيڪو پهريون قدم اڄ فيض کنيو آهي يا پنجاب جا ٻيا اردو شاعر کڻي رهيا آهن. اهو دراصل اياز جو نقشِ قدم آهي.

شيخ اياز جي شاعري موضوع جي اعتبار کان عام ماڻهوءَ جي جذبن جي ترجمان آهي ۽ فني اعتبار کان ان جو خمير سنڌي لوڪ ادب تي رکيو ويو آهي. ان نڪتہ نظر سان شيخ اياز کي جيڪڏهن ڪنهن بين الاقوامي شهرت جي شاعر جي هڪ جهڙو چيو وڃي ته اهو لورڪا آهي. شيخ اياز جا منظور ڊراما ”دودي سومري جو موت“ ۽ ”رني ڪوٽ جا ڌاڙيل“ لورڪا جي ڊرامي رٿائن شادي (Blood Wed-ding) کان ڪنهن به طرح گهٽ نه ٿا قرار ڏئي سگهجن. انهيءَ ريت شيخ اياز جون وائيون ۽ گيت لورڪا جي گيتن جهڙا پراڻا، پرپور ۽ ترنر وارا آهن ۽ هو غير متورن گيتن جي خلاف جنگ ڪندو آهي. لورڪا کانپوءِ هي نڪتو شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ اسان کي بيحد نمايان نظر اچي ٿو. ان ترنر جو مثال توهان به ڏسو.

ڪنڊيءَ نه سگري، ٻيهر نه پلرو،
سائو نه سلڙو.
ڇانگون نه ڇيلڙا.
مارو اڪيلڙا!
مارو اڪيلڙا!

○○

هٺ هٺ ٻيريون ڇاگوريون،
هٺ هٺ ارٽيون آگريون.

○○

ونجهه تڪيرا وانجهيو،
اڃا گهٽ پري آهي.

سندس شعر زندگي، حسن ۽ شاعريءَ جا اعليٰ ترين نمونا آهن ۽ اهي هڪ اهڙو مثال آهن، جنهن کي اسان نمري بازي به نه ٿا چئي سگهون ۽ جيڪو فاشزم جي خلاف جنگ آزما به آهي. لورڪا جي گيتن جيان هيءَ شاعري رت ڳاڙيندڙ ته آهي، پر توهان ان کي هاراييل نٿا چئي سگهو. ڌرتيءَ جي شاعريءَ کي ڌرتيءَ جي ڪنهن ٻي زبان ۾ منتقل ڪرڻ وقت، سواءِ ڪجهه لفظن کي هيڏي هوڏي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي ڪرڻو پوندو. هر اها زبان جنهن جي جهوليءَ ۾ لوڪ گيتن جو ذخيرو هجي، ڌرتيءَ جي هر جذبي کي پنهنجي اندر سمائڻ جي طاقت رکندي آهي.

مان شيخ اياز کي آفاقي شاعر ٻڌائيندي چيو هو ته ان جو سفر گهر کان گهٽيءَ ۽ گهٽيءَ کان سڄي دنيا جي گهٽين تائين جو سفر آهي. شيخ اياز جو هڪ ”لومبيا جو ديس“ ان سلسلي ۾ مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو. شاعر پنهنجي ديس ۾ آمريت سان مهاڏو اٽڪايل آهي ۽ ان ديس جو هڪ ٻيو شاعر پنهنجي ديس جي آمريت کي وساري لومبيا جي شهادت تي لوح خوان آهي. چوڻ لومبيا جو ڏک روئڻ سان ان جي ذات کي ڪوئي نقصان نٿو پهچي، پر پنهنجي ديس جي آمريت کي للڪارڻ سان جيڪڏهن وڌيڪ نه ته گهٽ ۾ گهٽ ان آمريت جي هٿان هٽڪڙيون ته ضرور پاڻيون پونديون آهن. اهوئي تضاد آهي جنهن کي بيان ڪندي شيخ اياز خلا ۾ اونڌين لڙڪيل اکين واري آفاقيت کي بي تقاب ڪيو آهي. پر شيخ اياز ان کان به اڳتي وڌي وڃي ٿو. هڪ وائيءَ ۾ هو پنهنجي اڱڻ جي تعريف ڪندي اجنبيءَ کي دعوت ڏئي ٿو ته هو مٽيءَ جي پيالي مان امرت جا ڍڪ ٻي سگهي ٿو، پر ان مٽيءَ جي اڳيان سِر به جهڪائڻو پوندو.

مان تو تان قربان ٿيان.

منهن جي ويڙهي آءُ

ڪوئي آفاقي قدرن جو حامل انسان ئي ڪنهن ٻاهران آيل کي هي چئي سگهي ٿو ته جيڪڏهن ٻين زمينن سان تنهنجا رشتا ٽٽي چڪا آهن، ته تون منهنجي باغ ۾ رهي سگهين ٿو، جنهن کي ديس جي جوانن پنهنجي رت سان مهڪايو آهي ۽ جيڪي منفرد گيت ڳائين ٿا.

هيءَ آفاقيت ”وچون وسڻ آڻيون“ جي هڪ وائيءَ ۾ اڃا به نمايان ٿي سامهون اچي ٿي. امير خسرو ۽ پنهاريءَ جي گفتگو:

منهن جو نانءُ ڪانتي

منهنجو ويس بنارسِي

تنهن جي ٻولي پارسِي

منهنجي ٻولي پوربي

مان پنوچان مور تي

تنهن جو من گهنگور

مان چندرما جي شانتي.

پر جيئن سر سهڻيءَ کان بغير شاهه لطيف جو ذڪر نٿو ڪري سگهجي، ائين ئي ”ڪپر ٿو ڪن ڪري“ کان بغير اياز جي شاعري تي ڳالهائي نٿو سگهجي. هونءَ تہ هن ڪتاب جو ڪوبہ سر اهڙو ناهي، جنهن کي فلسفي جي جديد بحثن کان الڳ ڪري ڏسي سگهجي. پر ”سر سورٺ“ پر اياز جي جڙاوت خصوصيت سان توجهہ جي لائق آهي. هي سر آرٽ جي رتوڇاڻ تاريخ جو هڪ اهڙو باب آهي، جنهن ۾ آڱريون زخمي نہ ٿينديون، پر سر ڌڙ کان جدا ڪرڻو پوندو آهي. اياز فن جي آفاقي قدرن کي ان سر جي شڪل ۾ هڪ امر تحفو ڏنو آهي ۽ هي امر تحفو پري ڳولڻ ۾ وسندڙ هارين ۽ مانجهين جي ٻوليءَ ۾ آهي، جنهن کي جديد شهري طبقو ”مشڪل زبان“ چوندو آهي.

نوٽ:

(هي مضمون اصل اردوءَ ۾ لکيل ۽ هفتيوار ”برسات“ شيخ اياز نمبر تان ڪٺيو ويو آهي.)

اياز ۾ منظر نگاري

هر عظيم شاعر پنهنجي ديس کي نئون چنر ڏيندو آهي. شاهه لطيف عيسوي سترهين صديءَ جو عظيم شاعر آهي، جنهن سنڌي ٻولي، ثقافت، سنڌ جي جابلو، ريگستاني، درياڻي توڙي سامونڊي نظارن کي نئون چنر ڏيئي، امر بڻائي ڇڏيو آهي. شاهه، سچل ۽ ساميءَ کان پوءِ سگهارن قدرن واري قومي شاعري تخليق ٿيڻ بند ٿي ويئي، جنهن جو خاص سبب فارسيءَ جي جڪڙ، ملان ۽ مدرسي جو محدود فڪر ٿي سگهي ٿو. اها ماٺار ڌرتي جاين کي بهي گهر ۽ جلاوطن ڪرڻ واري عرصي تائين برقرار رهي، جڏهن ڌرتيءَ جي اصل ڌڻين، ڏاتارن، عالمن، ڏاهن ۽ رکوالن کي کانيائيءَ جي ڳوڙهي وانگر سرحد پار اڇليو ويو هو، ۽ پهريون ڀيرو شاهه جي لاڏاڻي يعني ۱۷۵۲ع کان پوءِ ٻن صدين تائين اها قهليل ماٺار تنهن شروع ٿي ٿئي، جيڪا ۱۹۱۲ع ۽ ۱۹۱۳ع ۾ ”پوٽر پري آڪاس“ ۽ ”ڪلهي پاتم ڪينرو“ جي ڇپجڻ سان گهڻي قدر ٽٽي پوي ٿي ۽ اهڙيءَ طرح ان ماٺار ۽ تخليقي خاموشيءَ جي ٽوڙيندڙ کي دنيا شيخ اياز جي نالي سان سڃاڻڻ لڳي ٿي.

برطانيا جي جڳ مشهور شاعر شيلي (SHELLEY) چنڊول پکيءَ (SKYLARK) تي نظر لکي، فطرت جي حسين نظارن کي معنيٰ بخشي، امر بڻائي ٿو ڇڏي. جڏهن هو چوي ٿو، ”تون موت جي باري ۾ اسان فاني انسانن کان وڌيڪ سچيون ۽ ڪريون حقيقتون ڄاڻندو هوندين، جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته پوءِ تنهنجا اهي نفعا شفاف مڙجن مان ائين نه ڦٽي نڪرن ها.“

هيءَ آفطرت ۽ ماحول جي دل ۾ پيهي ويندڙ سچي ۽ سونهن پري ترجماني، جنهن لاءِ شيلي کي چندول جي اڏام ۽ نغمن آلاپڻ وارن نظارن جو الائي ڪيترا ڀيرا مشاهدو ڪرڻو پيو هوندو، تڏهن وڃي نظر جي پد پد ۾ دل ۾ پيهي ويندڙ ڪيفيت پيدا ٿي آهي.

اها حقيقت آهي ته وڏي شاعر لاءِ جذب سان گڏ ڳوڙهو مطالعو، ماحول جو ڀرپور مشاهدو ۽ ايڏوئي تجربو لازمي هجي ٿو. جيتري قدر مشاهدي جو تعلق آهي ته هر ڪو تخليقڪار پنهنجي ئي ماحول جي چٽي عڪاسي ڪري سگهي ٿو. ٿر ۽ ڪاڇي جو شاعر سانجهي ۽ وياي منهنڙي کان سمنڊ ۾ ٽهي هنڌڙ سج تي ايترو ڀرپور طريقي سان نه لکي سگهندو، جيترو ڪراچي جي منير ۽ ڪلفٽن جو رهواسي. ننگر پارڪر تي وسڪارن ۽ ٽوڳن جي ڦوٽهڙي جي عڪاسي هڪ ان ڏنل اک ڇا ڪري سگهندي؟ تنوير عباسي ۽ ان حقيقت جي تصديق هن طرح ڪئي آهي: ”شاعريءَ ۾ چٽا عڪس اولڙا آهونئي شاعر پيش ڪري سگهي ٿو، جيڪو ان خاص ماحول جو حصو ٿي رهيو هوندو.“

اها هڪ مڃيل حقيقت آهي ته دنيا جا وڏا شاعر ۽ اديب آهي ئي ٿي سگهيا آهن، جنهن جو واسطو گهڻي ڀاڱي ڳوٺن ۽ بهراڙين سان رهڻو آهي. ورڊس ورٿ، رچرڊ لي وٽلن، پرسي بائشي شيلي، جبران، گورڪي، رسول حمزه، ييسن، ٽئگور، ڪبير ۽ شاهه لطيف اسان وٽ هن ڏس ۾ وڏا نالا آهن. هنن تخليقڪارن ملهيو، فطرت، ۽ ڌرتيءَ جي وجودي سچ ۽ سندرتا جو راز پلي ۽ پٽ معلوم ڪري ورتو هو. اکين کي ڪشميرا بڻائي، هنن ڪائنات جي ذري پرزي جي تصوير ڪڍي، ذهن جي پردي تي لڳائي، پوءِ ويهي هن نور نچيو آهي. وڏي شاعر تئين لاءِ ڪنهن به تي بيٺل اڪيلي وڻ کان وٺي جبل تان لهندڙ گڊ جي چلانگن لڳائڻ تائين، صاف سٿري تصوير ڪڍي آهي. موجوده حالتن کي تاريخ جي هر باب سان پيئي، ماضي ۽ حال جي وچ ۾ پل ٿي جوڙي پوي. اها پل جيڪڏهن ڪمزور هوندي ته پوءِ تاريخ ان تخليقڪار جو قدر قيمت اهو مقرر ڪندي، جيڪو قاضي قاضن جو ٿيو هو. ٻيءَ صورت ۾ سندس ڪٽواس انڊلٽ جيان ڌرتيءَ جي هڪ چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين ڦهليل رهندو، جنهن جي دائري ۾ ڪيئي سرسبز واديون اچي وينديون. سنڌ جي رهواسي شاعر کي ڪانوڙ کان مڊوي جي مسجد بلال تائين، غير مقامي ماڻهن کي ڀڳڙن مٿ تي زمينون ڏيڻ سان گڏ، ڏکڻ آفريڪا جي ڪاري نسل وارن سان گوري سرڪار جي غير انساني سلوڪ جو سنڌ سماءُ رکڻو ٿو پوي. هڪ ڪامل ۽ مهان ڪوي هجڻ لاءِ جيڪڏهن ائين نه هجي ها، ته پوءِ هن ڌرتيءَ جو عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي لاڪي ڦلاڻي، جاڙيجن، جسوڏن، ڪاهوڙين، ڪيڙائين، سڪائين ۽ سون مياڻيءَ جي رهواسي اويامي جي پٽن ۽ مانگر مڇ جهڙين استحصالِي قوتن جا وڪا پڌرا ڪرڻ تي نورنچوئي، اسان لاءِ هيڏو وڏو رسالو نه ويهي لکي ها. ٿر تي

وسڪاري کان پوءِ لطيف ڳنڍير ۾ ڳپ پوندي ڏٺو هو. ڏهرن ۾ مڃر جا چڱا ۽ پيرون پجندي ڏٺا هئا. سائيڪن تان پاڻي ڀرڻ لاءِ ڪيترين جون ڪيرون ڏٺيون هيون. تڏهن ويهي لطيف سارنگ، ڏهر ۽ مارئي سڙ لکيا هئا.

ڪنهن گنگ يا ڍنڍ جي ڪناري نيلوفر ۽ ڪنول جي ان - ڪٽندڙ گلن جو هوا جي جهونن تي پٽ ڏئي ۽ ٻيهي رقص ڏنو هو. ڪڇي جي ڪنهن جوانڙيءَ کي سنڌوءَ مان پاڻي پريندي ۽ ڪينجهر ڪنڌيءَ ۾ رڪن ۽ ڏنڀرن جا ڪوڙ ڏٺا هئا. پٽ ڏئي ۽ تڏهن ويهي ڪاموڏ ۽ سهڻي ۽ جهڙا سڙ سرجيا هئا.

مٿيان مشاهداتي روپ ۽ رنگ اسان شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ به ڳولهي سگهون ٿا. هن ڏس ۾ مرحوم حسام الدين راشديءَ، شاهه، سچل ۽ ساميءَ کان پوءِ اياز کي سنڌيءَ جو سڀ کان وڏو شاعر سڏيو آهي. سنڌ جي سڄاڻ تخليقڪار مهتاب محبوب کي لاشعوري طور اياز، شاهه جو جانشين لڳو آهي. سائين ابراهيم جوڻي جي لکت موجب حفيظ قريشي چئي ويٺو آهي، ته جي سنڌ آزاد ٿيئي نه هجي ها، ته شيخ اياز پيدا نه ٿئي ها. اياز جي ڪتاب ”چنڊ چنبيليءَ ول“ جي مهاڳ ۾ سائين سراج نموني طور هيٺين وائي ڏئي فيصلو ڏنو آهي ته هيءَ وائي لطيف سان همسري ٿي ڪري:

منڌ ملي ميهار.

ته چرڪا ڪير هيا.

لهرين لڙ لهي ويا آخر. سانت وسي سنسار

ته چرڪا ڪير هيا.

سام جڏهن ويسام سڻائو. پرکي پاتو پيار.

ته چرڪا ڪير هيا.

ڀاڱا ڀاڱا ڪير هئي ڪلهه. مان نه هيس منجهدار.

ته چرڪا ڪير هيا.

هڪڙي هنڌ اياز پنهنجن تخليقن جي تور تڪور ڪندي پاڻ به هيئن چيو

آهي:

”تون ياد ڪجانءِ ته سنڌ ۾ منهنجي موت کان پوءِ جيڪڏهن ٻئي ڪنهن جو شعر زندهه رهندو، ته اهو ائين آسريو هوندو، جيئن ڪمند جي هڪ فصل ڪڍڻ کان پوءِ، ٻيو فصل ان جي چڙن مان خود بخود آسري ايندو آهي.“

اڄ مان پٽائي ۽ سچل جي روحن کي مخاطب ٿي چوان ٿو ته، ”اي پٽ ڏٺي! تنهنجيءَ پٽ تي سج وري اڀري آيو آهي. ان اڙلي چراغ کي ڪوئي به وسائي نٿو سگهي. اي سرمست! تنهنجي درازن جي دڙ کي ڪوئي ڇهي نٿو سگهي. جيسين ماڻرون ٻار چنڊيون رهنديون، تون قائم ۽ دائر آهين. تنهنجون گهڙليون ڳائبيون رهنديون، تنهنجا نغارا وڃندا رهندا.“

سڃاڻي اياز وٽ ڪڻڪ جي ڪٽپ وانگر جهومندي نظر ٿي اچي. مون لاءِ به پنهنجي ڪتاب ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون“ جي صفحي ۶۲ ۽ ۷۲ تي هيئن چيو اٿائين،

”تاجل خود بيت ۽ وائيءَ جو شاعر آهي ۽ هن جهڙيون وايون ۽ بيت هن جي ڪنهن به هر عمر يا هن کان گهٽ عمر شاعر نه لکيا آهن تاجل هڪ جهور شاعر آهي ۽ هن جي شاعريءَ ۾ فطرت جي عڪاسي ۽ مونکي متاثر ڪيو. خاص ڪري هو اتر جي ڪڇي جا منظر نهايت خوبصورتيءَ سان بيان ڪري ٿو.....“

اياز جي مٿين سهڻن من موهنن جذبن لاءِ، مان سندس ٿورائڻو آهيان، ڇو ته سندس دل جي پاڻال مان اوتجي نڪتل واکاڻ، مونکي هڪ هنڌ ٽڪ ٻڌي بيهاري ڇڏڻ بدران، اڳتي وڌي وڃڻ لاءِ ڏئي جي لاٽ ثابت ٿي سگهي ٿي.

اياز جي شاعريءَ بابت مٿي ذڪر ٿيل رايا ۽ فيصلا اسان جي جهونڙن پارڪن ۽ اديبن جا آهن، جيڪي اياز کي شاهه، سچل ۽ ساميءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جو وڏو شاعر ٿا تسليم ڪن. هاڻي اچو ته اياز جي شاعريءَ ۾ قدرتي ماحول، عڪاسي ۽ منظر نگاريءَ تي لکڻ کان اڳ، ڪنهن وڏي شاعر جون خوبيون مقرر ڪري، ان تي اياز ۽ اياز جي تخليقن جي تڪ تور ڪيون، پنهنجي ذاتي تجربن موجب، آهي خوبيون يا تخليقي لياقتون هيٺيون ٿي سگهن ٿيون.

(۱) اها هڪ مڃيل حقيقت آهي، ته ڳوٺن ۾ رهندڙ عوام ٻولي، لفظن، اصطلاحن، چوڻين، پهاڪن، ڏاهپ جي ٺڪتن ۽ لوڪ ادب جو خالق هجي ٿو. ڏسڻو آهي ته شاعر جون تخليقون ڪيتريءَ حد تائين پهراڙيءَ جي ٻڌن ۽ وستين مان صبح جي ڪرڻن وانگر ڦٽي نڪرندڙ (Rural-oriented) آهن.

(۲) سنڌي ٻوليءَ تي فارسي ۽ اردو ٻولين جو ڪنهن ڪيترو اثر قبوليو آهي. ڏٺو ٿو وڃي ته ڪن شاعرن هنن ٻولين جي لفظن کي جائز ٺهرائيندي، زير اضافت، ۽ همزه اضافت کي به ڪثرت سان پنهنجيءَ شاعريءَ جي تاجي پيتي ۾ آڻيو آهي. ڏسڻو اهو آهي ته شاعر پنهنجيءَ زبان کي شاهوڪار تسليم ڪندي، پنهنجين تخليقن کي ڪيتري قدر ڌارين ٻولين کان پاڪ صاف رکيو آهي.

(۳) شاعر جي تخليقن ۾ مطالعاتي ۽ شهري ماحول واري شاعريءَ (Urbanized poetry) جو ڪيترو حصو آهي. هن ڪتابي مطالعي تي پاڙيو آهي، يا سندس اک هن ڪائنات جي کليل ڪتاب جو مطالعو ڪندي رهي آهي. هتي سندس مشاهدي جي سگهه ڏسڻي آهي.

(۴) شاعر تي عالمن، ڏاهن، سگهڙن، ڪچهرين ۽ سنڌي مطالعي جو اثر آهي، يا اردوءَ جي اڪثر شاعرن وانگر درباري ماحول، گهٽين ۽ محلن ۾ جنم وٺندڙ ثقافت جو اثر آهي. استعمال ٿيل ٻوليءَ جون جڙون ڪهڙيون آهن. شعر پڙهڻ سان سنڌي ماحول پيدا ٿو ٿئي يا مٿي تي هٿ رکي سوچڻو ٿو پوي. شعر ۾ سنڌ جي

مٽيءَ جي پٺي خوشبوءِ آهي يا پاندائن ۽ شيراز جي مقبرن واري چوٺي جي بوءِ.
ٻوليءَ جي لحاظ کان پڙهندڙ تي پنهنجائپ وارو اثر ٿو پيدا ٿئي، يا ڌاريائپ جو.
(5) عوام شاعريءَ کي ڪيتري قدر قبوليو آهي. ڳوٺاڻن توڙي شهر ۾ رهندڙ
ماڻهن کي ان شاعر جو ڪيترو ڪلام بر زبان ياد آهي، يا ڳاتو ٿو وڃي. ائين ته
ناهي ته شعر رڳو ادبي حلقن تائين محدود آهي.

(6) شاعريءَ جو اثر قبوليندي ماڻهو شاعر وٽ هلي اچي ٿا ڳاهت ٿين، يا
تخليقڪار نوڪرو مٿي تي کڻي وٺي ٿو پنهنجي وکر جا پاڻ هوڪا ڏيندو.

(7) پنهنجي ماڻهن ۽ پنهنجي ڌرتيءَ کي اقتصادي ۽ سياسي طور آزاد ڪرائڻ يا
ٻولي، ثقافت ۽ اخلاقي قدرن کي زرخيز بڻائڻ يا کين نئون جنم وٺرائڻ ۾ ان شاعر
جو ڪيترو حصو رهيو آهي. دنيا جي قومن جي حوالي سان غلاميءَ جي زنجيرن
ٽوڙڻ ۾ شاعر جو معروضي ۽ آفاقي ڪردار ڪهڙو رهيو آهي. بنيادي حقن وٺڻ
واريءَ جنگ ۾ شاعر پنهنجن تخليقن ذريعي پهرئين دستي برهيو آهي، يا ننڍا ڪڙي
واريءَ ڪيفيت ۾ اهڙن مسئلن ۽ حل تلاش ڪرڻ واريءَ ڊڪ ڊوڙ ۾ عوام سان
واڳيل رهيو آهي، يا مڪن لٽار ڪندو رهيو آهي.

(8) آمريت جي ٻوسائيندڙ ماحول ۽ جمهوريت جي آزاد فضاڻن جو شاعر جي
تخليقي عمل تي ڪهڙو اثر رهيو آهي. ائين ته ناهي جو شاعر پنهي قسمن جي
اقتدارن کي هڪ جيترو پئي قبوليو آهي.

(9) شاعر جون تخليقون ٻولي، ٻوليءَ جي سونهن، اسلوب، فڪر، فلسفي ۽ ان
قصر جي ٻين شاعر ائين خوين سان ڪيتري قدر مالا مال آهن.

(10) آخر ۾ ارتقائي اثر، وقت ۽ ماحول جي مڃتا ۽ ترقي پسند لاڙا.

مٿين ڏهن خوين جو ڪيترو مقدار شاعر جي تخليقن ۾ آهي، ان جو فيصلو
پارکوئي ڪري سگهن ٿا، جنجي پرک اديب گهٽ، پر عوام وڌيڪ ڪري سگهي
ٿو. شهر جي ڏمماڙ يا ڪلفٽن جي ڪنهن بنگلي ۾، ٽيبل اڳيان رکي، مٿان بلب
باري ڪتابن جي اٿل پٿل سان، تنقيد جا ڪرا ۽ ٺوس فرض ٿا پورا ڪري سگهجن.
هن قصر جي ويڻج وکر جي ڪٽ آهي ئي پارکو ڪري سگهن ٿا، جيڪي وڻن
جي گوکڙي يا سرهنن جي ڦريءَ وانگي ڦٽي ڦاٽي پيا هوندا.

مٿي پيش ٿيل ڏهن نڪتن واري ڪسوٽيءَ جي مونکي شديد ضرورت
محسوس ٿي آهي، ڇاڪاڻ ته مان شيخ اياز ۽ سندس فن تي لکي رهيو آهيان،
جيڪو هن ننڍي کنڊ ۾ وڏو شاعر آهي، جيڪو صدين جي شاعريءَ جو ٺجڙ،
پنهنجي ڪنهن به هڪ ڪتاب ۾ پيش ڪري سگهي ٿو.

اياز سان منهنجي بنيادي دعا سلام يا هالجيءَ وارو رشتو ڪين رهيو آهي.
اسان جا ڳانڍاپا شاعراڻي فن تائين محدود آهن. اياز جڏهن وائيس چانسلر هو ته
سند يونيورسٽيءَ طرفان ”پرک“ رسالو ڪڍيندو هو. مونکي منهنجي ذات کان

پهريون پيرو واقف ڪرائڻ لاءِ. شاعرن جي فهرست کي ترتيب ڏيندي، اياز پاڻ کان پوءِ منهنجو نالو ڇاپيو هو، سو به ان وقت، جڏهن منهنجو هڪ ڪتاب به نه ڇپيو هو. شاعريءَ جي ميدان ۾ اياز جو اهو ورتاءُ ائين هو، جيئن ٿر تي وسڪارو يا ڪٽريءَ پير ۾ اڇي ڪو صوفن پير جو پيوند لڳائي. اياز جو جڏهن مون کي قرب نصيب ٿيڻ لڳو هو، ته مان به پيرا وٽس ڄام شوري ويو هئس. هڪ لڳا رات جو هڪ وڳو هو. اسان تي ڇٽا وي-سي هائوس ۾ ڪچهري ڪري رهيا هئاسون. ائين ڪئي چئجي ته مون کي ٻن وڏن ذات ڌڻين جي سنگت نصيب ٿي هئي. هڪ شعر سخن جو مالڪ ٻيو ادب ۾ ڏاهپ جو پندار، يعني هڪ رت آئي ڳاڙهن پيرن جي ۽ ”جل جل مشعل جل“ جو خالق شيخ اياز ۽ ٻيو مانوارو محمد ابراهيم جويو. ان وقت مان پاڻ کي شهنشاهه جي ٻن وڻن جي ڀر ۾ بيل، مينديءَ جو ٻوٽو لڳو هئس. مون جڏهن ڪچهريءَ مان آئي اياز ۽ جوئي صاحب کان موڪلايو هو، ته محسوس ڪيو هئس ته مان جهول ۾ جي ڪندا ۽ پهرول جا پتا ڪشي. ڄام شوري پهتو هئس، سي گل ۽ ڳاڙها ڳنڍول پير ٿي پيا هئا. موڪلائڻ کان اڳ، اياز اسان کي پنهنجو تازو ڪلام ٻڌايو هو. ان وقت اياز لکيءَ جا چشما کوليا هئا ۽ اسان هڪ جهلي انهن چشمن جو شفاف ۽ اوچل پائي پيتو هو، اياز ۽ جوئي صاحب جي فرمائش تي مون به ڪنڌ هيٺ ڪري کين، ڏيڍ ڊڙن کن واپون ٻڌاين هيون. جن مان پوءِ اياز چڱيون خاصيون واپون ”پرڪ“ ۾ چڙهيون هيون. اياز پنهنجن مرڪن ۽ ٽهڪن سان جيڪو مون کي داد ڏنو هو، ان منهنجي شعور کي وڌيڪ زرخيز بڻايو هو. جوئي صاحب سوال ڪيو هو ته مان کيس پنهنجي پسند جا شاعر ٻڌايان. ان روايتي سوال گهڙي کن مون ۾ ٻڌ تر واري ڪيفيت پيدا ڪئي هئي. مون کيس جواب ڏنو هو ته جيڪڏهن مون کان منهنجي پسند جا شاعر پڇيا ٿا وڃن، ته پوءِ مان ۱۶۸۹ع کان شروعات ڪندس. مون کين ٻڌايو هو ته شاهه، سچل ۽ سامي کان وٺي اياز تائين سنڌ ڌرتيءَ جيڪي به شاعر پيدا ڪيا آهن، انهن کي قطار ۾ بيهاري، جيڪڏهن مون کي سندن آڌر پاءُ لاءِ چيو وڃي ته ٻن شاعرن وٽ پهچندي، مان پاڻ کي ڪارونجهر وانگر زمين ۾ کٽل محسوس ڪندس. مون انهن ٻن شاعرن جا نالا کين ڪول ٻڌايا هئا، پر پوءِ به جوئي صاحب ۽ اياز منهنجي جواب تي مرڪي ڏنو هو.

۱۹۶۰ع واري ڏهاڪي ۾ اياز جي شعري مجموعن سان گڏ ڪتابي سلسلن، ”جل جل مشعل جل“، ”رت آئي ڳاڙهن پيرن جي“ مون کي بيحد متاثر ڪيو هو. لطيف کان پوءِ مون کي اياز جا ٽي بيت وڻندا هئا، خاص ڪري سندس سر سورٺ وارا بيت. اڄ به اياز بيتن جي اها معروضي ۽ آفاقي خوبي برقرار رکي آهي. بيت ۽ وائي جي انقلابي خوين کي اڃا به اڳيرو وٺي آيو آهي. وائين چانسليريءَ کان پوءِ اياز ڪجهه سالن تائين ٻڌ تر واريءَ ڪيفيت ۾ رهيو هو. لکان يا نه، لکان ته ڇا لکان. لکان ته ڪٿان شروع ڪيان وغيره. اياز جهڙي قدآور شاعر جي ان مانار جو

مون تي سخت اثر ٿيو هو ۽ مان ان جو شدت سان نوٽيس ورتو هو. مون پنهنجي شعري مجموعي ”جڏهن پوءِ بڻي“ ۾ مشوري جي عنوان هيٺ اياز تي يارنهن بيت ۽ وايون لکي. بيٺل پاڻيءَ ۾ پٿر اڇلائي لهرون پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. الاڻي ڇو مانواري ابراهيمر جوڻي کي منهنجي مشوري واري ڳالهه نه وڻي هئي. جڏهن جو مان اياز کي، سپرين ڪوي، ڪاپڙي، راڪي، مها پاڻشي، رانول، ناڪو، ميان وٿجارو ۽ ٻگهڻو ٿي مخاطب ٿيو آهيان. مون محسوس ڪيو هو ته ڪويءَ وٽ ذات به هئي ته ڏانه به، پر ڪا وڌن ضرور هئي، جنهن ڪري ڪوي رستو ڇڏي، رستي جي ڀر ۾ لڙڙ تي هٿ رکي ويهي رهيو هو. مون ته سندس ڪلهن تي هٿ هڻي، کيس اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پوءِ به جوڻي صاحب کي منهنجي هيءَ نمائني ڪوشش نه وڻي هئي. جڏهن اسانجي دوستن خان محمد پنهور، آزاد جتوئي ۽ ٻين چيو هو ته تاجل جي مشوري تي لکڻ جو اياز ايڏو ته نوٽيس ورتو آهي، جو ۱۹۷۲ع کان پوءِ اياز جو ڪتاب مٿان ڪتاب پيو ڇپجي.

اڄ کان ڏهاڪو سال اڳ مان اياز وٽ سندس گلشن اقبال واري گهر ويندو هئس، جتي اڪثر مان يوسف شاهين کي ويٺل يا بيٺل ڏسندو هئس. اياز به قرب ڪري مون وٽ گارڊن واري منهنجي سرڪاري گهر ايندو هو. اياز سان ڪڏهن، ڪڏهن ميون شاهه عنايت جو ڳوٺاڻي، يوسف شاهين به ايندو هو. نصرپور جو شاهين، جتان جي ماڻهن کي ڪنهن زماني ترخاني قيادت هائين جي تنگن سان ٻڌرائي لتاڙائي ڇڏيو هو. يوسف ايندو ته هو، پر اسانجي ذهن تي مرڪن جون تصويرون جوڙي، سومهڻيءَ جي لذتن کان محروم ٿي هليو ويندو هو، ۽ اياز کي اسان سان گڏ انگورن جي ولين هيٺان وهاري، ڀارت ڪري ويندو هو ته کيس ”ڪريءَ“ واري ڀاڄي ۽ ڪريءَ وارو پاڻي پياريندا. يوسف متارن منجهان هجي ها ته ان قسم جي ڀارت ڪڏهن به نه ڪري ها.

اياز جي اچڻ تي مان ”ڇوڀاري“ پوري ڪرڻ لاءِ ٽيلهڙ (تن دوستن) يعني شمشير، هدايت ۽ منهنجي ننڍپڻ واري دوست امام الدين پٺاڻ کي به گهرائيندو هئس ۽ اهي ادبي ڪچهريون رات جي پوئين پهر تائين به هلنديون هيون. انهن ڪچهرين ۾ مونکي اياز جي نه رڳو وسيع مطالعي جي خبر پئي، پر سندس شعر، خاص ڪري وائي ۽ بيت جي ارتقائي سفر جي به سڌ پئي. ان قسم جون ڪچهريون اسان جون اڄ تائين جاري آهن. اياز فون ڪري چوندو ته تاجل اڄ ته ڪلفٽن هلڻون ۽ ڏسون ته اڄ منهوڙي کان سج ڪيئن ٿو سمنڊ ۾ ٽهي هئي. ڪڏهن چوندو ته فقير محمد لاشاريءَ کي به ڪنيپو اڃ، يا چوندو ته عطيه مائي اچي ته کيس، ڪنيپو اڃ.

هونءَ ته اياز جي شاعريءَ جا ڪيئي سندر روپ ۽ رنگ آهن. هن مضمون ۾ مان ”اياز ۾ منظر نگاري“ تي لکندس. ڏسون ته اياز پنهنجي مشاهداتي سگهه وسيلي اک جي ڪئميرا سان ڪهڙيون تصويرون ڪڍي اسانکي ٿو آڇي.

ڏيند جي هڪ ڪپ سان لون، ٻيرون ۽ ڪاهن جي وٺن جون قطارون آهن. جن جا عڪس ۽ اولڙا ڏيند جي نيري پاڻيءَ ۾ ٺهن ۽ ڊهن ٿا. ٻئي ڪناري تي پڻتلو آهي ۽ ڪَل سان گڏ سينواريل پاڻيءَ ۾ نيولوفر (ڪَمَن جا گل) ۽ ڪنول جا گل، هوا جي هلڪڙن جهوٽن ۽ ڪهن تي رقص ڪري رهيا آهن. ڏيند تي ڪانير، نيرگا، آڙيون ۽ ڪوڪڙا ٿا لهن. جنهن ڪري پاڻيءَ تي گول دائرا ٺهي ٿا پون. ساڳيءَ ئي ڀرتي، چئن جو ڪيت آهي، جنهن ۾ سرنهن جي ٽانگر آهي. ڳولائيون عورتون ٻڻا هڻن ۾ جهلي، سرنهن جو ساڳ ۽ ڳنڍ پتي رهيون آهن. ٻه جوانڙيون ور ڪنجي، ڪنگوٽارن کي پڪڙي گهارو اُڪري رهيون آهن. سندن وارن ۽ ڪلهن تي اينوٺيءَ جا ڪير جهڙا اڇا اجرا گل چڻي رهيا آهن. جيڪي سج جي ڪرڻن تي جرڪي، آسمان ۾ ستارن جيان لڳي رهيا آهن. اياڙان نظاري جي هيئن ٿو عڪاسي ڪري، هي جي وليون اينوٺيءَ، چاڙهيان ڪڍي مان؟ ڏاڍو ڏور اڃان، آهڻ ڪڪر اپ جا.

○○○

اهڙي لڳي واءِ جو، ورهين لڳي وڃڻا،
ڪنگوءَ تارن جا، پاڻيءَ مٿان اولڙا.

ڦٽل ڍوري جي ڪڙ تي ٻاٽ ٻڏي، نار ۾ ڏاند جوٽيل آهي، جنهن جي ڳچيءَ ۾ ڪنڙا پيل آهي. ۽ ڦرندڙ چڪري جا چيڪا ماحول ۾ ترنم پيدا ڪري رهيا آهن. لوٽيون ڪوهاڙي مان ڀرجي ٻاڙچ ۾ هارجن پيون. پاڻي نيسر مان ٿيندو اچي ٿو آهڙ ۾ نڪ تي ڪري. ڪانجن جي هڪڙي چيڙي وٽ ٺلهه ڀرسان بيٺل ڪرڙ تي، پوريون ڏيها ٽڪي رهيون آهن، جنهن ڪري سر ۽ مريڙي جي پوٽن تي پسيون چڻي رهيون آهن ۽ پاڻي واهيءَ مان ٿيندو وڃي ٿو ٻاجهريءَ جي ڪيت ۾ پوي. هڪ ڳولائي ڏاڪن ۾ هٿ وجهندي، ٻيئي تي چڙهي رهي آهي ۽ ائين ٻاجهريءَ جي ڪيت کي ٻهڪائي، سنگ، سنگ کي معنيٰ پئي بخشي. اياڙ اتان لانگهائو ٿئي ٿو ۽ اندر جي جذبن جو اظهار هيئن ٿو ڪري.

ڇا منهنجي سامه ۾، شيءَ آسماني،
ٻاڙچ جو پاڻي، نيسر مان سوئي وهي.

○○○

پوريءَ مٿان جهرڪيون، پهر کي نه ڏسن،
ڪاٺياڻيءَ ڦهڪن- ڇهه ڇهه آندي ڇپ ۾.

شار ٿي آهي. ڏنار بوٽيندا وڃائيندا، مينهن پٽارين کي تنواريندا، سنگهڙ ڪرائي، گنگ اُڪري رهيا آهن. ڀرسان مهاڻن جا ٻار ڪَل مان ڪمن سان گودا ڀري رهيا آهن. سندن ڪوٺڻ جهڙي نرم جسم کي نيولوفر جا گل چڻي، گنگ جي قدرتي نظاري کي سونهن بخشي رهيا آهن. ڪَنبَ مٿان بتيلو بيٺو آهي، جنهن جي

اڳل تي هڪ جهونڙي ويٺي آهي. جا کيرٿر جبل جي اولهائين قطارن ۾ لهندڙ سج کي
 ڏسي رهي آهي. ڪنگ جي اهڙي نظاري جي عڪاسي اياز هيٺن ٿو ڪري،
 شفق، پاڻيءَ ڪنگ ۾. نيلوفر جا گل،
 ويندا اونڌا ۾ ٻڏي، سارا آڙين هل،
 يا هيءَ منهنجي ڀل، ٻيهر اچڻو آهه تون؟

○○○

ڊونڊيءَ تي هيءَ ڊونڊڙي، اڃا لڙڪائي،
 پمڻي پاڻيءَ آرسِيءَ کان منهن ڇپائي،
 ڪڻي الائي، هن جا جوين ڏيهنهرڙا؟

○○○

هڪ پاسي کان ٻڏي ۽ آسوءَ جي گهٽ ۽ ڪاڙهو آهي. سنڌوءَ ۾ ڇاڙهه آهي.
 ڍنڍون ۽ ڍورا تارون تار آهن. جهنگ جهر کي ڪيلاش جي تازي پاڻيءَ ڌوئي صاف
 ڪري ڇڏيو آهي. ڪڻي، ڪڻي پاڻيءَ ۾ لات آهي. پاڻيءَ جي ڇڄڻ ڪري بانڊا
 ظاهر ٿي پيا آهن. اياز چوي ٿو:

هائي پاڻي ڇڄندو، رهي ڌڻيءَ نانءُ،
 ويان پيو آءُ، ڍنڍون ڍورا سڀ ڀري.

○○○

ٻئي پاسي کان چڪڻ جو ڇوڀول آهي. جا جهلي بند وٽان زمين کي روڙي رهي
 آهي. ائين پيو لڳي. هن پاڻي ڪڙاه ۾ آياڻي رهيو آهي. چڪڻ جي چڱ کان مهاڻا
 ونءُ پيا وڃن. اياز اهڙي منظر کي هيٺن ٿو بيتن جو لباس پهرائي،
 سوچي سمجهي وائڙا! ڳولي لهو ٻيٽ،
 چڪڻ جي ڇيٽ، ٻيڙا ٻوڙي ڪميترا.

○○○

چڪڻ جو آواز، آيو اسر وڃو،
 متان ٻيڙو ائين ڪٽي، جيئن جهرڪيءَ کي باز،
 سوچي ڪيو ناز، موڙها ملاهن تي.

○○○

آسڪر وائيلڊ چيو آهي،
 ”جڏهن فنڪار کي محبت ۾ سرشار ڏسو ته ان جو مطلب محض هيءُ آهي،
 ته هن جي ذات ۾ حسن جو شعور گهر ڪري ويو آهي.“
 هڪ ٻئي هنڌ آسڪر وائيلڊ هيئن به چيو آهي،
 ”فلرت منهنجي نگاهه کي تازو ۽ تيز ڪندي آهي.“

ان کان اڳ ستين صديءَ جو مها ڪوي ڀرتري هري سنسار جي سونهن ۽
مجازي عشق جي باري ۾ هيئن چيو هو:
”زندگيءَ جي ٻن قدرن کان سواءِ، سڄو سنسار بيڪار آهي. آهي قدر آهن.
”عورت جو جوين“ ۽ ”جهنگلن جا نظارا“
ويهن صديءَ ۾ سنڌي زبان جو وڏو شاعر شيخ اياز وڌيڪ اثرائتي نموني
هيئن ٿو چوي:

نڀي هئي هنج جيئن، جڏهن نڪتس آ،
هيو منهنجو هانءُ، اڃان ڇڻ ته تلاءِ ۾.

○○○

خالي دها، بوتلون، ڪناري ڪيئي،
پرساڻ ڄانگها، ڪيڪڙا، گهمڻ گهيئي،
بار به اٿيئي، ڪيڏن ڪوڏ ڪٿا ڪري.

○○○

بيگاريءَ جي گهاٽ وٽ، واپائيون تڙڳن،
ڇاڇا منهنجي من، آيا گل ڪلاب جا.

○○○

جهومڪ جهلي ايئن، ڳاڙهي روپ ڳتول تي،
تارو هجي جيئن، پرساڻ چوڏهينءَ چنڊ جي.

○○○

اياز جي شاعريءَ ۾ برجستن ۽ سگهارن تخليقي قدرن کي پڙهي، مڃڻو ٿو
پوي ته اياز جي ذهن تي ماڻهو، ڌرتي ۽ فطرت جو حسن ۽ ان حسن جو شعور
سانوئيءَ جي وڏي ڦڙهي وانگر وسڪارا لايو بيٺا آهن.

”وسڪار جي ويل“ ڪهڙا نه سندر منظر آچيندي آهي. هيٺان ڌرتي، مٿان
آڪاس، مينهن جون ڌارون ڇڻ ته ڌرتي ۽ آڪاس کي واڍين ۽ رسن ذريعي ملائي
ڇڏينديون آهن. وڏي ڦڙهي جي وسڪارن ۾ لڳندو آهي ڇڻ فطرت ڇيريون پائي،
نچندي آهي. اهڙي ماحول جي منظر نگاري اياز هيئن ڪئي آهي:

آپ ۾ نڪتي انڊلٺ، ڇڻ ڪوئي ڪٺمال،
مٿان پون مينهڙا، هيٺان چري مال،
ڪير چوي جنجال، آهن جيئن ڏينهڙا.

شيخ اياز هڪ عظيم شاعر ۽ عظيم شخص

عظيم شاعر شيخ اياز ۽ منهنجي عمر وچ ۾ اٽڪل ستن سالن جو فرق آهي. مون جڏهن ۱۹۳۸ع ۾ بي اي پاس ڪري، ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۽ ڪي آلوداع ڪئي، ان کان پوءِ اياز صاحب ڪاليج ۾ قدم ڌريو. هو شڪارپور ۾ رهندو هو ۽ مان لاڙڪاڻي ۾، ان ڪري سنڌ ۾ سائس سمپرڪ ٿي نه سگهيو. پوءِ شاعريءَ جي ميدان ۾ سندس نالو گهڻو ٻڌندو رهيو هوس. ان زماني ۾ سورگيه بولچند راجپال هڪ دلڪش ۽ معياري مخزن "سنڌو" نالي سان ڪيندو هو، جنهن ۾ شيخ اياز، ڪشنچند آزاد، شيام، فاني، دلگير ۽ منهنجا شعر شايع ٿيندا رهندا هئا. شيخ اياز جي شعرن کان ڪافي متاثر ٿيندو هوس. کيس ڏسڻ جي دل ۾ چاهنا رهندي هئي ۽ آس هٿ ته هن جي قريب اچان ۽ کيس پنهنجو دوست بڻايان. اها آس سنڌ ۾ پوري ٿي نه سگهي، ڇو جو پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ سنڌ کي آلوداع ڪري ڀارت ۾ آياسين ۽ اياز سنڌ ۾ رهجي ويو.

ڀارت ۾ پاڪستان کان هڪ معياري مخزن "مهراڻ" جي نالي سان ايندي هئي، جنهن ۾ اياز جا شعر شايع ٿيندا هئا. هيءُ مخزن مان ڌيان سان پڙهندو هوس. اياز جا شعر پڪا پختا هوندا هئا. ۽ اياز مڪمل طور رچي راس ٿيو هو. مون ان وقت ئي محسوس ڪيو هو ته اياز اڳتي هلي هڪ عظيم شاعر جي حيثيت ۾ مشهور ٿيندو. اياز صاحب لاءِ منهنجو پيار ۽ عزت وڌندا رهيا.

۱۹۶۳ع ۾ اياز ڀارت ۾ ٻڌاريو هو. بمبئي کان پوءِ، گيتا ۽ راج جي ميزبانيءَ هيٺ دهليءَ ۾ آيل هو ۽ ڪنات پبليس جي هڪ هوٽيل ۾ رهيل هئا. مان نارائڻ شيام سان گڏ سائس گڏجڻ ويس ۽ شيخ اياز کي ساڳيا وڃي ڏٺم. ڏسڻ سان ئي سندس شخصيت تي موهت ٿي پيس. شينهن مڙس ٿي لڳو. منهنجي ذهن ۾ سر

اقبال اڙدو شاعر جي صورت اڀري آئي. اهاڻي ڪشادي پيشاني، ڀريل منهن، ڪاريون مڇون ۽ جاندار شخصيت هئي، کيس پاڪر پائي گذير. هن به مون کي پنهنجي رچ جهڙي پاڪر ۾ ڀري ڇڏيو. ويهي حالي احوالي ٿياسين. گفتگو جي دوران مون کائنس پڇيو: "مون کي سڃاڻو ٿا، منهنجو نالو ڀريو وفا آهي." جواب ڏنائين: "وفا کي ڪيئن نه سڃاڻبو. مون کي تنهنجي هڪ ڪافي جو شعر به ياد آهي." ۽ اهو گنگناڻي ٻڌايائين:

"آڏي رات اسان وٽ آيو لوڪون پاڻ لڪائي يار
لوڪون پاڻ لڪائي ويو مون سان ڳالهه ڳجهي ڳالهائي يار.

مان دنگ رهجي ويس. هي شعر منهنجو ايڏو ته پراڻو هو (شايد ۱۹۲۲ع جو لکيل هو) جو مون کي به ياد ڪو نه هو. آياز جي ياداشت کي دل ٿي دل ۾ داد ڏيڻ لڳم. آياز جو هٿ پڪڙي، هٿ تي چمي ڏنم.

دهليءَ ۾ خوب مشاعرا ٿيا، ڪي خانگي گهرن ۾ ته ڪي سڀاڻن ۾. سندس شعرن کي ٻڌڻ جو هي پهريون شرف مون کي مليو هو. جنهن قافيه جو شعر مون ٿي پڙهيو ان قافيه تي هن پنهنجو شعر ٿي پيش ڪيو، سو به يادگيريءَ مان. کيس ڪيڏا نه پنهنجا شعر ياد هئا ۽ مان جو، پنهنجو "پرواز" (جو تازو ڇپيل هو) کولي پئي پڙهيو.

آخر آلوداع ڪري آياز صاحب پاڪستان هليو ويو پر ان کان پوءِ به ڪيترا ڏينهن سندس شعر (گيت ۽ غزل) منهنجن ڪنن ۾ ٿي ٻريا ۽ سندس صورت اکين اڳيان ٿي ڦري. ويندي ويندي هڪ نثر جو ڪتاب "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڀري" سوکڙيءَ طور ڏٺي ويو، جو مون وڙ وڙ ڪري پڙهيو ۽ حظ حاصل ڪيو. مون محسوس ڪيو ته آياز کي نثر تي به ڪافي دست رس هو، اڃا ڪنهن حد تائين نظم کان به وڌيڪ سندس نثر ٿي وئي. سندس نظم جو ڪتاب "ڀنور ڀري آڪاس" نارائڻ شيام کان وٺي پڙهيم ۽ بيحد متاثر ٿيس.

ڀارت کان آياز کي هڪ خط لکيم، جنهن ۾ سندس جهوليءَ ۾ ٿنا جا گل برسايا هئم. خط انگريزيءَ ۾ لکيل هو. موٽ ۾ آياز لکيو: "تون سنڌيءَ جو هيڏو ڄاڻو سنڌيءَ ۾ تمام سٺا خط لکي سگهين ٿو، پوءِ به خط سنڌيءَ ۾ ڇو نه ٿو لکين." وڌيڪ لکيائين ته هو سنڌيءَ ۾ ئي خط لکندو آهي. سندس اهو ڏوراپو منهنجي ڇاتيءَ تي ڇاپي وانگر ڇڄي ويو ۽ اهو ڏينهن اهو ڏينهن، مون سنڌيءَ ۾ ئي خط لکڻ شروع ڪيا ۽ اڄ تائين ان نير جي پيروي ڪندو آيو آهيان. ان کان پوءِ آياز جو هر ڪتاب نظم توڙي نثر جو ملندو هو، ان جو مطالعو ڪندو هوس ۽ پريڻا پائيندو رهيس.

هن ڀيري جڏهن شيخ آياز بمبئيءَ ۾ "شاهه، سچل ۽ سامي" سيمينار تي آيل هو ته پنهنجي رفيق، حيات زرينه کي به ساڻ وٺي آيو هو ۽ ڪي ڪلاڪا به آيل هئا. سڀ روزوڊ هٽل ۾ رهيل هئا، جتي ساڻن ملڻ ويس. مون کي ياد آچي ويو آياز

جو دھليءَ ۾ جيل گهتو، جو ڪنهن دھليءَ جي آديب جي حوالي ۾ چيو هئائين ته ”اسين سنڌ مان هزارين ڪوھ ڪھي ڀارت جي دوستن سان ملڻ آيا آھيون ۽ ھو بہ پير کڻي مون سان گڏجڻ نہ آيو آھي.“ اھو گھتو ياد ايندي ئي مان اياز سان پھرين ڏينھن تي گڏجڻ ويو ھوس. ھن دفعي اياز کي ڪافي ديرينو ۽ ٿور ڳالھائو ۽ سندس سرير بہ ڪافي جھڪو ڏنر. دھليءَ ۾ جا سندس دھشت پري جاندار شخصيت ڏئي ھنر، سان عدم پيدا ھئي، ھت ۾ لٽ جو سھارو، ڳالھائڻ ڌيري ۽ اھا دھليءَ واري چٽچلتا نظر نہ آئي. جيتوڻيڪ ساڻس گفتگوءَ جي دوران پنھنجن عقيدن ۽ اصولن ۾ اڳ کان بہ وڌيڪ آئل ۽ محڪم ٿي لڳو.

جلد ئي آسان جي آديب دوست گوپند پنجابيءَ اياز، زرنيہ ۽ سندس ميزبان ناڪر ڇاولا ۽ ڀارو ڇاولا ۽ ڪن ٻين ساهتڪارن کي دعوت ڏيئي پنھنجي گھر ڏنر تي گھرايو ھو، جنھن ۾ مان بہ ھوس. اتي وجہ وٺي ڪانئس پيچير ته اڄ ڪلھ سندس صحت ڪيئن ٿي رھي ته چيائين: ”بہ دفعا دل جي تڪليف ٿي ھئي ۽ پاڪستاني جيلن ۾ رھي رھي صحت ئي ڊھي پئي آھي. ھن دفع ھر موقع تي ڏنر ته سندس ھت جي ٻن آڱرين وچ ۾ اڻ-جليل سگريت رھندو ھو، جو ور ور ڪري چڻ تائين اتي خيالي سوتو پئي ڪڍيائين. وڌيڪ چيائين ”ڊاڪٽرن سگريت کان خاص منع ڪئي آھي.“ پھرين دفعي دھليءَ ۾ کيس گھڻ-چيڪو Chain smokers جي صورت ۾ ڏٺو ھوم. اياز جي اڇا شڪتيءَ تي عجب لڳر ۽ کيس دل ئي دل ۾ داد ڏنر.

اياز کي اڃا بہ قريب آئل جي ڪوشش ۾ کيس، پيڻ زرنيہ، ارچن شاد، موھنيءَ، ناڪر ڇاولا ۽ ڀارو ڇاولا (اياز جا ميزبان ۽ منھنجا دوست) کي پنھنجي گھر رات جي مانيءَ تي گھرايم، جتي خوب دل کولي ڳالھيون ڪيون ۽ گڏجي فوٽا ڪڍياسين. سڄ ته دل کي سڪون اچي ويو. سنڌ ۾ جنھن کي دوست بڻائڻ جو سڀنو ھو، سو آخر ڀارت ۾ ساڪار ٿيو. گفتگو جي دؤران مون کان سوال پيچيائين ته ”تون رٽائر ڪرڻ کان پوءِ نوڪري ڇو ٿو ڪرين. پورٽ جي خيال کان ٿو نوڪري ڪرين يا ائين ئي؟“ پنھنجي باري ۾ چيائين ته مان باقائدي رٽائر ڪيو آھي ۽ زندگيءَ جو سمورو وقت شاعريءَ کي ڏنو اٿم. تو بہ ائين جو نہ ٿو ڪرين؟ مون کيس جواب ڏنو ته ”سڄ ته رپئي جي ايتري پروا نہ آھي. پر نوڪريءَ ڪرڻ سان بدن چست ۽ تندرست ٿو رھي.“ پوءِ کلي چيائين ته ”تنھنجي صحت ڏسي مان سمجھان ٿو ته سؤ سال پڪ پورا ڪندين.“ اھا دعا ڪري آخر جدا ٿيو.

قدير زماني ۾ اؤرنگزيب جي ڌيءَ زيب النساء، جا ھڪ اوج ڪوٽيءَ جي شاعرہ ھئي، چوندي ھئي ”منھنجي شخصيت منھنجن شعرن ۾ مخفي آھي.“ اھڙيءَ طرح ھر شاعر کي سندس شاعريءَ مان ئي سڃاڻي سگھجي ٿو. اياز صاحب جي شخصيت بہ سندس شعرن مان لياڪا پائي رھي آھي. اياز ذاتي طور ھڪ رومانوي شاعري آھي. ھو سونھن جو مشتاق، ھو زندگيءَ کي پيار ڪري ٿو ۽ چوي ٿو:

هي سندر سنسار، ڪيئن ڇڏيندس جوڳيا،
مان جو سرجهڻهار، ان بن مان ڪاڏي وڃان.

○

مان جنهن سندر نار جو، عاشقرو آهيان،
ان کي ڪيئن پايان، مايا پنهنجي هنج ۾.

○

سامي جا شمشان ۾، سڙي ٿي ديهي،
توڪي ان جيهي، مور نه ملندي جندڙي.

○

نارائن شيار کي مخاطب ٿي چوي تو؛

آيا سڀڪجهه سانورا، آڏورو آهي،
دل ته نه ٿي چاهي، ائين لڏجي لوءِ مان.

○

پانهون گلن تاريون، ڳچيءَ ۾ پائي،
چاتيءَ سان لائي، مون ۾ چپيا سپرين

○

جرڪي منهنجي چپ سان، تنهنجي چپ ملي،
پيئون ڄڻ ته کلي، چيون هڪ ٻئي هنج ۾.

○

سنڌوءَ ۾ اشنان،
ناريءَ آرهه سڙ ۾،
چوڏهين چندرما.

○

تو جي ڪر موڙيا،
آرهه اڏيڙي ڪنجرو،
ٽاڪا سڀ ٽوڙيا.

○

ڪارون منجهه ڪجل،
چپ ڪچيون ڪچنار جون،
مڪڙيون ماڪ-پنل.

○

چنڊ چنڊ چيهي کي،
مٽيءَ-هاڻا پيرڙا،
نانگر تي نه رکي.

پر تري هري، ڀارت جي ڪلاسيڪل شاعر جي بقول، شيخ اياز به ٻن حقيقتن کان متاثر آهي. هڪ قدرت جي سونهن ۽ ٻي انساني سرير جي سونهن. اياز اول ۽ آخر ۾ هڪ انسان آهي. هو وطن دوست به آهي. سنڌڙيءَ سان جندڙي جڙيل اٿس. هن جو مذهب آهي ”ماڻهيو“ هن ۾ نه هندڪي نه مسلمانڪي آهي. سچل سرمست وانگر ”هندو“ مومن ناهيان مان جوئي آهيان سوئي آهيان.“ هو هڪ عالمگير انسان آهي. ذات پات ۽ نيات کان مٿي، جنهن کي ساري خدا جي مخلوق لاءِ محبت آهي. هو هر عالمگير شاعر ۾ پنهنجي صورت ٿو پسي. هڪ ڪتاب ۾ لکيو اٿس،

”مون کي گهوري رهيو آهيان ڪاليداس، وديا پتي، پر تري هريءَ جون اکيون، پٺو پٺو اکيون جن ۾ گنجار آهي، ڪنول ڪنول لاءِ پياس آهي. مون کي گهوري رهيو آهيان جائسي ۽ خان خانا جون اکيون، ميگه ملهار اکيون، جن مان انسان دوستي ۽ رواداري برسي رهي آهي. مون کي گهوري رهيو آهيان سورڌاس جون اکيون، جن ۾ جڳ جڳ جي جوت پري رهي آهي، ميران جون هيٺيون وهيٺيون سونهيون آسونهيون اکيون، ڪبير، پٿاڻي، نانڪ ۽ تشڪور جون اکيون، جن ۾ حقيقت جا سدا گلاب، جن ۾ هم اوست جو هڪاءُ آهي. سرم ۽ سرمست جون اکيون، لا اله جهڙيون پر جلال، باوقار اکيون. ها، آهي اکيون مون کي گهوري رهيو آهيان ۽ پڇي رهيو آهيان ”ڇا تون اسان کان اکيون موڙي ويندين. ڇا هن ڌرتيءَ جي آرتيءَ ۾ تون پنهنجا ٻه ڏيئا نه جلائيندين؟“ ۽ اڄ عظيم شاعر شيخ اياز انهن عظيم ۽ عالمگير انسانن ۽ شاعرن جي نقش قدر تي هلي رهيو آهي. انسان سان دوستي ۽ وطن دوستي ۽ خدا جي بندن لاءِ اٽاه عشق سندس هر شعر مان جهاتيون پائي رهيا آهن. اياز جي وطن دوستي ۽ سنڌڙيءَ لاءِ پيار ۽ صدق ڪوٽان ڪوٽ سندس شعرن ۾ ڀريل آهي. هن جو هڪ گيت جو ديسان ديس مشهور آهي سو آهي؛

”سنڌڙي کي سر ڪير نه ڏيندو- سهندو ڪير ميار اويار.“
سنڌڙيءَ لاءِ کيس ڪيڏي نه اڪير آهي، ان جو هيٺ هڪ مثال ٿو ڏجي.

توڪي ڪهڙي ڪل، جيءَ نه آجي جهل.
مونڪان سنڌ نه وسري.

تون ڇا ڄاڻي اوڀرا، توڪي ڪهڙي ڪل.
مونڪان سنڌ نه وسري.

ڪارونجهر جون ڪامڻيون، ڳاڳين ڳاڙها ڳل.
مونڪان سنڌ نه وسري.

باڪون باڪون سونهن جون، راتيون روپ- رڻل.
مونڪان سنڌ نه وسري.

اڏرن ٿا جنهن جوءَ تي، پاريهه جا پل،
 مونڪان سنڌ نه وسري،
 ڪونجون ڪڻڪن روه ۾، تارن هيٺان تل،
 مونڪان سنڌ نه وسري.

سنڌ ۾ حاڪمن جا ظلم ڏسي، ڪوڙ جو بول بالا ڏسي از خود سندس اندر
 مان هي لفظ نڪري ٿا وڃن؛

ڪيڏي کان کان ڪوڙ جي، ساڌي ڇپ سڄن،
 ڏهڪايو آ ڏيهه ڪي، ڏاڍو ميل ڏچن،
 ڍو تي ڪاڌو ڍونڍ ڪي، ٻيهه ٻائي ٻچن،
 اورانگهه اوڙاهه ڪي، نامي ڪم ڪچن،
 ڪي سوڻهان سر جا، واهه وچ اچن،
 او شل جرڪي جندڙي

○

ڪيئن ڪو ڪوڪاري، مڙني ماڻ آجي وئي،
 آهي ڏوڙ ڌمال تي، هر ڪنهن اوتاري،
 مڙني ماڻ آجي وئي،
 هيل ته سائو پڻ پي، ڪو نه ڇڏيو ٻاري،
 مڙني ماڻ آجي وئي،
 آهي ڪو ڪوهيار، جو ڏونگر ڪي ڌاري،
 مڙني ماڻ آجي وئي،
 ڊهڻ جيئن ڌڌڪي پيو، ڪير گهري گاري،
 مڙني ماڻ آجي وئي،
 جن ڪا ڏاڻڻ ڏيهه ڪي، پيئي ڏهڪاري،
 مڙني ماڻ آجي وئي.

آياز ڪي مظلومن لاءِ محبت، هيئن لاءِ همدردي آهي. غريبن مٿان ظلم ٿيندو
 ڏسي سندس نيٺ نير سان پرڇي ٿا اچن ۽ وڏيرن ڪي ويڻ ٿو ڏئي. پورهيت جو برو
 حال ڏسي ساڻس همدردي ٿو ڪري. چئي ٿو؛

هي به نه پورهيت جو.

هي جو ڪوٺلي ڪاڻ تي،

سج- لٽي سونو.

۽ پوءِ آسمان ڏانهن ناهاري ڪنهن آ غيبي شڪتيءَ کي پڪاري ٿو؛

آڙين جا آڌر،
اسين مسافر آج ۾،
چڙڪي چيڪ چمر.

●

آسان تو آهار،
ڏنگر ڌاري تو رکين،
آڙين جا آڌار.

آياز هڪ انقلابي شاعر آهي. هڪ نئين سنڌ بڻائڻ لاءِ آياز جي اکين ۾ سڀني
جرڪي رهيو آهي. نارائڻ شيام آياز جودل گهريو دوست هو، بلڪ ائين ڪئي چئجي
ته هو ٻئي جاڙا پائڻ هئا. شيام جڏهن هن جهان مان ڪوچ ڪري هليو ويو، آياز
کيس التجا ٿو ڪري ته،

”شيام آيا آڏي هئي، تو مان نئين سنڌ،
چا توهرڪي هند، پنهنجي ڪئي پيار مان.

○

سانورا تون سنڌ ڪي، ڪرڪائي آسيس،
جيئن نه جهڪن سيس، ڪنهنجي اڳرائيءَ اڳيان.

جڏهن شيخ آياز روس جي دؤري تي ويو هو ته اتي هن ڪيترا منظر ڏٺا، جن
کان متاثر ٿي هن ڪي گيت رچيا هئا. لينن گراڊ ۽ زار جي زماني واري جيل ۾
قاسي کاڌل قيدين جا سوٽ بوٽ ۽ پير ڪڙيون وغيره هڪ ميوزم ۾ سنڀالي رکيا
ويا آهن، اتي ماڻڪو وسڪي، جو روسي انقلاب جو هڪ عظيم شاعر هو ان جو بت
کڙو ڪيل آهي. بت هيٺان سندس نالو پڙهي آياز لکيو،

پنهنجو روسي نانءُ،
ماڻڪو وسڪي چونڪ تي،
پڙهان پيو آنءُ.

لرمنتوف روس جو رومانوي شاعر، جو شئي جو همعصر هو، مقابلي ۾ ماريو
ويو هو ان لاءِ آياز ٿو لکي،

پيارا لرمنتوف،
موت ته مون لاءِ راند هو،
هي مون ڪهڙو خوف.

پشڪن روس جو عظيم شاعر هو. پشڪن جي نالي پٺيان هڪ ميوزم آهي،
جنهن ۾ پشڪن جو خالي پيالو، جنهن ۾ هو شراب پيئندو هو رکيل آهي. جڏهن
آياز ان ميوزم ۾ ويو ته شايد ان خالي پيالي کي پنهنجن چپن سان لڳايو ٿو ڏسجي.

تڏهن ته آياڙ لکيو!

پشڪن جو پيالو.

خالي؟ جنهن جي ڳيت سان،

ايڏو اڃالو!

لورڪا اسپين جي آزاديءَ جو اپاسڪ، جو هڪ عظيم شاعر هو. سندس شاعريءَ جي موسيقي ۽ تخيل اسپين جي چپسي ڳيتن کان متاثر آهي. هو فرانڪو جي حمايتين هٿان ماريو ويو هو. ان لاءِ آياڙ ٿو لکي:

منهنجا ننڍڙا ڀاءُ!

چڪي پيو لورڪا!

مون ۾ تنهنجو گهاٽ.

شيخ آياڙ هڪ عالمگير انسان آهي. ذات پات کان مٿي هڪ آلله لوڪ آهي. هڪ پيار جي پنڌ جو پائڻيٿڙو جو زندگيءَ جي سفر ۾ سڀ کي گلي لڳائي، اڳتي قدم وڌائيندو منزل تي رسڻ ٿو چاهي. آياڙ پيار جو آننت ساگر آهي، جنهن ۾ صرف پيار جون لهرون ئي ٿيون اٿن. آياڙ پيار ۽ صلح جو ڪانڪي آهي، جنهن کي جنگ لاءِ نفرت آهي، جنهن ۾ نه وير آهي نه ورود. اهڙي عظيم انسان ۽ ممتاز شاعر لاءِ اسان سڀ پارت جا سنڌي دعا ٿا پتون ته شل آياڙ نوبٽو رهي. سندس صحت سلامت رهي ۽ جڳ جڳ جيئي، جيئن هو اڃا ٻولي کي پنهنجي رچنائن سان مالا مال ڪندو رهي ۽ اسان سندس رچنائون پڙهي خوش ٿيون ۽ مٿس فخر ڪريون.

آياڙ هڪ زنده داستان Living legend هڪ جيئرو جاڳندو عجوبو آهي. آياڙ جي ويڻ کان پوءِ به اسان جي ننڍي پيڙهي فخر سان اوچي ڳات چوندي ته اسان ڪيڏا نه خوشنصيب آهيون، جو آياڙ جهڙي شاعر اسان جي هن پوتر ڌرتيءَ تي پير کمايا هئا.

ڪو ڌوپي گهاٽ ته ڳولي آءُ

انساني روزِ اول کان هستيءَ جي گونا گون مامرن کي پروڙڻ، پرجهڻ ۽ انهن پرولين کي سلڻ جا سوين چئن ڪندو آيو آهي. سندس سر تي چپر جيئن ڇانيل نيرو آڪاس، ٻولار ۾ ترندڙ گرم ۽ اڳڪرم، وڇڙين جا وارا، آگر ۽ اوهيڙا، آرڙهه جا تپندڙ ڏينهن، سياري جون برف جهڙيون راتيون، آماس، اونداهيون، پورنماس چاندنيون، پرھ جو پڪيڙڻ جون لاتيون، سنجھاڻائي آشيائن ڏانهن پنيچن جون اڏارون، ڌرتيءَ تي اوچاين کان ڪرندڙ آبشار، نهرن ۽ ندين جا سرمدي آلاب، شام جو شفق ۾ گوھا گوھا سج جون لازون، ميلن ۾ پڪڙيل ميدانن جون وسعتون، اوچا عظيم ڀريت، اڃايل واريءَ جون پتون، زمين تي سُرندڙ جيت ۽ بانڀڙا پاڻي چُرندڙ ٻارَ، اکين کي آسيب ڏيندڙ ساوڪون، تپندڙ صحرا تي ترندڙ شام ۽ انهن جي وچ ۾ سوچون سرچيندڙ انسان، سندس هلاڪتن، دڪن دردن ۽ سڪن سَڙھائين وارو سين جو سنسار، هميشه ھن (انسان) کي حيرت جي گردابن ۾ گھمائيندو رهيو آهي. سموري ڪائنات ته ھن جي اڳيان ھڪ سوالي نشان بنجي رھي آهي، پر ھيءُ خود بہ پنھنجي لاءِ ھڪ سوال، ھڪ معمو ۽ ھڪ گجھه رھيو آهي. انھيءَ گجھه کي ڳوليندي، سج لکن پٺيان لڙي چڪو آهي، پر من جي مونجھ ۽ ڳولا جي تونس اڃا بہ تن کي تڙياڻي رھي آهي. شاعر، فلسفي، صوفي، سامي، سائنسدان، هرڪو پنھنجا پيرا ڇڏي، رمتو ٿئي ٿو ۽ ھڪ جڳ کان ٻو ٻيو جڳ، اھي پيرا ڪڻ شروع ڪري ٿو. ويچارَ صدين جو سفر ڪن ٿا، گھڙجن ٿا، سنوارجن ٿا، سينوارجن ٿا، مٽيءَ ۾ ملي مٽي ٿي وڃن ٿا، اوڙڪون وسن ٿيون ۽ ڌرتيءَ ۾ دفن ٿيل ويچارن جا بچ بھڪي ۽ ٻوڪجي پون ٿا. زندگيءَ جي اڻ پورائي ۽ محدوديت کي ھڪ لحد

تسلسل عطا ٿئي ٿو. اهو تسلسل موت جي پو کي مات ڪري زندگيءَ سان پيار
ڪرڻ جي دڳ لائي ٿو. اياڙ انهيءَ دڳ ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو؛
لوءُ نه هيئن لوبان، ٿي نه مجاور موت جو،
خوشببو آهي زندگي، اوچو جنهن اسٿان،
وچ وچ تون نادان، گهريان توکي گهڻگهرا.

زندگيءَ جا به انيڪ روپ آهن ته موت جا به. ڪا زندگي موت کان به ويل
ٿيندي آهي ته ڪو موت زندگيءَ کان به اتر. نه موت بذات خود خراب ۽ ڏڪار
لائق آهي ۽ نه زندگي بذات خود عظيم ۽ پيار لائق. ڇا سقراط، برونو، جون آف
آرڪ، منصور، سرمد، مخدوم بلاول ۽ عنايت شهيد جو موت ڏڪار لائق چئي
سگهجي ٿو؟ ڇا چنگيز، هلاڪو، غزنوي، حجاج، اورنگزيب، مرزا باقي بيگ ۽
نائون مل جي زندگيءَ کي پيار لائق سڏي سگهجي ٿو؟ اهو موت جيڪو معنيٰ رکي
ٿو ۽ صدين کي ڌوڏي ٿو، سو ڪن ۽ ڪين جهڙي جيون کان گهڻو اوچو ۽ چشمن
چاهڻ لائق آهي. اها زندگي جيڪا آدرشي ٿئي ٿي ۽ جنهن سان سنسار ۾ سَرهائي
جا امڪان روشن رهن ٿا، سا سڦل ۽ عظيم ٿئي ٿي.

اياڙ نوان سلوڪ لکندي ساميءَ کي مخاطب ٿي چوي ٿو؛
سامي هيءُ اصول رک، ”مرڻو ڪڏهن ناه.“
انهيءَ سان نباه، مرڻ کي معنيٰ ڏئي.

سؤ پيريءَ جيئن سرڪندو، ساميءَ جيءَ نه تون،
ائين گهار گهڙيون، پوپت جيئن پرواز ۾.

اياڙ پنهنجي ڪتاب ”ٽڪرا ٿل صليب جا“ ۾ منصور جي هن انتهائي با معنيٰ
جملي کي ورجائي ٿو.

منصور شبليءَ کي چيو، ”جي منهنجي هر زخم کي مرڪندو ڏسين ته منهنجو
موت سڃايو سمجهجان.“

انسان جو اهو آدرش ٿي کيس روميءَ جو مردِ ڪامل، لطيف جو آريائي ۽
نتشي جو فوق البشر بنيائي ٿو. اهوئي انسان، انسانيت جو ساکي ۽ امن جو راکو
بنجي، ڌرتيءَ تان ڏک مٽائي ٿو. اهوئي انسان اندر اجرا ڪري، وقت تي پنهنجي
مهر هڻي وڃي ٿو. اياڙ انهيءَ انسان لاءِ هڪ نظم ۾ لکي ٿو؛

ڪي ماڻهو تاريخ ٿين ٿا
گهليل ڌرتيءَ جي سيني جي
اهڙي گهري چيخ ٿين ٿا
جا هر ڪنهن کي جاڳائي ٿي
جا دنيا کي بدلائي ٿي.

دنيا، جيڪا انيائن جي عذابن ۾ ڪنجهي رهي آهي، جنهن ۾ بارود جي ٻوءِ،

سَرمهائين جو سَهاڪَ لَئي رهي آهي. جنهن ۾ ڏنَ جي پُوجا ماڻهن کي حرص، هوس ۽ لوپ جو پيچ لنگاڻو بنائي رهي آهي. جنهن ۾ ڏاڍ ۽ ڏمڪاءُ جو راکاس، هيٺن جو ماس پتي رهيو آهي. جنهن ۾ جابر قوتون، مظلومن جو جيئن جنجال ڪري رهيون آهن. جنهن ۾ سُرَت ۽ ساڃاهه تي هٿ هوڏ ۽ جهالت جون ترارون ۽ سنگينون آيون آهن. جنهن ۾ وحشتن جا چيتا چنگهاڙي رهيا آهن. انهيءَ دنيا کي جنت نظير بنائي سگهجي ٿو، پر اياز چواڻي:

ڪو ڌوبي گهاٽ ته ڳولي آءُ

ٿئي اوجر هن من سيري جي.

اِهو ڌوبي گهاٽ سياسي جبر، نوڪر شاهي جي سخت گيري ۽ دڙڪو دهمان مهيا نٿو ڪري سگهي. فقط پيار جي پرورش، ساڃاهه جو صحيفو، سهڻ جو جذبو، نيڪيءَ جي ڳولا، حق جو هوڪو، ڪروڙ جو قتلام، انسان جو احترام، آزاديءَ جو ايمان ۽ ”جيئو ۽ جيئڻ ڏيو“ جو اعلان ئي اندر جي اوجر ڪري سگهي ٿو. انسان شعور جي اهڙي ڍنگائڻي تربيت ٿي، انسان جي آئندي کي ڏکڻ کان آڇو ڪري سگهي ٿي. اِهو اندر جو انقلاب ئي اصل ڌريمو آهي، فردن ۽ قومن جي اندر ان وحشتن جي پاڙن پٽڻ جو. اياز انهيءَ انقلاب جي وضاحت ڪندي لکي ٿو، ”جڏهن ٺڳور جي شاعريءَ جي ڳالهه لکتي ته مون سراج کي چيو ”ٺڳور کي نه پتو ٿو جي ڇوڻي تي رکي سگهجي ٿو، ۽ نه مارڪسي جدليات يا فرائڊ جي نظريه جي روشنيءَ ۾ انهن ڳالهين جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هن جي شاعريءَ کي آتساهيو هو. ٺڳور انقلابي ته هو، پر هن قلب ۽ نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نه تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ جو. طبقاتي جدوجهد سان هن جو نراجواڊي سمجهوتو به نه هو. مون کي فخر آهي ته مون وٽ انقلاب جو پريور نظريو آهي ۽ فقط جوش مليح آبادي ۽ احمد فراز وانگر انقلاب جو کوکلو نعرو نه آهي. ائين آهي ته مون لاءِ طبقاتي جدوجهد به ثانوي حيثيت رکي ٿي، قلب و نظر جي انقلاب کي اولين حيثيت آهي ۽ مان اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته برصغير ۾ قلب و نظر جي انقلاب جو اهڙو پريور تصور، ايتري جرئت منڊيءَ سان اهڙي واڻڪي ٻوليءَ ۾ ٻڌي ڪنهن به شاعر اڄ تائين نه ڏنو آهي.“

(ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون صفحہ ۴۶)

اِهو قلب ۽ نظر جو انقلاب، اياز جي شاعريءَ جو اهو جوهر آهي، جنهن ۾ جهان نو جي تخليق جي سگهه آهي. اياز، لطيف جي توسيع ۽ هن دؤر جو روح آهي. سندس شاعريءَ جي تاجي پيئي ۾ مشرق ۽ مغرب جي انسان دوستيءَ جا سڀ ئي رنگ سمايل آهن. سنڌ جي لوڪ شاعري ۽ سنڌي ثقافت کان وٺي عالمگير تحريڪن سندس شاعريءَ کي آتساهه بخشيو آهي. هن هندي ڪلاسيڪي شاعري کان وٺي جديد لاطيني ۽ آفريقي ادب جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو آهي. عالمي سياسي صورتحال به هن تجزياتي انداز ۾ پرکيو آهي. آزاد خيالي، انسان دوستي، امن، آزادي، سک ۽

سَرمائي، برادري ۽ رواداري هن جي شاعريءَ جا موضوع رهيا آهن. هن انقلاب
چاهيو آهي. هو ڏاڍ سان هڪ جرڻمند سپاهي جيان وڙهيو آهي.

منهنجي لکت ائين جيئن، ڪر ڪيت پر ڪان.

ڪيڏا شڪتي وان، جذبا منهنجي جيءَ جا.

هن ايوبي آمريت کي للڪاريندي ”منهنجو اگهه پڇي ٿو آءُ!“ لکي نئين تهئيءَ
پر آمرن سان اٽڪڻ جو حوصلو ڄاڳايو. آمريت هڪ فرد جي هجي يا پارٽيءَ جي،
اياز انهيءَ کي انساني ضمير جو قاتل تصور ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته آمريت انساني
آزادين لاءِ زهر آهي. انهيءَ کي انساني ضمير جو قاتل تصور ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته
آمريت انساني آزادين لاءِ زهر آهي. انهيءَ سلسلي ۾ اياز عالمي سطح تي نظرين جي
تقدس خلاف چٽيءَ طرح پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. روس ۾ اسٽالن جي
آرم زورين ۽ پارٽي ڊڪٽيٽرشپ متعلق اياز جن خيالن جو اظهار ڪئين سال اڳ
ڪيو هو، سي اڄ گورباچوف جي پيريسٽرائيڪا ۽ گلاستونوسٽ جي ذريعي اوڀر
يورپ ۽ روس ۾ طوفان برڇا ڪري رهيون آهن. ائين لڳي ٿو ته گورباچوف ۾ اياز
ٻولي رهيو آهي. اڄ سماجवाद تحريڪ نئون موڙ وٺي، انسان دوستيءَ کي وڌيڪ
ويجهي ٿي رهي آهي. آزاد خيالي ۽ معقوليت پسنديءَ جي هوا جيئن لاءِ جيئن
جهڙيون حالتون پيدا ڪري رهي آهي. روسو چيو هو ته ”انسان آزاد ڄائو آهي ۽
آزاد رهڻ گهرجي.“ والٽير چيو ته: ”آءُ توهان جي انهيءَ حق لاءِ وڙهندو رهندس ته
توهان مون سان اختلاف راءِ رکي سگهو.“ اياز انهن حقن جي سلامتيءَ لاءِ لکيو به
آهي ته لوڙيو به.

هن جا گيت ته سڀنا آهن

پر هي سڀنا سڄا آهن

آزاديءَ جي وک وک ٿي

هن جا پيرا چٽا آهن.

جي ڪوٽا تنهنجي ڪاڄ اچي

مان تولد ٿي پهر ڳائيندس

تون چاهين ٿو بهار پڇان

مان پنهنجا هيشا هڏ اڃان

مان توسان ساٿ نڀائيندس

۽ چيري سان چرائن ڪي

مان ڳڻتيءَ ڳاريل ڳائڻ کي

اڳ کان پي اوج بڻائيندس.

اياز پيار جو پيامي آهي. پيار، جيڪو نفرتن جي ڪاهين کي ٽٽي ٿو. پيار
جيڪو ڪائنات جي سونهن آهي. پيار جنهن ۾ پنهنجائپ جو رس آهي. پيار جيڪو

صدين جي چڪندڙ زخمن جو مرهر آهي. پيار جيڪو مصيبت جي ماريلن جو آخري
 آجهو ۽ پرجهلو آهي. پيار جيڪو ڌرتيءَ تي امن ۽ انساني برابريءَ جو ساڪي آهي.
 پيار جيڪو بارود جي باهه تي ٿڌو ڇنڊو آهي. پيار، جيڪو انسانن درميان ميلاب
 جي پل آهي. هڪ انسان دوست تخليقڪار جيان اياز به انسانن جي درميان پيار
 جي پل ٻڌڻ جو جتن ڪيو آهي ته جيئن هيءَ سنسار سرهاين جي سڀج ٻنجي پوي

اڃا به ڪوري ڪتي

منهنجي من ۾

پریت جا ڏاڳا ڪتي!

آءُ ڪير ته نه آهيان پر مون

سوچ ته ساڳي آهي

من ويراڳي آهي-

جنم مرڻ جي وچ ۾ زندگي

ڪري نانگ جيئن لهر-

پریت مٿان سو پهرا،

هن نفرت ۽ خون جي دنيا

۾ جي ڏاڳا

ٻڌڻ راڳي ٻڄي سگهندا

ها، ها اهڙا

پریت جا ڏاڳا ڪتي!

اڃا به ڪوري ڪتي

منهنجي من ۾

چوري چوري ڪتي.

پيار هن ڌڙڪندڙ دلين جو به ٿي سگهي ٿو، ته پيار ڪروڙها انسانن جو به
 ٿي سگهي ٿو. دنيا جو هر ڏکي انسان اسان جو ڀاءُ آهي. ڌرتيءَ جي هر ڏکي ڀيڻ
 اسان جي ڀيڻ آهي. ڌرتيءَ جو هر ڏک اسان جو پنهنجو ڏک آهي. جڏهن انسان ۾
 قلب ۽ نظر جي ايڏي وسعت پيدا ٿيو پوي ته پوءِ هن جي من ڀيڻ ۾ ساري جڳ جي
 ڀيڻ سمانجيو وڃي ۽ هن جي سوچ جا ماڻ ۽ ماڻا به بدلجي وڃن.

پنهنجي ناهي پرائي آهي

پوءِ به ته ڪنهن جي ڄاڻي آهي!

هيءَ جا تنهنجي ڌيءَ نه آهي

هيءَ جا تنهنجي ماءُ نه آهي

ڪنهن جي ڌيءَ ته آهي

ڪنهن جي ماءُ ته آهي!

ان ۾ ڪاڏي ممتا آهي

تنهنجي ماءُ جيان،
 ان ۾ ڪاٺي مڃتا آهي
 تنهنجي ڌيءُ جيان،
 آڏوڀاءُ ڪرين ٿل ان جو
 پنهنجي ماءُ ڏسي
 ان جي سر تي هٿ ڌرين ٿل
 پنهنجي ڌيءُ ڏسي.

هيءُ احساس فقط قلب ۽ نظر جي انقلاب سان ئي پيدا ٿي سگهي ٿو. اهو
 قلب ۽ نظر جو انقلاب فقط تڏهن ممڪن آهي، جڏهن انسان لوڀ کان پري هٽي،
 نظرين جي تنگ دائرن کان مٿي ٿي، انسان پنهنجي سوچڻ لڳي. انسان صدين کان
 مذهبن ۽ نظرين جي تقدس جو غلام رهيو آهي. نظرين جو خالق خود نظرين جو
 نوڪريءَ محتاج ٿي ويو آهي. هن وساري ڇڏيو آهي ته نظريا ماڻهن لاءِ هوندا آهن،
 نه ڪي ماڻهو نظرين لاءِ. اهوئي ڪارڻ آهي جو هر سچ چونڊڻ کي ”نظريي جو
 منڪر“ چئي سوريءَ تي ڇاڙهيو ويو آهي. قيد ڪڙن ۾ قابو رکيو ويو آهي يا
 جلاوطن ڪيو ويو آهي. وقت جي نابينا حاڪمن، شريعت جي صاحبن ۽ نظرين جي
 انڌن معتقدن پنهنجي سوڀ انهيءَ ۾ سمجهي آهي ته نظريات تي موجوده حالت
 Statusquo کي برقرار رکڻ لاءِ پنهنجي ترڪش جا سڀئي تيرا استعمال ڪن. پر،

سچ آخر سچ آهي؟
 ڪوڙ آخر ڪوڙ آهي!
 ڪيستائين ڪونه مڃندو
 سچ ۾ جو مڃ آهي؟

اياز کي سڌ آهي ته انهن نظرين جي وڃڻ تي ڪروڙها انسانن جو لهو اڄ به
 لڳل آهي. نياز فتحپوري پنهنجي ڪتاب ”من و يزدان“ جو انتساب ئي انهن
 ڪروڙها انسانن جي نالي ڪيو هو، جن کي مذهب جي مقدس نالي تي ذبح ڪيو
 ويو آهي. مذهب ۽ نظرين جي تنگ نظري انسان کي انسان بنجڻ کان روڪي رکيو
 آهي.

نظريا جن کي نظر ڪاٺي نه آهي
 جي نپٽ نابين آهن،
 توکان تنهنجو خون چاهن
 ۽ ڏٺين تون؟
 سرخرو پنهنجي چريائي تي ٿين تون!
 او مڃئون!
 تنهنجي ليليٰ قهر آهي!

قحب آهي!

قحب آهي!

انهن تنگ نظرين کان چوٽڪارو ئي انسان کي ٻين انسانن سان رواداري واري ماحول ۾ جيئو ۽ جيئڻ ڏيو جي واٽ ڏيکاري ٿو. اياز جي دامن فڪر ۾ ڪائنات جيڏي وسعت آهي. سندس فڪر تي لطيف سائين جي ”عالم سڀ آباد ڪرين“ واري سنڌ کان وٺي بيوس جي هن نظر جو ڳوڙهو اثر آهي:

ڪَر دنيا ۾ دل وڏيري، ٿون پي ره مان پي رهان،

اَن مَن ورتي ۽ ۾ ڦيري، ٿون پي ره مان پي رهان.

اياز بذات خود هڪ پيرو ڪچهري دوران انهيءَ خيال جو اظهار ڪيو ته بيوس جي انهيءَ نظر هن جي قلب ۽ نظر تي گهرو اثر ڇڏيو آهي. جتي هو پنهنجي وطن جي ڏکڻ دَرَدَن لاءِ ڪڙهي ٿو، اتي سموري انسان ذات لاءِ به لڳي ٿو؛ جنهن تي به ٿيو - جنهن وقت ٿيو،

جنهن جاءِ ٿيو

سو مون تي ظلم ٿيو آهي.

ڪا پانهن وڍي

مون دانهن ڪئي

جو ڪانهن ڪيو

سو منهنجي ڪنڌيءَ جو آهي.

انهيءَ ”جيئو ۽ جيئڻ ڏيڻ“ واري فلسفہ حيات، اياز کي اير. اين. راءِ جي نئون ماڻهپو (New Humanism) جي قريب ڪري ڇڏيو آهي ۽ هيءَ وطن دوست سماجواڊي انسان پرست ٿي پيو آهي. تصوف جي رواداري، هيڪڙائي يعني وحدت الوجوديت، هن جي انسان دوستي واري فڪر کي انقلابي رخ ڏيئي ڇڏيو آهي. هن جي وحدت الوجوديت، پنهنجي وطن سنڌ سان ۽ سنڌ جي وحدت الوجوديت پوري عالمگير برادريءَ سان واڳيل آهي. جڏهن هو پنهنجي ديس لاءِ چوي ٿو ته:

سنڌيءَ کان سوا منهنجي

شاعري اجائي آ،

ڪائنات جي خوشبو

سنڌ ۾ سمائي آ.

ته هو سنڌ کي ڪائنات ۾ تبديل ڪري ڇڏي ٿو، جيئن منصور انالحق چئي

پوري ڪائنات کي پاڻ ۾ سمائي ڇڏيو هو.

ٿون ئي تون آهين

منهنجي پون آهين،

او آيل او سنڌڙي.

سنڌ اياز جي حوالي سان قلب ۽ نظر جي انقلاب جو اعلان آهي. سنڌ

ساجاه، رواداري، انسان دوستي ۽ امن عالمگير جي پيغمبر آهي. سنڌ ”جيئو ۽ جيئڻ ڏيو“ جو تاريخي سنيهو آهي. سنڌ جي انهيءَ ثقافت سرمايه حيات کي تاريخ ۾ تاراج ڪرڻ جون ڪئين ڪوششون ڪيون ويون آهن، پر سنڌ جو پيغام لطيف کان وٺي اياز تائين زنده رهيو آهي ۽ نيٺ سويارو ٿيندو. اياز پنهنجي شاعريءَ ۾ جيڪو پيغام ڏنو آهي، سو تصوف جو جديد ۽ انقلابي پهلو آهي. هن هڪ انٽرويو ۾ تصوف تي ڳالهائيندي چيو،

”تصوف تعصّف جو رد آهي. رواداري جو حامي آهي. انسانذات ۾ برابريءَ ۽ محبت جو حامي آهي. تصوف خود شناسيءَ کي خداشناسي سمجهيو ۽ انساني وقار کي سربلند رکيو. مون ڪٿي پڙهيو هو ته اورنگزيب ڪنهن صوفي درويش کي قاصد ذريعي خط موڪليو هو ته اهو درويش هن سان درٻار ۾ ملي. ان درويش خط جي جواب ۾ هڪ شعر ڪاغذ تي لکي، ڪاغذ پنهنجي جٽيءَ جي پادر ۾ وجهي قاصد کي ڏنو هو ۽ درٻار ۾ وڃڻ کان انڪار ڪيو هئائين. اهو شعر هي هو،

دنيا اڪر دهند نه خيزم زجائي خویش

من بسته ام حنائی، توکل به پائی خویش

(پوري دنيا اڪر ڏين تڏهن به مان پنهنجي جاءِ تان نه آٿان. مون توڪل جي ميندي پنهنجي پيرن تي لائي ڇڏي آهي.)

جيتوڻيڪ سنڌ جو عام ماڻهو، ننڍي هوندي کان تصوف جي هوا ۾ ساه کڻندو رهيو آهي، دور جديد بردانشورن ۾ تصوف جو هڪ فلسف حيات جي حيثيت ۾ مقبول ٿيڻ ڪجهه مشڪل آهي. بهتر ائين ٿيندو ته جديد دور جي ڪنهن اهڙي فلسفي کي اپنايو وڃي، جنهن ۾ انسانيت سان محبت ۽ رواداري ايتري ئي آهي، جيتري تصوف ۾.

(خط انٽرويو تقريرون صفحہ ۹۷-۱۹۶)

اياز جنهن فلسفي کي اپنائڻ جو ڏس ڏنو آهي سو سندس شاعريءَ ۾ موجود

آهي،

وچين ڇو وٽڪار، هٿ نه ڳلهين هوت کي،

لڪو ڪين لطيف چئي، ٻاروڇو ٻي پار،

نائئي نينڻ ٻنهار، تو ۾ ديرو دوست جو.

(شاه)

شيخ اياز جي آجياڻي ۾

دُٻئي، ۲ آڪٽوبر، ۱۹۸۹ع

دوستو،

اديب، شاعر ۽ فنڪار قوم جو املهه سرمايو ٿيندا آهن، پوءِ به افسوس آهي ته جڏهن ڪنهن قوم يا ديس جي تاريخ لکي ويندي آهي، تڏهن ان ۾ حاڪمن ۽ فتح ڪندڙن جي بهادريءَ جا قصا ته لکيا ويندا آهن، پر منجهس ڪن ايڪٽر ٻيڪٽر فيلسوفن، فنڪارن، سامهڪارن ۽ شاعرن جا نالا ڏنا ويندا آهن. آهي، جيڪي قوم جي قسمت بدلائيندا آهن ۽ جن تي پيڙهي به پيڙهيءَ فخر ڪيو ويندو آهي، جن جو فن ۽ فڪر، سٺل قوم جو شعور بڻبو آهي ۽ ان همت ۽ حوصلي جو سرچشمو ٿيندو آهي. سي پنهنجا ڏينهن سقراط جيان زهر جو پيالو پيئندا ڪٽيندا آهن ۽ راتيون ڪال ڪولڙين جي اونداهين ۾ صبح جا سڀنا کڻي جاڳندا آهن.

اسانجو شاعر شيخ اياز اهڙو شخص آهي، جنهن کي ڀلي حڪمرانن جي حڪم تي لڪندڙ تاريخ نويس، ڪوڙ جو لڳائي ميساري ڇڏين، پر جنهن کي فن ۽ فڪر، ضمير ۽ ذهن، خيال ۽ خواب جا پرستار ڪڏهن به وساري ڪين سگهندا، سندس شعر جو هر بند، سنڌ لاءِ سٺ ڏيندو آهي. دنيا جي ادب ۾ شايد ئي ڪو مثال هجي جو هڪ ننڍي ملڪ جي ڪنڊ ۾ ٻڌا ٿيندڙ هڪ شاعر پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي روح جي صدا ۽ ضمير جو آواز اهڙيءَ بي باڪيءَ ۽ بي پرواهيءَ سان کونجايو هجي، ۽ پنهنجي ديس پايڻ جي دڪ سَورَ، مايوسيءَ ۽ موڳائيءَ، خوشيءَ ۽ غم ۾ ايترو شري ٿيو هجي، پنهنجيءَ پونءَ جي ذري ذري سان ايتري بي انتها محبت ڪندو هجي جو هو ڌرتي جي سڃاڻپ ۽ ڌرتي سندس سڃاڻپ ٿي پئي هجي.

اياز زندگيءَ جي انهن گهڙين ۾ به لکيو، جڏهن هن قيد جي پيڙا سڻي. ۽ ان ويل به لکيو، جڏهن سندس ڇپن تي مهر لڳائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. هن ان ڏينهن به لکيو، جڏهن سنڌ جو عوام سندس آواز سان هڪ آواز هو ۽ ان رات به لکيو جڏهن ڪوڙ ۽ ڪڇ جا طرفدار سندس سر وٺڻ جي سوداءَ ۾ گرفتار هئا. زندگيءَ جو نهايت ٿورو عرصو هو خاموش رهيو آهي. پوءِ به جڏهن هن لکڻ شروع ڪيو آهي تڏهن فقط لکيو، لکيو ۽ لکيو آهي.

اسانجي سامهون رکيل سندس، هي ذخيرو ڊزن شاعرن جي پوري زندگيءَ جي ڪاوش ٿي سگهي ٿي، پر اياز ته سمجهي ٿو ته هن کي اڃا لکڻو آهي!

آرهڙ جو آڪاس پري ٿو،

ڪانگ لنوي ٿو ڪنڊيءَ تي.

نيٺ ته ڌرتي ويس وسڻ جا پائيندي.

لوسڻ جيئن نهر نيندي.

لوءِ لڳي ٿي،

آءُ لکان ٿو

لڪندي لڪندي سج لهي ٿو.

جڳ ڇرهي ٿو جنڊيءَ تي.

رات اچي ٿي.

گهر گهر ڏيڻا تمڪن ٿا،

ننڍ اچي ٿي.

آءُ لکان ٿو.

شاهه عبداللطيف بعد اياز ٿي شاعر آهي، جنهن واهڻ ۽ وسڻيءَ، هوا ۽ لهر. گهٽ ۽ طوفان، صبح ۽ شام، پرهم ڦٽي ۽ رات، گل ۽ خوشبوءِ، رنگ ۽ سرهاڻ جي منظرن ۽ روڏن ۽ رهاڻ، پيار ۽ نفرت، ديس پرير، امن ۽ پائيڇاري جي ايترين ته اڪيچار معنائن تشبيهن ۽ استعارن سان اوياريو آهي. ٻوليءَ کي مالا مال ڪيو آهي. ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. سندس شعر جي رواني آروڪ ۽ آجهل آهي ۽ ان مان لفظ ائين نڪرندا آهن، جيئن اوڙڪ برسات ۾ بوندون - تڏيون سانتيڪيون. پوءِ، سُڪل ڪيٽ کي هريو ڀريو ڪندڙ ريج ڏيندڙ. شاهه جي وائي ۽ بيت نئين رنگ ۾ پيش ڪري هن سنڌ ۽ سنڌين جي سوچ ۽ سرت کي سجاڳ ڪيو آهي.

ان جو مطلب اهو نه آهي ته اياز فقط پنهنجيءَ پونءِ جوئي شاعر آهي. هن جي سوچ جون سرحدون، مڪان ۽ زمان کان گهڻو مٿي آهن. جيئن هو شاهه، سچل، سامي، روجل، بيدل ۽ بيڪس جو ذڪر ڪري ٿو. اتي عمر خيام، ناظم حڪمت، وارث شاهه، غالب، بلهي شاهه، مير، فيض، رومي، ڪاليداس، تلسي داس، ڪبير، وديايتي، ميران، تشڪور، آمرتا پريتر، سارتر، ڪامو، لينن، مائو، پشڪن، اولگال، برگال، مائڪووسڪي، دوستووسڪي، ٽالسٽاءِ، لينن، ڪئساڻي موڊو ۽ ازرا پاڻوند

جا به نالا وٺي ٿو. تانتيا ٽوٺي، ڀڳت سنگهه، راج گرو، هيمنون ڪلاشي، هن کي
 ايترا ئي پيارا آهن. جيترا مها مايا، سر سوتي، کوبڻي، راڌا، اروشي، ۽ شڪنتلا جا
 ڪردار. هن جي لفظن جي گنج ۾ جتي ٿر جي ٻوٽن بٽ ۽ بياڀان، ڏورن ۽ واهن،
 ڪاڇي، ڇاڇري، ڀٽ، ڪونج، روجهه، ڪانگ، ڪويل، مارن، سانگين، جهانگين،
 ريٻاڙين، هارين، ڪولھين ۽ ڪولھين جو ذڪر آهي ٿو. اتي گانءِ ۽ گوڏول، رجني
 ۽ پورنما، ڪيلاش ۽ هيمنت جي چنڊ، امرت، بنسي، نٿراج، ٿانڊو، ورمالها ۽
 ڪنٺ جهڙا لفظ به اچن ٿا. ان ڪري ته مون چيو ته اياز جي شعر ۾ عالمگيريت
 ايتري ئي ڀرپور آهي، جيتري سنڌ ۽ سنڌ جي پوءِ لاءِ محبت.

اياز پنهنجي شعر ۾ هميشه سچ ۽ انقلاب جو اڏول طرفدار رهيو آهي ۽ سچ
 هرڪو دؤر هضم ڪري نه سگهندو آهي. سندس ڪتابن تي بندش بعد به هن جو
 لکڻ جاري رهڻ، ان جو ثبوت آهي ته سچ ۽ انقلاب جو آواز ڪڏهن دٻجي ڪين
 سگهندو.

او باغي!

او راج درومي،

ڀارت ۾ بلوي جا باني.

يا

انقلاب! انقلاب! ڳاءِ انقلاب ڳاءِ.

جيئن زمين آسمان،

جي ڪلبي پوي زبان.

ڪنڊ ڪنڊ چونڪ چونڪ،

شهر شهر، ڳوٺ، ڳوٺ،

جيئن ڏئي اٿي جواب- انقلاب!

اهڙن شعرن سان اياز جو جيڪو سفر شروع ٿيو هو، سو اڃا به آجهاڳ آهي

۽ اياز اڃا به اٿل آهي ۽ ٽڪو نه آهي. جڏهن چوي ٿو:

روڪ جي روڪي سگهين!

سڌ کي ڪي هڏ نه آهن.

جو آهي توڙي سگهين!

آءُ جو آواز آهيان.

زندگيءَ جو راز آهيان،

ٿو وڃان مان دور تائين.

موڙ جي موڙي سگهين!

وقت، جو درياھ آهي،

روز شب پاڻي رهيو آ.

پير پنهنجا ڪوڙ، جي ڪوڙي سگهين!

ڪنهن مٿان بندوق تائين، تو ميان؟

ڇا نه ڄاڻين تو ميان،

سيخ تنهنجي وس ناهي،

تاء تنهنجي وس ناهي،

واء تنهنجي وس ناهي،

سوچ جو ڦهلاءِ تنهنجي وس ناهي،

وقت، سرڪش آزل کان،

سير انهيءَ جو ڦوڙ، جي ڦوڙي سگهين،

ڇو نه سمجهين تو اياڻا،

تو پڄاڻان پيءُ، نه پاڻا،

وقت جيڪو زندگي آ،

ها اهوئي وقت تنهنجو موت آهي،

تون انهيءَ کي،

نوڪ جي نوڪي سگهين!

روڪ جي روڪي سگهين!

روڪ جي روڪي سگهين!

اياز وقت جو آواز آهي، جنهن کي ڪو زنجيرون نٿو پائي سگهي، جيڪڏهن

پاڻن جي ڪوشش ڪندو ته پاڻ رتورت ٿيندو، ڇو جو وقت جو آواز، پل لاءِ جهيڙو

ڇو نه هجي، اهو زندگيءَ جي ڌڙڪن بڻجي ٿو ۽ انسان ترقيءَ جو مضبوط اُهيڄاڻ ۽

علامت ٿئي ٿو.

ادي زرين، اڄ جڏهن اسين هتي پنهنجي محبوب ۽ ممتاز شاعر جو آجياڻو

ڪرڻ لاءِ ڪٺا ٿيا آهيون، تڏهن اوهان لاءِ به عقيدت جو اظهار ڪريون ٿا، ڇو جو

اسان کي اهو به احساس آهي ته جنهن شاعر جا قوم تي، ٻوليءَ تي، ڌرتيءَ تي ايترا

احسان آهن، تنهن جي ڀر ۾ هڪ عورت به آهي، جيڪا سدائين سندس ارڏاين،

انگلن آرن، مشغولين ۽ مصروفين جو ڪڏهن پيارو ۽ ڪڏهن اسهه بوج ڏوئيندي

رهي آهي. هن شاعر اوهان کي پيار جا پل ته ڏنا ئي آهن. پر مان وقت جي رفتار جو

پويت اوهانجي هٿن تي رنگ ڇڏي ان ويل اڏري ويو هجي، جڏهن هي شاعر ڪا

هٿڙي رچنا رچيندڙ هجي، تڏهن ائين سمجهو ته هن ان گهڙيءَ سنڌ کي اوهان جو

وڌيڪَ قرضدار بڻايو؛

جي ڪوٽا تنهنجي ڪاڄ اچي،

مان ٽولم ٻيهر ڳائيندس.

مون تڙڳي رت تـلاون ۾،

جو ڳاتو هو، ورجائيندس.

جا آڱ اجهامي وئي آهي،

جا هر ڪر ڪامي وئي آهي.
 مان تنهن ۾ دوڻهن ڏکائيندس.
 مئون واريو توتي تن، من، ڏن،
 پر مئون سان ڪراي ديس وڃن،
 تون پٽ تي موٽ نه ڪائيندين.
 تازو، اسان اياز جو هڪ ننڍو نظر پڙهيو آهي،
 ڪڏهن هوا دروازو ڪولي،
 منهنجي گهر ۾ پيهي ايندي،
 ۽ مونکي ڪُسيءَ تي ڳولي،
 مايوسيءَ سان موٽي ويندي.
 منهنجي ميز مٿان سو ڪاغذ،
 پڪڙيل هوندا، آلا نه هوندس،
 گيت اڏورا، آلا نه هوندس،
 ۽ ٻيو ڇاڇا، آلا نه هوندس.

اڄ جڏهن اسان وٽ نارائڻ شيام به نه رهيو آهي، تڏهن اياز جو اهو تصور
 اسان کي وڌيڪ جهوري ٿو.

اسين اها دعا پنهنجن ٿا ته اياز جي ڳاڙهن پيرن جي رت، سدا هلي ۽ سنڌ
 سندس قرضدار ٿيندي رهي ۽ اسانجون پيڙهيون اهو قرض چڪائينديون رهن. ۽ اياز
 جو شعر قوم جي هر پيڙهيءَ جي رڳن ۾ تازو ۽ گرم خون ٿي ايترو ته دُورو
 ڪري، جو ان جي وجود ۾ شڪ آئيندڙ مات ڪائيندا رهن. آمين!

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

پوپٽ جو پيرو

شاعر/ فنڪار کي ذات ۽ ڏانو ٻئي حاصل هوندا آهن. هو ذهن، اکيون ۽ ڪن کليل رکي ٿو. عام ماڻهوءَ کان وڌيڪ خبردار ٿئي ٿو، وڌيڪ حساس ٿئي ٿو. هن جو تجربو کيس وڌيڪ قابل بنائي ٿو. هن جو مشاهدو سندس فن ۾ وڌيڪ پختگي آڻي ٿو. اهڙيءَ طرح هو ڪائنات جو گهرو مطالعو ڪري ٿو. سير سفر ڪري دنيا کي قريب کان ڏسي ٿو.

شيخ اياز جي شاعريءَ تي موجوده دؤر جي سڀني شاعرن کان گهڻو لکيو ويو آهي. هو هن دؤر تي گهڻو اثر به ڪري رهيو آهي. اياز سنڌي شاعريءَ جي روايت سان، پنهنجي جدت سميت جڙيل آهي. ڪلاسيڪي ۽ جديد شاعريءَ جا سڀ رنگ فقط اياز ۾ نظر اچن ٿا.

مون پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ (۱۹۷۳ع) پراياز جي شاعريءَ تي پنهنجو بنيادي مطالعو لکيو هو. ان کان پوءِ سندس ٻيو ڪافي ڪلام شايع ٿيو آهي ۽ مون ۱۹۸۳ع ۾ ٻيءَ ايڊيشن ۾ ڪجهه واڌارا ڪيا. ان کان پوءِ اياز جي ڪلام جي، جا ٻي اٿل آهي، تنهن ۾ ٻيا به ڪيترائي رنگ آهن. هيٺ ڄا، ردر ڄا، محامعات ڄا ۽ موضوعن ڄا. سندس مجموعن تي تبصرا به لکيا ويا. پر وڏو شاعر تبصرن ۽ جائزن جي گهيري ۾ ڪونه ايندو آهي. هن جي فن ۽ فڪر کي جنهن ادبي پيماني ۾ توريو آهي، تنهن جي هر معيار ۽ ماپ کان ٻاهر، مٿي ۽ لبريز پيو نظر ايندو آهي. اياز به ائين اسان جي پيمانن کان مٿاهون مٿاهون پيو پسجي ۽ هڪڙي نئين رنگ ۾ پيو پاسجي.

اياز ديس پرديس گهميو، مطالعي سان گڏ سندس مشاهدو وسيع ٿيو. هن سنڌ جي لاڙ، ٿر ۽ ڪاڇي جي ڪنڊ ڪڙڇ به ڏٺي ۽ وطن جي وٿن جو ديدار ڪيو. جو، ملڪ جي مٽيءَ جي سڳند کي ساه سان سڃاتو. ڪنڊ ڪڙڇ گهمندي، هن جهر جهنگ، ماڻهو، پکي پکن، ڏنڊون ڍورا، گار گهٽيون، چوپايو مال، پوکون ۽ پتون پڙا ڏٺا. ٿر ۽ لاڙ جي ٻوليءَ ۾ محاوروي (Dialect) کان واقف ٿيو. ٿر جا لفظ ارادي سان گڏ ڪري شعرن ۾ آندائين. لاڙ ڪن علحدا ڳالهين هوندي به هڪ ثقافتي ايڪائي وانگر آهن.

لاڙ، سنڌ جو هڪ نسبت ڪمٽ تعليم وارو علائقو آهي. هاڻي ڪمند جي پوک ۽ ڪنڊ جي ڪارخانن سبب ڪجهه سهنجائي آئي آهي، پر هاريءَ ۽ مزدور جي حالت گهڻي نه سڌري آهي.

گهڻو اڳ اياز ”لاڙي وينگس ڇڄ ڇڙي ٿي،“ لکيو ته اهو سندس مشاهدو، لاڙ جي حالت جو هو. اياز جي ڪلام ۾ لاڙ ڏي اشارا ملن ٿا هنن اشارن ۾ هو پنهنجو خيال واضح طور بيان ڪري ٿو. اڪثر پراڻين يادن کي به ورجائي ٿو. نٽي ننگر جي رات، اسان کان وسري ناهي يار، ڪيئن مڪليءَ جي ماٺ مٿان، ٿي چنڊ قريو چوڌارا.

(پڙرڻ پري آڪاس)

برابر محاوروي جي لحاظ کان ٿري محاورو لاڙيءَ کان ڪن ڳالهين ۾ جدا آهي، پر اڪثر ڳالهيون ساڳيون به آهن. اياز ٿر جا گهڻا لفظ، خاص طور ”اڪن نيرا قلبيا“ ۾ ڪم آندا آهن. ائين لاڙ جا به ڪجهه لفظ سندس ڪلام ۾ موجود آهن؛ ڪوهه ”ڪهاڙو، راڳيا، ڪنڌ بنا ڪينر، متان موتين مڱيا.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري)

گهاتوءَ جي بيان ۾ چوي ٿو،

سدا پيا سامڻيا، ماڻهوءَ ڪارڻ مڇ،

سدا گهاتوءَ رڇ، آئيندا اوڙاهه ۾.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري)

پوئين بيت ۾ پر ماريت ۾ ظلام جو بيان ڪندي شاعر، عوام کي سجاڳ ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته مڇ نت نت نوان پيا ايندا ته انهن جي مقابلي لاءِ رڇ به هجڻ کپن. مقابلي جو جذبو به موجود رهي.

جڏهن لاڙ جي ڳالهه اچي ٿي ته اياز وٽ دودو ۽ وگهه ڪوٽ تمام سگهاريون علامتون آهن. اياز جو ”دودي سومري جو موت“ ته هن جو مڪمل منظوم ڊرامو موجود آهي، پر هونئن به دودي ۽ وگهه ڪوٽ کي ياد ڪيو اٿس. دودي جي ديس (لاڙ-سنڌ) جي شاعرن-خواجہ محمد زمان، مولوي احمد

ملاح، علي مراد چاندئي، درويش، سرويج ۽ ٻين به دودي کي خوب ڳايو آهي. پر
اياز پنهنجي انداز ۾ ڳايو آهي. اهو انداز، جيڪو سندس منفرد آهي وڳهه ڪوٽ
جي سرزمين ڪيترو رت ڇهي چڪي آهي. ان لاءِ شاعر چوي ٿو،

دودل ڳول نه ٿون،

سارو رت ڇهي ويئي

وڳهه سندي پون.

(پن چن پڄاڻان)

هڪ وائيءَ ۾ سڀري جي انداز ۾ چوي ٿو،

ٿالهه ڪشي روپڙو ميندي پسايو،

دودل گهر آيو.

(واتون ڦلن چانئين)

دودو آزاديءَ جي علامت آهي. هو ويرن سان وڏاندري ويڙهاند ۾ رڌل رهيو ۽
سر ڏيئي سڙهو ٿيو. هٿڙو سورمو، اڏول ۽ اڻموٽ، پوٽي ڪيئن هئي ها. رنگ رتول
هن لاءِ ڪجهه نه هئا. هن وڳهه ڪوٽ جي رڻ پوميءَ ۾ پنهنجو سر قربان ڪيو.
هن ثابت ڪيو ته راڄ مڱيا نه ڏبا آهن، جيئن ڏاند ٿا ڏجن. هن جو لوڙهه لٽيو پيو
وڃي، اياز چوي ٿو،

دودي لوڙه لٽين،

ويٺا وڳهه ڪوٽ ۾.

(واتون ڦلن چانئين)

وطن تي ڏکيا ڏينهن به ايندا آهن. هر ماڻهو دودي جهڙو نٿو ٿي سگهي، ۽
هرڪو هن جي قربانيءَ جو قدر نٿو ڪري سگهي. ان مايوسيءَ جو پاڇو به اياز وٽ
آهي،

دودا ڪن جي لشي مٽين، هي جي چڪ چٽين

ويٺا وڳهه ڪوٽ ۾.

(واتون ڦلن چانئين)

محاسنات ۾ اياز نهايت شاهوڪار آهي. هڪ مينهن ڦڙي تي، هن جي نظر

کڻي وڃي ٿي،

”دودا“ ڀاڳيءَ چيو. ”مينهن ڦڙو،

ميدان جنگ ۾ گهوڙي جي نعل وانگر،

لڳي رهيو آهي.“

(ٽڪرا ٽٽل صليب جا)

سومرين جو تلاءُ تي اچڻ جو نظارو، نه رڳو لفظن ۾ هڪ تصوير مثل آهي،

پر جماليات جو به هڪ بهترين نمونو آهي،

سَر تي نوڙيون سومريون، جهبا ڏين نه جهل،
 جهومڪ جهومڪا پاڙيون، چهرمر چهرمر ڳل،
 جرڪي پها جهانجهه ڀر، ڪائي انگ اٿل،
 چاچا پمارا پل، وارياسي جي وات ڀر.

(وچون وسڻ آئينون)

اياز جي ڪلام ۾ ٿر ۽ لاڙ جي لفظن جو ذخيرو به موجود آهي. مثال طور هيٺيان چند لفظ وٺو،

گراه، مچر، ڪوس، سورانگهڻ، گرس، ٽڪ، ڀون، گوچار، ڳارو، پوچاندو،
 ڪولاڙو، آوهاڙو، ڏيڪري ۽ ڀيڙو وغيره.

ڏيڪري (چوڪري، ڀيڙو (گڏ) ڪڇ ۾ به ڳالهيا وڃن ٿا. ڪهي ڀاڱي سنڌيءَ جو ڪڇي محاورو (dialect) به لاڙ ۽ ٿر جي محاورن سان ڳنڍيل آهي. ڪلام سمجهڻ لاءِ عام پڙهندڙ کي معنيٰ پڇڻي پوي ٿي، جيڪا شاعر خود ئي حاشين ۾ ڏئي آهي.

لاڙ جي چارين ڪارين ۽ لباس جا اشارا به اياز وٽ موجود آهن.

روز ڏنا مون ماءُ، ڪل سڄو سوٺ به،

ويندي ڪنهن جو گڏ تي، ستو پيو ڀروءَ،

ڪنهن کي سانت سماءُ، هل دلاچو چنڊري.

(وچون وسڻ آئينون)

○○○

چارين ڀر چايون، پنهنجون پرايون،

ڳالهه مڙيوئي هڪڙي.

(لڙيو سج لڪي ۾)

اياز کي لاڙ جو پورو پورو احساس آهي ۽ ان جي ثقافتي ايڪائيءَ کي اهميت ڏئي ٿو. جڏهن ڪو ناشر کيس پڇڻا ٿو اچي ته ان کي ٺلهه ٻهه جواب ٿو ڏي، ”تون ته لاڙي آهين.“

”تو کي معلوم هوندو، لاڙ ۾ ڪي قومون ڪير نه وڪنديون آهن. دراصل هو ڪير جي وڪري ڪي، پنهنجي توهين سمجهنديون آهن، منهنجي شاعري شير مرير آهي، ان جو طلبگار اهو ٿئي، جنهن جي مقدر ۾ صليب آئي هجي.“

(ٽڪرا ٽٽل صليب جا)

لاڙي ٻار، چانهين جي، قار ڪاٺيندي اياز کي ڪيئن لڳي ٿو. اها منظر نگاري

هن ريت آهي؛

لاڙ ۾
 ڪوئي ٻارڙو
 ڇانهينءَ جي ڦار
 کائي رهيو آهي
 يا وات سان
 ڳاڙهو ڀاڄو
 وڄائي رهيو آهي.

(راج گهاٽ تي چنڊ)

ماتلي شهر لاڙ جو اهم ثقافتي مرڪز آهي. قليلي، شهر جي رونق ۾ اضافو
 ڪري ٿي ۽ قليلي جو حوالو اياز پنهنجي هائڪي ۾ ڏي ٿو،
 تنهنجا منهنجا ڇٻ،
 جيئن ڇمي ماتلي-
 ٻئي قليليءَ ڪٻ.

(پن چن پڄاڻان)

سنڌ/ لاڙ جي سورمن ۽ عوامي رهبرن کي، شاعر پنهنجي دؤر جي حوالي سان
 به ياد ڪري ٿو عوام لاءِ قرباني ڏيندڙن ۾ موجوده دؤر جو هڪ رهبر، فاضل راهو
 به اياز جي ڪلام ۾ مٿاهون مقام رکي ٿو،
 سمجهو ٿا لوڪو،
 راهو مرڻو ڪونه آ،
 مري ويو ڪو ٻيو.

(راج گهاٽ تي چنڊ)

هن سلسلي ۾ ڪيترائي مثال وٺي سگهجن ٿا، جن مان اياز جي ڪلام جي
 هن پهلوءَ تي روشني پئجي سگهي ٿي. شاعر ڪو ڪنهن ايراضيءَ ۾ محدود نٿو
 ٿئي، پر هو پنهنجي عوام دوستيءَ واري عمل ۾ پنهنجي ڪلام ۾ تمام ننڍيون
 ننڍيون ڳالهيون ۽ بيان ڪرڻ جهڙا قصا آڻي ٿو.
 اياز هڪ ڀرگو شاعر آهي. هن جو جيڪو ڪائنات جو اڀياس آهي، سو کيس
 انهيءَ قابل بنائي چڪو آهي، جو هو پوپٽ جو پيرو ڪئي اهو ٻڌائي سگهي ٿو ته ان
 جي زندگيءَ ۾ ڪهڙا ڪهڙا گل آيا.

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ جماليات

عالمي ادب جي تاريخ ۾ ورلي ڪو اهڙو سياسي نظريو هوندو جيڪو اديبن ۽ شاعرن تي زوريءَ مڙهيو ويو هجي، سواءِ سوشلسٽ حقيقت نگاري Socialist Realism جي. اهو نظريو جيڪو استالن روسي اديبن ۽ شاعرن تي زوريءَ مڙهيو هو تنهن روس جي تخليقي ادب کي تباھ ۽ برباد ڪري ڇڏيو. سوويت يونين جي ڊهن کان پوءِ تهه خانن ۾ لڪل استالن جي ظلم جا وڌيڪ داستان ظاهر ٿيڻ لڳا آهن. هڪ اندازي موجب استالن جي دؤر ۾ فقط سوويت يونين ۾ اٽڪل اڍائي ڪروڙ ماڻهو استالن جي اشاري تي سندس پاليسيءَ مطابق ماري ويا. اهي مارجي ويل ماڻهو عام پورهيت، هاري ۽ اڪثر پارٽي ورڪر، دانشور، اديب ۽ شاعر هئا. بقول هڪ ليکڪ جي ته استالن اهو شديد ذهني مريض اڳواڻ هو جيڪو ڏينهن ۾ ماڻهو مارائي لطف وٺندو هو ۽ رات جو معصور ٻار وانگر سڀ ڪجهه وساري سمهي پوندو هو. تخليقي ادب جو بنيادي محرڪ حسن هوندو آهي، جيڪو حق ۽ سچ جي علامت آهي. حسن جي فلسفي جو علمي نالو جماليات (Acsthetics) آهي. قديم يوناني ۽ سنسڪرت ادب کان وٺي جديد ادب تائين هر وڏي اديب ۽ شاعر جو حسن بابت پنهنجو پنهنجو تصور رهيو آهي. ڪنهن به اديب ۽ شاعر جي تخليقي ڪاميابيءَ جو دارو مدار ان ڳالهه تي به آهي ته هو پنهنجي فڪر ۽ احساس کي ڪهڙي جمالياتي رنگ ۽ آهنگ ۾ پيش ڪري پڙهندڙن کي ڪيتري قدر متاثر ڪري سگهيو آهي. سو سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ ۾ (ننڍي ڪنڊ ۾ سوشلسٽ حقيقت نگاريءَ کي ترقي پسنديءَ جي لڳائيندڙ نالي سان رائج ڪيو ويو) جماليات لاءِ ته ڪا گنجائش ئي نه ڇڏي ويئي آهي. مثال طور گورڪيءَ جي ناول ”امڙ“ ۾

جماليات نالي ماتر به نظر ڪانه ايندي، ساڳيو حال مايا ڪوفسڪي ۽ جي انقلابي شاعريءَ جو آهي. سوشلسٽ حقيقت نگاري يا ترقي پسنديءَ جو بنياد حسن يا جماليات تي نه بلڪه چئن ليڪڪائن ميڊلسٽام، نايڙڊا، اسڪ بيل، ڀينڙن، مائڪو فسڪي، ائنا اخمتووا ۽ سولڙينٽسن کي پنهنجو سمجهي انهنجي ياد ۾ هڪ طويل نثري نظر لکيو آهي، جنهنجون شروعاتي ستون هي آهن؛

”تاريخ جو

هيترو الميو ٿيو آهي

۽ تون چاهين ٿو

ته مان ان تي هڪ ست به نه لکان!

ڇا نثري مرثيا نه ٿا لکي سگهجن.“

اهي روسي اديب ۽ شاعر جن سچ ۽ حق خاطر ۽ اظهار جي آزاديءَ خاطر پنهنجون جانيون قربان ڪيون يا سختيون سنيون تن سان يڪجهتيءَ جو اظهار شيخ اياز نه صرف پنهنجي تازي شايع ٿيل ڪتاب ”هرڻ آڳي ڪيڏانهن“ ۾ بلڪه اڳ وارن شايع ٿيل ڪتابن ”سر لوهيڙا ڳيا“ ۽ ”جر ڏيئا جهمڪن“ ۾ توڙي ٻين لکڻين ۽ انٽرويوئن ۾ پڻ برملا ڪيو آهي. شيخ اياز لکيو آهي ته ”موسيقيءَ جي روح مان شاعري جنم وٺندي آهي. هر حساس فنڪار موسيقيءَ جي اها لڻ پنهنجي اندر ۾ به محسوس ڪندو آهي ته ڪائنات جي هر ذري مان پڻ.“ مشهور جرمن شاعر رينر ماريا رلڪي جي شاعري پڙهڻ کان پوءِ سندس هڪ مداح پنهنجا تاثيرات هيئن پيش ڪيا؛

”رلڪيءَ جي شاعريءَ جي خاص خوبي اها آهي ڇڻ ڪو پنهنجي جسر جي اندر موجود رت جي گردش جي لڻ تي ڪا عاليشان ديول تعمير ڪندو هجي.“ رلڪي هميشه فطرت جي نظارن ۽ رنگا رنگيءَ مان آساه وٺندو هو. تنهن ڪري هن جي شاعريءَ ۾ ٻين جيان جارحيت ۽ داخليت ۾ مصنوعي طور پيدا ڪيل ويڇو نظر ڪونه ايندو. تنهن ڪري هو ”فن برائي فن“ يا ”فن برائي زندگي“ جي اجاڻي بحث کان دور نظر ايندو. تقريباً ساڳيو خيال شيخ اياز هيئن پيش ڪيو آهي؛

”ڇا تون منهنجي شاعريءَ کي

منهنجي ذاتي زندگي کان

وڌيڪ اهميت نٿو ڏين.“

ڪجهه وقت اڳ ٽائين جڏهن ادب ۾ ترقي پسند داداڪير نقادن جو گهڻو زور هوندو هو، جن کي لکڻ ته ڪونه ايندو هو پر لپاڙ گهڻي هڻندا هئا ۽ ملن وانگر جلد فتوا ڏيندا هئا، تن کي شيخ اياز هيئن جواب ٿو ڏي؛

تون ڪير آهين؟

نبي آهين؟

پيشمر آهين؟

ولي آهين؟

جو مون کي چئين ٿو هيئن لک يا هونء لک!

مان آزاد پرندو آهيان

جنهن پنهنجو طرف پاڻ طئي ڪيو آهي

۽ انهيءَ ڪڏهن به

هوا جي رخ جي پرواهه نه ڪئي آهي!

فريدرڪ نيتشي، جنهن لاءِ اهو غلط تصور قائم ڪيو ويو آهي ته هن جرمن

قوم پرستيءَ کي اڀاريو، هڪ هنڌ لکيو آهي ته ”قوم پرستي چريائيپ آهي“

آئسٽائين چيو آهي ته، ”قوم پرستي هڪ ٻاراڻي حرڪت آهي.“ قوم پرستي به

هيروئن جهڙو هڪ نشو آهي جنهنجو علاج به ڏکيو آهي. بهرحال شيخ اياز پنهنجو

ڏاهپ وارو درس ڏيڻ کان نه ٿو ڪيائين.

ڪاليداس کان وٺي ميران ٻائي تائين سنسڪرت ۽ هنديءَ جي ويدانتي

شاعريءَ ۾ حسن ۽ جماليات نمايان نظر ايندو. فارسي صوفي شاعريءَ ۾ به اهو

ساڳيو رنگ نظر ايندو. صوفي شاعرن يقيناً انهيءَ الوهي پيغام مان اتساه حاصل

ڪيو هوندو ته، ”الله تعاليٰ حسين آهي ۽ هو حسين شين کي پسند ڪندو آهي.“

سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات جوسپ کان مؤثر اظهار شاهه عبداللطيف جي

شاعريءَ ۾ نظر ايندو پر افسوس ته ترقي پسندن ۽ قوم پرستن شاهه جي وحدت

الوجودي فڪر ۽ جماليات کي ڄاڻي وائي نظر انداز ڪري کيس هروڀرو هٿوڙي ۽

ڏاڻي جو ترجمان يا قوم پرست شاعر ڪري پيش ڪيو آهي. شاهه کان پوءِ شيخ

اياز جي شاعريءَ ۾ جماليات نئين رنگ ۽ آهنگ ۾ نظر ايندي. شيخ اياز جي

شاعريءَ ۾ گهرو فڪر ۽ احساس آهي، جيڪو کيس ويهين صديءَ جي چوٽيءَ جي

بين الاقوامي شاعرن جهڙوڪ ٽي ايس ايلٽ، بئسٽرنڪ ۽ ٽئگور جي صف ۾ آڻي

بيهارتي ٿو. مثال طور نثري نظمن تي مشتمل سندس نئين شايع ٿيل ڪتاب ”هرڻ

اڪي ڪيڏانهن“ جو هي نظر:-

”اي ڪاش!“

گل تنهنجي محبت لاءِ

هڪ استعارو ٿي سگهي

۽ ڀڄي نه وڃي!

اي ڪاش!

چنڊ تنهنجي محبت لاءِ

هڪ تشبيهه ٿي سگهي

۽ لهي نه وڃي!
 تون ايتري ناپائدار ته ناهين
 جيترا اهي استعارا ۽ تشبيهون آهن،
 تون ته منهنجي دل ۾ آهن،
 ۽ منهنجي دل فنا جي زد ۾ اچي نه ٿي سگهي
 ۽ ڪائنات
 ان کي پاڻ ۾ سمائڻ کان
 قاصر آهي،
 منهنجي دل لاءِ
 ڪاٺي تشبيهه
 ڪوئي استعارو
 نه آهي.

اردو، ترقي پسند شاعرن ۽ اديبن وانگر سنڌي ترقي پسند شاعر ۽ اديب پڻ
 ڪوھ جا ڏيڏر بڻجي ويا ۽ انهن جي نام نهاد ترقيءَ جو انجام هن نمري ”منهنجو
 ديس تنهنجو ديس“ تي پهچي ترقي پسند تحريڪ جي نظرياتي ڪوڪلائڻ کي
 ظاهر ڪري ڇڏيو. هر وڏي اديب ۽ شاعر جو پيغام سموري عالم لاءِ هوندو آهي،
 چاهي اهو پيغام سموري عالم وٽ سوير پهچي يا دير سان پهچي. اهو ئي ڪارڻ
 آهي جو تيرهين صديءَ جي شاعر ڊانٽي کي ويهين صديءَ جو سياسي دانشور
 ٽرانسڪي پنهنجو من پسند شاعر ٿو ڪوٺي. هومر کان وٺي شاهه لطيف تائين
 سڀني اعليٰ شاعرن جو پيغام سموري انسان ذات لاءِ هوندو آهي. سو شيخ اياز پڻ
 سوويت دؤر ۾ مارجي ويل يا ستر رسيدہ ليکڪن جو اظهار جيڪو سچو ۽ دل جي
 گهرائين مان ڪيو آهي. زمان ۽ مڪان ”Space and Time“ جون سڀئي حدون
 توڙي آفاقيت جي علامت بڻجي ٿو ۽ ثابت ٿو ڪري ته دنيا جا سڀئي سچا ۽ فن لاءِ
 اربيل قلمڪار هڪ ئي ڪٽنب جا ڀاتي آهن.

ڪتاب ”هرڻ آکي ڪيڏانهن.“ توڙي شيخ اياز جي ٻين ڪتابن ۾ دنيا جي
 مختلف ٻولين جي وڏن اديبن ۽ شاعرن جو ذڪر ملندو ۽ انهن جي لکڻين ۽ شعرن جا
 حوالا ملندا، اهو ان ڪري نه ته اياز صاحب پنهنجي اٿاهه علمي ۽ ادبي مطالعي جو
 رعب پڙهندڙن تي وجهڻ چاهي ٿو، بلڪه اهي سڀ حوالا موضوع جي نسبت سان
 مناسب ۽ ڪارائتا لڳندا آهن پر اصل حقيقت جيئن مون سمجهي آهي ته اياز صاحب
 بطور هڪ تخليقڪار دنيا جي مختلف ٻولين جي ۽ مختلف وقتن جي انهن سڀني اديبن
 ۽ شاعرن سان جيڪي ڪيس پسند آهن، (مثال طور حافظ، رومي، سرمد، غالب،
 ڀٽائي، ڊانٽي، قرت العين، طاهره، ائنا اخمتووا وغيره مستقل طور يا وقت بوقت هر
 ڪلام آهي يعني انهن سان سندس روحاني سطح تي ڊائلاگ يا هر ڪلامي ٿيندي
 رهي آهي. سو انهيءَ هر ڪلاميءَ جي جهلڪ سندس تحريرن ۾ به نظر ايندي آهي،

شايد اياز صاحب پڙهندڙن کي به انهيءَ هر ڪلاميءَ ۾ ان سڌي طرح شريڪ ڪرڻ چاهي ٿو، جنهن سان پڙهندڙ کي ضرور لاپ حاصل ٿيندو.

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ جمالياتي پهلوءَ ۽ ان جي گهڻ رنگي رخن کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته سندس سڀني رجحانن کي تسلسل سان پڙهيو وڃي ۽ سندس ڪتاب ”پنور پري آڪاس“ کان وٺي پوءِ جي ڪتابن تائين. خاص طور ۱۹۸۵ع کان پوءِ جي سندس شاعريءَ ۾ واضح صوفيانہ جمالياتي استعارن ۽ تشبيهن کي ۽ انهن استعارن ۽ تشبيهن ذريعي ابلاغ ٿيندڙ فڪري ۽ روحاني پيغام کي هڪ تسلسل ۾ سمجهڻ گهرجي. ان ڏس ۾ ڪتاب ”هرڻ آکي ڪيڏانهن“ ۾ شيخ اياز ڪافي اشارا ڏنا آهن، مثال طور:

”آنءِ هيئن ٿو چوان! ٻي ڪنهن جيڪي به چيو آهي، اهو مان فقط تصديق لاءِ ڳوليان ٿو ته انهيءَ به ائين چيو آهي يا نه.“

”تخليق جو حسن ۽ حسن جي تخليق- ان کان بهتر موضوع شاعر لاءِ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟“

فريڊرڪ نيتشي پنهنجي هڪ شروعاتي ڪتاب Birth of Tragedy ۾ لکيو هو ته:

”شاعري ڪائناتي هوندي به ذاتي ٿيندي آهي،

۽ ان ۾ شاعر جي ذات جو ڏيئو ٻرندو آهي

ذات جو ڏيئو ٻرندو آهي

انهيءَ هر بات جو ڏيئو ٻرندو آهي

جا هن ڏئي آهي.“

مشهور دانشور ڪولن ولسن چيو آهي ته ”زندگي شاعريءَ جيان هميشه گول ڦرندي رهندي آهي.“ مطلب ته جيئن شاعريءَ ۾ هومر کان وٺي ايلٽ تائين سڀني وڏن شاعرن انساني زندگي ۽ ان سان لاڳاپيل چنڊ بنيادي مسئلن کي جيڪي نيڪي ۽ بدئي تي آڌار رکن ٿا، هميشه پنهنجي شاعريءَ ۾ آندو آهي، رڳو هر ڪنهن شاعر جو اظهار بيان مختلف رهيو آهي. سو جيئن رات پٺيان ڏينهن آهي، صبح کان پوءِ شام آهي، خزان کان پوءِ بهار آهي، سو اهو ساڳيو تسلسل آرٽ ۾، زندگيءَ ۾ ۽ ڪائنات ۾ نظر ايندو. ڪيئي بنيادي موضوع جيڪي روميءَ جي شاعريءَ ۾ نظر ايندا سي شاهه سميت ٻين گهڻن ئي شاعرن ڪنيا. فائوسٽ جي ڪردار کي نه صرف گوٽي ٻن ٻين يورپي ليکڪن به ڪنيو. خود عظيم جرمن شاعر رلڪي هڪ ٻن بنيادي موضوعن کي بار بار پنهنجي شاعريءَ ۾ آندو آهي. ان ڏس ۾ خود رلڪي پنهنجي هڪ خط ۾ هن ريت وضاحت ڪئي آهي:

”A book of Poems ought to be a coherent consistent whole, held together by a dominant theme or by a structural unity.“

مجازي عشق ۽ حقيقي عشق مشرقي شاعريءَ جا بنيادي موضوع رهيا آهن. ته ڇا ان کي ورجاء چئبو؟ شيخ اياز پڻ انهيءَ اعتراض جو خوبصورت جواب ڏنو آهي: ”تون چوئين ٿو ته منهنجيءَ شاعري ۾ ورجاء آهي توکي معلوم آهي ته بيدل دهلويءَ ۽ غالب هڪ ئي تشبيهه ڪيترا ڀيرا ڏني آهي؟“

بهرحال ڪنهن به شاعر جا بنيادي موضوع هڪ به ڇو نه هجن، پر تنهن هوندي به هو آزاد آهي ته پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪي جزوي موضوع به ڪتب آڻي. ترقي پسند شاعر ته سڄي عمر رڳو ذاتي ۽ هٿوڙي کي موضوع بڻائيندا رهيا ۽ ديس پرست شاعر رڳو ”ديس ديس“ ڪندا رهيا. شيخ اياز ان ڏس ۾ لکي ٿو: ”شاعريءَ جو دائرو ته ڪائنات جيترو وسيع آهي ان کي سوڙهو سڪوڙو ڪري، رڳو پنهنجي وطن ۾ نه سماءُ ليڪ آهي هي ڀسيءَ ۽ پيرونءَ جو ديس آهي پر ان جي معنيٰ نه آهي ته دنيا ۾ لال و گل نه آهن ۽ تشبيهه لاءِ استعمال نه ٿا ٿي سگهن.“

هڪ روايت جنهن کي نيتشي پنهنجي ڪتاب ”سو زرتشت ڳالهايو“ ۾ به آندو آهي ته ”هڪ پيري جڏهن ڏاهو زرتشت ڏينهن ڏٺي جو بتي کڻي ماڻهن وٽ آيو ته اهي مٿس کلڻ لڳا ۽ پڇيائونس ته ”ڏينهن جي روشنيءَ ۾ بتي کڻڻ جي ڪهڙي ضرورت پيش آئي اٿئي؟“ زرتشت کين جواب ڏنو ته ”اوهان کي صحيح رستو ڏيکارڻ لاءِ ڇو ته ڏينهن جي روشنيءَ ۾ به اوهان پنهنجي اصل وات وساري ويٺا آهيو؟“ سو شيخ اياز به خاص طور سنڌ جي انهن رستي کان پتڪيل ماڻهن کي جيڪي پنهنجي اصل وات (خدا دوستيءَ واري وات) کان پتڪيل آهن. ڪڏهن تلخ ۽ ڪڏهن نمر لهجي ۾ مخاطب آهي، انهيءَ ڏاهي وانگر جيڪو ڏينهن جي روشنيءَ ۾ رستي کان پتڪيل ماڻهن کي بتي ڏيکاري سگهين ڊگ تي اٿڻ جي ڪوشش ڪندو هو.

سنڌ جي گهڻن جذباتي نوجوانن کي شايد اها غلط فهمي هجي ته جيڪي ماڻهو قوم پرستيءَ جي مخالفت ڪن ٿا سي وطن جا خير خواه ڪونهن. اها سندن ڀل آهي. شاهه لطيف سنڌ لاءِ به دعاگو آهي ته سڄي عالم لاءِ پڻ. ساڳيءَ طرح شيخ اياز به ديس جو ڀلو چاهيندڙ آهي ته ساڳي وقت سڄي عالم لاءِ پڻ. وطن جي خير خواهي الڳ معاملو آهي ۽ ديس پرستي يعني ڌرتي پوڄا الڳ معاملو.

شيخ اياز جي ڪتاب ”هرڻ آکي ڪيڏانهن“ ۾ نثري نظمن کان علاوه، ننڍا ڏاهپ وارا گفتا، چوڻيون ۽ بياني تاثرات پڻ آهن. اهي سڀ گهري فڪر جي سمند مان نڪتل موتي ڏاڏا آهن جن کي قلمڪار هڪ مالها ۾ پوئو پيش ڪيو آهي. اهو پڻ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته اعليٰ رجحان جمالياتي اظهار فڪري نڪت کان عاري نه هوندو آهي. مطلب ته رڳو نام نهاد (Pure Art) ۾ حسياتي اظهار کي جماليات جو نالو ڏنو ويو آهي، پر اهڙو جمالياتي اظهار وقتي ۽ اڪثر ڪري ناقص هوندو آهي. شيڪسپيئر، کان وٺي ايلٽ تائين مغرب جي شاعريءَ ۾ ۽ حافظ کان وٺي اياز

تائين مشرق جي شاعريءَ ۾ اعليٰ جمالياتي اظهار سان گڏ گهرو فڪر بہ ملندو.
مثال طور شيخ اياز جو هيٺيون خوبصورت نثري نظر تہ:

گهات تي پهچي ويو آھين
ٻيڙي تنهنجي انتظار ۾ آھي
اُن جو مانجهي ڪير آھي
نہ تون ٿو ڄاڻين، نہ مان ٿو ڄاڻان!
ان جو ٻيو پارَ ڪهڙو آھي
اھو تنهنجين منهنجين اکين کان
اوجھل آھي.

ان جي پتوار
صدين کان ھلي رھي آھي
۽ اڃا پراڻي نہ ٿي آھي
تون ان سفر کان گھيرائين ڇو ٿو؟
ان تي ھر ڪنھن کي ويڻو آھي.
۽ ڪيئن چئجي

متان ٻيو پار ايترو بُرو بہ نہ ھجي
جيترو تون سمجهي رھيو آھين!
دريام جو ڀيٽ ڪافي ويڪرو آھي
۽ تنهنجي ديد

اھا جاءِ ڏسي نہ ٿي سگھي
جتي ھيءُ ڪشتي پھچي آھي
۽ نہ وري

مان خاطريءَ سان چئي ٿو سگھان
تہ جڏھن تون ٻي پار پھچندين
تڏھن ناڪئي کي
ڏسي بہ سگھندين
يا نہ!

شيخ اياز صاحب پنهنجي ھن نئين ڪتاب جو انتساب مشھور دانشور،
صحافي، محقق ۽ اديب سينئر يوسف شاھين جي نالي ڪيو آھي.

شيخ اياز سنڌي ادب جو بنيادي ڪهاڻيڪار

جديد سنڌي مختصر ڪهاڻيءَ جي شروعات ۱۵-۱۹۱۴ع ڌاري ٿيل ٿي. ڀانئجي، جڏهن سنڌي ٻوليءَ ساهت سوسائٽي، سندر سامهه، سڪ ٽرڪ سوسائٽي، ۽ ۱۹۳۰ع کانپوءِ سنڌو رسالو جاري ٿيا، جن ۾ پڻ گهڻو تڻو ترجما ۽ ماخوذ ڪيل ڪهاڻيون ئي شايع ٿينديون رهيون. انهن ۾ خاص لالچند امر ڌڻي مل جون ”چمڙا پوش جون آڪانيون“ مشهور ٿيون. جن کان پوءِ ديوان دولترام-بولچند جي ڪهاڻي ”آب حيات“ (جيڪا سنڌو مخزن ۾ مارچ ۱۹۳۷ع ۾ شايع ٿي. اها ڪهاڻي نيشنل هائورن (Nathnal Hawthoran) جي ڪهاڻي Twice told tale تان ورتل هئي) مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون، آسانند مامتوراءِ جون ”گنوارن“ ۽ ٻيون ڪهاڻيون، عثمان علي انصاريءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو ”پنج“، امر لعل هنگورائيءَ جون ڪهاڻيون (ادو عبدالرحمان-هيءَ به رانجهوءَ سنڌي رمز، جيڪا ڪهاڻي پڻ موباسان جي ”مون لائيت“ تان ورتل هئي)، شيخ عبدالستار جي ”رحيما“ گوڀند پنجابي (مجموعو سرد آهون ۱۹۴۲ع) حشو ڪيولرامائي (هڪ-ٻه-ٽي ۽ ٻيون ڪهاڻيون) ڪروڙ پتي، نجر عباسي، شيخ اياز ۽ ٻيا ليکڪ آهن. جن مان ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ ڪروڙ پتي، نجر عباسي ۽ شيخ اياز ئي وڃي رهيا. مٿين انگن اکرن تي نظر وجهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شيخ اياز سنڌ جي اوائل ڪهاڻيڪارن مان هڪ آهي ۽ ورهاڱي کان اڳ واري دؤر ۾ سندس ڪهاڻيون ”سفيد وحشي“، ”پاڙيسري“، ”ڪارو رنگ“، ”رولو“، ”ڪلشي“، ”نظيران“ ۽ ٻيون ڪهاڻيون ڪافي داد حاصل ڪري چڪيون هيون. ”ڪلشي“ لاءِ پروفيسر منگهارملڪاڻي لکي ٿو. هيءَ هڪ نهايت نفيس سيرت نگاريءَ جي آکاڻي هئي ۽

سند ۾ لکيل اصولڪين ڪهاڻي مان آخرين شاهڪار هئي. " (سنڌي نثر جي تاريخ-
زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ۱۹۷۷ع)

شيخ اياز جي ڪهاڻين تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته هو شروع کان
وٺي هڪ آدرشي انسان رهيو آهي. نه فقط ايترو، پر هن جو مطالعو ايترو ته گهرو ۽
وسيع هو، جو هن پنهنجن ڪهاڻين کي به ادب جي مروج وصفن پٽاندڙ ئي لکيو هو.
تڏهن ته هو پنهنجن ڪهاڻين "ڪارو رنگ" ۽ "شرابي" کي (سوئريلِي)
Surrealistic ٿو ڪوٺي (سفيد وحشي صفحو ۱۰) "سفيد وحشيءَ" جي باري ۾ هو
پاڻ لکي ٿو ته، "جنگ کانپوءِ سنڌي جنتا جي جاڳرتا جو نظارو مون "سفيد
وحشي" ۾ چٽيو آهي. عوام سياسي معاملن جي مونجهارن مان نه ڄاڻي هنن جي
سمجهه سنڌي سنئين آهي ته اسان جي بيت تي لت اچي رهي آهي ۽ لڄ لتجي رهي
آهي. ان سادي پر سخت بغاوتي احساس جي تصوير آهي سفيد وحشي!

(سفيد وحشي صفحو ۸)

اياز جي ڪهاڻين جي مطالعي وقت ان دؤر جي ويهين صديءَ جي نئين ڏهاڪي
کان ورهاڱي تائين، سنڌ ۽ هندستان جي سياسي، سماجي ۽ فڪري حالتن جو جائزو
وٺڻ انتهائي ضروري آهي. خاص ڪري جو هڪ طرف ۱۹۱۹ع واري روسي
پرولتاري انقلاب ۽ پهرين جنگ عظيم جا اثرات هن علائقي تي فڪري توڙي
جسماني طرح تمام گهرا پيا هئا. ترقي پسند تحريڪ پنهنجا قدم ڄماڻي ورتا هئا
۽ نوجوانن لاءِ ان ۾ تمام وڏي ڪشش هئي. روايت کان بغاوت جو دؤر جاري هو
ته ٻئي طرف هندستان ۾ انگريزن جا پويان پساهه هئا. آزاديءَ جي تحريڪ
ورهاڱي جي صورت اختيار ڪري رهي هئي. هن خطي ۾ رهندڙ انسانن جا مذهب
جي بنيادي فرق ٻڄجي ورهائجي چڪا هئا. دٻن ۾ قوت ٻڄجي رهي هئي ۽ جسماني
علحدگيءَ جا آثار به ظاهر ٿي چڪا هئا. ويندي ويندي انگريز برصغير تي هڪ
خوني وار ڪري ويا هئا. ان جو وجود ٽڪرا ٽڪرا ڪري پئي ويا. اهي ٽڪرا
جاگرافياڻي، تاريخ ۽ ثقافتي ته هئا ئي، پر انهن هتي جي باشندن کي جذباتي طرح
به ٽڪرا ٽڪرا ڪري وڌو هو. اهوئي سبب آهي ته "سفيد وحشيءَ" ۾ انگريز سان
نفرت ڪرڻ وارو، "پاڙيسريءَ" ۾ پنهنجي ورهايل وجود جي حفاظت ڪرڻ چاهي
ٿو. هو سوچي ٿو ته هندوءَ سان گڏڪونه رهي سگهندو. هندوءَ کي ماري وجهندو،
ڪهي ڇڏيندو، جڏهن هڪ پاڙيسريائي پاڙي جو ننگ ٿي وجهي ۽ يقين نه ٿي ڪري
ته ڪو سندس پاڙيسري کيس ماري به سگهي ٿو، جنهن سان گڏ عيد ۽ ڏياري،
گذاري آهي، جنهن سان گڏ پير مڙيا آهن، پر جي اهو ماري ته ان جو موت به اکين
تي، ليڪه پنهنجي ڪردار مان پاڻ ڳالهائي ٿو. "بهار ۾ مسلمان پاڻ ته ماري ويا،
پر ان ۾ پيسوءَ ماءُ جو ڪهڙو ڏوهه؟ ان کي ڇو ماريو ويو؟ بيشڪ هن صوفين جي
سنڌڙيءَ ۾ فساد ڪڏهن به نه ٿيندا. ڪير اهڙو ظالم سنگدل ٿيندو، جو پاڙي جو
بچاءُ نه ڪندو ۽ بيوهاڻن جو گلو ڪائيندو؟ سندس ڪنن ۾ ڪنهن ساڳيو لفظ

يشڪيو جيئي سنڌ، سندس من جو مونجهارو لهي ويو ۽ سندس دماغ ۾ ڪلبن
شيون ٿي ويون. (پاڙيسري)

”پاڙيسري“ ڪهاڻي هڪ حجام جي ڪردار جي حوالي سان، ورهاڱي کان
اڳ جي شڪارپور جو پورٽريٽ آهي. جنهن جو بنياد انساني فڪر، محبت ۽
احساس تي ٻڌل آهي. هن ۾ انساني جذبي ۽ رشتي کي دنيا جي ٻئي هر جذبي ۽
رشتي تي فوقيت ڏئي، اياز جي فڪر جو دائرو پنهنجي ماڳ ۽ مڪان جي حوالي کي
ٽوڙڻ کانسواءِ ئي ڪائناتي دائري ۾ پهچي وڃي ٿو.

اياز جي ڪهاڻين جي هڪ خاص خوبي اها به آهي ته هن جون ڪهاڻيون هڪ
جهڙيون نه آهن، بلڪ هر ڪهاڻي مختلف وزن ۽ رفتار جي آهي. ”پاڙيسريءَ“ وارو
اياز، ”سفيد وحشيءَ“ ۾ مختلف آهي. ”رولو“ وارو اياز ”ڪلثي“ واري اياز کان
مختلف آهي. ”ڪارو رنگ“ وارو اياز ”نظيران“ واري اياز کان مختلف آهي. انهن ۾
جيڪا هڪجهڙائي آهي ته اها آهي، اياز جي رومانوي ٻولي، جيڪا هن جي اندر ۾
ويٺل شاعر جو عڪس چڻجي ته بهتر ٿيندو. پر ان هوندي به، کيس سنڌي
ڪهاڻيءَ جي باري ۾ پنهنجو نظريو آهي، ”منهنجي نظر ۾ سنڌي هڪ جدا قوم
آهن. سندن زندگي، سڀيتا، روايتن، ٻولي، نالا مطلب ته سڀڪجهه هندستان جي ٻين
پرڳڻن کان علحدو آهي. هي جو ساهتيه جو اثر آهي. ٻاهرين ماحول جو ليڪڪ جي
اندرين جذبن ۽ احساسن تي، ته سنڌ جو ادب به هڪ خاص شخصيت رکندو آهي،
هو خاص رنگ ۽ ادا جو مالڪ ٿيندو ۽ اها خصوصيت جي ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ نه
هوندي ته اها ڪهاڻي ڪانو جيان مور جي رفتار ڏسي، پنهنجي چال وساري ويهن
جي مثال ٿيندي.“ (سفيد وحشي ۷)

ان طرح شيخ اياز سنڌ جي جديد مختصر ڪهاڻيءَ جو هڪ اهم ڪردار
بنجي اڀري ٿو. خاص ڪري ان صورت ۾ جو هن جون ڪهاڻيون اصولڪيون آهن ته
نج سنڌي ماحول جي عڪاسي به ڪن ٿيون. هن جي ڪهاڻين جا موضوع، ڪردار،
ٻولي ۽ فڪر نج سنڌي آهي ۽ پنهنجي دور جي لاڙن ۽ نظرين کي پيش ڪندا نظر
اچن ٿا. نه فقط ايترو، پر هو ماحول کي نئون رخ ڏين ۽ اصلاح ڪرڻ جو ڌس به
ڏيندو نظر اچي ٿو. هڪ طرف هو انقلابي آهي، باقي آهي ته ٻئي طرف هو حساس
انسان. هو انسان جي جسم نه، پر هن جي روح ۾ ٺهاري ٿو.

”ڪارو رنگ“ ئي ڏسجي ته هن ڪيئن هڪ اهڙي ڪردار کي پنهنجي
ڪهاڻيءَ جو موضوع بنايو آهي، جيڪا ڪنهن به لحاظ کان سورمي يا هيروئن بنجي
نه ٿي سگهي. ان ۾ هو ڪيئن ته ڪارو رنگ جي مخصوص سونهن کي محسوس
ڪري ٿو. ”هوءَ رنگ جي ڪاري هئي، ۾ن ٿئي جي پٺ ڏٺس. جڏهن وهنجي
سنهنجي منهن کي ڪريڙ لائي نڪرندي هئي ۽ اها اس ۾ رجي ويندي هئي، تڏهن
هن جو منهن ٻهڪندو نظر ايندو هو. ڪاروڪارو خوبصورت رنگ ۾ن ٿري پوندو
هو.“ (ڪارو رنگ) نه فقط ايترو، پر هن وٽ ڪاري رنگ جي خوبصورتيءَ

جوجواب به آهي. هو اڳتي لکي ٿو ”مون هن رنگ کي خوبصورت ڪيئن ڪوٺيو! پر مان توکان پڇان ٿو ته ڪاري ڪاري رات، اٺيهين اونداهي، خاموشيءَ جي سير ۾ لڙهندي خوبصورت نظر نه ايندي آهي ڇا؟“ هي هڪ آزاد ۽ منفرد سوچ رکندڙ جو ذاتي خيال آهي. هو زماني جي ٺاهيل ماڻن تي نه ٿو هلي، بلڪ هن وٽ سونهن ۽ ساڀيا جا پنهنجا ماڻا آهن. بائبل ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي ته ”جڏهن حضرت عيسيٰ خراب ڪم ڪندڙن، وياج خورن، بدمعاشن سان گڏ ويٺو ته چڱن هن کي چيو ته اي مسيح، تون هنن ٻرن سان ڪيئن ويٺو آهين. مسيح ورائيو. آهه ٻرن لاءِ آيو آهيان، انهن سان تڏهن ويٺو آهيان.“ چڱن کي ته هرڪو چاهي ٿو. سڻن جي پوڄا ته هرڪو ڪري ٿو، پر سونهن فقط، رنگ ۽ نقشن سان نه آهي، بلڪ سونهن اها آهي، جيڪا اندر جا جذبا جاڳائي سگهي. اياز وٽ سونهن سچ جو نالو آهي، ۽ جڏهن ڪاريءَ وٽان سچ هليو ٿو وڃي ته هو اچي ٿو ٿي پوي، يعني ڪوڙي ٿيو پوي.

هن ڪهاڻيءَ لاءِ خود اياز جي راءِ هيءَ آهي ته ڪارو رنگ هڪ گهٽ معمولي (Sub normal) انسان جي طبيعت جي ڦير گهير جو نه وسرندڙ احساس آهي. ان ڪهاڻيءَ کي ڪنهن غير ترقي پسند، ذهن جي بي معنيٰ قلابازي ادھر جي ميرانجهڙي تصوير ڪوٺيو ته مون کي ڪو عجب نه لڳندو. (سفيد وحشي ۱۰)

”رولو“ ۽ ”شرابي“ ۾ شيخ اياز هڪ رومانوي اديب ٿي اڀريو آهي. هڪ اهڙو شخص، جيڪو پنهنجي ذات کي مختلف واسطن سان ڄاڻڻ چاهيندو هجي. وطن، قوميت، ذاتي احساس ۽ فڪر ان جا خاص محرڪ آهن. ٻاهرين دنيا ۽ اندر جي دنيا جا ٽڪراءَ، تضادات، انساني بنيادي قدر ۽ جذبا، اهي ئي آهن، هنن ڪهاڻين جو بنياد. ”رولو“ کي ته هو مضمون ٿو ڪوٺي، ”هن ڪتاب جو مضمون رولو (جو ڪهاڻي نه به چئجي) سنڌ جي انهيءَ محبت سان پُر آهي. سندس اداڪار ”رولو“ پنهنجي وطن جي ڪنڊ ڪڙڇ سان دلچسپي رکي ٿو، سندس نظر تنگ يا محدود ناهي، پر ان حب الوطنيءَ جي جذبي جي پيدائش آهي، جو ڏسي رهيو آهي ته مادر وطن هڪ ڦير گهير جي دؤر مان لنگهي رهي آهي ۽ ممڪن آهي ته ان ڦير گهير ۾ سندس شخصيت باقي نه رهي. سندس ٻولي اردوءَ ۽ هنديءَ جي جهڳڙي ۾ ناحق ناس ٿيو وڃي. سندس سرسبز ٿيڻ، پاڪستان ۽ هندستان جي سوال تي پنجابين بهارين جو نذرانو ٿي وڃن.“ (سفيد وحشي)

هي اديب لاءِ اهو مقام آهي، جتي خارجي زندگيءَ جون حقيقتون پنهنجي مڪمل تلخيءَ سان، هن جي مثالي سوچ تي اثرانداز ٿين ٿيون. هو پرماريت ڪندڙ قوتن جي مخالفت ڪري ٿو. اهي پرمار ڌاريا، غير وطني به ٿي سگهن ٿا، پنهنجا ۽ وطني ماڻهو به ٿي سگهن ٿا. هڪ هنڌ ته هڪ اديب انسان ذات جي ڀلي لاءِ، پنهنجي ذات کي گر ڪري ڇڏي ته ٻئي هنڌ پنهنجي ذات جي بچاءَ خاطر هو سڄي انسان ذات سان جنگ جوڙڻ لاءِ تيار ٿيو وڃي. اهو ئي خاص متو فرانس جي جنگ کانپوءِ Post war واري وجوديت (Existentialism) جي فلسفي ۾ به هو فرانسيسي

اديب جان پال سارتر (Jan pal Sarter) جا ڊراما، ناول ۽ ڪهاڻيون اصل پنهنجي وجود جي بقاء لاءِ لڙجندڙ جنگ جون ڪهاڻيون آهن. اهوئي حال ڪجهه ورهاڱي واري دؤر کان وٺي اسان جي ادبي فڪر ۽ فلسفي جو به آهي. ۽ اهو اياز جي ڪهاڻيءَ جي پس منظر ۾ نظر اچي ٿو. غلط ريتن رسمن، جيئن ”تظيران“ ۾ نظر ايندو، يا سڀاءَ جي تبديلي، جيئن ”ڪارو رنگ“ ۾ نظر ايندو، يا غير ملڪين سان نفرت، جيئن ”سفيد وحشي“ ۾ آهي، يا پنهنجن صدين جي ساٿين لاءِ همدردي جيئن ”پاڙيسري“ ۾ نظر ايندو يا وري ”شرابي“ واري وجود کان انڪاري ڪيفيت، انهن سڀني جي پويان، پنهنجي وجود جو دفاع ڪرڻ جو هڪ جذبو نظر اچي ٿو.

شيخ اياز جي ڪهاڻي جي هڪ وڏي خوبي، هن جي دلڪش ٻولي آهي. نه فقط هن جا ڪردار پنهنجن جذبن ۽ حالت پٽاندڙ ڳالهائين ٿا، بلڪ هن جويانيه انداز به نهايت خوبصورت آهي، ”پاڙيسريءَ“ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ”خانو شاهي باغ ۾ پنهنجي هندو دوستن سان ڀيڪت تي ويندو هو. جڏهن ڀيڪت ڪن تي هٿ رکي شاه جو ڪلام ڳائيندو هو ته ”ٿڌي وسائج ٿر جي مٽي مٽيءَ مٿاه، جي پويان ٿڌي پساه، ته به نجاه مڙه ملير ڏي.“ تڏهن اها عجيب فضا پيدا ٿي ويندي هئي. جو سندس دل چاهيندي هئي ته اتي مران، انهي ڊگهي ٿڌي بڙ جي درخت هيٺان، بڙ جا پتا منهنجي قبر تي ڦڙ ڦڙ ڪندا ڪرن ۽ بڙ جا ڏينو ڪري. منهنجي قبر کي گل ڪري ڇڏين. شاهي باغ جي ٿڌي ٿڌي هوا منهنجي قبر کي ٻهاري ڏئي، منهنجي قبر کي صفا ڪري ۽ جڏهن ڀيڪت ڳائي، تڏهن ان جي ڏوهيڙي جون لهرون ۽ رابيل جي خوشبو، ملي منهنجي روح کي گدگد ڪن ۽ مان قبر ۾ به سر ڏوٿيان، ڳايان، لهرايان.“ يا وري ”رولوءَ“ ۾ لکي ٿو، ”بين جو آواز رات جي سناتي کي چيريندو، ڪوهين دور نڪري ويو. چؤطرف اوندهه هئي، پوري آماش. تارا هڪ ٻئي سان اشارا ڪري رهيا هئا ۽ انسان جي اڙنگائيءَ تي مرڪي رهيا هئا. ٿڌي ٿڌي هوا بدن ۾ سياڻو وجهي رهي هئي. ڏهه بندرهن منت مس گذريا ته هن پريان هڪ چوڪري ڏٺي، جا وڏيون وڪون کڻندي سهڪندي ٿي آئي ۽ ٻن چئن قدم تان ڊڪ پري اچي هڪڙي جي ڇاتيءَ سان لڳي.... ڪهاڙيءَ جي چمڪندڙ ڌار جو خيال نه ڪري، هوءَ پرينءَ جي بين جي آواز تي ڀنڀوريءَ جيئن اڏري آئي. موت ۽ محبت تارازيءَ جي بڙ ۾ هئا، هن سودو قبوليو هو.“ اهڙيءَ طرح هن جي هر ڪهاڻي ٻوليءَ جي لحاظ کان تمام دلڪش آهي.

شيخ اياز سنڌ جي جديد ڪهاڻيءَ جي بانين مان هڪ آهي، هن جون ڪهاڻيون اصلوڪيون ۽ نج سنڌي آهن، جن ۾ هن پنهنجي دور جي مڪمل عڪاسي ڪئي آهي. جيتوڻيڪ موجوده دور ۾ مختصر ڪهاڻيون هڪ جدا انداز اختيار ڪري چڪيون آهن، پر مقصد ۽ فڪر جي لحاظ کان شيخ اياز جون ڪهاڻيون اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن ته انگريزن جي تسلط واري دؤر ۾ به سنڌ جي بيباڪ اديبن پنهنجي ضمير جو ساٿ ڏنو ۽ انقلابي ادب تخليق ڪيو.

شيخ اياز، سنڌي شاعريءَ جو نئون جنم

سٺي شاعري ڪرڻ ۽ شعر کي نئون جنم ڏيڻ ۾ ملحد يون ڳالهيون آهن. ڪيترا ئي شاعر خوبصورت شاعري ڪن ٿا، پر اهي ٿورا شاعر آهن، جن جي بدولت شعر ۾ هڪ شديد تغير اچي ٿو. شيخ اياز لاءِ فقط ائين چوڻ ته هن نهايت ئي اعليٰ درجي جي شاعري ڪئي آهي، اهو ڪافي نه آهي، بلڪ صورت حال جو صحيح اظهار به نه آهي. شعر جي طيءَ ٿيل خوين مطابق اياز جي شاعريءَ جو جائزو وٺي، ان جي معيار مقرر ڪرڻ وارو نمونو، سندس بي مثل تخليقي صلاحيت تي روشني وجهڻ کان قاصر ثابت ٿيندو. شعر جي جدا جدا هيٺن جي تقاضائن موجب بهترين شعر به جوڙي سگهجي ٿو ۽ نسبتي ۾ ڇنڊ ڇاڻ ۽ مشابيهت معرفت الڳ الڳ شاعرن جي پيٽ به ڪري سگهجي ٿي، پر اهڙو ڪارنامو جو بلڪل منفرد شڪل اختيار ڪري سگهي ۽ جنهنجي خصوصيتن جو نروالو روپ سنگ بنياد ٿي، هڪ نئون مثال قائم ڪري، سو موقعو ڪنهن به ٻوليءَ ۾ قسمت سان اچي ٿو. شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙي ئي شاعريءَ کي جنم ڏنو آهي، جنهن جي يگاناهت شاهه لطيف کان پوءِ يعني ٽن سؤ سالن بعد ئي اجاگر ٿي آهي. شاهه صاحب، تصوف جي پس منظر سان، انساني قدرن جي حمايت ڪندي، شعر جي هڪ اهڙي طرز ادا خلقي، جنهن جهڙو مثال سنڌ کي بيهر نصيب نه ٿيو آهي. شاهه لطيف کان پوءِ ائينڪ شاعرن جدا جدا نمونن ۾ پنهنجي شعر ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي قوتن کي واضح ڪيو آهي، پر جنهن شاعر، پنهنجي تخليق جي طاقت سان خود ٻوليءَ ۾ جدت جو نئون رنگ پيدا ڪيو آهي، سو آهي شيخ اياز. جهڙيءَ طرح شاهه صاحب جي طرز ۾ ٻيو ڪوئي شاعر شعر نه چئي سگهيو آهي، اهڙيءَ طرح اياز جي ڍنگ ۾ ٻيو ڪو ئي شاعر شعر نه جوڙي سگهندو، ڇو جو اياز جڏهن شعر لکي ٿو، تڏهن هو فقط

ڪنهن فارم يا هيٺ جي پيروي ڪرڻ لاءِ ان کي قلمبند نه ٿو ڪري، پر اهو سندس شخصيت ۽ جذبات سان هر آغوش آهي ۽ اها هر آغوشيءَ واري ڪيفيت هن جي شعر کي جنم ڏئي ٿي.

ديس جي ورهاڱي سبب، اسين پنهنجو پيارو وطن وڃائي آياسين ۽ پئي پاسي خود سنڌ ۾ رهندڙ سنڌين جي اهڙي حالت بڻائي ويئي، جو کين اهو احساس ٿيڻ لڳو ته پنهنجي وطن ۾ رهندي به ڇڻ بي وطن آهن. شيخ اياز بنيادي طور شاعر هوندي به سياست کان ڪنارو نه ڪري سگهيو، ڇو جو اڄ جي دؤر ۾ سياسي حالتن کان هر ڪوئي متاثر ٿئي ٿو. اياز ته هڪ نهايت ئي جذباتي انسان آهي (ڪاليج واري وقت کان وٺي، جڏهن اسان پنهنجي گهري دوستي هوندي هئي) ۽ تنهن کان وڌيڪ هڪ حساس دل شاعر. پنهنجي پياري ڌرتيءَ مٿان ڊڪٽيٽر شاهيءَ جو ظلم ڏسي، هن جي آزاد طبع جو جولان پڙڪا کائي قلم جي ذريعي چوڌاري ڦهلجي ويو. سندس ان قسم جي انقلابي شعر کان هر سنڌي واقف آهي ۽ هتي ان جي حوالن جي گنجائش محسوس نه ٿي ڪجي. هڪ هنڌ پاڻ لکي ٿو: ”هيءَ شاعري انهيءَ پيڙا جو پڙلاءُ ئي ته آهي، جا سياست مون کي ڏني آهي! جي مان سياست ۾ ڇڪجي نه وڃان ها ۽ پنهنجي قول ۽ عمل سان پنهنجي ديس جي تقدير ڦيرائڻ لاءِ ڦٽ نه ڪاوان ها، ته منهنجي شاعريءَ کي اها جلا ڪٿان ملي ها، جا ٻول کي امرتا ڏيندي.“ ”جنهن ڏينهن انسان آزاديءَ جي اميد پلي ڇڏي، ان ڏينهن قيامت ايندي، ڇو جو زندگيءَ جي وجود لاءِ ڪو به ڪارڻ نه رهندو.“

طبيعت جي اهڙي رجحان رکندي ۽ ترقي پسند شاعر هوندي به، هن جي شعر جي مکيه خصوصيت اها آهي ته هن سياست کي محض موضوع طور ڪڏهن به استعمال نه ڪيو آهي. اياز جي شاعريءَ ۾ جيڪڏهن سماجवाद، انسان دوستي ۽ سنڌ سان انتها محبت جو اظهار آهي ته سندس وجوديت جو عڪس آهي، جيڪو هميشه هن جي جيءَ سان جڙيل رهيو آهي.

”اي ڪاش اهو تون ڄاڻين ها
آزاد هوا ڇا ٿيندي آ
اي ڪاش اهو تون ڄاڻين ها
پرواز بنا پر ڪيئن هوندا
آزاد هوا ڇا ٿيندي آ.“

خواب هجن آزاد ته پيو ڇا گهرجي!
هاڻ ته هن ڌرتيءَ تي سڀ کان
خواب وڏا ڏوهاري آهن
آزاديءَ جا خواب، انهن تي
بند اڳي کان پاري آهن

بيوس خواب، اکين ۾ تن جي
ڪمڙي زهر ڀري پئي آهي
پر هي تن جي چشنگ، انهيءَ مان
بيهر باهه ڀري پئي آهي.

عام طور ائين سمجهيو ويندو آهي ته آياز جي شاعريءَ جو لاڙو رومانيت پسنديءَ ڏي مائل آهي ۽ هن جي اظهار ۾ رومانوي رنگ زياده تر نظر ايندو آهي. مان سمجهان ٿو ته اهو رايو انهن وٽان آيل ٿو ڏسجي، جيڪي حقيقت نگاريءَ جي مفهوم جو دقيانوسي ويچار رکن ٿا. حقيقت جو بيان هڪ سٺي اخبار نويس کان بهتر ٻيو ڪير ٿو ڪري سگهي؟ وڏ ۾ وڏ بحروزن جو ويس پهراڻي ساڳين خيالن کي شعر ذريعي پيش ڪري سگهجي ٿو. اهڙو نمونو پاڪستان ۽ هندستان جي اردو غزل گو شاعرن چڱي وقت کان وٺي اپنايو آهي، جنهن کان متاثر ٿي پاڪستان ۽ هندستان جي ڪن سنڌي شاعرن پڻ اهڙي قسمر جو غزل چيو آهي، جنهن ۾ گهڻو زور ٽڙڪندڙ ردفين جي چونڊ تي ڏنو ويندو آهي. اڄوڪي سياست ۽ معاشرت جي ان وڻندڙ ڳالهين کي مبالغائي آميز تحرير Rhetoric واري انداز ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو ۽ ان کي ”ٺٺون غزل“ جي نالي سان پڪاريو وڃي ٿو. اهڙي قسمر جي غزل ۾ سوزو گداز جي اهم عنصر سان الوداع ڪري، غزل کي محض مشاچري طنز جي نموني ۽ قافين- ردفين کي موجوده حالتن مطابق مڙهيل معنيٰ جي وٽن سان پيش ڪيو وڃي ٿو. اتي مون کي شيخ آياز جو ويچار بلڪل صحيح ٿو لڳي، ”حقيقت شاعريءَ جو بنياد آهي، ها، پر فقط بنياد ئي نه آهي! منهنجو شعر حقيقت جي باري ۾ آهي ۽ حقيقت جي زبان ۾ آهي، پر مون کان اڳ ٻئي ڪنهن حقيقت کي ائين پيش نه ڪيو آهي.“ آياز جو هڪ هڪ بيت، هڪ هڪ وائي ۽ ٻيو اٿاهه شعر سندس ان قول جو گواهه آهي. هن جي تصوير نگاريءَ جو چشمو ڀلي قدرت جون انيڪ چيزون هجن، پر انهن منجهان حقيقت جو عڪس نهايت ئي شدت سان اڀريل نظر ايندو آهي. سندس اٽڪل پنجويهن ڪتابن جي ڪنهن به صفحي تي نظر ورائبي ته ان صورت حال جي ڀليءَ پٽ ساڪ ملندي. پنهنجي مٿئين ويچار کي واضح ڪرڻ لاءِ مان سندس ٻن بيتن جو ذڪر ڪريان ٿو،

”هاڻ نه هر هر ٿو وڃي، واڄو وڄ سمان،
ڌرتيءَ ۽ آڪاس ڄڻ، ڪن ٿا آڳ سنان،
سورٽ! هي مهمان، پاسي ناهي پونءِ جو.“

○

ووه ڪراچي ڪاشي، تنهنجو سهج سڀاءُ!
ڏيندي بيڪ ڪڇي ويٺيءَ، پيش ڪو نه سماءُ،
مونکي تنهنجو گهاءُ، جٽائو ۽ چئن جيءَ ۾!
(جٽائو- اهو ساهوارو، جو سڀتا کي بچائڻ لاءِ راڻ سان وڙهندي گهاٽجي پيو هو.)

مارڪسوادي نقاد جماليت کي افاديت سان هر ڪٽار ڪرڻ جي حق ۾ آهن. افاديت پنهنجي سر شعر ۾ برابر اهميت رکي ٿي. پر ان جي وجود سان جمالياتي حسن ۾ از خود اضافو اچي ويندو، اهو منهنجي سمجهه ۾ درست ويچار نه آهي. افاديت ۾ جا دلڪشي پيدا ٿئي ٿي، سا جمالياتي قدرن جي اپنائڻ سان نه ٿي ٿئي. ان ڪري شعر جي مطالعي ۾ فن جي خوين تي روشني وجهڻ پارڪوءَ جو پهريون فرض آهي. انقلابي شعر لکڻ مهل شاعر لاءِ وڏي ۾ وڏي دقت اها هوندي آهي، ته هو ان کي سڪي نمري بازيءَ جو واهڻ ته نه ٿو بڻائي. اياز کي دنيا جي بهترين شاعرن ۾ ان ڪري ڳڻيو وڃي ٿو، ڇو جو هن جي شعر کي شعريت جو روح جلوه افروز ڪري ٿو.

انساني زندگيءَ جي حسين چهري ڏسڻ لاءِ اياز هميشه بيتاب آهي. جيڪي به قبيح حالتون انسان جي چيون کي بدنما بڻائڻ لاءِ ذميدار آهن، تن جي حمايت ڪئي اٿس، جن جي هجڻ سان انسان خوبصورت زندگي بسر ڪري سگهي ٿو. اياز فطرتي طور حسن ۽ محبت جو قائل آهي ۽ خود جسماني حسن جيڪي هن جي دل ۾ وقت بوقت طوفان برپا ڪيا آهن، تنهنجو دلبرانه انداز اسان کي هن جي انيڪ بيتن، گيتن ۽ غزلن ۾ ملي ٿو. نموني طور هتي سندس ٻه بيت پيش ڪجن ٿا، هي جي چڱون رانڻيون، رت سان ساري رات، منهنجي نيشن مان وسي، ڏوئي ٿي برسات، تون ڇا ڄاڻين تات، جيڪا منهنجي تانگهه ۾.

آئون ته هان تولا، ڪنهن سڀني جو سڀنو،

پر مون کي پنهنجو، تنهنجي جاڳ جڏهن ڪري!

شيخ اياز پنهنجي ڪتاب ”ڪپر ٿو ڪن ڪري“ ۾ شاهه صاحب وانگر لوڪ- ڪهاڻين پٺيان منتخب ٿيل سرن جي سرن سان ڪافي وڏي تعداد ۾ بيت لکيا آهن ۽ پڻ انيڪ وايون قلمبند ڪيون اٿس. انهن بيتن ۽ واين ۾ جا جذبات جي حجت نظر اچي ٿي، تنهنجو نوع شاهه صاحب جي بيتن ۽ واين جي جذباتي نوڪيت کان نرالو آهي. شيخ اياز شاهه صاحب جي نقش قدم تي هلندي ٻه هڪ انفرادي حيثيت حاصل ڪئي آهي. سنڌيءَ جي شيد پندار جو ڪلاسيڪل استعمال جنهن نزاکت سان شاهه صاحب ڪيو آهي، تنهن جهڙو مثال وري ڪو نه ٿيو آهي. ساڳئي وقت شيخ اياز به سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي شيد پندار جو جنهن لطافت سان استعمال ڪيو آهي، اهڙو مثال به هڪ يگانو مثال آهي. ان لحاظ کان اياز کي جيڪڏهن ”ويهين صديءَ جو شاهه لطيف“ چئجي ته وڌاءُ نه سمجهڻ گهرجي. شاهه لطيف سنڌي ٻوليءَ جي ذاتي حسن ۽ قوت کي وڏي پيماني تي ظاهر ڪيو آهي ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌي ٻولي شعريت جي انهن اوجاين تائين پهچي سگهي ٿي ۽ اهڙين بلندن کي چهي سگهي ٿي، جن تائين پنهنجن ٻولين ۾ دنيا جا

عظيم شاعر پهجي سگهيا آهن. شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ جي اهڙي تخليقي استعمال سان عالمي شاعرن جي معيار جو شرف حاصل ڪيو آهي. شاعري هڪ ذات آهي ۽ ان ذات جا اڻ کٽ انگار اياز جي حصي ۾ آيا آهن. اياز جي شعر ۾ ڄا لڻ، ترنم ۽ موسيقيءَ مان پيدا ٿيل رواني نظر اچي ٿي، تنهن جي ٻي ساختگي هڪ حيرت انگيز ڪارنامو آهي. شاه صاحب وانگر سه حرفيءَ جو شيخ اياز به ڀرپور استعمال ڪيو آهي، بلڪ سندس بيتن جي هر هڪ مصرع ۾ حرفن جو وڙ وڙ تڪرار اندرين موسيقيت جو ماحول پيدا ڪري ٿو، نموني طور ڪجهه بيت پيش ڪجن ٿا،

ڪوريءَ ڪجرا پير ۾، چوريءَ ڪمڻن آچي،
گهر گهر گهنگهرو گونجندا، ميڙو پل ته مچي
نانگي اڃ نچي، داتا تنهنجي دوار تي.

○

اي ڏيهي! مون ڀوڪيا، ڪنا جن جي ڪيت،
توڪي اهڙا بيت، ٻيهر ملندا ڪين ڪي.
(ڪنا=تلوارون)

○

ڍنگر ڊانئون، پڙيا آچي پٽ تي،
اونو گهر تڙ جو ائين، پنهنجو لائون،
اڳ نه ڏٺا آئون، ويڙهيڇا ائين وات تي،

شيخ اياز جي شعري خوين جي چند ڇاڻ ڪرڻ لاءِ تفصيل وار مضمونن جي ضرورت آهي، ۽ در حقيقت هن جي شاعريءَ لاءِ ٻي. ايڇ. ڊيءَ جي سطح واري تحقيق درڪار آهي. هتي صفحن جي پابنديءَ سبب زياده به نه ٿو لکي سگهجي. شيخ اياز پنهنجي شعر ۾ جدا جدا وصفن جهڙوڪ اشارن، ڪنائين، تشبيهن، استعارن، تلميحن، ترڪيبن، ديوان-مالاڻي حوالن ۽ ٻين صنعتن معرفت جيڪو جمالياتي حسن پيدا ڪيو آهي، تنهن جو مثال دنيا جي شاعريءَ ۾ ڪن ٿورن هنڌ ملندو. سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي شيد - پندار ۽ نئين تهذيب جي نقاشائن موجب عام ماڻهن جي گذار جي جديد زبان جو سنگم، سندس مخصوص عبارت ۾ اهڙي ته پوري ميزان ۾ ملي ٿو، جو ائين پيو لڳي ڇڻ هن لفظن جو هڪ نئون ساز خلقيو آهي، جنهنجا سر ملحد موسيقي نرالي ۽ آلاپ اجنبِي آهن. ان ساز جي فوقيت کي هميشه هڪ تواريخي اهميت رهندي.

پنهنجا ساريم سومرا

ڪٿي هڪ ڏند ڪٿا پڙهي مير” هئو مان، ٻڌ سان شرط رکي، ڌرتيءَ ۾ ٺهي هئي ويو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ ظاهر ٿيو ۽ چوڻ لڳو، ”سرشتيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ چار ڳاڙها ٿيا آهن.“ اهو ٻڌي، ٻڌ پنهنجون چارئي سرخ آڱريون کيس ڏيکاريندي چيو، ”ڪٿي هي آهي ته ناهن.“ ۽ سچ پچ ته پنهنجي دؤر جا حساس دل شاعر ليکڪ اهڙائي ئي هوندا آهن. پنهنجي ذهن، سوچ ۽ ضمير موجب لکندا آهن/ پوڳيندا آهن/ لڙندا آهن ۽ پنهنجي ئي هٿن سان لکي لکي پنهنجون آڱريون پنهنجي ئي لال رت سان رڳي ويهي رهندا آهن. اها سوچ ٿي سگهي ٿو، ته هر ڪنهن شاعر/ ڪهاڻيڪار/ ليکڪ تي لاڳو نه ڪري سگهجي. پر يقين آهي ليکڪ جيڪي پنهنجي دؤر ۾ ايندڙ دؤر جا ڳاڙها ڪنهي رتڙا سڀنا ڏسند آهن/ ڏاڍ ۽ ڏمر جي زماني کي بدلائڻ جون ساڀيانئون ڪندا آهن، اهي پنهنجي دؤر جا پيغمبر هوندا آهن. ۽ اهڙن ئي ماڻهن لاءِ شاه سائين چئي ويو آهي؛

سچ سچائي جا ڪري، سائي ساميءَ روءِ.

شيخ اياز، ٻه سنڌ جي صدين جي اها صدا آهي، جنهنجي گونج، جنهنجو پڙاڏو جنهنجو پڙلاءِ، صدين تائين سنڌ ۽ انجو ايندڙ نسل ٻڌندو رهندو، ٻڌي ڪنڌ ڏوٽي تپرس ۾ پئجي ويندو ۽ ٻڌي ان دؤر کي ياد ڪندو، جنهن دؤر ۾ شيخ اياز هيو، وقت سان وڙهيو، وقت سان ٺاهه ڪيائين/ سنڌ لاءِ سوچيائين، ۽ سنڌ جي سينت کي بدلائڻ جا سنهري گيت رچيائين. هي سکر/ هي شهر شڪارپور، ۽ هي ڪراچي، حيدرآباد ۽ هي سنڌ ۽ هند جون هوائون، جن ۾ اياز ساهه کنيو ان جون هوائون ۽ هي سمورو وايو منڊل، هن مهان شاعر جي هر هڪ ست جي گونجار کي ياد رکندو، ايندڙ زمانو انهن ماڻهن کي به ياد رکندو جن اياز کي ڏنو/ اياز کي ٻڌو.

مونڪي به انهيءَ ڳالهه تي مان آهي ته مان مهڙي مهان ڪويءَ کي گذريل ۲۶ ورهين کان ٻڌندو اچان. جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه کي ڪيترائي ورهيه لنگهي ويا آهن، پر لهڻي ائين ٿو، جنهن سان ڪالهه گڏيا هئاسين. اياز جيڪو هن صديءَ ۾ ڇا پر ايندڙ صدين جو به مهان ڪوي آهي، ان کي مون پهريون ڀيرو روح رهاڻ جي جشن ۾ ڏٺو، اهو زمانو ايوب خان جو هو، ملڪ جو ڪل والي وارث فيلڊ مارشل ايوب خان هوندو هو، ۽ سنڌ جا سمورا وڏيرا هر دؤر وانگر ان دؤر ۾ به ايوب خان جي بظاهر نه لهندڙ سڄ جا پوڄاري هوندا هئا. ان دؤر جون سموريون سنڌي اخبارون ايوب خان ۽ سندس آل اولاد جي ڊگهي ڄمار جي دعائن گهرڻ سان گڏوگڏ هر وقت ۽ هر دم بيشرميءَ جي حد تائين سنڌ جي بنيادي مسئلن کان ڪن لاتار ڪرڻ سان اصل نمٽار هونديون هيون، مجال هو جو ڪٿي ڪير ون يونٽ جي خلاف هڪ پڙڪ به ٻاهر ڪڍي انهيءَ دؤر ۾ چڱا چوڪا، ۽ ڏسڻا وائسٽا ماڻهو سنڌ کي جنوبي علائقو ۽ حيدرآباد کي حيدرآباد پاڪ لکڻ ۾ ڏاڍو فخر پيا محسوس ڪندا هئا. مونڪي انهيءَ دؤر جي هڪڙي يادگيري آهي. مرحوم فيلڊ مارشل ايوب خان ننڍي محمد خان اڄڻو هو، جتي وڏيرن/اميرن/پيرن کي ڪيس گلاب جي گلن ۾ تورڻو هو. بس وڏيرا، ننڍيرا جهڙو ڪر چٽا ٿي پيا هئا. ننڍي محمد خان جي ڪجهه چڱن ماڻهن سان اسانجا خانداني ناتا هوندا هئا، اهي سڀ اچي ٽڪيا هئا اسانجي حيدرآباد واري اوطاق تي، ۽ سندن مارو هو مٿين منهن گلاب جي گلن وٺڻ تي. پوءِ ايوب مرحوم کي گلن ۾ توري پنهنجي قيمت وصول ڪيائون. يا پنهنجي منهن تي ڪارنهن مليائون، انهيءَ جي ڄاڻ خدا کي، بهرحال اهو هو، اهو وقت ۽ حالتون جنهن ۾ سنڌ جي سڄن، خالي هٿين، ذهنن يعني سنڌي ليکڪن ايوب خان سان ويڙهه ڪرڻ ۽ سنڌ جي حقن لاءِ جدوجهد جي شروعات پئي ڪئي. اهو دؤر، جن ڏٺو هوندو، انهن کي انهيءَ دؤر جي چٽي ياد هوندي. ۽ انهيءَ ڳالهه کي لکندي توڻي چوندي ڪا به هڪ نٿي ٿئي انهيءَ دؤر ۾ اهو اياز ئي هو، جنهن جي انقلابي ڪيٽن قومي هلچل کي اهڙو ته ساهه ڏنو، جو سنڌي اديب وقت جي آمريت واري بنهه پواڻي حڪومت جي اکين ۾ اکيون وجهي چٽائي وڌي واک ”ون يونٽ ٽوڙيو، ۽ سنڌ جو وجود بحال ڪرايو“، جا نمرا بلند ڪرڻ لڳا، انهيءَ دؤر ۾ ماهوار روح رهاڻ اسانجي دلپسند مخزن هوندي هئي، ۽ حيدرآباد جو جڳ مشهور تاريخي هال بيسنت هال انهن تاريخي ميڙن جو مرڪز هوندو هو. شيخ اياز ايندو هو ته ماڻهو پلٽجي پوندا هئا. اياز پنهنجي واتان پنهنجا نوان ڪيت/نظر ٻڌائيندو هو ته ان وقت لڳندو هو جهڙوڪ آڪاش تي بجلي ڪڙڪي رهي آهي، تيز طوفان لهڻي پيو، ڌرتيءَ جي هر شيءِ پئي اڏامي ۽ ڏڏي. انقلابي شاعر جي واتان انقلابي ڪيت ٻڌي وار ڪانڊارجي ويندا هئا، اسانجي بت ۾ سمورو رت تيز ڊڪون پائڻ لڳندو هو ۽ اسين موت ۾ سنڌ جو آواز، شيخ اياز، شيخ اياز، جا نمرا وٺي هڻندا هئاسين.

مونڪي اڃا اهو زمانو به ياد بيٺو آهي، جڏهن ايويي آمريت شيخ اياز کي جيل ۾ وڌو هو. ۽ پاڻ آزاد ٿي حيدرآباد جي ريلوي اسٽيشن تي پئي آيو ته ڇن سڄو شهر اچي گڏ ٿيو هو، سندس آجيان ڪرڻ لاءِ. ان وقت ڏاڍو اتساه هوندو هو. نوجوان، ٻيا، شاعر، اديب، سياسي ڪارڪن سڄ لٽي مهل حيدرآباد ريلوي اسٽيشن جي پليٽ فارم نمبر ون تي اچي مڙيا هئا.

ان وقت اهو رواج هوندو هو ته جيڪو به قومي سياسي اڳواڻ جيل مان آزاد ٿيندو هو، ته سندس آجيان لاءِ دهلارين ۽ شرنائين وڄائڻ واري کي سڏيو ويندو هو، اياز جي آجياڻي لاءِ به دهلاري ۽ شرنائين وارا آندا ويا هئا. نعرا جيئي سنڌ، سدا جيئي، ون يونٽ ٽوڙيو جا، جهمريون. ريل آئي ته نعرون ۾ ويتر واڌارو اچي ويو هو. فل سوٽ پاتل ڪوي اياز فرست ڪلاس ڪمپارٽمينٽ مان لٿو ته سڀني ڪوي کي گلاب جي هارن سان جهنجي ڇڏيو هو. سڀ گڏ هٿاسين. رسول بخش پليجو، حفيظ قريشي، طارق اشرف، يوسف ٽالپر، يوسف لغاري، حميد سنڌي، جيئي زينت چنا، مير ٿيڻو، چار ساق، مهر شاه، نديم، عنايت ڪاشميري، پروانو پٽي، محمد عمر شورو، عبدالحق عالمائي، منير احمد مائڪ، شاه محمد شاه، اقبال ترين، مسعود نوراني، نياز همايوني، ابن حيات پنهور، نثار حسيني، يعقوب، امدا حسيني، اشفاق قاضي، امتياز قاضي، مطلب ته ڪهڙا ڪهڙا ويهي نالا ڳنائجن. پوءِ اياز کي هڪ وڏي شاهي سرگس جي شڪل ۾ ان وقت جي دستور موجب پڪي قلعي جي احاطي ۾ دفن، سنڌ جي مهان سڀوت شهيد هوش محمد شيديءَ جي قبر تي ٺيو ويو هو جتي سنڌ تي سر ڏيڻ جو وڃن ڪيو ويو هو، ۽ پوءِ موتي اورينٽ هٽل تي آيا هٿاسين، جتي نواب يوسف ٽالپر طرفان شاعر جي مان ۾ ڊنر جو بندوبست ڪيل هو. اسين ڪارڪن ته نعرا هڻدا واپس هليا ويا هٿاسين، پر وڏا اديب ۽ ٻيا اندر هليا ويا هئا، شاعر سان گڏ.

اهو زمانو عجيب هوندو هو شاعر شيخ اياز ان وقت به ڀيرا جيل ڪاٽي چڪو هو، ان ڪري سندس جوش به ڏسڻ وٽان هوندو هو،

مان توکي گيت ڏيان او ڌرتي،

تون مون تي پئي زنجير وجهين.

منهنجو اگهه پڇين ٿو آمر،

منهنجا گيت ڳنهي سگهندين تون!

حيدرآباد ان وقت سنڌ جي سياسي ۽ قومي هلچل جو مرڪز هوندو هو. انهيءَ ئي شهر ۾ سنڌي اديبن گڏجي شيخ اياز جي آزادي لاءِ گڏيل جلوس ڪڍيو هو، اهو زمانو ايوب خان جي آخري ڏينهن جو هو، حيدرآباد جي زينت پريس يعني کوڪر محلي مان اهو جلوس نڪتو هو، جنهن ۾ قاضي فيض محمد، ابن حيات پنهور، محمد عثمان ڏيپلائي، زرين بلوچ، نسيم ٿيڻو، نياز همايوني، ۽ ٻيا

ڪوڙ نوجوان ٽوٺي ٻڌا اديب هٿن ۾ پلي ڪارڊ کڻي نڪتا هئا ته رجعت پرستن گاڏي کاتي مان اسان تي شيخ اياز جي خلاف نڪتل پمفلٽن جو وسڪارو ڪرايو هو.

پوءِ شاعر شيخ اياز سان باقائده منهنجي ملاقات ۱۹۷۰ع جي شروعات ۾ ماهوار سهڻيءَ جي ايڊيٽر طارق اشرف جي معرفت هونل رٽز ۾ ٿي. اها رات به مونکي انهيءَ ڪري چٽيءَ ريت ياد آهي، جو مون ان رات اياز سان گڏ زندگي ۾ پهريون ڀيرو ويهي پيئو هو. طارق اشرف ته معذرت ڪري هليو ويو هو، پر اسان ويهي رهيا هئاسين، پوءِ هن سان منهنجي ڏيٺ ويٺ ايڏي ته گهاتي ٿي ويئي، جو اياز جڏهن به حيدرآباد ايندو هو، ته مونکي رباني جي معرفت اطلاع ملندو هو. ۽ پوءِ مان، رباني، ع. ق. شيخ ۽ جويو صاحب اياز کي وٺڻ لاءِ اسٽيشن تي ويندا هئاسين.

اهو زمانو يحييٰ خان جو هو. اياز ۽ مون سميت ٻيا ڪيترا اديب عوامي ليگ ۾ شامل ٿي چڪا هئا. عوامي ليگ اسان جي امنگن ۽ سياسي سوچن جو اظهار هئي. شيخ اياز کي شيخ مجيب الرحمان عوامي ليگ جي سينٽرل ورڪنگ ڪميٽيءَ تي مقرر ڪيو هو. جڏهن ته قاضي فيض محمد مرحوم سنڌ عوامي ليگ جو صدر هوندو هو، مان، ابراهيم سومرو وڪيل حيدرآباد عوامي ليگ جا ڊويزنل آرگنائيزر ۽ شيخ ستار وڪيل، شان بخاري، امداد محمد شاه، نبي بخش کوسو، رشيد پٽي، ڪراچي وارو منظور الحق، خليل ترمذي عوامي ليگ کي سنڌ ۾ جيئاريو ويٺا هوندا هئاسين. اياز جي سياسي سوچ ان وقت به اڳتي هوندي هئي. چوندو هو، ”سنڌ جي مسئلن جو چوڻڪارو عوامي ليگ جي اقتدار ۾ اچڻ سان ئي ٿي سگهندو.“

اياز جي گيتن سان ان وقت به سنڌ گونجندي هئي، نوجوانن جي چپن تي اياز جي انقلابي گيتن جي جهنڪار پئي جهلندي هئي. مونکي ياد آهي ته عوامي ليگ جو صدر ۽ اسانجو محبوب اڳواڻ شهيد شيخ مجيب الرحمان ان وقت سنڌ جي دوري تي آيل هو، ۽ اسان به ساڻس وڃي انهيءَ دوري ۾ شامل ٿيا هئاسين. نواب شاهه جي حامد علي ڪلب ۾ شيخ صاحب جي مان ۾ لنچ ڏنل هو. اتي استاد منظور علي خان کي به قاضي صاحب گهرايو هو. منجهند جو وقت هو. استاد منظور علي خان اچي ويٺو. شيخ صاحب جي آڏو پنهنجي آواز جو جادو جڳائڻ. ٻيون ته ڪوڙ ڪافيون ڳاتائين، پر آخر ۾ استاد منظور علي خان، جڏهن پنهنجي مڙي سر ۾ اياز جي وائي ”سهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙي تي سر ڪير نه ڏيندو“ ڪلاسيڪل انداز ۾ ڳاتي، ته شيخ مجيب کيس داد ڏيڻ لڳو. ان وچ ۾ قاضي صاحب مرحوم ۽ ساڻن جي. اير. سيد کيس جڏهن انهيءَ وائيءَ جو مطلب ويهي سمجهايو، ته هن بي اختيار ٿي چيو هو، ”اهڙو انقلابي گيت ٻڌي مونکي عجب آهي ته سنڌ جا مردا به چوڻا سجاڳ ٿين“ ۽ پوءِ برابر مڙدا ته ضرور سجاڳ ٿيا هوندا، پر ۱۹۷۰ع وارين چونڊين ۾ سنڌ جي جيئرن، چونڊن ۾ عوامي ليگ کي پٺ ڏيئي پاڻ کي

مڙدن ۾ ضرور شامل ڪري ڇڏي هو. مونکي ياد آهي ته اياز سان اسين ان وقت مليا هئاسين، ته اسان کي چيو هئائين، ”ملڪ ۾ ڪوئي وڏو مهڻي ولوڙ مڃڻ وارو آهي.“ ۽ پوءِ ستت ئي يحيٰ خان ۽ سندس ساٿاري چٽا ٿي بنگال ۾ ڪاهي پيا هئا. اولهه پاڪستان ۾ عوامي ليگ سان واسطو رکندڙ سمورا اچي ٻوهي ۾ پيا هئا. اياز کي به وٺي وڃي سکر جيل ۾ قيد ڪيو هئائون. ملڪ ۾ جهڙوڪ راکاس گهمي ويو هو. مان ان وقت اياز جي آزاديءَ لاءِ سنڌي اديبن جو بيان لکي، جڏهن تڪ متجهند جو پيرين پنڌ صحيحون وٺڻ لاءِ نڪتو هوس ته رسول بخش پليجي ۽ ڪجهه ٻين کان سواءِ گهڻن تن انهيءَ بيان تي صحيح ڪرڻ کان نه رڳو نابري واري ڇڏي هئي، پر ڪن ته چڙبون ڏئي مونکي ٺاري ڇڏيو هو. شاعر اياز ان وقت جيل جي اندر هو. اتي ڪو به ساڻس حال احوال وٺڻ وارو نه هوندو هو. پر اياز جا جذبا جيل اندر به جوان هوندا هئا. مون ڪوششون وٺي ڪنهن ماڻهوءَ هٿان اياز کي خط لکيو هو، جنهنجي جواب ۾ هن مونکي هڪ وڏو خط لکي ڪجهه ڪتاب گهرايا هئا. ۽ مون جڏهن اهو خط وڃي جويي صاحب کي ڏيکاريو هو، ته هن مونکي پاڪر پائي چيو هو، ”اياز جي هن خط اسان ۾ نئون سامه وڃي ڇڏيو آهي.“

اياز جي ان سموري دؤر جو اثر سندس شاعريءَ ۽ نثر تي آهي. ”ڪپر ٿو ڪن ڪري“ ۾ آيل نوٽ بوڪ جي ورقن پڙهڻ سان محسوس ٿي ٿو وڃي، ته ان وقت اياز ڇا پئي سوچيو، يا سندس سياسي مستقبل بابت سندس ڪهڙي سوچ پئي جنم ورتو. اياز آزاد ٿيو، ته آءُ، ارباب سنڌي، نبي بخش کوسو ساڻس سکر گڏجي ويا هئاسين. ان رات سندس پراڻي سکر واري گهر ۾ ڪچهري ڪندي مون اهو محسوس ڪري ورتو هو، ته اياز هاڻ عملي سياست کان ڪناره ڪش ٿيڻ چاهي ٿو. ستت ئي اڳتي قدم واري جي. اير. سيد نمبر ۾ هن جيڪو مونکي خط لکيو هو. ان ۾ واضح طور تي اها ڳالهه لکي هئائين، ”مونکي پنهنجي سياسي واٽ پاڻ ئي چونڊڻي آهي، ۽ اها مون چونڊي ورتي آهي.“

شاعر اياز سان ملاقاتون پوءِ به ٿينديون هيون، هو ڪنهن نه ڪنهن ڪيس جي سانگي حيدرآباد ايندو هو. فاران هٽل ۾ ترسندو هو. سندس ڪلائينٽ جو بندوبست ڪندو هو، ۽ مان اڪثر سندس لاءِ ساقيءَ جو ڪم سرانجام ڏيندو هوس. ڪيترا ڀيرا مرحوم پير حسام الدين راشدي، ربابي، ۽ جويي صاحب، شاعر سان گڏجي رات جو دير سان نڪرندا هئاسين، ۽ اچي راحت سنڀيما جي ڀرسان ڪشميريءَ جي هٽل تي ماني کائيندا هئاسين. هو سهڻي توڻي اسانجي مخزن اڳتي قدم تي گهڻو مهربان هوندو هو، ۽ پنهنجي نڪور شاعريءَ مونکي ۽ طارق کي پيو امائيندو هو. هڪ ڀيرو مان سهڻيءَ جي ايڊيٽر طارق اشرف سان وڙهي ويٺس، ته پاڻ مون تي ناراض ٿي جو. ۽ حيدرآباد اچي منهنجو طارق اشرف سان صلح ڪرايائين. سندس چوڻ هو، سنڌي رسالن وارن کي پاڻ ۾ هرگز نه وڙهڻ

گهرجي. انهيءَ دوران کيس سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ٿيڻ جي آڇ اچي پهتي، ته پاڻ حيدرآباد هليو آيو. حيدرآباد جي اورينٽ هوٽل ۾ ترسيل هو. ۽ رات جو هن نواب يوسف ٽالپر جي گڏس ناڪي واري ٽالپر مينشن تي ڪجهه دوستن کي گهرايو هو. مان، يوسف ٽالپر، محمد عمر ميمڻ، جمال رند ۽ ڪجهه ٻيا دوست اتي موجود هئاسين. ان دور ۾ مان روپوشي جي زندگي پئي گهاري. پر يوسف جي سڏ تي وڃي دعوت ۾ شامل ٿيو هوس. اتي اياز ٻڌايو ته کيس وائيس چانسلر ٿيڻ جي آڇ پهتي آهي. مونکي ياد آهي ته اتي چڙو پروفيسر محمد عمر ميمڻ ۽ مون کيس اهو عهدو قبول ٿيڻ کان روڪيو هو. باقي سڀني انهيءَ ڳالهه جي نه رڳو آجيان ڪئي هئي، پر هڪ صلاحڪار ڪميٽي به جوڙي ورتي هئائون، جيڪا اياز کي وقتن بوقتن معاملن کي اڳتي ڪرڻ لاءِ سرگرم عمل رکڻي هئي. بعد ۾ شاعر، سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر بنجي ويو. وري ان دوران نه ساڻس ملاقات ٿي، ۽ نه ڪڏهن اهڙو موقعو آيو، جو پاڻ ۾ گڏجي سگهون. بهرحال شاعر سان جيڪا محبت هئي، ان ۾ ڪڏهن به گهٽتائي نه محسوس ٿي. بعد ۾ زمانا بدليا، ملڪ ۾ ۵ جولاءِ ۱۹۷۷ع تي جنرل ضياءَ الحق جي مارشل لا آئي ۽ ان کان پوءِ شيخ اياز وائيس چانسلريءَ کان پلانڊ آجا ڪري وڃي پراڻي سکر پهتو. چئن ورهين بعد نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾ ڪوئي ادبي فنڪشن هو. اتي کيس ڏنر. نورتي وڃي شاعر جي قدمن کي هٿ لاتر. هن مونکي ڏٺو. مون کيس ڏٺو. ۽ هن مرڪي مونکي پنهنجو نئون ڪتاب ”وچون وسڻ آئين“ ڏنو. ۽ انهيءَ تي لکيائين، ”مدد علي سنڌيءَ جي نالي، آهو جو مڙس مٿير، وسري وسري ڪينڪي.“ انهيءَ کان پوءِ هو ٻه ڀيرا منهنجي گهر منهنجي دعوت تي آيو. بلڪ ڪيترا ورهيه ناتال جي موڪلن دوران هو حيدرآباد جويي صاحب وٽ جڏهن به آيو ته اتي اسان سال جي پڇاڙڪي رات ڪيترا ڀيرا گڏ ويهي گهاري هئي. شاعر اياز، ۽ جويي صاحب سان ڪيل اهي ڪچهريون، مان زندگيءَ جو هڪ وڏو سرمايو محسوس ڪندو آهيان.

اياز، بنيادي طور تي هڪ حساس دل شاعر آهي ۽ شاعر جي پنهنجي هڪ دنيا هوندي آهي، پر اياز شاعر هئڻ سان هڪ انسان به آهي. سندس ڊگهي جدوجهد ۽ وسيع اڀياس اسانجي آڏو آهي، هن سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ساهت کي ڪهڙو ڪجهه ڏنو آهي، بلڪ ائين ڪئي چئجي ته ان ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته ننڍي کنڊ ۾ هن مهل اهڙو ڪو به ليکڪ ڪونهي، جنهن پنهنجي ٻولي ۽ ساهت جا مٽ ويهي ائين ڀريا هجن، جيئن اياز سنڌي ساهت کي مالا مال ڪيو آهي. مونکي اهو زمانو به ياد آهي، جڏهن سمورا ماڻهو اياز تي ويهي گند اڇلائيندا هئا. ان وقت ڏسڻ وائسٽن ڳائڻن اياز جو ڪلام ڳائڻ بند ڪري ڇڏي هو. ڪن سچن نقلي نالن ۾ ويهي اياز تي لکيو، پر اياز جي شاعري ڪنهن اوچي وڻ جيان آسمان سان ڳالهون ڪندي پئي ويهي، ”اوچي وڻ جيان ايران ٿو. ايري تن کي هيٺ ڏسان ٿو، هو کي

توہ لڳن ٿا؟“ اڄ اياز جيترو لکيو آهي، ورلي ئي ڪنهن ليکڪ ايترو لکيو هوندو. اڄ ڪلهه شاعر انهيءَ ئي ڪراچيءَ ۾ حياتي گذاري رهيو آهي. جنهن شهر ۾ هن پنهنجي جواني گذاري هئي، ۽ جنهن شهر ۾ سندس شاعري جي جوين جنم ورتو هو. هڪ ڏينهن سندس ڪراچيءَ واري فليٽ تي ويس ته شاعر فليٽ جي ڪاري ڊور ۾ پئي ٽهليو، کيس لکن وسيلي پٺاڻ ڪندي ڏسي منهنجي اکين مان ڳوڙها وهي آيا هئا. اهڙي ئي منهنجي دل ان وقت پرڄي آئي هئي. جڏهن مان شاعر کي جناح اسپتال جي دل واري وارڊ ۾ ڏسڻ ويو هوس. اسپتال جي ڪمري ۾ شام جي ميرانجهڙي ۾ ڪوي اياز هڪ پلنگ تي اکيون ٻوٽيون لپٽيل هو. ۽ پر ۾ سندس زال ڪنهن ڳوڙهي سوچ ۾ ويئي هئي. مون ٺوڙي ڪويءَ جا پير ڇهيا ته هن اکيون کولي مونکي ڏٺو. مونکي ڏسي مرڪي ڏنائين. محسوس ڪيم ته کيس دل جي دوري جي ڪاٺي پرواهه نه هئي. مونکي اهو معلوم هو ته ڪوي اياز حياتي جي ويڙهه سان وڙهي ڄاڻي پيو. پر ههڙيءَ ريت مڙسيءَ سان ڪوي بيماريءَ کي مڙس ٿي منهن ڏيندو. اها ڳالهه مونکي ان مهل محسوس ٿي، چون لڳو، ”لکن ڇاهيان ٿو، ۽ گهڻو ڪجهه لکي موت کي مات ڪندس!“ سچ پچ ته هو سنڌ ۽ سنڌي ساهت جو املهه ورتو آهي، شال سدائين سنڌ سان گڏ هجي.

اياز لطيف پليجو

اياز پيار جو شاعر

جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته شيخ اياز سان ملي، سندس نثر توڙي نظم پڙهي، منهنجي ذهن ۾ ڪهڙو تاثر آڀري ٿو، ته آءٌ جيڪر پنهنجي مڪمل راءِ کي فقط هڪ لفظ ذريعي بيان ڪرڻ جي سگهه ساريان، ۽ اهو لفظ هجي ”پيار“. ائين ئي، جيئن اوڊيسس جا حملا، هيلن جا داستان، نراء جو گهيرو ۽ اسپارٽا جي وار پڙهي، هومر لاءِ زبان تي هڪ ئي لفظ چڙهي ٿو ”جنگ“ ۽ ائين جيئن سسئي جو راڻو ريلن، سهڻيءَ جو وسندي مينهن ميهه پار اولهن، گهاتن جي گهر گهات ڇڏي ڪنن ۾ گهرڻ ۽ ڪاهوڙين جو ڌوڙ ٿيل ڌڙ سان، پر انهن پنڌ هلڻ پڙهي، لطيف متعلق ذهن جي اسڪرين تي هڪ ئي لفظ چمڪڻ لڳي ٿو ”جدوجهد“. بلڪل ساڳيءَ ريت، سنڌ جي فڪر ۽ فن جي باغ جي هن سڀ کان سرهي گل شيخ اياز جي ڪيئن، نظمن، بيتن ۽ واين کي حال سارو پڙهي ۽ پروڙي، آءٌ ان نتيجي تي پهتو آهيان، ته اياز جي شاعريءَ جو هر سندس فڪر چونچوڙ، صرف ۽ صرف پيار آهي. پوءِ اهو پيار ڪنهن نرالي، حسين ۽ لاجواب فرد سان به ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن سرمست ۽ سروبيج قوم سان به، ڪارونجهر جي ڪنهن موريا ڪيرٿر جي ڪنهن گد سان به ٿي سگهي ٿو ته دودي، چولي ۽ رني ڪوٽ جي ڪردارن ۽ ڀڳت سنگهه جي ساٿين سان به. نه فقط اهو، پر اياز ته ان حد تائين به وڃي ٿو ته-

”وڻ وڻ سان وهنوار ٿئي ٿو

پيار ٿئي و.“

يا

”ڄڻ ته ڀسيون ۽ پيرون منهن جا

پيئر آهن ڀائر آهن.“

پيار ڇا آهي؟ زندگيءَ جي طويل شاهراه جو هڪ پاسو جيڪو سڪ سرهاڻي
 ۽ آجپي ڏانهن وٺي وڃي ٿو. آجپي ڏانهن انگري، جو آزادي بذات خود پيار جي
 سوڀ جو نالو آهي. آزادي ڇا آهي؟ ذهن ۽ جسم جي پنهنجي پيار ۽ پسند مطابق
 اظهار ڪرڻ ۽ زندگي گهارڻ جو حق. بنان ڪنهن دٻاءُ ۽ دهشت جي. جڏهن ته
 زندگيءَ جي ان شاهراه جو ٻيو رستو پيار جي ابتڙ ڌڪار جو آهي، جيڪو ظلم،
 دٻاءُ ۽ غلامي ڏانهن وٺي ٿو وڃي.

پيار روايتي تصور جو بهشت ۽ ڌڪار، دوزخ، بقول اياز،

آه بهشت به ساڳي دنيا

۽ دوزخ به نڀاڳي دنيا

جنهن جنهن ماڻهي ساسا راڻي

جنهن جنهن آه تياڳي دنيا

سا جو ڳياڻي، ڄاڻي وائي

پاتو آ تنهن ڌڪ جو هار.

هر دور جي عظيم ڏاهن جيان هڪ حد تائين اياز به نفرت ۽ ڌڪار جو درس

ڏنو آهي. پر اها نفرت پيار ۽ آزاديءَ جي ويرين لاءِ آهي، هو انهن متعلق چوي ٿو،

”اڃا ڪٿا ڪارا ڪٿا

آپي شاهيءَ وارا ڪٿا

خاڪي وردي وارا ڪٿا

سارا پونجيءَ وارا ڪٿا

هاها سڀ هڪ جهڙا آهن.“

پيار ۽ ڌڪار، جنت ۽ دوزخ ڏانهن وٺي ويندڙ اها شاهراه، هزارين تجربن،

مشاهدن ۽ تاريخن جي باوجود هر انسان لاءِ اڄ به اوتري ئي اڻ ڏٺل ۽ اوندهه آهي،

بقول عمر خيام،

”ان رستي تي ويلن مان ڪوبه موٽي اسان کي ڪجهه نٿو ٻڌائي ۽ سڃاڻي

ڄاڻڻ جو هڪ ئي طريقو آهي ته اسين پاڻ سفر لاءِ سنڀرون.“

پر ان جي باوجود، شيخ اياز ان اوندهه ۽ خوف جي روايت کي رد ڪندي

چوي ٿو ته جيڪڏهن فتح ماڻيسين ته پوءِ:

”تون ملين مون کي ته سارو جڳ مليو

ٻيو ڇا ڪپي منهنجي سڪي.“

پر جي پنڌ اڃايو ويو يا مڪاني بي ثباتي ئي مقدر بڻي، تڏهن به ناڪام نه

سڏبا سين؛

”ڪير چوي توکي گوليندي

منهنجي عمر اڃاڻي ويئي

ڳولا خود به تسم آزادي آ

ساري عمر سڃاڻي ويئي.“

شيخ اياز پنهنجي ڪنير ۽ گونجدار آواز ۾ چڻ سمجھائي ٿو ته پيار هڪ اهڙو رهبر ۽ رهنما آهي، جنهنجو هٿ جهلي جيڪڏهن هڪ وڪ به ڪنڀينسڻ ته امر ٿي وينداسين، ڇاڪاڻ ته سوڀ رڳو ان جي ناهي ته آخري نشان تائين رسجي ۽ پنهنجي آدرشن جو انجام پئجي، پر جنهن به پيار ۽ آجپي جي وات تي هڪ وڪ به ڪئي پوءِ ڇو نه ڪشي ٻي وڪ کان اڳ کيس موت سان لائون ٿي لهڻيون پون، هو تڏهن به فاتح آهي، سويارو آهي،

”محبت نه ڪڏهن مات ڪئي موت هلي آءُ
سندر هوت هلي آءُ“

۽ ان راه جو مسافر علي الاعلان چئي سگهي ٿو ته سياڻي آءُ ڪي جسماني طرح ججهن جي وچ ۾ به هجان، پر تڏهن به ياد رکو.
”مينهن جڏهن مانداڻ ڪندا مان
ساري وارياسي تي وسندس.“

هونئن به تاريخ ان ڳالهه جو چٽو ثبوت آهي ته جيڪي انسان ڌڪار جون پاڙون اڪيڙي، دلين جون ديولون جوڙيندا آهن، اهي نه فقط موت سان ٻڪين پوڻ کانپوءِ به چارڻ بنجي پيار ۽ آزاديءَ جا چنگ وڄائيندا آهن، بلڪ سقراط، وڪٽر هارا، لورڪا، يا پلونروڊا ۽ بنجمن مولائيس وانگر ظلم ۽ دهشت تي مٿي پڄاڻان به ڪاري وار ڪندا رهندا آهن.

اهي سڀ حقيقتون ۽ اهميتون ڄاڻندي به هڪ ڳالهه ذهن ۾ رکڻ ڪبي ته جيئن ته دنيا ۾ هر شئي هر لڙاءِ، هر موقف لاءِ به رايو هوندا آهن، تنهنڪري ڪي ماڻهو اهو به چئي سگهن ٿا ته پيار، محبت آجيو آهي سڀ بيت ڀرڻي جون ڳالهيون آهن بقول فيض:

»اور بهی دکھہ بین زمانے میں محبت کے سوا.«

برابر بڪ، بيوسي ۽ بدحالي زندگيءَ جون تلخ ترين سڃايون آهن. پر تڏهن به پيار پنهنجي اڻڪٽ قوت ذريعي، انهن سڀني تي حاوي آهي. ڀلا تصور ڪيو، ڪنهن بڪ کان بيحال ماءُ جو، جنهن آڏو سندس معصوم ابهر به بڪ وگهي ڦٽڪندو هجي ۽ مانيءَ جو گراه فقط هڪ هجي، پوءِ ماءُ جي چوٽ ڇا هوندي؟ پنهنجي بڪ يا پٽ جي؟ يا جيڪڏهن پاڻي ڦڙي لاءِ پريشان انسان آڏو سندس دل گهريو محبوب به اڃ وگهي تڙپندو هجي ۽ پاڻيءَ جو فقط هڪ ڍڪ هجي ته پوءِ هو، پنهنجي اڃ اجهائيندو يا پنهنجي ساهه کان مٿي منر جي؟ ۽ انهن ٻنهي سوالن جا جواب شيخ اياز ڄاڻي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو:

”ماڻهو سڀ هڪ جهڙا آهن
هر ماڻهوءَ کي بڪ لڳي ٿي
هر ماڻهوءَ کي اڃ لڳي ٿي.“

برابر صحيح آهي. پر ساڳي وقت،

”پيار بنا جن هر ماڻهوءَ کي ساري دنيا سڄ لڳي ٿي.“

پيار کي هيچ ۽ حقير قرار ڏئي، پيٽ جي بک کي اوليت فقط اهي ڏئي سگهن ٿا، جيڪي پيار جي وسعت، گهرائي ۽ لامحدوديت کان واقف ناهن. پيار ته هن ڪائنات جو اهو ان ڪٽ سمنڊ آهي، جنهن جي ڪناري تي بيٺل شخص کي سندس نظر جو ڇيهه ٿئي، سمنڊ جو ڇيڙو ٿو لڳي، پر اها خبر ته فقط سڪائين کي هوندي ته سمنڊ ۾ جيئن جيئن اڳتي وڌبو، تيئن تيئن پاڻيءَ جي حد به ويندي اڳتي وڌندي.

پيار جو ڪوبه ڇيهه، ڪابه حد ۽ ڪابه انتها ڪانهي، ڇاڪاڻ ته پيار سرحدون قبول ٿي ڪونه ڪندو آهي. مذهب، رنگ، نسل، جاگرافيائي ضابطا اهي سڀ هن سماج جي رجعتي ذهن جا هڪ ٻئي تي مڙهيل جبر آهن. پيار ته خوشبوءِ جيئن آزاد هوندو آهي، انڪري اياز جيڪو پيار جو پرچارڪ آهي، اهو به پنهنجو بنيادي دشمن جبر کي قرار ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو ته، ”جبر بور جوازي جو هجي، ڪميونسٽن جو يا فوجي آمر جو، جبر، جبر آهي.“ بور جوازي ۽ آمريت جي مڙهيل پائبندين تي ته هر دؤر ۾ وار ٿيندا رهيا آهن، ۽ پائبنديون بي موت مرنديون رهيون آهن. پر اياز جا اهي جملا مڪمل طرح سڄا تڏهن ٿا ثابت ٿين، جڏهن برلن جي ديوار ٽٽي ٿئي، بخارا، وارسا ۽ پراگ جا رستا جبر خلاف نمرن جون للڪارون بنجي ٿا وڃن ۽ تڏهن فطرت جو سڀ کان وڏو تاريخدان، وقت اهو ثابت ٿو ڪري ته اقتصاديات ۽ سياست جي ماهرن جا دليل ڀلي وزائتا هجن، پر پاسترناڪ، سولزينتسن، سيفرت، ڪنڊيرا ۽ انهن جو هزارين ميل پري ويٺل هر خيال ذات ڌڻي شيخ اياز، هن دور جي سڀ کان وڏي پيشن گوئي آهي.

پر هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته اياز جيڪو اوڀر يورپ جي جبر جو انت ڪئي سال اڳ ڏسي ٿو ڇڏي، ڇا اهو جيڪا اڳڪٿي پنهنجي ديس لاءِ ڪري ٿو، سا سوڀ ماڻيندي؟ ڇا سندس اهي لفظ پنهنجو تعبير پسي سگهندا؟

”باک جي ساک مان اڄ ڏئي ٿو وڃان

اڄ چئي ٿو وڃان

سڄ لالاڻ سان

مڌ ريتي جيان

نيٺ سنڌوءَ مٿان

اڀرندو ساڻيو.“

اهي تاريخ جا امر لفظ، سوڀارا ٿيندا يا نه؟ ان جو گهڻو ڌارو مدار اياز ۽ سندس فڪر جي پوئلڳن تي آهي. اسان تي آهي. سوچڻو اهو آهي ته اڄ جي هنن نازڪ ترين گهڙين ۾، اسين سنڌي جيڪي پيار جي پيروڪار آهيون، اهي پنهنجي زمينواري نڀائي رهيا آهيون. ڪٿي اسان غير ازادي طور ڌڪارجي ديون آڏو ڳوڏا ته نه ڪوڙي ڇڏيا آهن؟ اياز هڪ هنڌ لکيو آهي،

”جي نه هيلن آ نه هومر آ ته پو يونان ڇا؟“

ڪيڏا نه سولا، سادا، پر ساڳي وقت پيانڪ ۽ چرڪائيندڙ لفظ آهن. سڀاڻي پلا جي سنڌ سڳي ۽ ستابي هجي، پر اتي اياز ۽ لطيف جي بيتن ۽ واين جا پڙلاءَ نه هجن ته پوءِ؟ حيدرآباد ۽ ڪراچي ته هجن، پر هوشوءَ جون للڪارون ۽ مورڙيي جون جرڻتون نه هجن ته پوءِ؟ ٺٽو هجي، پر اتي اجرڪ ۽ جوين لڪائيندڙ نماڻا ۽ نازڪ بدن نه هجن، دريا خان جون شجاعتون نه هجن ته پوءِ؟ ٿر هجي پر ٽٽي ۽ ڀر گهڙا ڀرڻ واريون سهاڳيون نه هجن، روپلي جون سرفروش جرڻتون نه هجن؟ ۽ سڀ کان تلخ ترين امڪان ته—

سنڌ هجي پر سنڌي نه هجن ته پوءِ؟

ڇا ان سنڌ کي سڳيو، سهڻو ۽ سدا حيات چئي سگهيو. ڇا پوءِ جيئي سنڌ جي نعري جو ڪو مفهوم هوندو.

اچو ته ڇوڏو ڇوڏو ٿيل دماغن کي ميڙي، هٿ ڪري، ٿورو سوچيون ۽ پوءِ يڪ سامي جهٽڪي سان اٿي بيهون ۽ شيخ اياز جي هنن تاريخي جملن تي عمل ڪري. ڌڪار جي ديون جا پرزا اڏائي ڇڏيون.

”رڳو ٺاهڻ ته ضروري ناهي، ڪجهه ڏاهڻ به ضروري آهي.“

تو جا سمجھي ست سا اڃ تائين اتهاس

شايد ئي ڪو سنڌي هجي، جنهن شاهه لطيف کي نه پڙهيو هجي. شاهه لطيف کان پوءِ ڪيترن ئي شاعرن سنڌيءَ ۾ شاعري ڪئي، جن مان ڪيترن جا نالا پڙهندڙن کان اڄ به نه وسريا هوندا، پر جڏهن محمد ابراهيم جوڻي جي زير ادارت نڪرندڙ س. ماهي ”مهراڻ“ ۾ شيخ اياز جا بيت ڇپيا، تڏهن جن گرائڻ ۾ غلغلو مڃي ويو. شيخ اياز جي شاعري تنهن دؤر جي سڀني شاعرن کان منفرد هئي. سندس بيتن کي پڙهي ائين محسوس ٿيو، جن ڀت جي پوءِ مان جيڪا عظيم هستي اڀري سنڌي شاعريءَ کي ان مٿ سڳندڙ ڏئي وئي هئي، انهيءَ جو شڪارپور جي شيخ اياز سان ذهني ۽ احساساتي ڏاڍو ويجهڙائي جو ناتو هو.

۽ پوءِ شايد ئي ڪوئي سنڌي هجي، جنهن شيخ اياز کي نه پڙهيو هجي. (نه رڳو سنڌي، پر ٻيا به.)

ائين ته شيخ اياز مهراڻ شايع ٿيڻ کان اڳ ۾ به لکندو هو ۽ نه رڳو سندس شعر ۽ غزل ”سنڌو“ ۽ ٻين رسالن ۾ ڇپجندا هئا، پر سندس ڪهاڻيون پڻ ”اڳتي قدم“ رسالي ۾ ڇپجنديون رهيون هيون. پر محمد ابراهيم جوڻي جهڙو هڪ سڃاڻ ۽ پارڪو جوهر جي هٿن، جڏهن هن جوهر کي پرکي سندس جوت جرڪائي پڙهندڙن آڏو ڪئي، تڏهن سڀني محسوس ڪيو ته، هينئر شاهه لطيف جي درميان وارا فاصلا مٽجي ويا ۽ هڪٻار وري سنڌي ٻوليءَ جي ڀرپور خزاني ۾ اکرڻ جو اڻ ميو اضافو ٿي ويو. اکر، جن ۾ سنڌ ڌرتيءَ جي ڀني مٽيءَ جو هڳاءُ هو — اکر، جن جي مٿان لاءِ ڪابه تشبيهه پوري نه هئي.

پر شيخ اياز جي شاعري صرف لفظن جي جادوگري ۽ ٻوليءَ جي حسن جو نالو نه آهي.

مجموعي طور شيخ اياز جيتوڻيڪ جمالياتي شاعر آهي — پر سندس شاعريءَ

بر اسان جي دؤر جي ڪم و پيش هر پهلوءَ جي تصوير نظر ايندي. سندس اوائلي خواهه هاڻوڪي شاعري، ٻنوي بر ديس سان محبت ۽ پنهنجي دؤر جي اهڃڻ، اوڻائين، سڪ ۽ سونهن جو ذڪر ملندو.

جڏهن شيخ اياز جا خط پهريون ڀيرو ”مهراڻ“ رسالي ۾ ڇپيا، تڏهن پڙهي محسوس ٿيو ته، هڪ شاعر جي نثر نگاري ڪيڏي نه جاندار، ڪيڏي نه اعليٰ ٿيندي آهي.

جڏهن ساڳيو ئي قلم، ڪٿي ڪهاڻين تي طبع آزمائي ڪندو آهي ته، ”پنهل کانپوءِ“ ڪهاڻين جو مجموعو تخليق ٿيندو آهي. ڪهاڻين جو مجموعو پڙهي خيال ايندو آهي ته پنهنجي سوچ ۽ فڪر کي احساس جي شدت ۽ سچائيءَ سان بيان ڪرڻ ڇا ڪي چئبو آهي. مون شيخ اياز جي نقادن کي به پڙهيو آهي ۽ شيخ اياز کي به. ڪنهن کي ڪنهن جي راءِ جي روشنيءَ ۾ پرکڻ مون کي هميشه کان غلط نظر ايندو آهي.

فن جي تشريح ٿيندي آهي ته ڇا فنڪار جي به؟ مان نٿي ڄاڻان، جڏهن فن خود فنڪار جي مڪمل جامع تشريح آهي.

شيخ اياز جي خطن جي مجموعي ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ جي مهاڳ ۾ محترم محمد ابراهيم جوڻي لکيو آهي ته: ”فرانس جي عظيم مصور پال گاگن هڪ دوست ڏانهن خط ۾ لکيو هو ته، ماڻهوءَ جي هٿن جي حاصلات ئي ماڻهوءَ جي تشريح آهي“ ۽ اسان جي آڏو هي ڏير مجموعا آهن. ڀنور پري آڪاس تي، جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي، ڪلهي پاتر ڪينرو، وڃون وسڻ آڻيون، ڪي جو ٻيجل ٻوليو، ڪپر ٿو ڪڻ ڪري وغيره، جن بر اسان جي اڳوڻي شاندار تهذيب جا اهڃاڻ آهن. هاڻوڪي دؤر جا روپ، ڪروپ آهن ۽ آئيندي جون روشن رڪائون آهن.

کاتبَ جو قلم

(عمر خيام)

The moving finger writes and having writ, makes on.....

مون کي ۱۹۱۵ع جا آهي ڏينهن ياد اچن ٿا. جڏهن مان پنهنجي پيڪي گهر،
ڪلڪتي ويئي هئس ۽ هڪ منظر اکين اڳيان تري اچيم ٿو. منهنجي ناچاڪ دادا
جي ڪٺ جي چوگرد شعر شاعريءَ جي محفل لڳندي هئي ۽ موڪلن جا سجا سجا
ڏينهن سنڌي شاعريءَ جي هڪ ڪتاب جو لطف ماڻيو ويندو هو. شعرن جا الڳ
الڳ ارٿ (معنيٰ) ڪڍيا ويندا هئا ۽ بحث مباحث پڻ ٿيندا هئا. ۽ اهو شاعريءَ جو
ڪتاب ڪهڙو هو؟ شيخ اياز جو ان وقت نئون نڪتل ڪتاب. ”گلبي پاتر ڪينرو.“

تو جا سمجهي سٽ، سا آهي ڪاتيءَ ڪوٺ،
ڳاڻي ڳاڻي ڳوٺ، ڪهنڊو ويو ڪينرو.

تو جا سمجهي سٽ، اها اڄ تائين اتهاس،
جنهن ۾ ڪَرَ موڙي آڻيو، ڪوي ڪاليداس،
آجو جنهن جي اوت مان، وديا پتي واس،
پٽائيءَ جي پٽ تي، جنهن جو نينهن نواس،
جنهن ۾ منهنجو ماس، ڪوري آيو ڪينرو.

اهو پُستڪ (ڪتاب) شيخ اياز منهنجي چاچي منگهارام ملڪاڻيءَ کي پيٽ
طور ڏنو هو. هڪ ٻيو ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوڙيا ڪاپڙي“ پوءِ اياز صاحب
منهنجي چاچي صاحب کي پنهنجن هٿن سان ڏنو هو. هيئن لکي:
قربن مان پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ کي
شيخ اياز

اهو سالن جا سال مون وٽ رهيو ۽ جنهن کي مون بار بار پڙهيو هو. اُن وقت مون کي خام خيال ۾ به ڪو نه هو ته مان پاڻ شاعري لکندس ۽ شيخ اياز مون کي پنهنجو ڪتاب اُڀر ڇنڊ پسن پرين پنهنجي هٿن سان سوکڙي طور ڏيندو. هيئن لکي:

سڪ سان ريتا لاءِ،

شيخ اياز

ع ۱۹۹۰/۱۱/۲۵

اُن ئي شيخ اياز سان منهنجو پهريون مڪا مليو آڪٽوبر ۱۹۹۰ع ۾ ”شاه، سچل ۽ سامي“ سيمينار ۾ ٿيو ته منهنجي دل مان امالڪ هي سِتون نڪري آيون، شاعر! ڪير چوي نه سڃاڻان توکي.

مون کي لڳو ته مان نه صرف سندس شعرن کان واقف هيس. پر سندس صورت ۽ سندس سموري شخصيت کان به واقف هئس. منهنجي ذهن تي ڇٽيل سندس عڪسن سان هيءُ جيترو جاڳندو روپ هو بهو نهڪي ٿي آيو، (رواجي طرح سان ائين ڪو نه ٿيندو آهي). اُن حقيقي ڇٽ ۽ ڪلپنا جي ڇٽ جي ڇٽائي حيرت انگيز آهي. اکيون پوريندي ئي اهو چئو چتر سامهون اچي ٿو وڃي. هن مون سان منهنجي ئي پستڪ ”سريه ياترا“ جو ذڪر ڪيو، ۽ پوءِ ٻوني جو پروگرام ٺهي ويو.

مان ڪاتب جي ان قلمر تان ٻلهاري آهيان، جنهن مون کان اهو بنگلو خريداريو، جنهن ۾ منهنجو چاچو منگهارام ملڪاڻي ديھانت کان ڪجهه ڏينهن اڳ اچي رهيو هو ۽ مون هن جي صحبت جو فيض حاصل ڪيو هو. مان ڪاتب جي اُن آگر تان به ٻلهاري آهيان، جنهن اُن ئي بنگلي ۾ شيخ اياز جو چئن ڏهاڙن جو قيام ڪرايو. اُن ئي بنگلي ۾ اڪثر ادبي گڏجاڻيون ٿينديون رهنديون آهن ۽ ٿينديون رهنديون. مون اهو ڄاڻيو ته شيخ اياز ۾ نه صرف هڪ ڪويراج جون، پر هڪ عالم، هڪ سنجيده، رڇ ۽ مڇوئرد مڙس جون مڙهي خاصيتون آهن. اسان جي ليکڪن جي برعڪس هو ٿورو ڳالهائو آهي. گهڻو شانت (خاموش) رهندو آهي، پر جيڪي ڪجهه چوندو آهي، اُن جي هڪ هڪ لفظ ۾ معنيٰ هوندي آهي ۽ هونديون آهن اهي سوڌيون ۽ ڳوڙهيون ڳالهائون.

ڳالهيون ته گهڻي ٿيون، پر هتي مان صرف چند ڳالهيون جو ذڪر ڪندس.

مون پنهنجي بالڪنيءَ کي بوگنولا Bonginvilla جو انهن سرخ گلن سان سڃايو هو، جنهن ٻوٽي کي ۱۹۷۶ع ۾ بئنگلور مان آڻي، مون بالڪنيءَ جي ٻنھ هيٺان زمين ۾ لڳايو هو. اهو ٻوٽو ويهه فوٽ مٿي چڙهي، بنگلي جي اتر اولهه طرف واري ڪنڊ تي چانئجي ويو هو. مون شيخ اياز ۽ بيگم اياز جي رهائش جو

بندوبست ان ڪمري ۾ ڪيو هو، جنهن سان گڏ اها بالڪني چڙيل آهي. پهرين شام، ماڙيءَ جي ان بالڪنيءَ ۾ اسين سڀ- شيخ اياز، زرينا، گنو سامتاڻي، هري موٽواڻي ۽ وشنو شهاڻي ويٺا هئاسين، ۽ ڪچهريون ڪري رهيا هئاسين، ان وقت آهي ڳاڙها گل ڀرپور جوين تي هڻا ۽ گهرا، ريتا، گهاتا گلن جا ڇڳا منهنجن مُمُزُ مهمانن جي لاءِ ڪنڌ لوڏي آجيان ڪري رهيا هئا. ان وقت ادي زرينا، انهن گلن ڏانهن اشارو ڪندي اسان جو ڌيان انهن گلن ڏانهن ڇڪايو ۽ هن نظر کي چئي ٻڌايو.

تڙي پوندا ٿارئين، جڏهن ڳاڙها گل الا لا!

تڏهن ملنداسين.

شيخ اياز جي نيشن ۾ نور هو ۽ لڀن تي سندس مخصوص معنيٰ پري مُرڪا گهڻن مُرڻ جو پروگرام ٺهيو هڪ پڪ نڪ جو انتظار ڪيو ويو. هڪ سهڻي، سُر سبز مَآٿريءَ جي وچ ۾، جنهن جي چئني پاسي ٻهاڙ ٿي ٻهاڙ آهن، هڪ ڊئمر جي جڳهه Site تي (جناب طر سنگناڻيءَ جي مهربانيءَ سان) ٻوني کان ۳۰ ڪلو ميٽر پري، واراڻڪان Warasgaon لاءِ ٽن موٽرن ۾ اسين نڪتاسين ۽ قدرتي ماحول ۾ سارو ڏينهن گهاريو سين. ان گروپ ۾ شيخ اياز ۽ زرينا سان گڏ، طر سنگناڻي، وشنو شهاڻي، گنو سامتاڻي، هري موٽواڻي، ڊاڪٽر پرسوگدواڻي، تارامير چنداڻي ۽ ٻيا دوست به هئا.

پَر ٻين ڳالهين سان گڏ هڪ خالص منظر، دائمي طرح سان منهنجي ذهن ۾ محفوظ آهي.

شام جو لڳ ڀڳ ٽين وڳي، پڪ نڪ تان موٽڻ کان پوءِ، منهنجي بالڪنيءَ ۾ اڪيلاڻيءَ ۾، منهنجي پسند کي ڌيان ۾ رکندي، بقول شيخ اياز جي ”تنهنجي دل پسند موضوع Mysticism تي پنهنجا چند شعر پڙهي ٿو ٻڌايان.“ هن خاص ۽ صرف منهنجي لاءِ شعر پڙهيا.

پنهنجي شيتل، مڌر، سنگيت ڀرڻي لهجي ۾ هن پڙهڻ شروع ڪيو:

تون منهنجو آواز آن، تون جو آدي سُر،

هيڏي ۽ ساري سانت ۾، آ تنهنجي چر پُر،

هڏن ۾ هر ڪر، سمنڊ ٻري ٿو ڪوڏ ۾.

(اڀر چنڊ پس پرين ص ۱۹۲ع)

ماري، پرڪرتي لڳي ٿي، ڇڻ ته منهنجي ماءُ،

ڇڻ هو منهنجو ڀاءُ، اُڀريو آ آڪاس ۾.

آمي، هن سنسار ۾، تون آهين مون ساڻ
مان ڄڻ پنهنجو پاڻ، ڀانسان ٿو تو گود ۾.

○

موتايو آ ٻار، مون ۾ منهنجي مون،
امي! امي! تون، آهين شفق اوڻ ۾.

(ص - ۱۶۱)

۽ ان وقت منهنجي لاءِ، وقت اتي جو اتي بيهجي ويو ۽ کاتب آگر ڪجهه
لمح لاءِ لکڻ بند ڪري ڇڏيو.

ڪراچي شهر شيخ اياز جي شاعريءَ ۾

دنيا ۾ اها خوشنصيب قوم سڏجي ۽ ڳڻجي ٿي، جنهن کي سمنڊ آهي، ڇاڪاڻ ته ڪالھ يا اڃ سمنڊ سڄي دنيا سان معاشي، ثقافتي تجارتي، سياسي، سماجي تاريخي، تهذيبي ۽ دوستائين لاڳاپن جو بي حد اهر و سيلو رهيو آهي. ان سان گڏ سمنڊ خود هڪ قوم جو اهو خزانو آهي، جنهن کي هزارين، بلڪ لکين سال مڪمل ڪٿائي ته ڇا، ان جي سوڻي حصي کي به ختم نٿا ڪري سگهن. سمنڊ قومن جو کاڌو ۽ خوراڪ، سمنڊ قومن جو سون ۽ سينگار، سمنڊ قومن جو سڪو ۽ سرمايو، سمنڊ قومن جو مال ۽ موتي، سمنڊ قومن جي سونهن ۽ سرهاڻ، سمنڊ قومن جو سڪ ۽ سڃاڻپ، سمنڊ قومن جي خوشحالي ۽ خوبصورتي، سمنڊ قومن جو دنگ ۽ دفاع آهي. قومون سمنڊ کي پنهنجي قومي جياپي جو ضامن سمجهي، ان جي بچاءَ ۽ وڌاءَ لاءِ زندگي ۽ موت جي ويڙهاند ڪنديون آهن. سرحد ۾ آيل سمنڊ جي هڪ انچ لاءِ به قومون نسل درنسل جنگيون جوتينديون رهنديون آهن.

سامونڊي ڌاڙيل، ڌاريا اڳرائي ڪندڙ لشڪر، ڏيهي ۽ پرڏيهي ۾ ماري طبقا، سامونڊي سرمايو، سامونڊ آمدني، سامونڊي مال هڙپ ۽ هضم ڪرڻ لاءِ، سامونڊي ڪناري تي وسندڙ قومن ۽ شهرن تي ڪاهون ڪندا آهن، قتلار ڪندا آهن ۽ قهر ۽ قبضا ڪندا آهن، پر تاريخ جي هر ڏکڻي سڪڻي دؤر ۾، سمنڊ جون وارث قومون پنهنجي بچاءَ ۽ دفاع لاءِ سدائين خبردار، سدائين يا هٿيار، سدائين ويڙهه لاءِ تيار رهنديون آهن. قومن جا اديب ۽ شاعر، انهن سامونڊي ڌاڙيلن، اڳرائي ڪندڙ لشڪرن ۽ ۾ پر ماري طبقن کي، پنهنجي تخليقن ۾ فنڪارانه رنگ ۾،

علامتي انداز ۾، تشبيه ۽ استعارن ۾ ڪڏهن ”مڇ“ ڪڏهن ”واڳون“ ڪڏهن ڪا سامونڊي ”بلا“ ۾ پيش ڪري. پنهنجي قوم کي انهن کي هڪائڻ، ڊڪائڻ ۽ مارڻ لاءِ اڪسائيندا ۽ همٿائيندا ۽ مسلسل ويڙهه لاءِ تيار ڪندا آهن، انهن جون ادبي ۽ شاعرانه تخليقون، اهڙين بلائن سان، نسل درنسل ويڙهه جون شاهديون ڏينديون آهن، ان ويڙهه ۾ ڪڏهن جوش، ڪڏهن ڍر، ڪڏهن اڳتي، ڪڏهن پوئتي، ڪڏهن تيزي ۽ ڪڏهن ٽڪ جا ڏينهن ۽ لمحا ايندا آهن.

اهڙو اهڃاڻ شيخ اياز جي هن بيت ۾ ظاهر آهي:

سانجهي ۽ وير سمونڊ تي، رتا راڻن رنگ،

وڙهندي ويريءَ سان ٿڪا، الا منهنجا انگ!

نه هو آس امنگ، نه سا سگهه سرير ۾.

(”سر گهاتو“ ڪپر ٿو ڪن ڪري)

هن ويڙهه ۾ ورهيه، گذريو وڃن جواني جهريو وڃي:

ماريندي هن مڇ کي، ڇا ڇا وس ڪيام!

ڇٽيون ڇيئون ٿي ويون، ڇڄي رڇ پيام،

وڙهندي ورهيه ٿيام، اڇي وار اڇا ٿيا.

(”سر گهاتو“ ڪپر ٿو ڪن ڪري)

نه رڳو ورهيه، پر هن جاکوڙ ۽ جنگ ۾ پيڙهيون گذري وينديون آهن. شاهه لطيف جي جنم واري سن ۱۶۸۹ع کان وٺي شيخ اياز جي زندگي واري سن ۱۹۸۹ع تائين، ٽن سون سالن جو عرصو ٿئي ٿو. سنڌي قوم پنهنجو وطن ۽ پنهنجي وطن جا شهر بچائڻ جي جدوجهد ۾ رڌل آهي. شاهه لطيف به ڪلاچيءَ جي ڪنڀر پيدا ٿيل مڇ کي مارڻ لاءِ اڀاري ٿو، ته شيخ اياز وٽ به ڪراچي جي ڪنڀر آيل مڇ مارڻ جو سڏ آهي. ڇاڪاڻ ته مڇ مارڻ کانسواءِ، ڪراچيءَ جا رهواسي محفوظ نٿا رهي سگهن. صدين کان هتان جو لوڪ پنهنجي گڏيل دشمن سان وڙهندو آيو آهي، اهو پرماري طبقو آهي، انکي علامتي طور مڇ سڏيو يا واڳو چئو، عوامي ۽ قومي ويڙهه جو تاريخي شعور رکڻ وارو فلسفي شاعر، شيخ اياز اظهار ڪري ٿو:

مانگر سامهون مورڙي، ازل کان آهي،

اڄ تائين انسان جي، ويڙهه ڪٿي ناهي،

ڇڳو جو چاهي، اوني بنا اڄ ڪي.

شيخ اياز ”سر گهاتو“ کان سواءِ ”ڪراچي جا ڪن“ جي عنوان سان بائيتاليهه بيت لکيا آهن، جنهن ۾ اڄوڪي ڪراچيءَ جي سمورن پاسن تي روشني وڌي آهي. انهن بيتن ۾ مزدورن جو حال به آهي، ته سنڌ جو سوال به آهي. سيٺ جو سماج به آهي ته رهن جو رواج به آهي. انهن شعرن ۾ تهذيب زوال پزير به آهي ته وڏيرو ۽ وزير به آهي.

بيتن ۾ لکير جي فقير ڪامريڊن جون لاتيون به آهن، ته درباري شاعرن

جون باتيون به آهن. حسن جو نيلام به آهي، ته پریت جو پیام به آهي. انهن شعرن ۾ ڪراچي ڪنوار جي سونهن به آهي، ته سونهن ۾ لڪل ظلم جي غلاظت به آهي. مطلب ته پختو ترقي پسند شعور رکندڙ شاعر جي شاعريءَ ۾، ناڻي جي نظام ۽ سڪن جي سماج واري اڇوڪي ڪراچي جي مڪمل تصوير آهي، جنهن ۾ سمنڊ جي ڪناري تي سڀ کان اڳ ۾ آباد ٿيندڙ ملاح جي مڃ سان، اڃا به جنگ جاري آهي؛

ڪنڌيءَ ڪيڏي سن، ڪيڏو شور سمونڊ ۾!

("ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپرٿون ڪري)

شيخ اياز ڀرپور جواني جا ڪافي ڏينهن ۽ راتيون، تعليم جي سلسلي ۾ ڪراچي ۾ گذاريا. ڪراچيءَ تي شاعري ڪرڻ کانسواءِ، ڪراچيءَ تي سندس نثر ۾ تازو ڪتاب شايع ٿيو آهي، جنهن جو نالو به "ڪراچي جا ڏينهن ۽ راتيون" آهي.

هن پاڪستان کان اڳ ۽ پاڪستان کان پوءِ، ڪراچي جي ڪٺ ڪٺ، پيرن هيٺان لتاڙي آهي. ان ڪري هن کي پراڻي ۽ نئين ڪراچي جي زندگيءَ جو گهرو مطالعو ۽ مشاهدو آهي. انڪري ڪراچي شهر بابت هن جي ست ست ۾ سچ، لفظ لفظ ۾ حق، ۽ جملي جملي ۾ ڪراچيءَ لاءِ بي پناهه پيار، پنهنجائپ ۽ روحاني رشتي جو اظهار آهي. اهو روحاني رشتو قومي محبت ۽ حب الوطني تي ٻڌل آهي.

ڪراچي جي ماحول ۽ زندگي جي سمورن پاسن تي لکيل بيتن مان، هتي شيخ اياز جا ڪجهه بيت هٿين سان هٿائڻ ۽ ذهن کي روشن ڪرڻ لاءِ پيش ڪجن ٿا:

ووه ڪراچي ڪامڻي، تنهنجو سهج سڀا!

ڏيندي بيڪ ڪڇي وٺين، پيئڻ ڪونه سماءُ.

مونکي تنهنجو گهاٽ، جٽائو جيئن جيءَ ۾!

("ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپرٿون ڪري)

هڪ پاسي ڪراچيءَ جون خوبصورت راتيون، ٻي پاسي سڪن تي سونهن جي سودن جو گند، ۽ ٽين پاسي شعور ڏيڻ جي زميوار شاعرن جي عوام کان ڪٽيل داخلي حياتي جي تصوير، شيخ اياز هن بيت ۾ ڪهڙي نه متاثر ڪندڙ انداز ۾ پيش ڪيو آهي؛

ڊيزل دونهون بس جو، چنڊ، ڪراچيءَ رات،

رڪشا روڪي وڃيا، سوچي گاهڪ گهاٽ.

ڪٺفي، شاعر، بات، ڪافيءَ ڪوبَ مشاعرو.

("ڪراچيءَ جا ڪُن، ڪپرٿون ڪري")

درباري شاعر ۽ ديسواسين جي شاعر ۾ فرق شاعر ڪيئن واضح ڪري ٿو. لوڪ سنگتي ۽ ساڻيهه سڄڻ ڪويءَ جون قيد ۾ ڪٽيل ڪارين راتين جو ڪراچي به ڪارڻ آهي.

مڃ جي علامت کان پوءِ شاعرن وٽ واڳوءَ جي علامت به معنيٰ خيز آهي؛

پڄي پنهنجي ڀٽ، واڳو منگهي پير جا،
 ڄڻ ڪي آيا هت، وڏا وات پٽي ڪري.
 (ڪراچيءَ جا ڪُن، ڪپر ٿو ڪُن ڪري)
 هو غالب جو هر وطن، وٺي ڏيڏي هزار،
 ويٺو وچ مشاعري، جهونو نمڪ خوار،
 ڏس ڪيڏي بيداد بر، داد گهري ٿو يار!
 آه، پٺائيءَ بار، ڪاريون راتيون قيد جون!
 ("ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپر ٿو ڪُن ڪري)
 ڪراچي جي ڪافي هائوسز جي انقلابين ۽ ڪيٽين، پبلن، ٿرن برن جي انقلابي
 ڪارڪنن لاءِ شيخ اياز جو پنهنجو منفرد رايو آهي؛
 ڪافي گهر ۾ ڪيتر، لينن- وادي لوڪ،
 روز ڪراچيءَ ڪنڌ ۾، اردوءَ ۾ ڪن ٻوڪ،
 ها، هو سڳو ٿوڪ، ڳاڙها ڳيرو سنڌ جا!
 ڪراچي صنعتن جو شهر آهي، صنعتون سرمايه داري نظام جون بنياد آهن،
 هن وري قومي سرمايه دار جي نظام زر هوس پرستي، ڪوڪلائٽ ۽ ويران روحن کي
 جنم ڏنو آهي؛

جڙون پنهنجي جيءَ جون، ڪپي آيا پاڻ،
 ٻاهر مر بنگلا، اندر پينگا پاڻ،
 سدائين جا ماڻ، نوڪر چاڪر موٽرون،
 ساڳي ڪيفيت ۾ اياز جو هي بيت ڪراچيءَ جو ويجهو ماضي ڏيکاري ٿو؛
 بابو بندر روڊ تي، سانجهي ۽ وير هشار،
 اينگهي ٿي انگريز جي، اڃان تائين ٿرام!
 ڇهر ۾ ڇهر ۾ شام، ماڻهو پاڇا موت جا،
 ("ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپر ٿو ڪُن ڪري)
 اياز کي اهو شعور آهي ته ڪراچي جون وڏيون وڏيون ماڙيون، وڏا فليٽ، وڏا
 بنگلا، پورهيت مارن يعني اسانجي هڏن تي بيٺا آهن؛

وسڪيءَ وچ گلاس ۾، ڪٿي ڪاٺياواڙ!
 اتر اکين نير سان، لهو لهو لاڙ،
 ماڙي آيا نراڙ، پنهنجي هڏن ڏير تي!
 ("ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپر ٿو ڪُن ڪري)
 ۽ ان نظام جي انت جو چٽاءُ اياز هن بيت ۾ ڏنو آهي؛
 ڏس ميلي ۾ قوڪشا، اڏري ڦاٽا نيٺ،
 سمجهين ٿو اي سيٺ، ڳهلا منهنجي ڳالهه ڪي؟
 (ڪراچيءَ جا ڪُن" ڪپر ٿو ڪُن ڪري)

شيخ اياز جو هڪ ٻيو ڪراچي تي گيت نما نظر آهي. جنهن جي پنهنجي معنيٰ، مطلب، چسپ رَس آهي؛

نامي ڪو آڪاس.

ڪراچي ۾!

دونهون دونهون سارا ماڙا،

چورنگي يا چاڪي واڙا،

چنڊ ڪشي ڪيئن سواس.

ڪراچي ۾!

ڍڳ ٿيو آ ڪارو ناڻو،

ڪاڻو راڻي اگهه وڪاڻو،

منومل چاهي؟ ماس-

ڪراچي ۾.

(چنڊ چنبيلي ول- شيخ اياز-۶۳)

شيخ اياز ڄڻ ڪشمور ۽ ڪراچي کي مانسرو ور مان ايندڙ سنڌو ندي ذريعي ٻنڌي ٿو؛

مانسرو ور مان ڄڻ سنڌو

وهندي ايندي آهي.

پوءِ ڪراچي تائين پهچي،

ساگر سان هڪ ٿيندي آهي.

تنهنجي لاءِ ڪويتا منهنجي

اٿن ڳائيندي آهي.

(پڙ جي چانو اڳي کان گهاتي-۸۲)

مطلب ته شيخ اياز جي ڪراچي تي ڪيل شاعري هڪ مڪمل قومي نظريو

پيش ڪري ٿي. ان سان گڏ شاعري ڪراچي جي جبلن ۽ سمنڊ جي ڄڻ صدين

کان رهواسي شاعر طرفان ڪراچي جي ترقي ۽ سميت، ڪراچي جي مظلومي جي

تاريخ به آهي، ته ظلم خلاف تلوار به آهي.

نيارو پنٿ

جهڙي طرح ڪائنات کي پرڪڻ لاءِ ذاتي مشاهدي يا تجربي جي ضرورت ٿي محسوس ٿئي، تهڙيءَ طرح مهان ڪوي جي ڪويتائن يارچنائن کي پرجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ خاص مطالعي ۽ مشاهدي جي ضرورت ٿي پيش اچي. هر هڪ پڙهندڙ پنهنجي پنهنجي مشاهدي ۽ مطالعي جي آڌار تي ڪويتائن جي گهرائيءَ تائين وڃي سگهي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي جو، ڪنهن به هڪ ڪويتا جو تاتيرج هر هڪ پڙهندڙ پنهنجي پنهنجي خيال سان ڪندو آهي.

آفاقي شاعريءَ جي تشريح هر هڪ نقاد مختلف نموني ڪندو آهي ۽ اها آفاقي شاعري هميشه پائنده هوندي آهي. جا ڪنهن به دؤر ۾ مات نه کائيندي آهي. هر هڪ دؤر جو نقاد ان کي پنهنجي پنهنجي دؤر جي جديد ڪسوٽين ۽ قدرن تي پرکيندو رهندو آهي ۽ اهو سلسلو هميشه هر دؤر ۾ قائم رهندو آهي ۽ آفاقي شاعري جيئن پوءِ تيسن نئين زندگي ماڻيندي آهي. اها پنهنجي خطي جون حدون اورانگهي دنيا ۾ روشني بڻجي چمڪندي رهندي آهي. اهوئي سبب آهي جو شاعريءَ کي انساني ضمير جي بين الاقوامي زبان چيو ويو آهي.

اياز جي شاعري به آفاقي شاعري آهي. جا ڪڏهن به مات کائي نه سگهندي. هن مضمون ۾ آءٌ پڙهندڙن آڏو اياز جي ابتدائي دؤر جي فڪر ۽ ان کان ٿورو پوءِ تائين پنهنجي خيالن جو اظهار ڪريان ٿو.

مبارڪ علي اياز ولد غلام حسين شيخ ۲- مارچ ۱۹۲۲ع تي شڪارپور ۾ ڄائو. هن ابتدائي تعليم هندو سنڌي اسڪول نمبر ۲، يونائيٽيڊ اسڪول ۲- مان حاصل ڪئي. سيڪنڊري تعليم شڪارپور جي نيو ارا هاءِ اسڪول مان حاصل ڪرڻ

ڪاٺيوءَ سي اينڊ ايس ڪاليج شڪارپور ۾ داخل ٿيو، جتان هو وڌيڪ تعليم بي- اي پاس ڪري آخر ايل- ايل- بي جي تعليم ڪراچيءَ مان پرائي وڪالت جي پيشي سان وابستہ ٿي ويو.

شيخ اياز جڏهن پهرين درجي انگريزيءَ ۾ سائين ڪيٿلداس وليرام بيگواني ”فاني“ وٽ پڙهندو هو، ۽ ”فاني“ جي اثر هيٺ ٿي هو، ته شاعريءَ کيس ڳولهي لڌو. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو ننڍڙي هالڪ جو پهريون جديد غزل، شڪارپور مان شايع ٿيندڙ ماهوار رسالي سڌرشن جي جنوري- فيبروري ۱۹۳۸ع جي شماري ۾ شايع ٿيو هو. اهو رسالو بهاري لال هريرام ڇاٻڙيا جي ادارت هيٺ شايع ٿيندو هو. شيخ اياز جي هن پهرين تخليق جو عنوان هو ”مرد خدا“.

شيخ اياز پنهنجي ان ابتدائي تخليق متعلق لکيو آهي: ”سڌرشن ۾ شايع ٿيل منهنجي غزل جي تخليق به عجيب تجربو هئي. انهن ڏينهن ۾ مون شڪارپور جي جمائي هال لئبريري مان سوامي رام تيرٿ جون اڙدوءَ ۾ ڇپيل ڊائريون پڙهڻ لاءِ وڌيون هيون، جن ۾ رام تيرٿ جي زندگي ۽ ان جا مشاهدا ڏنل هئا. انهن ڊائرين ۾ ”نظير“ اڪبر آبادي جا مخمس ”ڪوڙي نه رک ڪفن ڪو“ وغيره به شامل هئا ۽ ٻين جا ڪجهه غزل به اٿاريل هئا. مون اهي ڊائريون ڇوويهه ڪلاڪ ساندم پڙهيون هيون ۽ مون کان کاڌو پيئو به وسري ويو هو. اها ڪيفيت اڃا طاري هئي ته اوچتو مون کي هڪ غزل سجھي آيو هو، جنهن ۾ به ٽي لفظ ان غزل جا هئا، جو مون سوامي رام تيرٿ جي ڊائرين ۾ پڙهيو هو. ان وقت مون کي بحر وزن جو ڪوئي علم نه هو، پر جنهن وقت اهو غزل ڇپيو هو، مون کي فاني صاحب ٻڌايو هو ته ان ۾ بحر وزن جي ڪا خاص غلطي نه آهي.

شيخ اياز جي زندگيءَ جي اها پهرين تخليق هئي جنهن جي گهرائيءَ ۽ پروجيو ته ائين معلوم ٿيندو ته واقعي عظيم شاعر جي تخليق جو پهريون پڙاڏو ٿي، هن جي عظمت جو ضامن هو. ان ۾ هڪ انقلاب به هو. اهو انقلاب اهو هو ته، ان دؤر ۾ رڳو حسن ۽ عشق جي تعريف، گل، بلبل ۽ زير اضافت سان غزل ڪئي پري، فخر محسوس ڪيو ويندو هو، پر هن ننڍڙي انقلابي شاعر، ان کان بغاوت ڪئي ۽ غزل جو رخ بدلائي ڇڏيو.

شيخ اياز، انهي تخليق کان پوءِ فانيءَ جي رهبري ۽ رهنمائيءَ ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو. ان دؤر ۾ ”فاني“ صاحب جي شاعري به گل ۽ بلبل جي ذڪر کان منهن موڙي چڪي هئي.

شيخ اياز جو ڪلام پوءِ ماهوار رسالي ”سندو“ ۾ ڇپيو هو. ان وقت هن نه فقط شاعريءَ طرف توجهه ڏنو، پر ڪهاڻيون به لکندو هو. ”سندو“ ۾ جيڪي سندس ڪهاڻيون ڇپيون سي هيون. ”سهڻي سير ۾“ (سيپٽمبر ۱۹۴۲ع) ”هڪ شمع جا ٻه پروانا“ (ڊسمبر ۱۹۴۲ع) ”پروچڪي رت“ (جنوري ۱۹۴۷ع) اهي ڪهاڻيون نه رڳو اياز جو ادبي سرمايو آهن، پر سنڌي ادبي تاريخ جو به پيش بها

خزانو آهن، ڇاڪاڻ ته اهي اسان جي عظيم شاعر جي ابتدائي تخليق جون ڪڙيون آهن، اياز ورهاڱي کان اڳ شاعرن جي هيڏي وڏي ساٿ مان اڪيلي سر اتي انقلابي گيت ۽ نغما سرچڻ لڳو هو، جي بيهڻ مقبول ٿيا.

سائين محرم ابراهيم جويو صاحب چوي ٿو ته،
”اياز جا انقلابي گيت ۽ نغما سندس طالب علميءَ جي ڏينهن ۾ به ڳايا ويندا هئا.

او باغي او راج دروهي ڀارت ۾ بلوي جا باني.
مون کي ياد آهي ته پاڪستان کان اڳ، سنڌ جي صوبائي اليڪشن ۾ اياز ۽ ٻه چار ٻيا دوست ڪراچي مان هڪڙي ريتي ڊوئينڊر ڪٽاري لاريءَ ۾ چڙهي ٿرپارڪر ضلعي ۾ هڪ سيٽ لاءِ ڪامريڊ عبدالغفور جان سرهندي جي چونڊ لڙڻ واسطي گڏجي نڪتا هئاسين ۽ پورو مهينو ٿر جي پٽن ۾ ان لاريءَ جي ڍانڍي تي چڙهيا پٽڪندا رهيا هئاسين ۽ لاٿوڊ اسپيڪر تي اياز سان گڏ اياز جو گيت،
انقلاب! انقلاب! ڳاء انقلاب ڳاء!

جيئن زمين آسمان

جي کلي پئي زبان

ڪنڊ ڪنڊ، چوٽ ڪوٽ

شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ

جيئن ڏٺي آئي جواب- انقلاب!

ڳائيندا رهيا هئاسين.”

شاعر جون ڪيڏيون نه اڏول ۽ سگهاريون تخليقون هيون، جي وقت جي مزاج بدلائڻ جي پوري پوري طاقت ۽ سگهه رکي سگهيون ٿي. هن انقلابي شاعر پنهنجون ڪويتائون لکي، ڪنهن مٿ ۾ نه وڌيون، پر اهي وڏي واڪ پڙهيون.

شيخ اياز ۱۹۴۷ع ۾ ”اڳتي قدم“ نالي هڪ رسالو جاري ڪيو، جوسنڌ ۾ ترقي پسند تحريڪ جي تاريخ جي پهرين ڪڙي آهي. هن وڏي دليريءَ سان کليو ڪلايو رجعت پرستيءَ جي خلاف بغاوت ڪئي. ان وقت جي ملڪي ماحول کي مدنظر رکي، جيڪڏهن ”اڳتي قدم“ رسالي جي نظر وجهجي، ته اهو اياز جو ان دور جو لافاني ڪارنامو نظر ايندو. هن رسالي جي هڪ پرچي ۾ ”سوچيو ۽ بغاوت ڪريو“ جي عنوان هيٺ اياز جا خيالات ڏنل آهن، جن مان چند پڙهندڙن لاءِ پيش ڪريان ٿو،

”جڏهن عيد نماز ٿيندي آهي، تڏهن امير فخر مان خيرات ڪندا آهن ۽ ڪيئي غريب پئسو، پنهنجي خودداري ڪچلي، انهن اڳيان هٿ ڦهلائيندا آهن.

امير صدقو ۽ زڪوات ڏيئي پنهنجي لاءِ بهشت ۾ جايون مخصوص (Reserve) ڪرائيندا آهن ۽ غريب بک وگهي چوري ڪري، دوزخ جي جنم ٿيڻ ڪائيندا آهن.

چوندا آهن ته هڪ ڪرستان پادري ديول ۾ برسات پوڻ لاءِ دعا گهري ڇيو ته، ”مٺا مسيحا، تون هنن آدمين تي رحم ڪر جي برسات لاءِ دعا گهرڻ ته آيا آهن، پر ساڳي وقت ڪنهن به ڇٽي نه آندي آهي. تنهنجي رحمت مان دنيا جو اعتبار نڪري ويو آهي.“

چوندا آهن ته صوفي شاعر جو معشوق مذڪر آهي ۽ نه مؤنث انجو سبب اهو آهي ته سڄي محبت صرف مرد سان ٿي سگهي ٿي ۽ عورت سان نه. صوفي سرمد به هڪ هندو ڇوڪري سان عشق ڪيو هو ۽ چوندو وتندو هو، ”خدائي من ابھي چند است يا غير“ يعني ته منهنجو خدا ايي چند آهي يا ڪو ٻيو. بيڪس فقير جو ڪنھي سوناري سان عشق مشهور آهي.

پر مان چوان ٿو ته اسلام ۾ پردي جي رواج سبب صوفي شاعر ڌاري عورت سان محبت ڪرڻ جو وجهه ڳولي نه سگهندو هو، ۽ ان ڪري لاچار مرد سان محبت ڪندو هو. اڃا به سنڌي شاعر جي ڪاليج ۾ نه پڙهيا آهن. سي شعر ۾ معشوق کي مذڪر جو خطاب ڪندا آهن.

چوندا آهن ته اڪبر جهانگير ۽ شاه جهان اسلام جا پر شوڪت ۽ انصاف پسند بادشاهه ٿي گذريا آهن، پر خبر اٿو ته اڪبر انارڪليءَ جي معصور محبت کي چيڀاڻي، کيس ديوار ۾ پوراڀيو هو. باقي خود ته مينابزار ۾ روز نئين راجپوت شهزاديءَ کي دام ۾ آڻيندو هو.

جهانگير هڪ وفادار سپه سالار شير افڪن کي ماري، سندس زال نورجهان سان شادي ڪئي هئي.

شاهجهان تاج محل جي معمارن جا هٿ وڌايا هئا ته جيئن هو ٻيو تاج محل نه ٺاهي سگهن.

لعنت وجهو تاريخ نويس تي، جن دنيا جي شاه جهان کي ساراهيو آهي. هو ته انسانيت جا خوني هئا، جن جون عمارتون ۽ مقبرا عوام جي ڏاڍي ڏکي محنت ۽ سادي سودي محبت جو مذاق اڏائي رهيا آهن، جن اشوڪ ۽ اڪبر کي ساراهيو آهي، جن تاج محل ۽ قطب مينار تي صفحا سپاه ڪيا آهن. جن پاڻي پٽ ۽ مياڻي جي دليري ڇٽي آهي، تن تاريخدانن عوام جي جذبات سان مسخري ڪئي آهي. کين اها خبر نه آهي ته ڪيئن عوام جو لهو وهيو آهي. سندن پورهئي ۽ پيسي جو ناجائز فائدو ورتو ويو آهي.

ساراه آهي ان شاعر جي، جنهن شڪتلا لکيو، ساراه آهي ان معمار جي، جنهن تاج محل جو نقشو ٺاهيو. ساراه آهي ان مصور جي جنهن اجنتا جي غار ۾ تصويرون ڪڍيون. ساراه آهي ان موسيقار جي، جنهن سرگرم کي مڪل ڪيو. لعنت آهي انهن تاريخدانن تي، جن شهنشاهن کي ساراهيو آهي. لعنت آهي شهنشاهيت ۽ جمهور دشمنيءَ تي، شاعر، معمار، مصور، موسيقار عوام جا خادم ها، جن عوام جي امر خدمت ڪئي آهي، شهنشاهه عوام جا آقاڻون ها، هنيلا

آقاڻون پورا لاڏاڻون.

اهي آهن اياز جا ان وقت جا باغيانا خيالات. تاريخ جا ورق ته ڪولي ڏسو! اهڙو ڪو ٻيو مثال ڪٿي ملندو؟ پنهنجي نظريي سان سڃاڻي جو اهڙو ڪو ٻيو نظير نه آهي؟ ايڏي بي ڊپائي ۽ سماج کي بدلائڻ جي سگهه ۽ اهڙو روشني پکيڙيندڙ ڏيئو ڪو ٻيو هٿ به ڪٿي سگهيو هوندو؟

سائين ابراهيم جويي چواڻي: ۱۹۴۶ع ۾ رسالو ”اڳتي قدم“ نڪتو، جنهن سنڌي ادب جي ترقي پسند لائن کي جاڳايو. گڏ ڪيو ۽ پاڻ ڀرو ڪيو. اياز ان رسالي جا فقط ٽي پرچا ڪڍيا. پر ان ٿورڙي حياتيءَ ۾، هن رسالي سنڌي ادب جي نڪر جا غلاميءَ جي ناڪيلي پيل هئي. اها لاهي ڦٽي ڪئي ۽ ان کي اڳتي وڌڻ لاءِ پنهنجو مقصد راه ۽ پنهنجو ارادو عطا ڪيو.

اڳتي قدم کان هڪ قدم اڳتي وڌو ۽ اياز کي ڏسو ته هو ڇا ٿو سوچي. هو پنهنجي ٻوليءَ جي خالي جهوليءَ کي ڏسي، وقتي طور مايوس به ٿئي ٿو ۽ اتساهه پيدا ڪري ٿو. هو ڏسي ٿو ته اسان جو ادب دنيا جي ادب سان برميچي نٿو سگهي. هو ڏسي ٿو ته اسان جو ادب زندگيءَ جو ترجمان نه آهي. هو اهو محسوس ٿو ڪري ته ادب سماج کان ڪٽيل آهي. ادب کي فقط پنهنجي تسڪين لاءِ رچيو ويو آهي هتي ادب براءِ ادب ته سرچيو آهي. پر ادب براءِ زندگي سرچڻ لاءِ ڪوبه تيار نه آهي.“

هو انهن سڀني ڳالهين تي سوچي ٿو. هن کي چؤطرف ڪاري ٻاٽ نظر اچي ٿي ۽ ان ڪاري ٻاٽ جي ڪڪ مان هو هڪ سج اڀارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ اسان کي ٻڌائي ٿو ته اسانجو ادب ڇا آهي.

وڌو جو مڙهه آهي ادب،

اڄڪلهه سنڌي ٻوليءَ جو.

ويندو نيٺ وسامي هاءِ،

تمکي تمکي ڪو ڏيئو!

ڪيسين جلندي رهندي جوت،

ويري جنهن جو وڇوڙو!

ڪرندا آخر ڪوٽ ڪڏهن،

ماروئڙا! او ماروئڙو!

مڇولي گولي ناهي ”اياز“،

ان جو وس فقط واکو.

ڪهڙي ته عجيب نفسياتي ڪيفيت آهي شاعر جي، هن ڪيڏو شدت سان محسوس ڪيو آهي. سندس اڪريل ستون سندس درديلي ڪيفيت پڙاڏو آهن.

اياز اهڙي اونداهي دؤر ۾ ادب جي ان مڙهه ۾ روح ٽوڪي ان کي جيارڻ جو وڃن ڪري، اڳتي وڌي ٿو ۽ اسان کي اڳتي وٺي هلڻ لاءِ اتساهي ٿو. چوي ٿو:

”تون ٺڪر جي ٿانو ۾ پاڻي پي رهيو آهين. مان توکي بلور جي صاف ڪوڙي ڀرمي آڻيان ٿو. تون منهنجي مٿي کان چرڪين ٿو، ڇو ته تون انهيءَ بيل تلاءَ جي پاڻيءَ تي هري ويو آهين. توکي اهو ٻاڙو پاڻي گهر ويٺي ملي ٿو، تنهنڪري تون اها تڪليف به نٿو وٺين ته تون اهو شفاف جهرڻو ڳولي لهين. جنهن جي ڀر تان تنهنجا وڏا ڪجهه صديون اڳ لڏي آيا هئا. مون انهيءَ ساڳئي جهرڻي جي پاڻيءَ تي انگورن جون وليون پوکي انهن جي ميوي جي رس مان هيءَ مٺي جوڙي آهي. تون انهيءَ مان چڪي چڪي ڏس شايد توکي امر ڪري ڇڏي.“

اياز جي جدوجهد جي انهن سبقن اڳتي وڌڻ جي اڏول يقين ڏيارڻ ۽ منزل تي پهچڻ، منجهيل ماحول کان بغاوت جي اعلانن ۽ انقلاب جي وڇايل نگران جو آواز رجعت پرست جي ڪنن جا پردا ڦاڙي ذهن جي اونداهي غفا ۾ لهي ويو. هنن رڙيون ڪيون، هل هنگاما ڪيا ۽ سوين فتواڻون جاري ٿيون. ”ادب ڪئي آڙ ۾“ لکيا ويا. ڇاڇا نه ڪيو ويو.

ڏسو! دنيا وارو ڏسو! اياز جي سچ جو پورهيو ڏسو! اڄ نئين نسل جي هٿن ۾ ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙي“ ته آهي. ”ڪلهي پاتم ڪينرو“ ته آهي، ”وهون وسڻ آڻيون“ ته نظر ايندو. پر ”ادب ڪئي آڙ ۾“ ڪنهن ڏٺو به نه هوندو. سچائيءَ جون تحريرون سامه ڪنديون رهنديون آهن ۽ ڪوڙين فتواڻن واريون ۽ بي بنياد تحريرون پنهنجي موت مري ويون آهن. اياز اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته قلم تلوار جي ڌار کان تيز آهي.

اياز مشاهدا ماڻهن ۾ سڀ کان گهڻو آهي. هن جي اک جهڙي ٻي اک نه آهي. هن زندگي ۾ جيڪي پڙهيو ۽ پرجهيو آهي، اهو پنهنجي پڙهندڙ تائين رسايو آهي. هو هميشه جاڳيو آهي ۽ ٻين کي جاڳائڻ لاءِ بيت، گيت، وايون، غزل، نظم، دوما، ۽ همرجا وڏي واڪ پڙهي ٿو.

اياز جي ان سموري جدوجهد جو ڪاٺو ڪرڻ لاءِ ادبي تاريخ ته کولي ڏسو، ”ڪي جو ٻيجل ٻوليو“ ۾ سائين ابراهيم جويي جو مهاڳ ته پڙهي ڏسو. ”خط انٽرويو ۽ تقريرون“ ۾ رشيد ڀٽي مرحوم جا خيالات ۽ ان دؤر جي ڪٿا ته پڙهو. پنهنجي منزل ۽ ماڳ تي رسڻ لاءِ اياز ڪيڏا ڪشالا ڪڍيا آهن. هو ڪٿي به ڏڏيو نه آهي. هن پنهنجو سفر جاري رکيو آهي ۽ پٺاڻي جي پونءَ کي مايوسيءَ جي غفائن مان ڪڍي چانڊاڻ جو ڏيهه ڏيکاريو ۽ روشن ڪيو آهي. هن پٺاڻيءَ سان تسلسل ڪئي ملايو آهي.

آءُ پٺاڻي آءُ، تنهنجي ڪله منهنجيون اکيون،
ڏس مون تنهنجو ڪينرو، پوريو ٿاهي پاءُ،
ساڳيو جوڳ جزاءُ، ساڳيا سڌڙا ساز جا.

اڳ ۾ هيس شاهه، شل مون کي سمجهي سگهين!

سنڌڙي تنهنجو سامه، جر ڪيو منهنجيءَ جيءَ ۾.

اياز جونظم هجي يا نثر، جڏهن به ان جو مطالعو ڪبو ته اسان کي ائين محسوس ٿيندو ته، هو اسان کي شڪارپوري لهجي کان وٺي ٿري، معياري ۽ لاڙي لهجن سان روشناس ڪرائيندو رهي ٿو. هو نثر ۾ ڳالهائيل ٻولي Spoken Lan- guage ڪم آڻي ٿو. جنهن ڪري پڙهندڙ ان مان ايترو متاثر ٿئي ٿو، جو هن جي فن ۽ فڪر جو متوالو بنجي وڃي ٿو.

اياز جي فڪر تي هيءَ هڪ سطحي مضمون آهي. اياز جي فن ۽ فڪر جي ڪهرائي ۾ وڃڻ سان اسان جي دل ۾ اياز لاءِ بي پناه محبت ۽ پيار جو ساگر ڇوليون هڻندو آهي ۽ دل هميشه چوندي آهي ته اياز سنڌي ٻوليءَ جي ترقي لاءِ هميشه سنڌ ڌرتيءَ تي ٿلندو رهي.

جهڙيءَ طرح نالستاء جي موت کان ڏهه سال اڳ، ڇيخوف يالٽا کي لکيو هو ته مون کي نالستاء جي موت کان خوف ٿيندو آهي. ان جي موت تي منهنجي زندگي ۾ ويراني اچي ويندي، تهڙيءَ طرح اسان کي به اياز جي موت کان خوف ٿيندو آهي.

”اياز“ جي شاعري - هڪ مطالعو

شيخ اياز جي شاعري تقريبن اڌ صديءَ تي پکڙيل آهي. اها صدي جيڪا پنهنجي ڄلو ۾ ڪيئي جنگيون، بحران (Crisis) ۽ انقلاب رکي ٿي. انهيءَ صديءَ ۾ انساني تهذيب، تجرديدت جي هڪ اهڙي نئين دؤر ۾ داخل ٿي چڪي آهي، جنهن ۾ اخلاقي قدر، مدنيت جا طريقا ۽ ثقافتي اظهار جا پراڻا طريقا ختم ٿي رهيا آهن. هيءَ صدي هڪ اهڙي صدي آهي، جنهن کي سائنسي ڪونيٽ (Cosmology) جي صدي سڏي سگهجي ٿو. سائنس جي هم ڳير قهلاءِ حيات انسانيءَ جي ڪايا پلٽي ڇڏي آهي. آرام آسائش جا نوان وسيلو هڪ طرف ايجاد ڪيا ويا آهن ته ٻئي طرف انهن جي استعمال انساني معاشري لاءِ اڪيچار مسئلا پيدا ڪري ڇڏيا آهن. سائنس ايتري وسعت حاصل ڪري ورتي آهي جو ڏسندي ڏسندي ”زمان و مڪان“ (Time and Space) جو قدير جهڳڙو، اٽن استائن جي نظريه اضافيت (Theory of relativity) کان پوءِ ختم ٿي ويو. علت ۽ معلول، جنهن تي قدير سائنس جا بنياد بيٺل هئا، سا جديد طبيعيات جي ڪُن ۾ غرقاب ٿي ويئي. هيءَ ڪائنات جنهن ۾ اسان رهون ٿا، سا روز تبديل ٿيندڙ ۽ غير معين آهي. نئين طبيعيات جي ڪري هائزن برگ جو نظريو آهي، جنهن مادي (Matter) جي ختم ٿيڻ جو اعلان ڪيو. عقل کي ناقابل يقين ۽ ناقابل وثوق قرار ڏنو. ايٽم (Atom) جيڪو ڪالھ تائين جزو اڻ ٿو هو، سو ڪيترن ئي ٽڪرن ۾ تقسيم ٿي چڪو آهي. هينئر ته ڊاڪٽر عبدالسلام جي نظريي دنيا کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. ڊاڪٽر عبدالسلام پنهنجي تجربن جي ذريعي مثبت ۽ منفي

(Negative and positive) جو فرق ختر ڪري ڇڏيو. علم الفلكيات جي ترقيءَ کائنات ۾ اونداهه سوراخ Black-Holes جي راز تان پردو کڻي، کائنات کي معدوميت جي انڌرين ۾ ڌڪي ڇڏيو آهي. ان ئي صديءَ ۾ انساني ڳپ Em-bryo کي ماءُ جي پيٽ بدران تيست ٽيوب ذريعي پيدا ڪرڻ جو ڪامياب تجربو ٿي چڪو آهي. انساني ڳپ Embryo مان پنهنجي پسند جي جنس جو انتخاب ڪرڻ ۽ ان جي تيست ٽيوب ۾ پرورش، توارث جي نظريي تي بهار ڪيڙائي ڇڏيا آهن. ٽيليفون ۽ وڊيو ريكارڊر جي استعمال انسان تي نت نوان راز منڪشف ڪيا آهن. هوائي اڏامن ۾ جيٽ (Jet) کان ڪانڪارڊ (Concord) ۽ خلائي شتل (Space Shuttle) تائين هڪ سلسلو آهي. ايڪس-ري کان بعد الٽرا سونو گرافي ۽ ليزر (Laser) جي دريافت ۽ ان جي ڪارنامن انسان کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. نه صرف ايترو پر پراڻو صنعتي نظام ۽ ان تي بيٺل بوسيده معاشرو جديد ۽ مخالف يوتو پيائي Anti-utopian معاشري ۾ بدلجي رهيو آهي. هن صديءَ جو معاشرو عقليت پسندي، زياده پيداوار جو جنون ۽ خودڪار شينيت (Automization) تي ٻڌل آهي. هر شيءِ ٽيڪنيڪل ۽ هنري مهارت، ايتري قدر جو انتظاميه به عقلي بنيادن تي هلائي پئي وڃي.

اپالو (Appollo) يارهن ۽ نيل آر مسٽرانگ ته هاڻي قصه پارين ٿي ويا آهن جنهن شاعر ۽ حساس ماڻهوءَ جي جمالياتي تسڪين جي مرڪز ڇنڊ، متعلق نئين ڄاڻ ڏني ته اهو ڀرندڙ مٽي، خشڪ پٿر ائين زمين ۽ بي آب وگياه ويرانن کان سواءِ ڪجهه نه آهي. اڄ ڪلهه جي تهذيب ۾ سگريت، شراب خوري، هيروئن، مارفا، ميري جونا، ايل ايس ڊي، نائيٽ ڪلب ۽ انهن ۾ رمبا، جاز ۽ مائيڪل جيڪسن جي تيز ڌنن وارن نغمن تي بيٺڪي رقص کان سواءِ ٻيو ڇا آهي! ٻئي طرف ذيابيطس، بلڊ پريشر، هارٽ-اٽيڪ، ڪينسر ۽ ايڊز (Aids) آهن. اضمحلال، پوريٽ، نقامت، (Depression) ته آهي ئي آهي. پرهيز جو هيءُ عالم آهي ته سوچڻ تي ۽ جذبات کي قنڀند ڪرڻ تي به ڊاڪٽر کان اجازت وٺي ٿي پوي. اهڙي ڪيفيت واري ماحول ۾ شاعر جون ذميواريون ڪيتريون نه وڏي وڃن ٿيون. ظاهر آهي جديد صديءَ جو جديد شاعر به ان پوري پس منظر جو حصو آهي ان ڪري ڪجهه حقيقتن جو هن بذاتِ خود مشاهدو ڪيو آهي ۽ ڪيترن حقيقتن جي ڄاڻ ٻين دستياب ذريعن وسيلي حاصل ڪئي اٿس. ان پوري اڌ صديءَ جو ڪرب ۽ پيڙا هو پاڻ به پوڳي رهيو آهي جديد نظرين جي ڀرمار ۽ ٻيا ڪيترائي حوالا ڪنهن سڃاڻ شخص کي مخمصي ۾ مبتلا ڪري ڇڏين ٿا. خود اهڙي پيچيده صورتحال ئي هڪ وڏو درد سر آهي. ان سان تبرد آزمائي ۽ عهدو برائي هڪ

نمائنده شاعر جي سڃاڻ آهي. ”اياز“ جي شاعريءَ تي لکڻ ۽ ان جو ڪماحقہ احاطو ڪرڻ ڇڻ اڌ صديءَ جو احوال لکڻو آهي يا ان کي سندس شاعريءَ جي آئيني منهنجا ڏسڻو آهي. ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ ڪيترائي حوالا آهن، جن تي مڪمل طرح بحث ڪرڻ جي گنجائش هن مضمون ۾ نه آهي.

سنڌ جي جديد شاعريءَ جا ابتدائي خدوخال به هن ئي صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ۾ نڪرڻ شروع ٿيا. پر اهي ايترو هم ڪير نه هئا جو پنهنجي دؤر جي نمائندگي ڪري سگهن. دراصل اهڙو مربوط تخليقي ڪم، جنهن کي پنهنجي دؤر جو نمائنده چئي سگهجي، ان جي ابتدا صديءَ جي آخرين اڌ ۾ ٿي ۽ ان ڪم جو سهرو ”اياز“ جي سر تي آهي. اهوئي سبب آهي جو ”اياز“ سنڌي شاعراڻي ادب (Contemporary Sindhi poetry) کي سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪيو آهي. ڇڻ سندس شاعري، سموري جديد سنڌي شاعريءَ جو منبع يا سرچشمو آهي، نه صرف ايترو، پر سندس شاعري اڃا به سنڌي شاعريءَ جي گلشن جي آبپاري ڪندي پيئي اچي. ”اياز“ جي شاعريءَ جو جيڪڏهن ڇيد ڪرڻ ويهجي ته ان ۾ ٿلهي ليکي تي روياءَ عام واضح نظر ايندا. اهي آهن:

اشتراڪيت، انسان دوستي ۽ وطن پرستي (قوم پرستي ان ۾ شامل آهي). ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ اهي ئي رويو ڪو اتفاقن شامل نه ٿيا آهن، پر ان ۾ سندس سموري ڪوشش جو عمل و دخل آهي ۽ ان جي پٺيان هڪ وڏو پس-منظر پڻ موجود آهي. ”اياز“ جنهن دؤر ۾ پنهنجي شاعريءَ جي ابتدا ڪئي ته ان وقت ٻي مهاڀاري لڙائي پنهنجي حشر سامانين سميت ختم ٿي چڪي هئي. هن جنگ ۾ پهريون ڀيرو ايترو ڪم جو استعمال ڪيو ويو. ٻئي طرف غير منقسم هندستان ۾ آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي جوين تي هئي ۽ سنڌ بمبئيءَ کان آزاد هڪ جدا پرڳڻي جي حيثيت ۾ موجود هئي. اشتماي انقلاب پنهنجا پير پختا ڪري چڪو هو. ان جي لهر پوري دنيا کي پنهنجي لپيت ۾ آڻي ڇڏيو هو. ان ڪري هندوستان جا اديب ۽ شاعر به ان جي اثر کان بچيل ڪونه رهيا. ايتري قدر جو ۱۹۳۵ع ۾ ترقي پسند اديبن جي هڪ انجمن جو بنياد رکيو ويو، جنهن کي ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي نالي سان موسوم ڪيو ويو. ۽ ان جا مقاصد ۽ منشور ڇپائي پڌرا ڪيا ويا. ان وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ صرف چند اهڙا شاعر هئا، جيڪي سنڌيءَ طرح سماجواڊي فڪر ۽ اشتمايت جي اثر هيٺ شاعري ڪرڻ لڳا. اهڙن شاعرن ۾ نارائڻ شيام، ڪيٿلداس فاني ۽ شيخ اياز شامل آهن. اڃا جديد سنڌي شاعريءَ جو تاجي پيتو جڙي رهيو هو ته مٿان هندوستان جو ورهاڱو ٿي ويو ۽ لڏپلاڻ جو ويلو اچي ويو. سوين انسان هتان کان هٽ ۽ هتان کان هٽ نقل مڪاني ڪرڻ لڳا. آزاديءَ جي اهڙي اثر هيٺ هندوستان ۾ نئين ماحول ۾ اجنبيت جو شڪار ٿيڻو پيو ۽ هر شيءِ وڪري ويئي. نئون معاشرو ۽ نئون ماحول. جتي تهذيب ۽ سماجي اقدار هن ديس کان

مختلف هئا. هتان جا مٽمول خاندان، هندستان ۾ مفلسي ۽ ڪلاشي جو شڪار ٿي ويا. ان ڪري انهن جي ڪابه ڪاوش تباهي ۽ بربادي واري ماحول ۾ با آڙ ٿيڻ مشڪل ڳالهه هئي. پنهنجو ديس ڇڏي، پرديس وڃڻ وارن کي ڏاڍن ڏاڪڻن جو منهن ڏسڻو پيو. سنڌي شاعر هندوستان ۾ ڪٿو ڪٿو ٿي ويا ۽ معاشي جاکوڙ جي چڪر ۾ ڦاسي پيا. پويان سنڌ ۾ سمورو ميدان اياز لاءِ خالي ٿي چڪو هو. سنڌ ۾ سندس قد ڪاٺ جو ڪوبه شاعر ان وقت موجود ڪونه هو ۽ ٻئي طرف هو پنهنجي ئي ديس ۾ هو، ان ڪري هو ڪنهن به اجنبيت جو شڪار نه هو، جو ڪنهن ابتر ۾ chaos ۾ ڦاسي پوي. پر اياز پنهنجي لاءِ جيڪو طريقو Line of action مقرر ڪيو هو، سو هو ان تان نه هٽيو، کيس آزاديءَ کان پوءِ واري حالتن جو ڀرپور منظر Vision هو. ان ڪري هن آزادي کان پوءِ واري ماحول سان ٺاهه نه ڪيو. پر ان جي خلاف ڀرپور ردعمل جو ڦهلاءِ ۽ واڌاري لاءِ سڄي مقصد ۽ سڄي لڳاءُ سان ڪم ڪندو رهيو، يا ائين ڪشي چئجي ته واڇوڙن ۾ لاٽ ٻاريندو رهيو. اياز ترقي پسند فڪر کي مختلف حوالن ۽ علامتن جي ذريعي عام ڪندو رهيو. سندس ان دؤر جي شاعريءَ ۾ سمورو زور سماج وادي ۽ انسان دوستيءَ تي رهيو آهي. اها انسان جي محبت ئي آهي، جيڪا اياز کي هڪ ئي وقت سماج وادي ۽ رومانويت پسند بڻائي ٿي. ڀلا انسان کان زياده رومان ڪائنات ۾ آهي به ڪٿي؟ اهوئي سبب آهي جو اياز رومان جي علامت بڻجي اڀري ٿو، جنهن ۾ انسان دوستي ۽ سماج وادي فڪر ملي هڪ ٿي وڃن ٿا.

منوڀر جي سايي ۾ ويهي رهون،
 چمي جيئن سگهي چند تنهنجو چڱون،
 گهڙي لڻي گناه محبت ڪريون،
 نه شايد وري زندگيءَ ۾ ملون،
 سندن جسم جي اجنبِي آرزو،
 سندم روح ۾ ائين ڦري ڪو بڪون،
 جيئن رڻ ۾ ڪاٺي هرئي ڦري،
 ڪري ڪنهن مٺي نهر جي جستجو،
 هٽي آءُ آغوش ۾ نازنين،
 تمنا سدا آهه جنت نشين،
 محبت گنهگار آ پر حسين،
 پرين، او پرين، او پرين، او پرين!
 ڪٿان آئي آهين ڪٿورا ڪٿي،
 قريب اچ ته تنهنجي اکين کي چمي،
 پيٽان ڳيت سان زندگي جي چڪي،

هلي آء اي هير پنڄاب جي.
 پيارينر پنهنجي اکين مان شراب،
 چني ڏينر پنهنجي چين مان گلاب،
 نه آ ڪو حسين جسر جهڙو ثواب،
 گنهگار آهيان مگر لاجواب.

ويهين صديءَ کي جيڪڏهن پوئين اڌ کان ڪاٽا ڪري ڏسجي ته اها اڳين اڌ جي مقابلي ۾ شاعريءَ جي ميدان ۾ ويران ۽ اجڙيل معلوم ٿيندي. ڇاڪاڻ ته ان دور ۾ تقليدي ڪلاسيڪل رجحان جو زور هو، جنهن ۾ آزادانه شاعراڻي حساسيت جي ڪوٽ هئي. ان دور جي نمائنده شاعرن، گدا، قليچ وغيره جي شاعريءَ ۾ هڪ طرف غنايت (Lyricism) جي اثاٽ هئي ته ٻئي طرف اها پنهنجي موضوع ۽ هيٺ ۾ تجرديت جو شڪار هئي. ان وقت جي شاعريءَ ۾ سطحيت، آورد ۽ ناصحانه انداز غالب هو. ان دور جي شاعري جملي ڪلاسيڪيت (Pseudo classicism) جي بگاڙ جو شڪار رهي آهي. فني باريڪيون، لفاظي، لساني اصولن ۽ روايتي گهاڙيتن جي سختيءَ سان پابندي کي ئي معراج ڪمال سمجهيو ويندو هو. خيال جي علويت، تخليقي صلاحيت ۽ فڪري بلنديءَ ڏي توجهه نه پئي ڏنو ويو. شاعري زياده تر ناصحانه ۽ طنزيه هئي، جنهن ۾ مذهبي جوش، سياسي تنقيد ۽ ذاتي هجو عام هئي. ان دور جي شاعريءَ ۾ زندگيءَ جي ٻين جزئيائن کي اهميت حاصل ڪانه هئي. فطرت جو ذوق، قدرتي نظارا، خوبصورت ڳونائي زندگيءَ ۽ عام ماڻهوءَ جي حياتي کي نه صرف نظرانداز ڪيو ٿي ويو پر شاعري اجاين صوفيانه خيالن جي هٿ ۾ ڀرغمال بڻيل هئي. هر ڳالهه کي چڪي ٿاڻي وحدت الوجود جي فلسفي سان ملايو ٿي ويو. اهڙي شاعري غير لچڪدار، محدود ۽ غير وسعت پزير هئي، جو ان جي ذريعي جذبات جي شدت ۽ تخيل جي زور کي سمائي سگهجي. ان دور ۾ اياز جي شاعري روايتي گهاڙيتن ۾ نئين شراب وانگي نظر اچي ٿي. سندس روماني خيالات به جاندار آهن. اچو ته سندس روماني شاعريءَ تي هڪ طائرانه نظر وجهندا هلون:

جلد اچ چنڊ رات آ مَنُـرُا،
 هر خوشي بي ثبات آ مَنُـرُا،

○○○

گل چئن ٿا شراب ٿو چلڪي،
 ڇا سندن بات بات آ مَنُـرُا،

○○○

مرمرين جسر، احمرين اڪڙيون،
 هاءِ! تنهنجو شباب ويجهو آءُ،

○○○

شبنم آلود لب کڻي مڻون وٽ،
مثل برگي گلاب، ويجهو آءُ.

○○○

نه ماهتاب، نه هو آفتاب آ، سائين!
مگر اياز ڪيو انتخاب آ، سائين!

○○○

اسان جي روح ۾ جنهن جي نفيس خوشبو آ،
اهو بدن به مثال گلاب آ، سائين!

○○○

بي كيف آ فضا ئي گلستان، ڪڏهن ته آءُ،
اي موسم بهار گريزان، ڪڏهن ته آءُ.

○○○

تولاءِ ڪالهه رات ڏٺو جام مٺي پيار،
ناياب آهه راحت انسان، ڪڏهن ته آءُ.

○○○

مشڪ ٻوٽي ويو هو منهنجو چمن،
تنهن جي زلفن ۾ لپتي پئي هئي رات.

○○○

تنهنجي من ۾ منهنجو ديرو، منهنجي من ۾ تنهنجو آڪيرو،
تون منهنجي آن توڙي اجلي، مان تنهنجو هان توڙي ميرو.

○○○

رات اسان رابيل سنگهي سي، هن جي تن سان پيٽ ڪئي سي،
رنگ روپ ۾ وڻ واس ۾، مٽڙو يار 'اياز' مٽيرو.

اياز پنهنجي رومانويت ۾ پنهنجي ڏوهه جوانيءَ جي جذبن جو اظهار نهايت
خوبصورت پيرائي ۾ ڪيو آهي. پوءِ اهو خواهه غزل هجي يا نظر هجي يا گيت
هجي. اياز نهايت فنڪاري ۽ خوبصورت انداز ۾ سنڌي شاعري ۾ ممنوع Taboo
جي پابندين کي جهنگهڙيو آهي. اهڙي قدر ڪئن لاءِ هو ڪو فاحش Vulgar نه
ٿو ٿئي. پر روايت جو هڪ تسلسل آهي، جنهن کي ڪئي هو اڳتي هلي ٿو. پر روايت
جي اهڙي تسلسل کي ورتڻ لاءِ جيڪو ڏانهن ڪهرجي، سو اياز وٽ ڀرور انداز ۾ ملي
ٿو ۽ هو ان کي پوري طرح نڀائي ٿو. اها ڪيڏي نه وڏي ڳالهه آهي جو اياز روايت
کي نئون روپ ڏيئي، ان ۾ جدت پيدا ڪري ٿو. هو اوڀرن ۽ ڌارين لفظن جي بدران
مقامي ۽ مانوس لفظ مڪتب آڻي، اهو سڀ ڪجهه ڪري ڏيکاري ٿو. مثلاً گلاب.

بوس، دهن، لب و زلف وغيره. اياز انهن جي جاء تي پنهنجي زبان جي عام استعمال جا لفظ ڪم آڻي، هڪ طرف شعر ۾ جدت پيدا ڪري ٿو ته ٻئي طرف ممنوع Taboo کي به جهنجوڙي رکي ٿو. اچو ته اياز جو هيءُ شعر ڏسون.

چپ چميءَ لئه ايريا، سامهون آهي چوڏهينءَ چنڊ،
 ڪهڙو سندر سڀنو آهي، جيون جو سڀنو.
 تنهنجي چاتي آئي آهي، نين به تنهنجا نينڊ،
 دانهون دانهون تنهنجون ٻانهون، پيار پلين ٿي ڇو.
 اوه اسان ڏي چنڊ نه اهڙا ليئا پاءِ ميان،
 چرڪ ڀري جاڳي نه پوي، آسپرين هاڻ سٿو.

هن غزل ۾ اياز جنهن رنگ ۾ محبوب جي جوانيءَ جي واکاڻ
 Appreciation ڪئي آهي سا داد لائق آهي. عاشق جا چپ چميءَ لئي آتا هجن ۽
 سامهون محبوب به چوڏهينءَ چنڊ جهڙو هجي ته پوءِ واقعي جيون کان وڌيڪ سندر
 ٻيو ڪهڙو سڀنو ٿي سگهي ٿو! اها هڪ آفاقي حقيقت آهي، جنهن جو اپٽار اياز جي
 مٿئين شعر ۾ ملي ٿو. اياز جو اهو سندر سڀنو انساني حسن جي دلڪش جذبي مان
 سرچجي ٿو.

رات جي وقت تنهنجي غرياني، اٺن ڀري ٿوبهار ۾ هر گل،
 پر تو و ماهتاب آ گويا. ڏس ته تنهنجو شباب آ گويا.

مرمرين جسر، احمريڻ اڪڙيون، ياد آيو اياز کي هو جسر،
 هاءِ تنهنجو شباب ويجهو آءُ. اي شب ماهتاب ويجهو آءُ.

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ جنهن محبوب جو تصور ملي ٿو سو نسواني محبوب
 آهي ۽ اياز جنهن محبوب جو ذڪر ڪري ٿو. سا ڪا پرستان جي پري نه آهي، پر
 مٽي ۽ گوشت جي ٺهيل عورت آهي. اياز جي عشق جو محور عورت آهي ۽ سندس
 تصور به عورت جو جسماني ۽ جنسي تصور آهي. اياز جو عشق ڪو افلاطوني يا
 يوتوپيائي (Utopian) عشق نه آهي. پر هو اهڙي محبوب جو متلاشي آهي، جيڪو
 انساني احساس ۽ جذبن جو عڪاس هجي. اياز جنهن عشق جي ڳالهه ڪري ٿو، ان
 جو بنياد صوفيانه توارد تي نه پر فرائڊ جي عاشقائي Erotic ۽ معمه حل ڪندڙ
 Oedipus complex تي آهي. ٻئي طرف فارسيءَ اڙدو شاعريءَ ۾ مرد پرستيءَ
 جو غلبو رهيو آهي. پر اياز وٽ اهڙو ڪوبه تصور نٿو ملي، جيڪو هن ڄاڻايل مٿين
 شعري روايت مان حاصل ڪيو هجي. سنڌي شاعري جيڪا منڍ کان وٺي هندي ۽
 سنسڪرتي شاعريءَ کان متاثر رهي آهي، تنهن ۾ آهي ئي روايتي تصورات موجود
 آهن، جيڪي هندي شاعريءَ کان سنڌي شاعريءَ کي ورتي ۾ مليا آهن. ان ڪري

هندي شاعريءَ جي حوالي سان سنڌي شاعريءَ ۾ محبوب جو تصور نسواني رهيو آهي. ان ڪري اياز وٽ به اهڙو ئي تصور هئڻ قدرتي ڳالهه آهي. البت ايترو فرق ضرور آهي. جوهنڊي شاعريءَ ۾ عورت کي اهڙو مقام ڏنو ويو، جيڪو شايد پوري دنيا جي شاعريءَ ۾ موجود نه آهي. هندي شاعريءَ ۾ عورت کي سيتا، پاروتِي ۽ ٻيا اهڙا روپ ڏيئي، مذهبي تقدس ڏنو ويو. کيس ديويءَ جي مقام تي رسائي، ان جي پوڄا ڪئي ويئي. اياز وٽ محبوب جو تصور نسواني ضرور آهي، پر اهو هندي تصور کان جدا ڳالهه آهي. اياز وٽ جيڪا جماليات آهي سا به لذت پسند - Hedonistic آهي. ان جو سلسلو به سندس تصور حسن سان ڳنڍيل آهي.

اياز جنهن دؤر ۾ غزل لکڻ شروع ڪيو ته اهو دؤر واقعتاً غزل جو دؤر هو. سنڌ ۾ طرحي مشاعره ۽ انهن جو رواج غزل جي مقبوليت جي نشاندهي ڪن ٿا. ظاهر آهي سنڌ جي اڪثر شاعرن جو توجهه به غزل تي ئي مرکوز رهيو آهي ۽ هر ڪس وٽ ناکس ان صنف ۾ طبع آزمائي ڪرڻ لڳو. اهڙي ماحول ۾ اياز به غزل کان ڪيئن ٽي پاسي رهي سگهيو. غزل جيئن ته مقررہ هيٺ (Form) واري صنف آهي، ان ڪري ڪنهن به طرح اياز لاءِ اهو ممڪن نه هو ته ڪو هو ان ۾ هيٺي تبديلي آڻي سگهي. البت اهڙي ماحول ۾ اياز پاڻ کي هروڀرو نيٺ روايت پسند غزل گو سڏائڻ پسند نه پئي ڪيو. ان ڪري هن پنهنجي غزلن ۾ روايتي تشبيهن، استعارن ۽ ڪنائين جي جاءِ تي نئون تشبيهون ۽ نوان استعاره آڻي پاڻ کي متعارف ڪرايو ۽ غزل کي هيٺ جي تبديلي کان بغير جدت سان روشناس ڪرايو. گويا اياز، سانگيءَ کان پوءِ پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن جديد سنڌي غزل جو بنياد رکيو. ڇاڪاڻ ته معاشرت جي قدير تصورن ۾ ئي انقلابي تبديليون اچي ويون هيون، ان ڪري انهن تصورن کي غزل ۾ سمائڻ لاءِ ٻوليءَ کي به نئون رنگ ۽ نئون روپ ڏيڻ ضروري هو.

The modern poet has the task of rehabilitating a tired and drained language so that it can convey meanings once more with force and with exactitude. This task of qualifying and modifying language is perennial, but it is imposed on the modern poet as a special burden.

جتي اڳي سورنهن سينگار جون شيون، ميندي، مڇي مساک ۽ ڪڇل وغيره تي مشتمل هيون، اتي شيمپو، روش، مسڪارا ۽ ٻين ڪيميائي شين جو رواج عام ٿي ويو. ايتري قدر جو محبوب جي روايتي زلفن جي ڪيفيت به اها نه رهي، جيڪا تيل سان ڳنڍيل وارن جي هئي. اهڙي ماحول ۾ اياز بحثيت سرخيل (Pioneer) شاعر جي پنهنجي ذميوارين کي محسوس ڪيو ۽ سنڌي غزل کي جدت سان روشناس ڪرايو. هڪ طرف اياز غزل جي زبان کي نئون رنگ ڏنگ ڏنو ته وري ٻئي

طرف هن غزل جي بحر ۽ وزن ۾ به هڪ نئون موڙ ڏنو. اياز پنهنجي غزلن ۾ عموماً روايتي ڏکين بحرن ۽ رڪنن کان اجتناب ڪيو آهي. ان لاءِ نه ته ڪو اهي اياز لاءِ ايترا مشڪل هئا، جو انهن ۾ ڪجهه لکي نه پئي سگهيو، پر اهو به سندس جدت طراز طبع جو هڪ ڪارنامو آهي ته هن صرف اهڙا وزن کنيا آهن، جيڪي سنڌي شاعري ۽ ان جي غنائِي قدرن سان بلڪل ٺهڪندڙ آهن يا ويجهن آهن. ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻولي صوتي لحاظ کان نهايت نرم ۽ ملائم ٻولي آهي. ان ڪري اها عربي يا فارسي صوتيات جي اصولن تي ٻڌل وڏا وڏا ۽ ڳرا بحر آسانيءَ سان هضم نه پئي ڪري سگهي. اهو ئي سبب آهي جو اياز ۲۲ بحرن مان صرف چند منتخب بحرن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. پر پوءِ به هو انهن ۾ سنڌي موسيقيءَ واري لڻي کي چتو ڪرڻ ۾ پوريءَ طرح ڪامياب ٿيو آهي.

نه ماهتاب، نه هو آفتاب آ، سائين!

مگر اياز ڪيو انتخاب آ، سائين!

اسان جي روح ۾ جنهن جي نفيس خوشبو آ،

اهو بدن به مثالِ گلاب آ، سائين!

هن غزل ۾ آفتاب ۽ ماهتاب ٻن ٻن اهڙا لفظ آهن، جيڪي قديم ۽ ڪلاسيڪي غزلن ۾ عام ملندا ۽ انهن جو ايترو ته ورجاءُ ٿي چڪو آهي جو ٻن اهي ڪسي ويا هئا. انهن جي هر هر ورجاءُ قاريءَ کي ايترو ته پريشان ڪيو آهي جو هو ڪابه توجيه ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهي. انهن لفظن جي هر هر ذڪر، قاريءَ کي آسمان ۾ نظر ايندڙ ماهتاب ۽ آفتاب ڏانهن متوجهه پئي ڪيو آهي. پر باوجود غور و فڪر جي به کيس انهن ۾ ڪا اهڙي خاص ڪشش معلوم نه ٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته هو روزانو آفتاب ۽ ماهتاب کي آسمان تي اڀرندو ۽ لهندو ڏسي ٿو. ان تي باريڪ بينيءَ سان غور ڪري ٿو، پر انهن ۾ کيس ڪابه اهڙي نئين ڳالهه نظر نه ٿي اچي، جنهن کان هو متاثر ٿئي. ڇو ته هو انهنڪي روزانو ڏسي ڏسي تقليل افاديت (Diminishing

utility) جو شڪار ٿي ويو آهي. هاڻي هتي جيڪڏهن اياز جي جاءِ تي ٻيو ڪو پراڻو شاعر هجي ها ته ضرور آفتاب ۽ ماهتاب جو ورجاءُ روايتي معنيٰ ۾ ڪري ها. ٻئي طرف اياز لفظ ته اهي ئي ڪتب آندا آهن، پر انهن جو استعمال ڪنهن به تقابلي يا تشبيهي معنيٰ ۾ ڪر نه آيو آهي يا ڪٿي ايئن چڱجي ته اياز هتي آفتاب ۽ ماهتاب کي تشبيهي انداز ۾ ان ڪري استعمال نه ڪيو آهي، جو انهن جو تشبيهي حسن هر هر جي ورجاءُ ڪري گهٽجي ويو آهي. ان ڪري اياز ڪوشش ڪري اهڙيون تشبيهون ڪر آنديون آهن جو اهي قاريءَ کي پور به نه ڪن ۽ حقيقت (Reality) جي ويجهو به هجن. ڇاڪاڻ ته اڄڪلهه جويڙهندڙ سائنسي دور ۾ رهي ٿو ۽ کيس خبر آهي ته آفتاب هڪ وڏو قدرتي ايٽمي ري ايڪٽر Atomy reactor آهي. ان ڪري هو اهڙي فينيسي Fantasy کي ڪڏهن به قبول نه ڪندو ۽ نه ئي ان مان

کو حظ حاصل ڪندو. ٻئي طرف ڏسجي ٿو ته ڄڻ شاعر قانونِ تقليل افاديت کان پوريءَ طرح واقف آهي. ان ڪري ئي هو آفتاب ۽ ماهتاب جي نفي ڪري ٿو ته نه بابا! نه ڪو هو آفتاب جي تشبيهي انداز کي نظرانداز ڪري، حقيقت پسنديءَ جي ڳالهه ڪري ٿو ۽ انسان ڏانهن اشارو ڪري ٿو ۽ انسان ئي اشرف المخلوقات آهي. غزل جي مطالعي ۾ ئي اياز جديد غزل جي تناضائن جو پورو پورو خيال رکيو آهي. ٻي مصرع ۾ 'نفس خوشبو' جو 'بدن گلاب' سان تلازمو ڇا نه هڪ جهڙائي پيدا ڪري ٿو. اياز حسن جو اطباق پنهنجي محبوب تي ڪري ٿو ۽ سندس محبوب جو حسن ئي سندس سوال جو جواب آهي. ڪيڏو نه نازڪ ۽ نفيس خيال آهي. 'اياز' سوال ڪري ٿو ته 'خدا ڇا آهي؟' جواب آهي 'حسن' يعني ٻين لفظن ۾ 'حسن' ئي خدا آهي. 'اياز' 'حسن' لفظ ڪم آڻي، هڪ طرف خدا جي وجود جي شاعراڻي تعريف ڪئي آهي ته ٻئي طرف فلسفي جماليات جي هڪ اهم ۽ خاص الخاص موضوع کي ڇيڙي ڇڏيو آهي. شعر هڪ طرف تمام خوبصورت آهي ته ٻئي طرف اهم پڻ. يوناني 'حسن' جي تعريف ڪندا هئا ته حسن خدا آهي ۽ خدا حسن آهي. Beauty is God and God is beauty نه صرف ايترو پر اها تعريف گهٽ وڌ مسلمان صوفين وٽ به عام آهي. صوفي مفڪر چوندا آهن ته "الله جميل" يعني الله جي تعريف ڇا آهي؟ 'حسن' يا 'سهڻو' افلاطون به تقريبن ايئن ئي چيو آهي ته "هر اها شيءِ حسين آهي، جيڪا حقيقت اوليٰ سان متعلق آهي." نه صرف ايترو پر افلاطون ته وجود مطلق کي ئي 'حسن ازل' سڏيو هو. مشهور نو-اشراقي فيلسوف فلاطينوس به پنهنجي فلسفي جو بنياد ان تصور تي رکيو آهي. نواشراقي مسلمان فلسفي فارابي، اخوان صفا ۽ ابن سينا وغيره سڀ ان تصور جا قائل هئا. ايراني صوفي شاعرن 'وجود مطلق' 'حسن ازل' کي 'شاهد حقيقي' يا 'محبوب ازلي' سڏيو آهي ۽ اهي صوفي شاعر ڪائنات ۾ هر جاءِ ان حسن جو جلوو ڏسن ٿا. عطار چوي ٿو؛

تاب در زلف و رسم درابرو- سرمه درچشم و غازه بر رخسار.
 رنگ در آب و آب درياقوت- بوئي در مشک و مشک در تار.

(تنهنجي وارن ۾ تاب ۽ ابرو ۽ ڪارن/ ڪجل
 اکين ۾ سرمو ۽ گلن تي لالي لڳل
 ايئن جيئن پاڻيءَ ۾ رنگ ۽ يا قوت ۾ پاڻي
 مشڪ ۾ خوشبو ۽ مشڪ به تاتار جي.)

حافظ شيرازي چوي ٿو؛

اگر برقع برفاگندي ازان روئي چوم- روزي
 مدام از نرگس مستش جهان پر شور شر بودي.

(جيڪڏهن تون پنهنجي چنڊ جهڙي چهري تان برقي لاهين
ته سارو جهان تنهن جي مست اکين جي نرگس سان سدائين
شور شرقي وڃي.)

'عرفي' جو خيال آهي:
برافڪن پرده تـا معلوم گردد،
ڪم ياران ديگري رامي پرستند.

(پردو مٽي ڪر ته خبر پوي ته يار
بني ڪنهن جي پرستش ڪري رهيا آهن.)

'نظيري' ان ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي چوي ٿو:
يڪ چراغ است درين خانه واز پر تو آن،
هر ڪجا مي نگري انجمني ساختـه اند.
(هن گهر ۾ هڪڙو ڏيئو آهي جنهن جي لات ۾
جيدانهن به ڏسين هڪ الجهن ٺاهي آهي.)

'صائب' ڇا ٿو چوي:
تو بمصد آئينم از ديدن خود سير نشـم،
من به دوچشم ز ديدار توچون سيرشوم.
(تو سو پيرا آئينو ڏٺو آهي، پر پنهنجي ڏس مان ڏه نه ٿيو اٿئي.
مان فقط ٻن اکين سان تنهنجي ديدار مان ڏه ڪيئن ڪري سگهندس.)

'نظيريءَ' جو هيءَ خوبصورت شعر ان ڏس ۾ پيش ڪجي ٿو:
هر شب برب و رخسار و گيسومي زـنر بوسـم،
گل و نسرين و سنبـل راصـبا درخـرمـن است امـشب.
(ساري رات تنهنجي چن ڳلن ۽ وارن کي چميون ڏئي رهيا آهن،
۽ گلن نسرين ۽ سنبل جي جهنگي ۾ اڃ رات واءُ گهلي رهيو آهي.)
'اياز' جو نظريو حسن، سندس پوري شاعريءَ ۾ نمايان آهي. اها ٻي ڳالهه
آهي ته 'حسن مطلق' موضوعي به آهي ته معروضي به. پر اياز جنهن حسن جي
تصور جو قائل آهي، سو زياده تر معروضي آهي ۽ جامد آهي. جامد ان لحاظ کان ته
'اياز' جنهن حسن جي تصور جو قائل آهي، ان جو بنياد فرائڊ جي نظريي تي آهي.
فرائڊ جو چوڻ آهي ته 'حسن جنسي خواهش جي تخليق آهي'. ٻين لفظن ۾ ڪشي
اين چڻجي ته اياز نسواني حسن جو دلداده آهي.

مئل بوئي بهار آئي آ. تنهنجي اڪڙين جو مٿي وسائي آ.
جنهن بنان زندگي اچائي آ. مست و بيخود سڄي خدائي آ.

تنهنجي من ۾ منهنجو ديرو، منهنجي من ۾ تنهنجو اڪيرو.
تون منهنجي آن توڙي اچي، مان تنهنجو هان توڙي ميرو.
رات اسان رابيل سنگهي سي، هن جي تن سان پيت ڪئي سي.
رنگ روپ ۾، ون واس ۾، مٺڙو يار 'اياز' مٽيرو.
'اياز' جي شروع واري غزلن ۾ غزل جون سڀ خوبيون بدرجہ اتم موجود آهن. سهل متمتع، رفعت تخليل، گهرائي ۽ گيرائي، حسن و عشق، معنيٰ و مفهوم، غير يارو غير روزگار ۽ ساغر و شراب مطلب ته غزل جا ڪل لوازمات موجود آهن. اچو ته اوهان جي ياد تازه ڪرڻ لاءِ 'اياز' جي غزلن مان چند بند ڪون،
تسي جلبي اک عشق جي مون ۾،
حسن جو انتخاب آهيان مان.

○○○

هر حقيقت کان مٿي آهي مجاز. هاڻ ڪٿو ساري خدائي يعني آڻو!
هر عبادت کان چڱو آهي شباب. مون ڪيئون آهي فقط چنگ ور باب.

○○○

سير ديرو حرم 'اياز' ڪري،
بهتر آ ڪوئي يار، موٽي آءُ.

○○○

بغاوت ڪئي آ مون ديرو حرم سان،
جهڪايان ڪئي مان جيئن تون ڪئي آهه.
مان هن کان اڳ ۾ به اها ڳالهه لکي آيو آهيان ته 'اياز' هڪ جدت طراز شاعر آهي. ان ڪري ان کي غزل جو نوس روايتي روپ پسند نه آيو. هن چاهيو ته هو ان ۾ ڪونه ڪو تجربو ڪري جيڪو محض تجريبي جي حد تائين نه هجي، پر ان کي سندس متاثرين جو حلقو پڻ آزمائي ۽ حقيقتن ٿيو به ايئن آهي ته موجوده نوجوان شاعر سندس اهڙن تجربن مان مستفيد ٿين پيا. جڏهن ته 'شيخ اياز' اهڙي تجريبي جي ابتدا شروع کان ئي ڪري ڇڏي هئي، پر هن رفتار کي ڪجهه آهستي رکيو ته جيئن جديد غزل، جدت جي منزلن کي ڇهن لڳي ته پوءِ ئي ان ۾ نئين تجريبي جي گنجائش پيدا ڪري سگهجي. ان ڪري 'اياز' پنهنجي ان نئين تجريبي ۾ پنهنجي غزل مان 'تغزل' کي خلاج ڪري ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته فارسي، ازڌو خواه سنڌيءَ جي غزل گو شاعرن جو سمورو زور ۽ ڪوشش 'تغزل' تي صرف ٿيندي هئي. هر ڪو شاعر اهائي ڪوشش ڪندو هو ته هو 'تغزل' کي پاڻي سگهي. هڪ

طرف 'تغزل' 'لکیر جو فقیر' جي مصداق هو، نه ان جي قالب ۾ ڪا انقلابي تبديلي آئي ۽ نه ئي ان جي بيان، ان جي زبان ۽ اسلوب ۾ ئي ڪو فرق آيو. 'تغزل' پوريءَ طرح صنعت جو شڪار ٿي چڪو هو جنهن ۾ صرف معشوقن سان ڳالهه ٻولهه کي ئي سڀ ڪجهه سمجهيو ٿي ويو. نتيجتاً شعرن مان شعريت غائب ٿي ويئي ۽ غزل مان ڪيف و سرور وارو حصو ختم ٿي ويو هو نه صرف 'اياز' پر عام طور قارئین به ان مان تنگ ٿي چڪا هئا. غزلن مان آفاقي لهجو (Cosmic note) مفقود ٿي ويو. ان ۾ عبرانيت (Hebraism) تخصیصیت (Particularism) ۽

تثنیت (Dualism) جا محرک اڃا تائين تيزيءَ سان ڪار فرما ها. ٻئي طرف 'اياز' کي به 'تغزل' نه آڻيو. ڇاڪاڻ ته سنڌي عروضي شاعريءَ جي خالق 'گل' به پنهنجي غزل مان 'تغزل' کي اوڀرو سمجهي ڪڍي ڇڏيو هو. ان مان لڳي ٿو ته شايد 'تغزل' جو عنصر 'اياز' جي خيال ۾ به سنڌي شاعريءَ سان ٺهڪندڙ نه آهي، ان ڪري هن غزل کي به ان مان آزاد ڪرايو. ان ڪري 'اياز' 'تغزل' جي بجاءِ پنهنجي ٻيو واري شاعريءَ جو بنياد ٿي-ايس-آيلسٽ (T.S.Eliot) واري ڏسمل خارجي لوازمات (Objective Correlatives) مجازيت (Symbolism) ۽ مقامي تمثيل (Local allegory) تي رکيو آهي ۽ ان کي سنڌي Sindhinize ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اچو ته ڏسون 'اياز' پنهنجي غزلن ۾ پنهنجي نئين تجربي کي ڪيئن ڪتب آندو آهي.

اڻ ٿيڻي کي چاهين، تنهن جي ٿيڻي سان نه پوي،
ڏس ٿيڻي جون ٿوڻيون ٿنيا! ڪنهن کي ڳولين ٿو.

دانهون ٿو درياه ڪري، ٻڌ ڪن ڪن جا ڪڙڪا،
ٻيڙيءَ ٻيڙيءَ ۾ اوڀوڙا ڪنهن کي ڳولين ٿو.
هيءَ سين نه ڏيندي چين، اٿي ڏس! ڪوئي آيو آ پيارا،
هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن اڃاڻو آ پيارا.

هيءَ پنهنجي ڪرڻي پرڻي آ، پر سنڌ اياز نه مرڻي آ،
آخر هيءَ رات گذرڻي آ، توڇو گهٻرايو آ پيارا.

اهڙيءَ طرح 'اياز' جا ٻيا به ڪيترائي غزل آهن، جيڪي ان تجربي جي نشاندهي ڪن ٿا. هونئن ته موضوع ۽ معروض جي خوبصورت اتصال مان ئي خوبصورت غزل سرچندو آهي، پر 'اياز' پنهنجي موجوده تجربي ذريعي غزل مان موضوع يا داخلي عنصر کي ڪڍي هڪ نئون رجحان تخليق ڪيو آهي. 'اياز' غزل ۾ جنهن تجربي جو بنياد رکيو آهي، سو 'گل' واري تجربي کان قدرتي مختلف آهي. 'گل' جو سمورو زور نيٺ ٻوليءَ جي استعمال مٿان هو، جنهن ڪري ان مان شعري

خواص مفقود ٿي ويا. پر 'اياز' هڪ طرف ٻوليءَ ۽ لفظن جي نيٺ هجڻ سان گڏ انهن جي صحت جو به خيال رکيو آهي ته ٻئي طرف انهن کي نئون آهنگ ۽ نئون روپ عطا ڪيو اٿس. 'اياز' غزل جي زبان کي عام فھر، آسان، سادو ۽ روزانه مروج ٻوليءَ سان همکنار ڪيو آهي. 'اياز' کان اڳ غزل جتي پنهنجي ماحول جي حالات کان بي نياز صرف تصوراتي ۽ تخيلائي دنيا ۾ گم هو، تنهن کي 'اياز' سياسي، معاشرتي ۽ ماحولياتي حوالن جي ويجهو ڪري ڇڏيو آهي. اڳي جتي غزل ۾ ڪفن، لاش، مقتل ۽ عدو جو ذڪر هو، 'اياز' ان کان سنڌي غزل کي نجات ڏياري آهي. هاڻي پراڻن مقرر لفظن جي بدران 'اياز' خود ٻوليءَ جا نوان قرينا ايجاد ڪري ٿو، هو اهڙا لفظ ڪم آڻي ٿو، جيڪي هن ماحول لاءِ اوڀر نه آهن، پر اهي هن ئي ماحول ۽ سرزمين جي پيداوار آهن. انهن سان 'اياز' جي قلبي وابستگي آهي ۽ انهن مان سندس انفراديت جهلڪي ٿي. 'اياز' جي غزل ۾ لاپالي پڻ ضرور آهي. پر سندس غزل شاعرانه ديوانگيءَ جو تحفو نه آهن. پر سندس غزل ڳوڙهي مشاهدي، وسيع علميت ۽ غور و فکر جو نتيجو آهن. اياز پنهنجي همعصر شاعرن ۾ سڀني کان وڌيڪ پڙهيل لکيل شاعر آهي، کيس مغربي خواه مشرقي ادب جي مروج گھاڙين ۽ رجحانن جي وڏي ڄاڻ آهي. پر ان جي باوجود سندس غزل جو انداز نه مغربي آهي نه مشرقي پر نيٺ سنڌي آهي. 'اياز' جي غزل جو خمير سنڌي آهي، جنهن ۾ سنڌي معاشرتي جي تاجي پيٽي جو تجزيو ۽ تنقيد ملي ٿي. 'اياز' جي 'يؤنر پري آڪاس' واري غزلن کانپوءِ واري غزلن ۾ سندس وائي ۽ گيت جي زبان، لهجي ۽ لئي جو شديد غلبو آهي. 'اياز' جا پوءِ واري دؤر جا نه صرف غزل پر نظر به ساڳئي اثر هيٺ تخليق ٿيل ٿا ڏسجن، اوهان 'اياز' جي غزلن جي تقطيع ڪري ڏسو ته انهن جو وزن به اهڙو ئي آهي، جيڪو گيت لاءِ چنڊ وديا ۾ ڄاڻايل آهي. 'اياز' جا شادو نادر ئي ڪي اهڙا غزل ملندا جن ۾ محزوفات وارن وزنن جو وڌيڪ استعمال ٿيو هجي ۽ انهن جي ردم Rhythm ۽ گيت جي ردم Rhythm ۾ ڪو ٿورو ئي فرق ڏسڻ ۾ ايندو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته 'اياز' غزل کي 'سنڌيت' جو رنگ ڏيڻ ۾ فني طور به ڪافي جاکوڙ ڪئي آهي. اهڙن غزلن لکڻ وقت هو اهڙا ئي سُر منتخب ڪري ٿو، جيڪي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ لاءِ نامانوس نه آهن. اهائي هڪ اهڙي خوبي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته 'اياز' پڙهندڙن جي نفسيات ۽ انهن جي ذهني تقاضائن کي به ڄاڻي ٿو. ان ڪري 'اياز' قاريءَ جي بلڪل ويجهو پيو لڳي. ڇڻ هو پنهنجي جذبن جي نه پر قاريءَ جي جذبن جي ترجماني پيو ڪري. اسان هيٺ سندس چند غزلن جي تقطيع پيش ڪريون ٿا ته جيئن اندازو لڳائڻ ۾ آساني ٿئي.

ميلي ۾ تون تنها تنها، ڪنهن کي ڳولين ٿو؟
 اک ۾ ڳوڙها، هٿ ۾ گجرا، ڪنهن کي ڳولين ٿا؟

'اياز' جو هيءُ غزل بحر "صوت الناقوس" ۾ آهي. جنهن جا رڪن هيئن
بيهندا:

فعلن-فعلن-فعلن-فعلن-فعلن-فع
ميلي-م تون-تنها-تنها-ڪنهن کي-گولين-ٿو
اڪ-م-گورڙها-هٿ-م-گجرا-ڪنهن کي-گولين-ٿو
فعلن-فعلن-فعلن-فعلن-فعلن-فع

○○

گهر گهر گهنگروءِ گونج نئين،
هونءِ ته ناچو آهي هڪ.
فعلن-فعلن-فعلن-فعلن

○○

ڪڪريون منهنجو ويس ميان،
آءُ اگاهڙو، ڪير چوي.
فعلن-فعلن-فعلن-فعلن

○○

جي واڳ وٺين ها ڏاڳهن جي،
چوڪاڻ ڪڍين ها ڏيرن جي.

اهڙيءَ طرح 'اياز' جي مجموعي ڪلام 'وچون وسڻ آڻيون' ۾ ڪل پنجتيره
غزل آهن. جن مان تقريبن اٺاويهه بحر 'ضريب' يا 'صوت الناقوس' ۾ آهن. باقي
بچيل غزل 'رمل'، 'مقارب' ۽ هڪ اڌ ٻئي بحر ۾ آهن. ان مان ڦارئين خود اندازو لڳائين.
'علم العروض' جي ماهرن سالر بحرست ڄاڻايا آهن. جيئن بنيادي رنگ تي
آهن، تيئن بنيادي وزن به ست آهن ۽ ٻيا بحر لفظن جي حرڪت ۽ سڪون وارين
مختلف حالتن جي ڪري، هيئن اصولن موجب ٺهن ٿا. حرفن مان ٺهندڙ لفظ زير،
زير، پيش يا جزم اچڻ جي ڪري، پنهنجا آواز مٿائين ٿا، جن مان اڪيلي حرف کي
'مفرد' ۽ مرڪب کي 'جُزُو' چون ٿا، ان جا وري ٽي قسم آهن (۱) سبب (۲) وتد
(۳) فاصلو ۽ اڳتي وري هر هڪ جا ٻه ٻه قسم آهن. انهن جي تفسير جو دارومدار
به حرڪتن تي آهي. جيئن ٻن حرفن واري لفظ کي 'سبب' سڏين ٿا. جيئن 'غمر'
يعني پهريون حرف متحرڪ ۽ ٻيو ساڪن هجي ته ان جو نالو 'سبب خفيف' ۽
جيڪڏهن لفظ جا ٻئي حرف متحرڪ هجن، جيئن 'گڏ' ته پوءِ وري ان کي 'سبب
ثقل' سڏبو. جيڪڏهن وري لفظ ۾ ٻن جي بدران ٽي حرف هجن ته ان جو نالو
'وتد' سڏبو. اهڙيءَ طرح مختلف بحرن جا رڪن جڙن ٿا. وزن ٺاهڻ جي ضرورت
ان ڪري پيش آئي ته جيئن هر ڪو ماڻهو موسيقي يا راڳ جي پيچيده اصولن کان
واقف نه آهي، ان ڪري ان کي ڪو اهڙو سولو طريقو ڪڍي ڏجي ته هو علم

موسيقيء جي ڄاڻ کان بغير به شعر چئي سگهي ۽ شاعري ڪري سگهي. مٿين ڄاڻايلن ست بحرن مان اڳتي هلي مذڪوره اصولن موجب ڦير ڦارائڻ سان مزيد وزن حاصل ٿين ٿا، جن جو ڪل تعداد ۲۹ ٻيئي ٿو ۽ ٽو بحر ٻيا به ٺاهيا ويا آهن، جيڪي استعمال ۾ گهٽ اچن ٿا. اهڙيءَ طرح زحافات مان جيڪي بحر نڪرن ٿا، انهن جا مختلف نالا رکيا ويا آهن.

سنسڪرت ۽ هندي زبان ۾ به شعر و شاعري لاءِ ڪافي قاعدا ۽ قانون موجود آهن، جن کي مدنظر رکي شعر لکيا ويا آهن. اڪثر ماڻهن ۾ اهو خيال غلط فهميءَ تي مبني آهي ته ڪا هندي شاعري بغير وزن ۽ قاعدن جي آهي. هنديءَ ۾ شاعريءَ جي علم يا علم العروض کي 'پنگل' چوندا آهن. 'انبراس' قافيو ۽ 'شڪانت' ردیف کي چوندا آهن. 'النڪار' علم البدیع. 'سنگيت' موسيقي ۽ 'چند' بحر وزن کي سڏيندا آهن. اعراب يا حرڪت کي 'ماترا' سڏين ٿا. جهڙيءَ طرح هنديءَ ۾ به آهي. هنديءَ ۾ ڪل سورهن ماتراون آهن، جن کي 'ڪل' سڏجي ٿو. برج ڀاشا ۾ به لفظ جي پيچڙي هميشه متحرڪ هوندي آهي ۽ سنڌيءَ ۾ به اڪثر ائين آهي، جيئن ته هندي ٻولي، ديوناگري رسم الخط ۾ ڪاٻي کان ساڄي طرف لکي ويندي آهي. ان ڪري اسان به اڳتي هلي تقطیع ۾ نشانين کان ساڄي لکنداسون.

هر 'برن' تي ڪجهه ماتراون ٿين ٿيون ۽ ننڍين يا وڏين ماترائن کي 'برت' سڏين ٿا. 'پنجن' آهي حرف آهن جن تي ڪا به حرڪت نه هوندي آهي. 'پنج سمان' ماترائن مان 'لکهم' بڻجي ٿو. ان 'پنج سمان' ماترائن سان باقي يارهن ماترائن ملائڻ سان 'پنجن'، 'گر' ۾ تبديل ٿئي ٿو. يعني هڪ حرف متحرڪ ۽ هڪ ساڪن سان ملائڻ سان به 'گر' جڙي ٿو. اهڙيءَ طرح هتي به عروض جي قاعدن وانگر ئي 'سبب'، 'وتد' ۽ 'فاصله' جي نموني ۾ لفظ ٺهن ٿا، جن جا نالا مختلف رکيا ويا آهن. جهڙوڪ 'ڪرتال' ۽ 'تومر' وغيره - سموري هندي شاعري اهڙن اصولن تي ٻڌل آهي، جن کي عام طور سنڌيءَ ۾ 'چند' جي اصولن سان ڄاتو وڃي ٿو. تقطیع جي اصولن موجب هر وزن ۾ مفرد حرف ۽ جُز يا پدلاءِ خاص نشانين مقرر ٿيل آهن. بار بار جي ورجاءِ کان بچڻ لاءِ صرف نشانين لکي وزن جي نشاندهي ڪري ڇڏي آهي. مفرد حرف لاءِ 'ا' نشاني ۽ مرکب لاءِ (-) نشاني مقرر ٿيل آهن. چند ۾ تقطیع کي 'بنت' سڏبو آهي. ان ۾ به نشانين مقرر ٿيل آهن. لکهم لاءِ '۱' ۽ گر لاءِ 'ڪ' آهي. بحر 'صوت الناقوس' جنهن جو استعمال اياز وٽ تمام گهڻو آهي، سو هنديءَ ۾ به ڪافي استعمال ٿئي ٿو. اچو ته ڏسون ته انهن جي نشانين جي ڪهڙي صورت ٻيئي ٿي.

فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن

۸۸، ۸۸، ۸۸، ۸۸، ۸۸، ۸۸، ۸۸، ۸۸

يا

فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن فَع لَن

هندي ڇند ۾ نشانين جي صورت هيئن ٻيهندي.
 فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن
 ڪ ڪ. ڪ ڪ. ڪ ڪ. ڪ ڪ. ڪ ڪ. ڪ ڪ. ڪ ڪ.
 فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن فَعْلَن
 ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱. ۱۱.

’بنت‘ يا تقطيع کان پوءِ معلوم ٿيو ته انهن ۾ ڪيتري نه مماثلت آهي. پڙهندڙ پروڙي ويا هوندا ته واقعتن ’اياز‘ اهڙا بحر منتخب ڪيا آهن. جيڪي ڇند جهڙا آهن. سنڌي شاعريءَ جون ڪيتريون ئي صنفون ڇند جي اصولن تي رچيل آهن. گيت ۽ وائي وغيره ته ڄڻ آهي ئي ڇند لاءِ. اهڙي نموني ’اياز‘ جي ان پوري جاکوڙ جو مقصد به ان کان سواءِ ٻيو ڪونه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ وزن به اهڙا ڪتب آڻجن جن جو روح هن سرزمين سان ملي اچي.

ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ’اياز‘ متنوع ۽ منفرد تجزيا ڪيا آهن. آهي فني خواهه ٻي طرح گهڻ-ڏساوان آهن، جيڪو سندس ئي خاصو آهي. اياز جيڪي شاعريءَ جي مختلف گهاڙين ۾ تجريا ڪيا آهن، سي سنڌي شاعريءَ ۾ اڳ ۾ خال خال نظر اچن ٿا. ’اياز‘ جا هيٺي تجربا منفرد ان لحاظ کان به آهن ته هن انهن ۾ روايت جي تسلسل کي برقرار رکندي انهن تجربن کي متعارف ڪرايو آهي. ’اياز‘

سنڌي ٻوليءَ ۾ آزاد نظم ۽ نظم معرّي (Blank verse) کي متعارف ڪرايو، نه صرف ايترو پر اياز انهن ۾ پنهنجي ضرورت موجب تبديليون آنديون، جنهن جي ڪري انهنجي مخصوص شڪل ٺڪري نروار ٿي، جيڪا اسان جي سنڌي هيٺي ترڪين کي ٻين ٻولين جي شاعريءَ کان منفرد بڻائي ٿي ته جيئن انهن تي مغرب جي چاپ لڳل نه هجي. ’اياز‘ پنهنجي تجربن جي ذريعي انهن کي سنڌي رنگ عطا ڪيو آهي. اسان وٽ مثنوي کي ڇڏي باقي نظم جون هيٺون يا شڪليون مقرر آهن، جن کي گڏي ’مسمط‘ سڏجي ٿو. هر بند ۾ مصرعن جي تعداد جي ڦير ڦار ڪري، ان جون اٺ شڪليون مقرر ڪيون ويون آهن، جن کي الڳ الڳ نالا ڏنا ويا آهن. جيئن مثلث، مربع، مخمس، مسدس، مسبع، مثن، متسع ۽ معشر وغيره. انگريزي

شاعريءَ ۾ به اهڙا شعر ٿا ملن. انگريزي شاعري ۾ بند کي اسٽينزا Stanza چون ٿا ۽ آٺ-سٽي يا ڏهه سٽي بند کي اسپينسيرين اسٽينزا Spencerian stanza چئجي ٿو. اسان جي سنڌي شاعريءَ ۾ استاد شاعرن وٽ انهن جي هيٺ بلڪل جامد ڏئي، يعني جيئن بحر الفصاحت يا رياض البلاغت جهڙن عروضي ڪتابن ۾ انهن جي شڪل متعين آهي، جيڪڏهن ڪو نظم مربع آهي ته ان ۾ چار مصرع يا ستن جو هڪ بند هوندو. نظم ڪيترو طويل هجي ان جي ڪا به پابندي نه آهي. هر بند جون ٽي مصرع پاڻ ٻهرم قافيي ۽ بند جي آخري مصرع علحده هوندي. ان جي شڪل هيئن ٻيهندي: الف الف الف ج/ ب ب ب الف/ص ص ص د وغيره. اهڙي طرح

مسمطي نظمن جي شڪلين جو تعين ٿيل آهي. هاڻي اچو ته ڏسون ته 'اياز' انهن جامد هيٺ وارن نظمن جي هيٺ ۾ ڪهڙيون تبديليون ڪيون آهن ۽ روايت سان لاڳاپو به نه ٿو ڏيکاري. مثال طور هي نظر ڏسو:

ٿو وڃان خنجر بڪف،

چيري انهن جي صف بصف،

اي پرين! تنهن جي طرف، تنهن جي طرف!

اي پرين تو لاءِ مان،

جيئين مران وڙهندو رهان،

ڪاش! توکي موت کان اڳ ۾ ڏسان!

هيءَ مثلث جي هڪ شڪل آهي، جنهن ۾ 'اياز' هي نظر رچيو آهي. روايتي مثلث جي شڪل تقريبن هيئن آهي: الف الف ج/د/ج/ب ج پر 'اياز' ان کي هيئن ڪري ڇڏيو، الف الف الف/د د/ج ج ج وغيره يعني هر بند بغير ورائي جي ۽ پاڻ ۾ هر قافيه، نه صرف ايترو پر مٿئين نظر ۾ وزن جي رڪنن ۾ به ٿيڻ ڦار ڪئي وئي آهي. جيڪو سنڌيءَ ۾ واقعي هڪ تجربو آهي. پهرئين بند جو وزن هيءَ آهي:

فاعلاتن فاعلن

مستفعلن مستفعلن

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ٻئي بند جو وزن به ساڳيو آهي. مزي جي ڳالهه اها آهي ته 'اياز' بحر ۽ رڪن جي ترڪيب اهڙي رکي آهي، جنهن کي علم العروض جا ماهر پلي قابل اعتراض سمجهن، پر پوءِ به چئبو ته 'اياز' جي تجربتي جي بهج (Approach) عقلي ضرور آهي. هر بند جي پهرين ۽ ٽين مصرع بحر رمل ۾ آهي ۽ هر بند جي پهرين ست ۾ هڪ رڪن، هڪ محذوف ۽ هر ٽين ست ۾ ٻه رڪن ۽ هڪ محذوف ڪتب آندل آهي ۽ ٻي مصرع وري بحر رجز ۾ آهي ۽ اهڙيءَ طرح ترتيب وار هر بند جي ٻي مصرع ساڳئي بحر ۾ آهي ۽ ان ۾ ٻه رڪن سالر ڪم اچن ٿا. نتيجن ۾ پوري نظر ۾ تقريبن ڏن ساڳي ئي برقرار رهي ٿي ۽ قافين جي مناسب ترتيب جي ڪري رڌم Rhythm ۾ به ڪو خاص لنگ نظر ڪونه ٿو اچي. هيءَ هڪ انوکو تجربو آهي، جيڪو 'اياز' ٻين ڪيترن ئي نظمن ۾ پڻ آزمايو آهي. اچو ته سندس هڪ ٻيو نظر به ڏسندا هون:

سونهن تنهنجي جو هميشه گيت ڳاتو آه يا نه؟

سج ٻڌايانه ڪيئن آه!

سمند تي پاسا ورائي چاندني جيئن صبح جو،

۽ آفتاب مان سج ڪڍي پهرين ڪني جيئن صبح جو،

واڙ ۾ خنڪي هجي ۽ ڏنڌ ڪجهه ڇايو هجي،

دور شاعر جي نظر ۾ دور ڪجهه آيو هجي،

چئو برابر آه يا نه؟

هاء! غم تنهنجو هيٺين سان آنء لاتو آه يا نه؟
 سچ ٻڌايانه ڪيئن آه!
 لڙڪ تنهنجي تي سڄي دنيا وڃايو روپ رنگ،
 تهڪ تنهنجي تي سڄي عالم وڃايو جلت رنگ،
 تون خوشي، تون آلهه غم، ٻيو زندگي پر آه ڇا،
 تنهنجي جهاتيءَ کان سوا دل جي دري پر آه ڇا!
 چوءِ برابر آه يا نه؟

'اياز' هن نظر پر به پنهنجي جودت طبع جون جولانيون ڏيکاريون آهن ۽ هڪ نئين تجربي جو بنياد رکيو آهي. هونئن ته هيءُ نظر مسطحي هيئت واري نظمن جي لحاظ کان 'مخمس' جو هڪ قسم آهي. پر 'اياز' ان ۾ وري مستزاد جو اضافو ڪيو آهي. هڪ طرف 'اياز' 'مخمس' جي هيئت ۾ رد و بدل ڪيو آهي ته ٻئي طرف وري وراثت رکي، ان ۾ مستزاد جو اضافو ڪيو آهي. اصل مخمس جي شڪل ذهن ۾ رکڻ کان پوءِ ئي 'اياز' جي تجربي جو داد ڏيئي سگهجي ٿو. اصل مخمس جي شڪل هن ريت آهي:

الف الف الف ج/ ب ب ب ب ج/ د د د د ج
 يا

الف الف الف ج/ ب ب ب ب ط/ د د د دص، 'اياز' وري هيءُ طريقو اختيار ڪيو آهي:

پهرين ست الف ۽ ان کان پوءِ مستزاد ۽ وري الف الف ۽ ب ب ۽ پوءِ هيءُ جملو "سچ ٻڌايانه ڪيئن آ" ۽ پوري بند جي صورت وڃي هيئن ٻيھندي.
 الف + مستزاد/ الف ب ب + مستزاد/ الف + مستزاد/ ن ص ص + مستزاد.
 'اياز' سنڌي شاعريءَ کي سچ پچ ته پنهنجي تجربن ذريعي مالا مال ڪري ڇڏيو آهي. ايتري قدر جو هينئر سنڌي شاعريءَ ۾ ٻاهران ڪنهن به صنف اڌاري وٺڻ جي ضرورت باقي نه رهي آهي. مسطحي هيئت واري هڪ ٻئي نظر پر 'اياز' جو هيءُ تجربو ڏسو:

ڌو ڌڙام
 الف غلام!
 مير تي غريب ڪي،
 اک لڳي وئي هئي،
 آه! بدنصيب ڪي، ڪل نه پر پئي هئي،
 بادشاهه جو پلنگ!
 نرم نرم رنگ رنگ!
 رڙ ڪئي پريان ڪنيز،
 "پاندان! پاندان!"

ننڊ آ عجيب چيز- هي ستو رهيو جوان،

چو بدار ڪئي هڪل،

هو اٿيو ڏٺي اچل.

هيءَ نظر بنيادي طور مسدس جي نئين شڪل آهي، جنهن ۾ 'اياز' ٿلهه جو اضافو ڪيو آهي. يا کڻي ايئن چئجي ته مستزاد معڪوس آندو اٿس. وزن جي لحاظ کان به هڪ نئون تجربو سامهون اچي ٿو. نظر ۾ مسدس جي پيٽ ۾ هيٺيون تجربو ڪيو ويو آهي.

مسدس جي هيٺ،

الف الف الف ب ب/ ج ج ج ج د د/ض ض ض ض ڪ ڪ، پر 'اياز'

۾ هيءَ تبديلي آندي آهي؛

ٿلهه: الف الف/ج ب ج ب ط ط/ص د ص د ح ح/ وغيره.

ان کان سواءِ 'اياز' غزل جي هيٺ ۾ به نظر لکيا آهن. ان کان سواءِ مثنوي،

ترجيع بند ۽ ترڪيب بند به سندس شاعريءَ ۾ موجود آهن.

"اياز" روايت کان مڪمل طور سرڪشيده نه آهي، پر هو ان ۾ اختراع ۽ انفراديت ذريعي جدت آڻي ٿو. سندس اهو عمل معروضي سطح تي چئن ڏسائن تي ڦهليل آهي. جنهن ۾ هيٺ، ٽيڪنڪ، اسلوب ۽ زبان شامل آهن. جدت ڪو ايترو آسان ڪم نه آهي، جو محض سرسري تلاش ۽ معمولي ڪاوش سان حاصل ٿي سگهي. پر ان لاءِ ذهني خلاقي، زبردست مطالعو، گهرائي، وسعت نظر ۽ زبردست فني شعور ضروري آهن، ڇاڪاڻ ته ڪنهن نئين شيءِ جو اختراع به اهڙو ئي ڏکيو عمل آهي، جهڙو ڪا شيءِ ايجاد ڪرڻ وارو عمل. 'اياز' پراڻن پيمانن کان بغاوت ضرور ڪري ٿو، پر سندس بغاوت تخريبي نه پر تعميري آهي، ڇاڪاڻ ته 'اياز' تخريب ذريعي پنهنجي سامهون ايندڙ هر شيءِ پيش ڪري ٿو، اهو ئي هڪ وڏي تخليقڪار جو ڪم آهي.

جديد شاعري مغربي طرز ادا ۽ طرزِ فڪر کان وڌيڪ متاثر ٿي آهي. ان

ڪري مغربيت جي حوالي سان ئي جديد شاعريءَ ۾ Surreal-، Futurism، Dadaism

۽ Stream of consciousness شعور جو وهڪرو جو رواج عام ٿيڻ لڳو.

سنڌي شاعري ۱۹۴۷ع کان پوءِ مغرب جو سڌو سنئون اثر قبول ڪيو ته ٻئي طرف

آهي رجحان اڙدو ادب جي معرفت سنڌي ادب ۾ به تيزي سان سرايت ڪرڻ لڳا.

انهن ۾ آزاد نظريءَ ۾ نثري نظم به شامل آهن. آزاد نظم (Free verse) ۽ نثري نظم

هڪ ئي وقت فرانس ۾ شروع ٿيا، جيڪي دراصل اتان جي مادي تهذيب ۽

فرسٽريشن جي عڪاسي ڪن ٿا، ساڳيءَ طرح مصوريءَ ۾ تجريدي مصوري به ان

جو مظهر آهي ته جيئن انساني ذهن ۾ پڄندڙ لاوا کي ڪنهن طرح رواني ملي

سگهي ۽ ان جي اڳيان ڪابه رڪاوٽ هئڻ نه گهرجي. آزاد نظم جنهن کي فرانس ۾

Verse libre سڏيو ٿو وڃي. سو انگريزيءَ ۾ Free verse جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ آهستي آهستي پوري عالمي ادب ۾ عام ٿي ويو. ڇاڪاڻ ته آزاد نظر کي اظهار جو آسان وسيلو سمجهيو ٿو وڃي، جنهن ۾ ايجاز، اختصار، وحدت ۽ بيساختگي Spontaneous Flow آهي.

'اياز' به اهڙن رجحانن کان متاثر ٿيو آهي ۽ انهن کي سنڌي ادب ۾ روشناس ڪرايو اٿس. 'اياز' سنڌي زبان جو شايد پهريون شاعر آهي، جنهن آزاد نظر جي فني تقاضائن کي چڱيءَ طرح پروڙيو آهي ۽ انهن کي نپايو آهي. 'اياز' جي آزاد نظمر اشاريت، اظهار جي شدت ۽ رواني موجود آهي. 'اياز' عروضي بحر جي رڪنن جي گهٽ وڌائي، صوتي زير و بر ۽ قافيه جي آميزش سان آزاد نظر ۾ به هڪ زبردست غنائِي تاثر پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي. عام طور آزاد نظر تي اهو اعتراض ڪيو ويندو آهي ته آزاد نظر صرف پڙهڻ لاءِ آهي پر ڳائڻ لاءِ نه آهي. ان اعتراض ۾ پنهنجي جاءِ تي وزن آهي. پر 'اياز' جو تجربو آزاد نظر کي به ڳائڻ لائق بڻائي ڇڏي ٿو. جيتوڻيڪ 'اياز' عام شاعرن وانگر گهڻا آزاد نظر نه لکيا آهن، مگر پوءِ به جيڪو ڪجهه لکيو اٿس، سو آزاد نظر جي فني تقاضائن تي پورو بيخي ٿو. هن آزاد نظر خوب سمجهي ۽ سوچي لکيو آهي. اچو ته 'اياز' جي هڪ اڌ آزاد نظر جو فني جائزو وٺندا هون،

فاعلاتن فاعلن

ايتري فرصت هجي،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

رات ساري چند جا چارا ڏسان!

واهه جي ڪڙتي پيل جي ڇانو پائيءَ مٿان.

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ڪجهه گهڙيون لڙهندو رهان

ڪجهه سرءُ جي شام ۾ سوچان سڙان، لوچان لهان،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

فاعلاتن فاعلاتن

ڪنهن پڪيڙي جي مثال

فاعلاتن فاعلن

صبح سانجهيءَ تي رهان

فاعلاتن فاعلن

دائي پائيءَ جي پٺيان!

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

زندگي منهنجي تخيل ۾ مگر

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

ڇهڪ واري جهنب، ڪنوريل ڪٺپ آ!

مٿيون نظر جيتوڻيڪ آزاد نظر آهي، پر رڪنن جي ڪمي بيشي ۽ قافيه جي آميزش هئڻ ڪري نظر ۾ نغمگي ۽ لثي پيدا ٿي آهي، جنهن ڪري ڪٿي به اهو محسوس نه ٿو ٿئي ته اسين ڪو آزاد نظر پڙهي رهيا آهيون. 'اياز' نظر جو سٺاءُ به اهڙو رکيو آهي جو قاري شروع شروع ۾ ڌن ۾ آهستي آهستي مٿي چڙهي ٿو يعني ابتدا واري لائين ۾ رڪنن سان شروع ٿئي ٿي ۽ ٽين لائين تي چار رڪن ٿي

آء پڙهر جاڻي
مڪڙي مڪڙي جو رس چوسيان
سونهن پٺيان سوداڻي
مڪڙين جي ٺي ميڙ ۾ گذريو سارو جيون منهنجو،
وڇڙيو آهي سدا ڪنڊن سان ليڪن دامن منهنجو.

گهڙي گهڙي مون سوچيو آهي
مڪڙي ۽ مڪڙي سان آ ڪندو
ڀونر انهيءَ تي پوءِ به مرن ٿا!
هن جي ڦلواڙي ۾،
بنا ڪندي گل ڇو نه ٿڙن ٿا!

فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن فعلن
مفاعلن فعلن فعلن فع
مفاعلن فعلن فعلن
فعلن فعل فعلن مفاعلن
فعلن فعلن فعلن فعلن
مفاعلن فعلن مفاعلن

هن نظر جي پهرين ست ۽ ٽين ست پاڻ ۾ هر قافيه آهن. چوٿين ۽ پنجين ست پاڻ ۾ هر قافيه آهن ته ٻئي طرف وري ست نمبر ائين ۽ ڏهين پاڻ ۾ هڪجهڙو قافيو رکن ٿيون. "اياز" هن نظر ۾ عروضي رڪنن جي رعايت رکي، ان کي موسيقيءَ جي اهڙي سَرن سان نهايت خوبيءَ سان ميلاپ ڪيو آهي، جو مصرعن جي وڏي ننڍي هئڻ جي قطع نظر نظر پابند هيٺ وانگر پيو لڳي. هونئن ته الفاظ ۽ بحر جي بي ربط ميل کي شاعري به نه ٿو سڏي سگهجي. پر "اياز" هتي وزن جو انتخاب ۽ رڪنن جي تجنيس حرفي Alliteration کي قافيه ۽ ميل سان مربوط ڪري، هڪ اهڙي وحدت سموري ڇڏي آهي جو نظر شاعرانه نثر ۽ آزاد نظم جي روايتي انداز کان بلڪل علحده نظر اچي رهيو آهي.

انگريزن جي دؤر حڪومت دوران سنڌي عروضي شاعريءَ کي وڌڻ ۽ ويجهڻ جو سٺو موقعو مليو. ان ڪري اها پڙهيل لکيل ماڻهن جي شاعري ليکجڻ لڳي. ٻئي طرف شاعرن جو هڪ ٻيو طبقو به هو جيڪو ان پڙهيل ماڻهن تائين محدود هو. انهن کي سگهڙ يا عوامي شاعر سڏيو ويندو هو. اهڙن شاعرن ۾ اڪثريت ان پڙهيل ماڻهن جي هئي ۽ انهن جي ٻڌندڙ ۽ پسند ڪرڻ وارن جو حلقو به ٻاهراڙيءَ جا ان پڙهيل ماڻهو ئي هئا. اهڙن شاعرن جي شاعريءَ جون صنفون ۽ گهڙائپا به قديم لوڪ گيتن وارا هئا جن ۾ مناجاتون، مداحون، ڪافيون، ڏوهڻا، بيت، مولود

۽ سي حرفيون وغيره خاص آهن. ٻئي طرف عروضي شاعر آهي ئي ساڳيو فارسي شاعريءَ واريون روايتي هيٺون ڪتب آڻيندا هئا، جن ۾ مثنوي، غزل، رباعي، قطعو ۽ نظم وغيره اچي وڃن ٿا. اهي تعليم يافتہ شاعر وري سنڌ جي ڪلاسيڪي يا روايتي هيٺن ۾ شعر لکڻ کي عيب سمجهندا هئا. ان ڪري انهن ان پاسي توجهه ڪرڻ ئي ضروري نه سمجهيو. ان ڪري سنڌي شاعريءَ جو روايتي ۽ اصلي روپ ئي پڙهيل ماڻهن جي ذهن مان محو ٿي ويو. پر ورهاڱي کان پوءِ ان ڳالهه جو سهرو ”اياز“ ڏانهن وڃي ٿو، جنهن متروڪ الاستعمال صنفن ۽ روايتن کي پڙهيل ڪڙهيل شاعرن ۾ وري جياريو ۽ روشناس ڪرايو، نه صرف ايترو پر ”اياز“ پنهنجي زور بيان ذريعي انهن کي مقبول پڻ بڻايو. گيت به اهڙين صنفن مان هڪ آهي. جنهن کي ”اياز“ باقاعده طور سنڌي شاعريءَ ۾ متعارف ڪرايو جو اهو هينئر سنڌي شاعريءَ جو خاص جزو پيو محسوس ٿئي. گيت بنيادي طور تي نسواني شاعري آهي، جن کي عورتون ڳائينديون هيون. گيت لاءِ ڪا هيٺ مقرر نه آهي ۽ نه ئي ان لاءِ ڪا موضوع جي پابندي آهي. گيت انگريزي شاعريءَ جي ليرڪ (Lyric) جي قريب آهي. گيت جو ميدان Canvass بلڪل قدرتي نظاري Landscape وانگر ڪشادو آهي. گيتن ۾ زمين، جهنگل، بادل، برسات ۽ کليل فضاڻن جو ذڪر ملي ٿو. گيت ۾ موسيقي ۽ ان جي مزاج ۾ رقص جي ڪيفيت ٿئي ٿي. گيت جو مزاج ملائف ۽ نرم ٿئي ٿو. جنهن ۾ درد، فرقت، الوداع، عورت جي جسر جي تعريف ۽ ان جا ٻيا لوازمات اچي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ نقادن گيت لاءِ ڪو موضوع مقرر نه ڪيو آهي، پر پوءِ به ”اياز“ پنهنجي گيتن جي بناوت اها رکي آهي، جو گويا موضوع جو تعين ٿي ويو آهي ۽ سندس همعصر شاعرن جو گيت ڏانهن رويو، ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو. اچو ته ”اياز“ جا ڪجهه گيت ڏسون؛

آءُ، سرنهن گل ڪيا، مينهن پيا، آءُ، پرين آءُ!

هه، ڪهي تو بنا چڻ ته اترواءُ- آءُ پرين آءُ!

آءُ، پني آ هوا، مينهن پيا، آءُ!

آءُ، ملاقات ۾ ڏينهن پيا، آءُ!

آءُ، سرنهن گل ڪيا، مينهن پيا، آءُ!

مٿين گيت ۾، الف، همزي ۽ نون غني جي ورجاء (Repetition) مان هڪ مسلسل لڻي پيدا ٿئي ٿي ۽ محسوس ٿئي ٿو ته شاعر ان جي رد ۾ رڌم رڌم جي ٿاڦ يا ڏن پري آهي. جنهن جي ڪري هن گيت جي آلاپ ۾ جسر جو ترنگ به شامل ٿي وڃي ٿو ۽ گيت هڪ پڪار يا التجا جي صورت اختيار ڪري ٿو. جنهن ۾ مختلف موسمن جي حوالي سان شاعر پنهنجي تنهائي جي ڪيفيت کي اجاگر ڪري ٿو. مٿين گيت ۾ اهڙيون ڪيفيتون يڪجاءِ ڪيون ويون آهن، جو جسر جو ترنگ، موسمون، گل ڦل، ٿڌي هوا جو ڇهڻ ۽ محبوب سان ملڻ جي تمنا، گڏجي هڪ

پريور گيت جي شڪل اختيار ڪرڻ ٿيون. "اياز" جي اڪثر گيتن ۾ اهاڻي يا ان سان ملندڙ جلندڙ ڪيفيت معلوم ٿئي ٿي جيڪا "اياز" جي گيتن جو موضوع پڻ آهي.

منهن جا پرين!

او بانورا! او سانورا!

گهر ۾ گهرين،

چوري ڪرين، گلندو ورين،

مان لڪ چوان، پيرين پوان،

پر جو مڙين، او شل جڙين،

منهنجا پرين!

او بانورا! او سانورا!

سورج ويو جيئن ڌرڪندو،

۽ شام لهرايون ڇڳون،

آئين، نظر تون مرڪندو...

ڪيڏيون نه گهرايون هيون،

منهن ۾ سندن اي آشنا!

سوسو سنيها جن ڏنا!

مٿئين گيت ۾ نون، واؤ ۽ الف ۽ ٻئي بند ۾ نون، واؤ ۽ كاف جي امتزاج جي ڪري، گيت ۾ موسيقيت جي شوخ ميلاپ جي جهلڪ ملي ٿي ۽ گيت ۾ ويڙو، جدائي ۽ انتظار جي ڪيفيت گڏجي، گيت کي ٻي اثر بڻائين ٿيون.

آئي تنهنجي سار، او يار!

او پرڏيهي!

سُرهي سُرهي سار ائين جيئن،

مگري جي مڪار، او يار،

او پرڏيهي!

"اياز" جي مٿئين گيتن جي مطالعي کان پوءِ پڙهندڙ خود گيت جي موضوع متعلق ڪا راءِ قائم ڪرڻ ۾ آساني محسوس ڪندا. "اياز" جي مطالعي مان اها به چٽي ڄاڻ ملي ٿي ته گيت جي ٻولي (Diction) ڪهڙي هئڻ گهرجي؟ "اياز" پنهنجي گيتن لاءِ ڪوئل ڪوئل ۽ سندر لفظن جو انتخاب ڪري ٿو. جيئن ته گيت هندي صنف آهي، ان ڪري "اياز" ان ۾ ڪٿي ڪٿي هلڪا هلڪا هندي لفظ ڪم آڻي ٿو ته جيئن ان جي ماهيت ۽ اصلي رس برقرار رهي. "اياز" پنهنجي اڪثر گيتن ۾ چند جو استعمال ڪيو آهي ته وري ڪٿي ڪٿي عروضي بحر جو استعمال رکن جي تبديلي ۽ گهٽ وڌائي سان به ڪري ٿو. "اياز" جي گيتن منجهان ڪا خاص هيٺ مقرر نه ٿي ڪري سگهجي. پر پوءِ به "اياز" جا گيت ان ڏس ۾ ڪافي

رهنمائي ڪن ٿا. سندس گيتن جي هيئت اڪثر جڳهن تي مسمطلي نظمن جي مشابهه آهي. جن مان گهڻن جي شڪل مثلث ۽ مربع جهڙي آهي ۽ ڪٿي ڪٿي مستزاد وانگر وراڻو ڪم آندو اٿس. ”اياز“ جا ڪي ڪي گيت، وائيءَ جي بدليل صورت ۾ به ملن ٿا، بهرحال ”اياز“ موضوع خواه هيئت جي لحاظ کان گيت جو حق ادا ڪيو آهي. فني طور به ”اياز“ جا گيت، قاعدن ۽ قانونن پٽاند رهن ٿا.

”اياز“ نه صرف گيت لکيا آهن، پر هن ”سنڌي بيت“، ”وائي“ ۽ ”دوهي“ ڏانهن به توجه ڏنو آهي. سنڌي ماڻهوءَ لاءِ بيت ڪا اوڀري شيءِ نه آهي، پر هو بيت کي شاهه جي حوالي سان ڄاڻي ٿو ۽ ان جي قدردان کان مانوس پڻ آهي. البت ”وائي“ جي جاءِ تي ”ڪافي“ اچي ويئي هئي ۽ اها سنڌي شاعريءَ ۾ ايترو ته سرايت ڪري ويئي آهي جو سنڌي ماڻهو وائين کي به ڪافيون سمجهڻ لڳا هئا. ان ڪري پوءِ وارن شاعرن وائيءَ جي بدران ڪافيءَ کي هڪ مستقل صنف طور پنهنجو ڪيو. سنڌي عروضي شاعرن ڪافيون ته لکيون آهن، پر وائي بلڪل رواج ۾ نه هئي. ”اياز“ اهو پهريون عروضي شاعر آهي، جنهن ان موتيءَ تان زماني جو گرد و غبار لاهي، ان کي چمڪائي اڇو اجرو ڪري، وري شاعريءَ جي بازار ۾ ڪشي آيو. آخرڪار ”اياز“ وائي کي سنڌي عروضي شاعرن ۾ متعارف ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي. هينئر جديد سنڌي شاعر جيڪي وائي لکي رهيا آهن. سو ”اياز“ جي محنت ۽ جاکوڙ جو نتيجو آهي.

”وائي“ جي هيئت اها ئي آهي جيڪا شاهه سائين جي رسالي ۾ ملي ٿي. ”اياز“ ان کي جيئن جو تيئن کنيو آهي، البت هن ان ۾ ڪٿي ڪٿي ٿوريون گهڻيون تبديليون به ڪيون آهن، جنهن ڪري ڪٿي ڪٿي گيت ۽ وائي جي شڪل ملندڙ جلندڙ لڳي ٿي. ان ڪري وائي ۽ گيت ۾ حد فاصل قائم ڪرڻ ۾ دشواري درپيش اچي ٿي. ”اياز“ جو اهڙو تجربو ڪيترو ڪامياب ٿيو آهي، تنهن جو تعين وقت ڪندو. پر وائيءَ کي نيٺ سنڌي صنف طور تسليم ڪرائڻ ۽ رائج ڪرائڻ جو سهرو ”اياز“ جي سر تي آهي. ”وائي“ جي هيئت وانگر ان جو موضوع به مقرر آهي. ”وائي“ جو موضوع عمومي طور تصوف، مابعد الطبيعات، وچوڙو، سوز و غم، تنهائي، روج راڙو ۽ انتظار. يا مجموعي طور ائين چئي سگهجي ٿو ته ”وائي جو موضوع خزينه (Tragic) آهي. پر ”اياز“ وائي جي موضوع ۾ وسعت آندي آهي. ”اياز“ وائي کي جديد شعري تقاضائن ۽ جديد خيالن سان همکنار ڪيو آهي. ”اياز“ اها سموري ڪوشش ان ڪري به ڪئي آهي ته جيئن هو ”وائي“ کي سنڌي شاعريءَ جي واحد صنف بڻائي پيش ڪري، جنهن ۾ هر موضوع سماجي سگهي ۽ ان جي موجودگيءَ ۾ ٻي ڪا ڌاري صنف اڌاري وٺڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ٿئي.

”اياز“ وائي ڏانهن خاص توجه ڏنو آهي ۽ ان تي محنت ڪئي آهي. پر ”اياز“ جون شروعاتي دؤر واريون وائون، ”وائي“ جي روح کان ڪوهين پري آهن. هن ان

دور یر کیتريون ٿي وائيون لکيون آهن، پر انهن مان صرف چند وائين کي ٿي
"وائي" واري حيثيت ڏئي سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته "اياز" جون آهي وائيون انداز
بيان، هيئت، ٻولي ۽ موضوع جي لحاظ کان نظر زياده ۽ وائيون گهٽ آهن. ڪجهه
وائيون پيش ڪجن ٿيون:

اي زمانن جا ضمير!
تنهنجي ڪهڙي منزل مقصود آ،

آدميءَ کيو ڪوھ و صحرا، ماھ و انجر کي اسير!
تنهنجي ڪهڙي منزل مقصود آ،

○○○

آءُ زندان جي جھروڪي مان نہار،
ڪهڙي پياري رات آ،
آسمانن مان ڪري ٿو چاندنيءَ جو آبشار،
ڪهڙي پياري رات آ،

○○○

ترس اي حسن ازل-
اڄ ته منهن جو روح رججي ٿي نہ ٿو
ترس اي پرده نشين، پردو هٽائي چار پل،
ترس اي حسن ازل،

○○○

پنيت پنيت پڙڪن پڙڪن،
راڳ اسان جا! راڳ اسان جا!
شعل شعل سارو عالم، جڳمڳ جڳمڳ سارو جيون،
پنيت پنيت پڙڪن پڙڪن،
راڳ اسان جا! راڳ اسان جا!

بهر حال اها ڳالهه نهايت غير متعصبانه انداز ۾ چئي سگهجي ٿي ته "اياز"
جون اهڙيون وائيون، جيڪي هن "پؤنر پري آڪاس" ۽ ان کان اڳ واري دؤر ۾
لکيون، سي "وائي" جي تقاضائن کي پورو نٿيون ڪن. "اياز" ان دؤر ۾ وائيءَ
جو ڪامياب شاعر نہ هو. پر جيئن ته هن "وائي" کي ٻيهر متعارف ٿي ڪرايو، ان
ڪري اهڙي تجربي ۾ ڪي خلا رهجي وڃن، هڪ قدرتي ڳالهه آهي. پر ايترو ضرور
چئبو ته "اياز" پنهنجي ان تجربي کي اڳتي وڌائڻ لاءِ مشق سخن جاري رکي ۽
آخرڪار "وائي" جي صنف کي پنهنجي روح ۾ اوتي ڇڏيو. "اياز" جون پوئين دؤر
واريون وائيون ان ڳالهه جون امين آهن. مثال طور چند وائيون پيش خدمت آهن:

ديسَ ڇڏي پرديس رکي ٿي. دلڙي ٿي ديواني ڙي
 دلڙي ٿي ديواني ڙي
 منَ سوري ٿو ڪنهن جي مالها، ڪير ڳچيءَ جي ڳاني ڙي
 دلڙي ٿي ديواني ڙي
 نينهنَ نديءَ جيئن ڇوليون ماري، لهر لهر مستاني ڙي
 دلڙي ٿي ديواني ڙي
 چوڏهينءَ چنڊ به اهڙو ناهي. جهڙو منهن جو جاني ڙي
 دلڙي ٿي ديواني ڙي

○○○

رکندي رات گذاري ڙي، مون رکندي رات گذاري ڙي،
 پنهنجو پيار پڪيڙي جهڙو، ماڻهو ماڻهو ماري ڙي،
 مون رکندي رات گذاري ڙي.
 آا اڃايل گهايل گهايل، سامهون ساري واري ڙي،
 مون رکندي رات گذاري ڙي.
 سارو ڏيهه ڏمرجي آيو، مون جو تند تنواري ڙي،
 مون رکندي رات گذاري ڙي.

پوئين دؤر ۾ ”اياز“ نهايت سٺيون ۽ ڪامياب وائون لکيون آهن. پر پوءِ به
 اڪثر جڳهن تي غلاف Overlapping ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان لاءِ شايد اهوئي چئي
 سگهجي ته اها به ”اياز“ جي تجربن جي هڪ ڏس آهي. مثال طور هيءَ وائي ڏسو
 باقي اهلِ علم خود فيصلو ڪن.

امن جا امڪان، ڪيڏا نامن جڳ ۾ ا
 سمجهن ٿا سڀ ڪجهه وڙهي، ناس ڪندا نادان
 امن جا امڪان،
 ناگا ساڪيءَ کي ڏڪي، ڏٺو نيٺ جهان.
 امن جا امڪان،
 آهي ڏيڪاري ڪسي، يرا توکان ڀرڪان.
 امن جا امڪان، ڪيڏا نامن جڳ ۾ ا

”وائي“ کان پوءِ ”بيت“ جي معتبر صنف آهي، جيڪا سنڌي شاعريءَ جي
 پنهنجي ۽ روايتي صنف آهي. سنڌي بيت جي صنف نيٺ سنڌي ڳونائي زندگيءَ مان
 جنمي آهي ۽ ان جو تاجي پيتو به سنڌي ماحول جي ضرورتن مطابق جڙيو آهي.
 سنڌي زبان جي عظيم ترين شاعر حضرت شاھ لطيف سائين کان وٺي، اڄ تائين
 ڪيترائي اهڙا معتبر نالا ملن ٿا، جن بيت ۾ تجربا ڪيا ۽ ان کي وسعت بخشي
 آهي. بيت جي هيٺ جيتوڻيڪ محدود آهي پر ان جو موضوع لامحدود آهي. سنڌي

بيت، هيٺ، موضوع ۽ ميل جي لحاظ کان دراصل هڪ اهڙي صنف آهي، جو ان جي موسيقي ۽ مزاج به سنڌين جيئن سڃاڻپ ٿي، نرر ۽ ڪومل آهي. بيت ڏيمي لهجي، رسيلي زبان ۽ سوزوگداز واري صنعت آهي. ان ڪري ان کان ٻاهر نڪري بيت جو ڪامياب شاعر ٿي نه ٿو سگهي. بيت اسلوب ۾ پل صراحت وانگر نازڪ آهي. بيت اهڙي ته نفيس ٻولي ۽ انداز ۾ ذري برابر به پوڄهه سهڻ جي طاقت نه آهي. ان ڪري بيت چوڻ لاءِ ٻوليءَ جي سادگي، نفاست ۽ نزاکت جو هڪ طرف خيال رکڻو ٿو پوي ته ٻئي طرف وري علويت (Syblimity) فني خواه تخليقي تقاضائن کي پڻ مدنظر رکڻو ٿو پوي. ”اياز“ ”پوٽر پري آڪاس“ جي مهاڳ ۾ بيت متعلق لکي ٿو؛

”منهنجي بيت جي هيٺ قدير شاعريءَ جي بيت جهڙي آهي، باقي ان جي موضوع ۾ جدت آهي. بيتن ۾ ڪم آندل ٻولي نيٺ سنڌي آهي، ڇو ته بيت جي ٻوليءَ ۾ فارسي آميزيءَ جي گنجائش بلڪل نه آهي ۽ هندي آميزيءَ جي گنجائش به گهٽ آهي. بيت سنڌي زبان جي منفرد صنف سخن آهي. شايد ئي دنيا جي ڪنهن ٻوليءَ جي شعر ۾، هر قافيه لفظ ائين ست جي وچ ۾ ملندا، جيئن بيت ۾ آهن. اهو سنڌي بيت جو ڪمال آهي ته ان جي پهرين ۽ پوئين ست جي آخر ۾ نه قافيو آهي نه ردیف، پر ان جي باوجود بيت ۾ ترنر ۽ پاڻ ۾ ميل هر صنف سخن کان زياده آهي. اهو خيال غلط آهي ته سنڌي بيت ناموزون شعر آهي، جيتوڻيڪ ان جو فارسي بحر وزن سان ڪوئي تعلق نه آهي. بيت جي تقطيع به ايتري پختگيءَ ۽ گرفت سان ٿي سگهي ٿي، بيت جي تخليق نهايت مشڪل آهي ۽ سٺو بيت اهوئي لکي ٿو سگهي جنهن کي روح ۾ رواني ۽ ٻوليءَ تي بي انتها قدرت هجي. سنڌي بيت الهامي شعر آهي، آيت آهي.“

”اياز“ کان اڳ ۾ به بيت جي هڪ طويل روايت ملي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ بيت جا وڏا وڏا شاعر پيدا ٿيندا ۽ عوام ۾ مقبوليت جو درجو ماڻيندا رهيا آهن. پر عروضي شاعري ڪرڻ وارن شاعرن ۾ صرف چند نالا اهڙا ملي سگهندا، جن به هن صنف سخن کي باعثِ فخر سمجهيو هجي. جيڪڏهن انهن کي چند بيت چيا به آهن ته اهي ان روايتي ۽ فڪري جمود جو شڪار. ورهاڱي کان پوءِ ”اياز“ بيت کي باقاعده اختيار ڪيو، ان کي عروضي شاعرن ۾ رائج ڪيو ۽ مقبول بڻايو. ”اياز“ بيت جي هيٺ Diction ۾ اڪيچار نوان لفظ داخل ڪيا آهن ۽ ان کي نئون ڍنگ ڏنو آهي نه صرف ايترو پر ”اياز“ بيت جي نازڪ صنف تي نئين علم، نون نظرين ۽ نون رجحانن جو بار رکي ڇڏيو آهي. ظاهر آهي ته ”اياز“ جن حالتن ۾ بيت کي هڪ ناگزير سنڌي شاعراڻي صنف طور اجاگر ڪرڻ جي ابتدا ڪئي، ته ان وقت عروضي شاعريءَ جو زور هو ۽ ”اياز“ لاءِ ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه هو ته بيت جي روايتي هيٺ کي جيئن جو تيئن قبول ڪندي، ان جي انداز ۾ هيٺ Diction ۾

تبديلي آئي. ان کي نئين ماحول موجب بڻائي. اهڙي اتفاقي Haphazard طريقي سان بيت ۾ هنديءَ جا قرڙاٽ غير مانوس لفظ استعمال ڪري. بيت کي ڇهين رسايو آهي. ان ڪري بيت مان ڪن هنڌن تي موسيقيءَ وارو اهم جزو ڪمزور ٿي ويو آهي. جنهن ڪري ”اياز“ جو بيت ٿورو ٻاڙو پيو لڳي. ”اياز“ جا بيت جيڪي ”اڪن نيرا ڦليا“، ”جهڙ نيشان نه لهي“ ۽ ٻين مجموعن ۾ آيا آهن، سي پنهنجي گرجدار Bombastic ٻوليءَ جي ڪري غور طلب آهن. ”اياز“ پنهنجي پوين مجموعن ۾ ناموس ۽ ثقيل لفظ ڪتب آڻي. بيت جي اسلوب (Style) کي ڳورو بڻائي ڇڏيو آهي. لانجئيس (Longinus) لکي ٿو ته: ”جيڪو ليکڪ لفاظيءَ سان ڀريل زبان لکي ٿو، سو گويا علويت (Sublimity) جي مذاق اڏائي ٿو ان سلسلي ۾ هو لکي ٿو ته ”He blows a little pipe and blow it ill“ (هو توتاري وڇائي ٿو. پر اها مردار وڇائي ٿو) ان سلسلي ۾ هو مثال ڏيندي، ان وقت جي ليکڪن ايمني قراطين، هيگيسياس ۽ ميٽرس مٿان نقطه چيني ڪندي چوي ٿو،

"Who in their frequent moments of inspiration, instead of playing the genius are simply playing the fool."

(ڪي آرٽسٽ پنهنجي اتساه جي اڪثر گهڙين ۾، هڪ جينيس جو ڪردار ادا نٿا ڪن، پر هو احمق جو ڪردار ادا ڪن ٿا.)

ان کان پوءِ هو اڳتي هلي چئيءَ طرح لکي ٿو،

Speaking generally it would seem that bombast is one of the hardest things to avoid in writing. For all those writers who are ambitious of lofty style, through dread of being convicted of feebleness and poverty of language, slide by a natural gradation into the opposite extreme. "Who fails in great endeavour, nobly fails", is their creed. Now bulk when hollow an affected, is always objectionable, whether in material bodies or in writings, and in danger of producing on us an impression of littleness: "Nothing", it is "is drier than a man with the dropsy."

(عموماً ايئن چئي سگهجي ٿو ته تحرير ۽ سمع خراشي مشڪل سان لنوائي سگهجي ٿي. جيتوڻيڪ اهي اديب جي اوچي اسلوب جا دلداده آهن، انهن کي ٻوليءَ جي ٻنلاٽپ ۽ سڪئي پئي جي ڀر ڪان. قدرت فطري طور درجي بدر جي مختلف طرف ڏانهن لاڙي ٿي. جيڪو به انهيءَ عظيم ڪوشش ۾ ناڪامياب ٿئي ٿو، اهو پنهنجي موقف ۾ شان مان سان ناڪامياب ٿئي ٿو. اڪثريت جا ڪوڪلي ۽ ٽيگراٽپ واري آهي. هميشه لاءِ اعتراض جوڳي لڳي ٿي توڙي اها مادي شين ۾ هجي، توڙي تحرير ۾ ۽ اسان کي پنهنجيءَ ڪمٽريءَ جو ڏيک ڏئي ٿي. اها ڪجهه به نه آهي ۽ اها آهي ۽ ورتل ماڻهوءَ جي اڃ وانگر .)

پوء به ايترو ضرور چئبو ته "اياز" بيت ۾ جيڪو تجربو ڪرڻ ٿي چاهيو سو هو يقينن ڪاميابيءَ سان ڪري ويو آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته "اياز" تنوع پسند آهي. هو جامد ۽ متين اصولن ۽ روايتن کان بناوت ڪري ٿو. "اياز" بيت جي گهاڙيتي جي راه ۾ ديومالاڻي قيود و قوانين کي ڪڍي ٻاهر ڦٽو ڪيو آهي. جنهن ڪري ٺهري نظر لکندڙ شاعرن جي همت به وڌي آهي ته اهي به بيت ڏانهن رخ ڪن.

چئي سگهندين چنڊ، توڏي مان ڇو ٿو تڪيان،
ڏئي سگهندين چنڊ، مون کي پار پرينءَ جا.

ڇو، مان ڪنهن جي ڪاڻ، رلان پيو راتڙيون،
ڇو، ڪنهن جي چانڊاڻ، هر ڪايو منهنجو هيٺون.

وَرْدَ آوِستا ۾ پيو، ساريان جوڀن ڏينهن،
اُس نه ساڳي اُس آ، مينهن نه ساڳيا مينهن،
اڄ نه اڳوڻان نيهن، ڇاڇا ويسر واريو!

جڏهن جهري ماس، پوءِ ڏسان تون آن ڪئي؟
منهنجو سَواس سڳند ۾، هو جو تنهنجو سَواس،
مون ۾ ڪو وشواس، پيدا ڪري ڇو نه ٿو؟

هيءُ نه آدم زاد، پڳ پڳ جهڙيون پيئون،
جن جي لوٽ ڪسوٽ سان، ٿرير سڀ برباد،
بيٽري پونجي واد، پاليسا ڏيهه ڏڪاريا.

هتي صرف نموني لاءِ چند بيت پيش ڪيا آهن. ورنه "اياز" جي ڪلام ۾ ٻيا به اهڙا ڪيترائي بيت موجود آهن. "اياز" جي بيتن جو اهو هڪ پهلو آهي، جنهن ۾ قاريءَ کي بيت پڙهندي ڪجهه ڳوران محسوس ٿئي ٿي. پر ان کان سواءِ "اياز" جي بيتن جا ڪيترائي ٻيا پهلو به آهن. "اياز" تمام سٺا بيت به لکيا آهن. انهن جي ٻوليءَ کي جديد ۽ روماني رنگ ڏنو اٿس. نيون نيون تشبيهون تخليق ڪيون اٿس. جنهن ڪري سندس اسلوب منفرد پيو لڳي. بهرحال ٽلهي ليکي ائين چئي سگهجي ٿو ته "اياز" جي بيتن جو هڪ خاص اسلوب آهي، جيڪو کيس پنهنجي همعصر شاعرن کان هر طرح منفرد بڻائي ٿو.

ويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ادب جي ميدان ۾ وڏيون تبديليون آيون آهن، انهن جو اثر شاعراڻي ادب تي به نمايان آهي. ادب ۽ شاعراڻي ادب ۾ خاص طور

جديد نظريا مختلف طريقن سان داخل ٿيا. پر اسان جي عروضي شاعري جنهن پراڻي محور تي بيٺل هئي، ان تي ئي بيٺل رهي. جڏهن ته خود هندوپاڪ جي اڙدو ۽ هندي شاعريءَ جو روح به تبديل ٿي چڪو هو. پر اسان جا شاعر ايڏين سارين تبديلين کان قطن لاپرواه ۽ پنڊ پاهڻ ٿي رهيا. صرف آگرين تي گڻن جيترا شاعر به مس ملندا، جن وٽ سياسي شعور هو ۽ باقي اقتصاديات جهڙي اهم شعبي کان ته بلڪل ان واقف هيا. ”انقلاب فرانس“ جي اثرات کان اسان جو اديب بلڪل ڪٽيل هو. ان ڪري ”رومانوي تحريڪ“ جي کيس ڪابه خبر ڪانه هئي. ايتري قدر جو اشتعالي انقلاب جي به کيس ڪا ڄاڻ نه هئي. اتماليت، انسان دوستي، نيجريت، جمهوريت ۽ حقيقت پسنديءَ جهڙن نظرين سان ته سندن ڪو سروڪار نه هو. هوڏانهن ۱۹۲۵ع ۾ هندوستان ۾ ترقي پسند اديبن ”انجمن ترقي پسند مصنفين“ جي نالي سان ادب ۾ ترقي پسند تحريڪ نهايت زور شور سان هلائي ڇڏي. جنهن ڪري ترقي پسنديءَ سان گڏ ٻيا ڪيترائي نظريا ادب ۾ متعارف ٿيا. پر پوءِ به اسان جا شاعر روايتي ۽ فرسودا شاعريءَ کي پڪيا رهيا. ان ڪري اسان جي شاعري لهر Saturation جي حد تي پهچي چڪي هئي. ان ڪري ان ۾ انقلابي تبديلين جي ضرورت هئي، خود ان وقت جي ٻولي ۽ ادبي زبان به گڻل پيٽل ترڪين جي سهاري هلي رهي هئي. جيڪا جديد شعري تقاضائن سان لاڳاپيل نه هئي. فارسيءَ جي جاءِ تي انگريزي ۽ سنڌي دفترتي زبانون ٿي چڪيون هيون. ان ڪري ماڻهن مان فارسي داني جو شوق به ختم ٿي ويو هو. ماڻهو انگريزي ۽ سنڌي ڏانهن باقاعده مائل ٿي چڪا هئا. ان ڪري فارسي گاڏئين ٻوليءَ کي عام سنڌي پڙهيل ماڻهو هضم نه ٿي ڪري سگهيا. ضرورت هئي ته ٻوليءَ کي سادو، عام فھر ۽ عوامي بڻائجي ته جيئن ادب مان عام ماڻهو به لاپ پراڻي سگهن. اهڙي عوامي ٻوليءَ ۾ نوان قريتنا متعارف ڪرائڻ جي ضرورت هئي. جو اها جديد رجحانن ۽ لاڙن کي پاڻ ۾ سمائڻ جي سگهه پيدا ڪري سگهي.

اسان هن کان اڳ ۾ به ان طرف اشارو ڪري آيا آهيون ته ”اياز“ ان سموري ڪم کي پاڻ مٿو ڏنو ۽ هن سڀ کان اول شاعريءَ جي مروج هيٺ Diction ۾ تبديلين آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن ان کي عوام جي ويجهو آڻي به سگهجي ۽ جديد به بڻائي سگهجي. حالات مطابق هڪ اهڙي جديد ٻوليءَ جي ضرورت هئي، جنهن جي نشاندھي جڳ- مشهور انقلابي اڳواڻ ماڻوڙي تنگ ڪئي آهي؛

"Our artists and writers should work in their own literature, but their duty first and foremost is field, which is art and to understand and know the people well. How did they stand in they lacked an adept?..... They failed to understand language quate knowledge of the rich and lively language of the massess of the people. Many artists and writers, are ofcourse unfamiliar

with the people's language, and thus their works are not only written in a language, without savour or sap but often contain awkward expression of their own coinage which are opposed to popular usage... all artists and writers of high promise must, for long periods of time, unreservedly and whole-heartedly go into the midst of the masses, the masses of workers, peasants and soldiers, they must go to the only broadest, the richest source to observe, learn, study and analyse all men, all classes, all kinds of people, all the vivid patterns of life and struggle and raw material of art and literature, before they can proceed to creation. Otherwise, for all your labour, you will have nothing to work on and will become the kind of empty headed artists or writers.'

(اسان جي آرٽسٽن ۽ اديبن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪم ڪرڻ گهرجي، پر ان ۾ هنن جي اوکين اهميت نه رڳو آرٽ ۽ ادب آهي پر پنهنجي عوام جو شعور ۽ شناخت آهي. هو ماضيءَ ۾ ڪيئن لڳن ٿا؟... کين ٻوليءَ جي شاهوڪاري ۽ زنده دليءَ جو پتو نه آهي. اڪثر آرٽسٽ ۽ اديب عوام جي زبان سان نا آشنا آهن ۽ انهن جي تخليقن ۾ اهڙي ٻولي ڪم آندل آهي، جن ۾ ساءُ سواد ۽ رس چس نه آهي پر انهن پنهنجي ٺاهه، ٺوم، وارو ان گهريو ۽ اڌنگو اظهار ڪيو آهي جو عوام جي استعمال ۾ نه آهي. ڪافي لنبي عرصي لاءِ سڀني آرٽسٽن ۽ اهم اديبن کي، ڊگهي عرصي تائين پوريءَ دل سان ۽ رک رکاوَ کان سوا پورهيت عوام، ڪسانن ۽ سپاهين ۾ وڃڻ گهرجي انهن لاءِ فقط هڪ ئي نشريات آهي جا تخليق جو بهترين ذريعو آهي ۽ اها آهي عوام کي چڱيءَ طرح ڄاڻڻ جو چڻ، اُن مان سکڻ ۽ سڀني انسانن، طبقن جو زندگيءَ جو مطالعو ۽ تجزيو ڪرڻ، زندگيءَ جا چٽا طور طريقا ۽ ادب لاءِ خام مواد جي ادب جي تخليق کان اڳ ڄاڻ ضروري آهي. نه ته اوهان کي پنهنجي محنت جي باوجود ڪجهه ڪم ڪرڻ لاءِ نه ملندو ۽ اوهان خالي هٿين اديب ٿي رهجي ويندؤ.)

"اياز" نه صرف ٻوليءَ جي صوتياتي اثرن کي پنهنجي شاعريءَ لاءِ استعمال ڪيو آهي، پر لفظن جي اوک ڊوک ڪري، نوان لفظ، نئون تشبيهون، نوان استعارا ۽ نئون علامتون آنديون آهن ۽ ٻئي طرف پنهنجي شاعريءَ جي زبان کي جديد دؤر جي تقاضائن سان لاڳاپو پڻ ڪيو آهي.

"اياز" شروع کان ئي ترقي پسند تحريڪ جي اثر هيٺ رهيو آهي، پر پوءِ به سندس شاعريءَ جو غالب حوالو رومانيت ئي آهي ۽ "اياز" ان ۾ ٿورو گهڻو انسان دوستيءَ جي نظرين جو اضافو آندو آهي. اهوئي سبب آهي جو "اياز" جي ان دؤر جي شاعريءَ ۾ داخليت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. پر آهستي آهستي هو انسان دوستيءَ جي چڪر جي ڪري، داخليت جي غنائن مان نڪري، معروضي حقائق ۾

يقين رکي ٿو جتان سندس شاعريءَ ۾ نئين دؤر جو آغاز ٿئي ٿو. جنهن کي اسان رومانيت کان حقيقت طرف موٽ (Return from Romanticism to reality) جو نالو ڏيئي سگهون ٿا. ”اياز“ جي شاعريءَ جو اهو دؤر (Stage) آهي، جتي هو وڌ ۾ وڌ انسان دوست نظر اچي ٿو. ۽ اها انسان دوستي ئي آهي، جيڪا ”اياز“ کي عام انسانن جي مسئلن ڏانهن متوجہ ڪري ٿي ۽ هو سنڌي ادب ۾ ترقي پسندانہ نظرين جو علمبردار ٿيو آهي. ”اياز“ جي اها انسان دوستي صرف ڌرتيءَ جي حوالي سان آهي، جنهن ۾ سڀ ڌرتيءَ جاوا، سواءِ رنگ روپ، نسل، زبان ۽ مذهب جي ”انسان“ جي دائري ۾ اچن ٿا ۽ انهن جا دک درد، شاعر جا پنهنجا دک درد ٿي وڃن ٿا. ”اياز“ هڪ هنڌ چوي ٿو:

اڄ ته چئي ڏي، اڄ ته چئي ڏي، اڄ ته علي الاعلان،
منهن جو ڪوئي ديس نه آهي، منهنجو ديس جهان،
منهنجو ڪوئي نانءُ نه آهي، مان آهيان بس انسان

هڪ ٻئي شعر ۾ ”اياز“ ڌرتيءَ جي حوالي سان ان ڳالهه جي اڃا چئي وضاحت ڪري ٿو ته انسان جو ڪوبه ديس نه آهي. سندس ديس سموري ڌرتي آهي. سموري ڌرتيءَ ڏانهن اشارو ڪري، ”اياز“ بين الاقوامي پائيداري-International Brotherhood جي ڳالهه ڪري ٿو ۽ پاڻ کي ڪنهن هڪ قوميت سان وابسته نه ٿو رکي ۽ انسان مٿان انسان جي جبرو تشدد جي هيئن مذمت ڪري ٿو:

اوانسان!
اوانسان!
ڪنهن کي ٿو مارين!
هيءُ ماڻهوءَ جو ٻچڙو آهي.
هي جو پٽر کان ڏاڍو آ،
ڪوئيل کان پي ڪچڙو آهي.
او حيوان!
او حيوان!
ڪنهن کي ٿو مارين!
هن جو توسان وير به ڪهڙو،
هن جو ديس به ساڳي ڌرتي،
هي به ته ماڻهو آ تو جهڙو!
او نادان!
او نادان!
ڪنهن کي ٿو مارين!

"اياز" جي انسان دوستي ۽ بر آدميت جي تقاضائن سان وفاداري شرط اول آهي. هو انسان کي انسان سان وڙهڻ کي نفرت جي نگاهن سان ڏسي ٿو ۽ ان کي ماڻهجي جي اصولن جي خلاف سمجهي ٿو. هو انسان جي زندگيءَ جي نمو پذير قوتن جو شيدائي آهي. هو ان جي برڪتن مان هر ڪنهن کي مستفيض ٿيڻ جو حق ڏئي ٿو. انسان دوستيءَ جا اهي جذبا "اياز" جي تاريخي شعور جي عڪاسي ڪن ٿا ڇاڪاڻ ته هو انساني زندگيءَ جي مصائب جو منظر نامو تاريخ جي ٽهڻ ۾ ڏسي چڪو آهي.

هي قابيل!

هو هابيل،

ساڳي ڪڪ جا ٻئي رهواسي،

هڪڙو ٻئي جي رت جو پياسي!

تو کي مصحف پڙهڻو آهي،

دور ستارن جي ڏاڪڻ تي،

جنت تائين چڙهڻو آهي.

"اياز" پنهنجي هن تمثيلي نظر ۾ "هابيل" ۽ "قابيل" جي ڪشمڪش ڏانهن اشارو ڪيو آهي. اهو "هابيل" ۽ "قابيل" انساني سماج جا ٻه ڪردار آهن، جن ۾ مفادات جي جنگ جاري آهي. قاتل ۽ مقتول ٻئي انساني اولاد آهن ۽ سندن نسليت به ساڳي آهي. پر پوءِ به هو هڪ ٻئي جي خون جا پياسا آهن. "اياز" انهن کي آدميت جو مصحف پڙهڻ جو تاڪيد ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته انسان کي ستلرن جي جهان کان به مٿي جنت تائين ترقي ڪرڻي آهي. "اياز" جي شاعريءَ جو اهو روپ انسان دوستي ۽ امن جو مظهر آهي. "اياز" جي اها انسان دوستي ۽ عالمي برادريءَ جو سڌ مذهبي ڪٽرپڻي کان بالاتر آهي. اها هم ڪير دعوت محض انسانيت تي مبني آهي. مذهبي ڇوت ڇات کان بالاتر هڪ ٻيو خوبصورت نظر-جنهن ۾ "اياز" مذهبي بنيادن تي هلايل جنگ کان نفرت جو اظهار ٿو ڪري. هو امن کي پيار ڪري ٿو ۽ جنگ کان ڌڪار ڪري ٿو. هن نظر ۾ ٻه ڪردار آهن هڪ "هندو" آهي ۽ ٻيو "مسلمان" آهي. اچو ته اياز جو هيءَ نظر ڏسون،

هي سنگرام!

سامهون آ

نارائن شياما

هن جا منهنجا

قول به ساڳيا

ٻول به ساڳيا،

هو ڪوٽا جو ڪاڪ ڏئي، پر

منهن جا رنگ-رتول به ساڳيا

ڍٽ به ساڳيو.

ڍول به ساڳيو.

هان به ساڳيو

هول به ساڳيو

هن تي ڪيئن بندوق ڪٿان مان!

هن کي گولي ڪيئن هٿان مان!

ڪيئن هٿان مان!

"امن ۽ جنگ" جي موضوع تي هن کان زياده بهتر نظر شايد ئي ڪو لکيو ويو هجي. "نارائڻ شيار" هڪ امن پسند شهريءَ جي علامت آهي. جيڪو جنگ جي "ڪارڻ" لاءِ هڪ چيلينج آهي. سندس سڀني ۾ به اهڙي دل ڌڙڪي ٿي، جيڪا انساني دل آهي، ڪا وحشي يا پاڳل جي دل نه آهي. هو "ڪوٽا جو ڪاڪ-ڌڻي" به آهي. هوبه "جنگ" کان متنفر آهي ۽ هن جو پيغام به "امن" آهي. هو به بي قصور آهي ۽ مظلوم آهي. ٻئي طرف "شاعر" هڪ جنگي سپاهيءَ جو نشان Sym-bol آهي. جڏهن هو (شاعر) بندوق ڪئي جنگ لاءِ ڪاهي پوي ٿو ته کيس سامهون سندس ئي دوست نارائڻ شيار نظر اچي ٿو جو جنگي سپاهي نه آهي. پر جنگي سپاهيءَ (شاعر) کي خبر آهي ته هن جون سوچون به جنگ لاءِ نه آهن. هو هڪ امن پسند شهري آهي، جيڪو هن جنگ جو سبب به نه آهي. پوءِ به ڇا سبب آهي جو هو مٿس بندوق ٿاڻي بيٺو آهي. نظر جي ساري خوبي ان ۾ آهي ته شاعر جي هڪ علامت آهي. سو "هن کي گولي ڪيئن هٿان مان." جي لفظن ۾ پنهنجي مجبوري ظاهر ڪري ٿو. يعني هو گولي هڻڻ نه ٿو چاهي پر پس پرده ڪا اهڙي طاقت آهي، جيڪا کيس گولي هڻڻ لاءِ مجبور ڪري ٿي. ان کان پوءِ "ڪيئن هٿان مان" جو ورجاءِ نظر ۾ زور (Stess) پيدا ڪري ٿو (۽ ڪلائيمڪس طور ائين لڳي ٿو ته گوليا بندوق سندس هٿن مان ڇڏائجي ڪري پيئي آهي) گوليا پس پرده جنگ ڪرائيندڙ اصل قوت لاءِ به هن ۾ پوشيده نفرت پڙڪو ڪاڻي اٿي ٿي ۽ هن ۾ زيرلڀ اهڙين سوچن جو اظهار نظر اچي ٿو. جنگ ڪندڙ شخص (شاعر) به لاهاصل ويڙه لاءِ. بندوق ڪڻڻ تي ندامت جو اظهار ڪندي نظر اچي ٿو ۽ پڇڻائي ٿو ته مان بلاقصو انسان کي جيڪو محبت جو پرچارڪ آهي، گولي ڪيئن هٿان؟

"اياز" جي انسان دوستي ڪا خلا ۾ لڙڪيل شيءِ نه آهي ۽ نه ئي اها ڪا غير مرئي شيءِ آهي، جنهن جو ٺوس بنياد نه هجي. "اياز" جي انسان دوستيءَ جو تصور متحرڪ تصور آهي. سندس انسان دوستي ڌرتيءَ جي ناتي سان واڳيل آهي. "اياز" انسان دوستيءَ جي حوالي سان جڏهن به ڳالهه ڪري ٿو ته اها خاص ڌرتي آهي. ان مان هروڀرو اهو نه سمجهڻ گهرجي ته ڪو "اياز" بين الاقواميت جي نفي ڪري ٿو. پر هو پنهنجي تشخص تي ضرور زور ڏئي ٿو. ڇاڪاڻ ته

"ڪُل" جو تصور "جُزُو" کان بغير ممڪن نه آهي ۽ اهو "جُزُو" ئي آهي جيڪو "ڪُل" جو ڪارڻ آهي.

"اياز" جي فن ۽ ڌرتيءَ جي حوالي جيڪو گهرو ۽ گهاٽو سڀڻو آهي، سو رڳو ذهني تجسس، فڪري تلاش ۽ جذباتي رو جو نتيجو نه آهي، پر اهو پنهنجي دؤر جي حقائق ۽ حالات جي ارتقائي تصور ۽ باريڪ جائزي تي مبني آهي. جيتوڻيڪ "اياز" سياستدان نه آهي، پر هو زبردست سياسي شعور جو مالڪ ضرور آهي. هو تاريخ جي جدلياتي عمل، طبقاتي آويزش ۽ قومن جي ڪمال ۽ زوال جي سببن کان چڱيءَ طرح واقف آهي. "اياز" کي بغداد ۽ اسلام آباد جهڙين بستين تعمير ڪرڻ جي هوس نه آهي. پر کيس پنهنجي جنم ڏينهن جو احساس آهي. کيس خبر آهي ته هو ڇو ڌرتيءَ جو قلمڪار آهي، جنهن تي ڪيتريون ئي ذميواريون عائد ٿين ٿيون. رينان ليڪ لکيو آهي؛

"One belongs to ones century and race, even one reacts against one's century and race."

"A great man of letter is the creature as well as creator of the age in which he exists."

(هر ڪوئي پنهنجيءَ صدي ۽ قوم جو آهي پوءِ هن جو ردِ عمل ڇا به پنهنجيءَ

صديءَ جي خلاف ڇو نه ٿئي.)

"اياز" ورهاڱي کان اڳ واري سنڌ به ڏٺي هئي ۽ ان کان پوءِ به سنڌ جون تيزيءَ سان بدجنندڙ حالتون به سندس سامهون آهن. سنڌ کي ان وقت تهذيبي ۽ معاشي مسئلا سامهون هئا. سنڌ مان سنڌي ڳالهائيندڙ هندو جيڪي سنڌ جي ثقافتي ورثي ۽ معاشي خوشحاليءَ جو سبب هئا، سي لڏپلاڻ ڪري هندوستان وڃي رهيا هئا ۽ انهن جي جاءِ تي هڪ سازش هيٺ هندستان مان ايندڙ تڙيل ۽ بڪايل پناهگير، جن جي زبان ۽ ثقافت قطعي مختلف هئي. انهن کي سنڌ جي وسائل جو وارث بڻايو پئي ويو ۽ انهن کي بي انتها مراعات ذريعي مالي طور پڻ پائپرو پئي ڪيو ويو. جيئن ته سنڌي ماڻهو ان وقت بيوروڪريسيءَ برفهه هئڻ برابر هئا، ان ڪري وڏا وڏا بيوروڪريٽ نوڪرين ۾ به ٻاهران آيل پناهگيرن کي نوازي رهيا هئا. ٻئي طرف فوجي جيڪي هڪ صوبي جي نمائندگي ڪن ٿا، تن کي نون بيراجن جي آڙ ۾ زمينون الات ڪري گويا سنڌ کي هڪ فوجي ڪالوني ٺاهڻ جي سازش سٽي ويئي. ٻين لفظن ۾ ڪشي ائين چئجي ته سنڌ هڪ نوآبادياتي نظام مان نڪري، ٻئي نوآبادياتي نظام ۾ داخل ٿي رهي هئي. "اياز" جي ذهن ۾ اهي خدشا جنم وٺي ئي چڪا هئا ته مٿان اسلام جي نالي ۾ ون-يونٽ مڙهجي ويو. سنڌ کي بلا شرڪت جي پنجاب جي تسلط هيٺ ڏنو ويو ۽ سندس صوبائي حيثيت جيڪا انگريزن جي زماني کان بحال هئي، ان کي ختم ڪيو ويو. مغربي پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ لاهور کي قرار ڏيئي آهي باقي ڪس پوري ڪٿي ويئي. سنڌي ٻوليءَ

جي صوبائي حيثيت کي ختم ڪري، اڙدوءَ کي صوبي ۾ لازمي قرار ڏنو ويو. ماستر کان وٺي پٽيوالي تائين ڀرتي به لاهور مان ٿي رهي هئي ۽ سنڌ ڌرتيءَ جي اصل وارثن کي لاوارث ڪيو پئي ويو. اهڙي صورت حال ۾ ظاهر آهي ته هڪ قومي سوچ رکڻ واري شاعر جي حيثيت ۾ ”اياز“ جو فرض هو ته هو پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ به ڪو ذهني خاڪو مرتب ڪري ۽ پنهنجي ماڻهن کي آگاه ڪري ته سندن اردگرد ڇا وهي واپري رهيو آهي. ون يونٽ کان پوءِ ستت ئي مارشل لا نافذ ٿي وئي. ان دؤر ۾ ته بلڪل اها حالت هئي؛

سنڌڙي تنهن جو نانءُ وتو،

ڪاريهر تي پير پيو.

ان ڪري ”اياز“ جي سموري رومانيت ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ جذبات پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ متحرڪ ٿي ويا ۽ سندس شاعريءَ ۾ جسماني محبوب جي جاءِ تي سنڌ ڌرتي کي جڳهه ملي. سندس درد وڪرب وطن جي درد ۾ بدلجي وڃڻ ٿا جيئن جيئن سنڌ بابت سندس گهاو گهرا ٿيندا پيا وڃن، تيئن تيئن سندس شاعريءَ ۾ جوش ۽ جذبي جو تلاءُ پيدا ٿيندو وڃي، سندس سڀني ترجيحات ۾ اول ترجيح وطن کي حاصل آهي، جنهن لاءِ ”اياز“ لکي ٿو. ”اياز“ سنڌ جي ڏکڻ سورن ۾ ايترو ته گم ٿي وڃي ٿو، جو سندس سنجيده جذبن ۾ هڪ طوفان ڪڙو ٿي وڃي ٿو ۽ هو سنڌيءَ جو انقلابي ۽ رزمي شاعر ٿي وڃي ٿو. ڌرتيءَ جا سور سندس سڀني ساڙين ٿا ۽ هو بغاوت جي آڱ ۾ گجي اٿي ٿو؛

سهندو ڪير ميار، او يارا! سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو!

جهول جهلي جنهن وقت پٽائي، ڪرندا ڪنڌ هزار، اويارا!

سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو!

نيٺ ته ڏهندي، ڪيسين رهندي، دوکي جي ديوار، او يارا!

سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو!

اهڙيءَ ريت ”اياز“ جا جذبات ضبط جو بند پيچي، کيس قوم پرستيءَ جو نعرو هٿائڻ ٿا ۽ اها گونج سندس شاعريءَ ۾ عموماً کليل لفظن ۾ ملي ٿي ته ڪٿي علامتي اظهار ۾ به اهائي جهلڪ نظر اچي ٿي؛

تنهن جي ڪوٺر توکي پهتي، مون کي ڏينر ڇڏي،

ڪمبي ۾ پي ياد اچي ٿي، مون کي ڪينجهر جي،

○○○

سنڌڙي توکي سار ٿي، ۽ توکي سنڌڙيءَ سار،

دلڙي توکان ڌار نه آهي، ڌار نه ٿي سگهندي،

○○○

هيءَ پنهنجي ڪرڻي پرڻي آ، پر سنڌ "اياز" نه مرڻي آ،
آخر هيءَ رات گذرڻي آ، توڇو ڪهه پرايو آ پيارا.

○○○

سنڌ ديس جي ڌرتي توتي، پنهنجو سيس نمايان،
مٽي ماڻي لايان.
ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين، توکي چشمن چايان،
مٽي ماڻي لايان.
تنهنجي مٽيءَ منجهه ملان جي، آءُ آمرتا پايان،
مٽي ماڻي لايان.

"اياز" جي شاعري، جيڪا هن سنڌ جي حوالي سان لکي آهي، ان ۾ اظهار ۽
ابلاغ نقطو عروج تي پهچي ويا آهن. "اياز" ان حوالي سان جيڪا به شاعري ڪئي
آهي ته ان کي دٻاءُ بخشي ڇڏيو آهي. ورنه اهڙي شاعري ۽ پرويڱندا ۾ ڪو ٿورو
ئي فوق هوندو آهي. پر "اياز" ان ۾ عصري شعور ۽ حقائق جو روپ پري پرويڱندا
۽ شاعريءَ ۾ حد فاضل قائل رکي آهي. ٻئي طرف وري ڪيترائي نوجوان سنڌي شعر
ٺاهي، نمري بازي واري شاعري ڪري پاڻ کي شاعر مڃائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل
آهن، پر شاعريءَ جو روح انهن کان ڪوهين پري بيٺو آهي. "اياز" پنهنجي قومي
گهٽن ۾ به شمریت جو دامن هٿان نه ڇڏيو آهي. اچو ته "اياز" جون چند آمر
ستون پڙهي ڏسون. جن مان "اياز" جي قومي فڪر ۽ سياسي شعور جي پروڙ پوي
ٿي.

اي ڦورا ٻڌا يا ٿي قصا، ڪلهه توکي مون تقريرن جا،
اڄ باغيءَ باغيءَ جي سر تي، ٿو تاج ڏسان تمزين جا.

○○○

ڪو ڪيئن نه ڊوڙي مقتل ڏي، آرت ۾ خوشبو مينديءَ جي،
ڪو ڪيئن نه موٽي زندان ڏي، ٿا زلف چڪن زنجيرن جا.

○○○

هر ڏوڪي جي ديوار ڳئي، ۽ ان جي سر سر سان نه ملي،
اڄ ڊوڙي هرڪو ديوانو ٿو، ڪولي بند اسيرن جا.

"اياز" جي انسان دوستي، دردمندي، هم ڪير محبت، آفاقي ته آهن، پر انهن
جون جڙون يا خمير سندس وطن جي ڌرتيءَ مان ڪڍن ٿا. سندس انسان دوستي،
جنهن جو ذڪر سندس شاعريءَ جي جان آهي، ان جو محرڪ اول به سندس ڌرتي
آهي ۽ سندس ڌرتيءَ جو انسان آهي. "اياز" جي انسان دوستيءَ جو هر حوالو "اول
خویش بوءِ درویش" منجهان نڪري ٿو. سندس ساريون محبتون ۽ سندس پيار جا
هڙ حوالا سنڌ سان علامتي طور يا سڌيءَ طرح ڳنڍيل آهن. سنڌ جي غريب جو هر

نشان سندس نزديڪ ڪفر آهي. هو هر سڃاڻي ۽ هر صداقت کي سنڌ جي ڪسوٽي تي پرکي ٿو. هن جي جنگ به سنڌ لاءِ آهي ته امن به سنڌ لاءِ. جيڪڏهن نفرت آهي ته اها به سنڌ لاءِ ۽ محبت آهي ته اها به سنڌ لاءِ. "اياز" پهريون شاعر آهي، جنهن سنڌ جا رزميه جديد انداز ۾ لکيا آهن. انهن ۾ جيتوڻيڪ جنگ جي منظر نگاري نه آهي، پر "اياز" پس پرده اهڙي منظر ڏانهن اشارا ڪيا آهن، جنهن ڪري سندس اهڙا سمورا شعر جديد ڪلاسيڪ (Neo-classic) بڻجي ويا آهن. "اياز" پنهنجي اهڙن شعرن ۾ نه صرف سنڌ جو "شهر آشوب" لکيو آهي، پر هن ته انهن ۾ غدارن، پيرن، وڏيرن، سياستدانن، ملا مولوين ۽ پنهنجي مفاد Vested interests جو نعرو هڻڻ وارن کي پڻ وائڪو ڪيو آهي. "اياز" پنهنجي قومي شاعريءَ ۾ ابهام جي بجاءِ اظهار ۽ ابلاغ جو ڀرپور حق ادا ڪيو آهي. هو پنهنجي قومي شعرن ۾ رگو نرپياڙي ۽ جذبات تائين محدود نه ٿو ٿئي، پر مستقبل جو لائحہ عمل به ٻڌائي ٿو ته وات جي خطرن ۽ خدشن جي نشاندهي به ڪري ٿو. مشهور انقلابي شاعر مایا ڪووسڪي (Mayakovski) پنهنجي نغمن لاءِ گولي برابر بڻجڻ جي دعا گهري هئي؛

I want the pen	مان چاهيان ٿو ته قلم
to equal the gun,	بندوق جي برابر ٿئي
to be listed	۽ شمار ڪيو وڃي
with iron	لوهه جيان
in industry.	صنعت ۾
And the politbureau's agenda	۽ پولت بيورو جي ايجنڊا تي
item-I	پهريون اسر
To be stalin's Report on	استالن جي رپورٽ ٿيڻ لاءِ
The output of poetry.....	شاعري هئڻ گهرجي

"اياز" کي اها شيءِ ته ملي جو هو چوي ٿو،
 ٿي ساري سنڌ "اياز" نجي،
 ڇا چمر چمر آندڻي چيهرن جي.
 پر "اياز" ڀرپور عصري شعور رکندڙ شاعر آهي. کيس اها خبر آهي ته شاعري يا قلم جي طاقت ذريعي پنهنجو پيغام ته پهچائي سگهجي ٿو. پر قومن جي تقدير بدلائي نه ٿي سگهجي. تقدير بدلائڻ لاءِ ڪنهن ٻي تدبير جي ضرورت به هوندي آهي. مایا ڪووسڪيءَ جو ذهن نارسا صرف قلم جي حقيقت تي کڻي ويو، پر اڄ جو "قومي شاعر" "اياز" اڃا هڪ ٻي حقيقت جي نشاندهي ڪري ٿو ۽ ان جي طاقت کي تسليم ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته کيس تاريخ عالم جي شعور مان اهڙي

کڙڪ پيل آهي ته قلم جي حقيقت کي عملي روپ پهراڻ لاءِ اها زياده اهم حقيقت آهي. نه ته قلم جي حقيقت صرف نعري بازي رهجي ويندي ۽ عملي روپ ڪڏهن به ڌاري نه سگهندي.

اها حقيقت جنهن طرف ”اياز“ اشارو ڪري ٿو، سا آهي:

تون هونءَ به مرندين ڪاڇي ۾-

اڄ ناهر وانگر ڇال ڏئي،

تون آءُ پهاريءَ پاڇي ۾.

○○○

تون گوليون هيٺ هلائي ڏس!

۽ ڪنهن پٿر جي اوٽ ڏئي،

هن ڌرتيءَ کي ڌڪائي ڏس!

○○○

هر گوليءَ کي ڪا ٻولي آ،

جا هر ڪو ڄاڻون ڄاڻي ٿو-

تون چوندين هيءَ پرولي آ...

○○○

پر سولي هيءَ پرولي آ،

تون ڪنهن جو ٻانهو ناهين ڙي،

جي گولي تنهنجي گولي آ.

”اياز“ کي ان ڳالهه جو ڀرپور احساس آهي ته گيت برابر قومن ۾ جوش ۽ جذبو ته پيدا ڪري سگهن ٿا ۽ بغاوت يا انقلاب لاءِ تيار ڪري سگهن ٿا، پر انقلاب جو ڪو ميڊيم نٿي ٿو، سو ”گولي“ آهي. ميڊيم کان سواءِ انقلاب محض نظريو ئي رهجي ويندو. ان ڪري ميڊيم هڪ حقيقت آهي. سنڌ جي قومي شاعر جي حيثيت ۾ هن پنهنجي ذميواري پوري ڪري ڇڏي آهي ۽ هن پنهنجي ديس جي نوجوان جي سوالن جو جامع جواب ڏئي ڇڏيو آهي. A.W. Auden ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي ٻڌايو آهي:

"A great poet must give the right answer to the problems which perplex his generation."

(هڪ عظيم شاعر کي انهن مسئلن جو صحيح جواب ڏيڻ گهرجي جي هن جي

ممعصرن کي مونجهاري ۾ وجهن ٿا.)

ڪنهن به آزادگي، نامي روئي وڃي،

تون ٿئين تل تي، رات تارن پري،

جهاڳ جهڙ جي ته ڏس، ذات ڇا ٿمڪندي،

اڳ جي راڳ جي- ٿي ڪائي چي،

تون به ٿي ڪا چي، تون به ٿي ڪا چي!

ان کان سواء ”اياز“ جا ٻيا نظم ”جي گئوڀرا جي موت تي“ ”ويت ڪانگ جو ساڻگان تي حملو“ ۽ اهڙن ٻين ڪيترن ئي نظمن ۾ ”اياز“ ان حقيقت جي کولي نشاندهي ڪئي آهي.

”اياز“ جو فڪر ڌرتي ۽ ڌرتيءَ تي رهندڙ ماڻهن مان جلا حاصل ڪري ٿو ۽ گردو پيش جي مادي حقيقتن کي داخلي ڪيفيتن سان ملائي ٿو. هو غير زندگيءَ جي بجاءِ غير دوران کي ترجيح ڏئي ٿو. ”اياز“ ذاتي غمن ۽ سورن جو روڻو نه ٿو روئي. ڇاڪاڻ ته سندس زندگي به سنڌ لاءِ وقف آهي. ان ڪري هو اجتماعي مسئلن کي کڻي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو سندس شاعري، خاص طور نظمن ۾ انقلاب پسنديءَ جو غلبو نظر اچي ٿو. ورهاڱي کان پوءِ استحصال پسند ۽ موقع پرست ماڻهن کي موقعو ملي ويو، جيڪي حڪومت ۽ ذرائع پيداوار تي قابض ٿي ويا ۽ ڦرلٽ ڪندا رهيا. ملڪ ۾ استحصال پسند طبقو اعليٰ بيوروڪريٽ، فوجي جرنيل ۽ ڪارخانيدارن جي صورت ۾ واضح ٿي سامهون آيا، جن ملڪ جي وڏيرن جا گيردارن، پيرن ۽ ٻين اسلام جي ٺلهي نمري هٿڌڙن جو ڀرپور ساٿ ڏنو ۽ نتيجن معاشري ۾ طبقاتي جي ڦوٽ وڌيڪ وسيع ٿيندي ويئي. غريب، غريب تر ۽ امير امير تر ٿيندو ويو ۽ ٻئي طرف انهن مان هڪ طبقي جي حمايت ۽ مدد ۾ سفيد سامراج پيش پيش هو، جيڪو تجارتي مندين، امداد، قرضن، نوآبادين، فوجي اڏن ۽ سي آئي اي جي ايجنٽن جي صورت ۾ سرگرم عمل هو. اهڙي عوامل ”اياز“ کي محنت ڪش، مزدور، هاري ۽ پيٽيل عوام جي حمايت ۾ قلم کڻڻ تي مجبور ڪيو. ”اياز“ جي دل ۾ اها دڪندڙ آڳ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن جي حوالي سان زياده نمايان آهي.

هي گيت لهوءَ جي لڙڪن جا هي گيت سلهاڙيل سڏ ڪن جا،
هي گيت اڏاڻل ڳيرون جا ۽ آنديءَ ۾ آڪيرون جا،
هي گيت بڪايل ٻارن جا ۽ مستقبل جي تارن جا.
درماندن جا مزدورن جا ۽ ڪيتي ۽ ڪيتي ڪورن جا.

”اياز“ ”مزدور جي ٻار جو گيت“ نالي هڪ تمام سٺو نظم لکيو آهي، جنهن ۾ هن مزدور جو ٻار ڏيکاريو آهي ۽ اهو بڪ ۾ پاهه ٿيل ٻار آهي. ٻار ڪارخاني ۾ پنهنجي پيءُ سان گڏجي وڃي ٿو ۽ اتي ٿلهي متاري وڏي پيٽ واري سيٺ کي ڏسي ٿو جيڪو ويهي ويهي ۽ کائي کائي ٿلهو ٿي پيو آهي. هو ڪوبه ڪم نه ٿو ڪري صرف حڪم هلائي ٿو، ان منظر ۾ ٻار جي ذهن ۾ ڪيئي سوال جنم وٺن ٿا، کيس پنهنجو بڪ ۾ پاهه ٿيل جسم ۽ سيٺ جو وڏو پيٽ، ماءُ جو رڻو ۽ گهر ۾ مانيءَ کان بغير رکيل ٿڌو ٿڌو، سندس گهر جو منظر، سندس پيءُ ۽ ماءُ ۽ سيٺ جي کاڌي پيئي جو تضاد، سڀ سندس اکين سامهون اچي وڃن ٿا.

طرو وڏو ابا جو،
 چرو وڏو ابا جو،
 رڻو وڏو امان جو،
 تڻو وڏو امان جو،
 پيٽ وڏو سيٺ جو،
 پيٽ وڏو سيٺ جو.

”اياز“ معصوم ٻار جي سوچن کي هن نظر ۾ نهايت فنڪاريءَ سان چٽيو آهي. ”طرو وڏو ابا جو“ ۽ (رڻو وڏو) ۾ کيس پنهنجي پيءُ ماءُ جي عظمت نظر اچي ٿي. ٻئي طرف ”چرو وڏو ابا جو“ ۽ ”پيٽ وڏو سيٺ جو“ هڪ عجيب تلازمو پيدا ڪن ٿا. سيٺ جي وڏي پيٽ کي ڏسي، چوڪري جو ذهن يڪدم ”چري“ ڏانهن هليو وڃي ٿو. ”چرو“ بغاوت ۽ تشدد جي علامت آهي. ان کان پوءِ ٻار اڳتي ڳائي ٿو،

ڳيا ڳيا روڻلا،
 کسي ويو ديس جا
 بک بري ديس جي
 لک بري سيٺ جي
 پيٽ برو سيٺ جو
 پيٽ برو سيٺ جو
 نيٺ اهو سيٺ جو
 پيٽ وڏو ڦاٽندو
 چرو وڏو ابا جو

”پيٽ وڏو“ ”سيٺ“ ”بک“ ”مزدور“ ۽ ان جو بک ۾ پاهه ٿيل ٻار ۽ ان جون سوچون نئين نسل جون سوچون آهن، جنهن جي ذهن ۾ استحصال، ڦرلٽ ۽ هڪ طبقي جي اجاره داري (Monopoly) جي خلاف ايتري شديد نفرت آهي، جو اهونفرن جو سلسلو ”وڏي چري“ ۽ ”وڏي پيٽ“ جي تلافيءَ تائين پهچي چڪو آهي. ”اياز“ معصوم ٻار جي طوطلي زبان مان ”ڳيا ڳيا روڻلا“ ”کسي ويو ديس جا“ ۾ هڪ طرف روتئيءَ جي اهميت کي واضح ڪيو آهي ته ٻئي طرف نئين نسل جي نظر ۾ ان سموري صورتحال جو پيدا ڪندڙ اهو ئي سببن وارو استحصال پسند طبقو آهي، جيڪو ٻئي جي مزدوري ۽ محنت جي زور تي دولت ڪماڻي ٿو. ”اياز“ هن نظر جو ڪلائيمڪس (Climax) به خوبصورت رکيو آهي، جنهن ۾ جذبن جي شدت جي صحيح عڪاسي ڪئي ويئي آهي ۽ جديد نظم جي تقاضائن کي پوريءَ ريت نڀايو ويو آهي.

”اياز“ ٿري ٻار جو گيت“ ۾ ته اڃا وڌيڪ هيٺان ڌاريندڙ منظر چٽيو آهي. جنهن ۾ هن هڪ معصوم ٿري ٻار جو پنهنجي ماءُ سان مڪالمو هڪ خوبصورت

انداز ۾ نظر ڪيو آهي، "اياز" پنهنجي هن نظر جي ذريعي بک ۽ غربت کي جنهن انداز ۾ اجاگر ڪيو آهي، سو "اياز" جهڙي باڪمال شاعر جو ئي ڪم آهي. اهو سڀ ڪجهه سندس گهري ترقي پسندانہ سوچ مان سرچيو آهي.

آ گدري جي ڦار، امان!
 اڄ پورو ناهي چنڊ - اسان کي بک به ڏاڍي آ
 ڏاڙهون ڪڻ چوڌار، امان!
 هي تارا تارا منڊ - اسان کي بک به ڏاڍي آ
 هي چنڊ امان! هي منڊ امان!
 پر سڀ کان ڳورو چنڊ امان!
 هي تنهنجو ڪورو چنڊ امان!

مٿئين نظر ۾ "اياز" هڪ قحط زدہ يا پس ماندہ ترين معاشري (ٿر) جي صورتحال کي چيندڙ انداز ۾ واضح ڪيو آهي. هن نظر ۾ هڪ بيت بکاييل نينگر ماءُ سان ڳالهائي ٿو. ماءُ جيڪا ٻارن کي آئت ڏيڻ لاءِ ڪورو چنڊ پيئين ٿي. بکاييل ٻار اڻپوري چنڊ کي گدري جي ڦار سمجهي ٿو ۽ آسمانن ۾ چمڪندڙ ستارن کي ڏاڙهون ڪڻ. پهراڙي ۾ چنڊ جو آواز رات جي وڳڙي ۾ تمام مٿو لڳندو آهي ۽ ان کي ٻار موسيقيءَ جهڙي شيءِ سمجهي وڌيڪ نند ڪندا آهن. پر نينگر "چنڊ"، تارن ۽ چنڊ جي آواز کي بيڪار سمجهي نظر انداز ڪري ڇڏي ٿو ۽ برابر چوندو رهي ٿو ته "اسان کي بک به ڏاڍي آ" چنڊ يا تارا ڪائنات ۾ حسن جي علامت آهن. ۽ هرڪو ماڻهو نوجوان ٻڍو يا ٻار سڀ انهن کي خوبصورت ۽ حسين سمجهندا آهن. ٻار ته چنڊ ۽ ستارن جي حسن کان زياده متاثر هوندا آهن. ان ڪري ته ڪنهن شاعر چيو آهي "اڪ انوکا لاڊلا ڪيلن ڪومانگي چاند" ۽ انهن جي وڌ ۾ وڌ خواهش ڪندا آهن. پر هن نظر ۾ جيڪا خاص خوبصورتِي آهي، سا اها آهي ته "اياز" هتي پنهنجي نظريئہ جماليات جو اظهار ۽ وضاحت ڪئي آهي. جماليات فلسفي جي هڪ شاخ آهي، جنهن جو موضوع، حسن ۽ ان سان لاڳاپيل مسئلا آهن. مفڪرن حسن متعلق مختلف خيالن جو اظهار ڪيو آهي. جنهن ڪري جماليات جا مختلف مڪاتيبِ فڪر وجود ۾ آيا. اهڙو ئي هڪڙو مڪتبِ فڪر انقلابِ روس کان پوءِ وجود ۾ آيو آهي. ان ۾ فرد ۽ معاشري جي تعلق تي زور ڏنو ويو آهي. فرد جي محرڪات جي جدلياتي ماديت جي روشنيءَ ۾ تبصير ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. هن نظر ۾ "اياز" جي نظريئہ جمال جي هڪ جهلڪ سامهون اچي ٿي. "اياز" هن نظر ۾ جماليات جو مادي تعبير ڪندي نظر اچي ٿو. "اياز" هڪ طرف "حسن" جو قدر شيءِ جي ڪارج سان ۽ ٻئي طرف انساني احتياج سان وابستہ ڪري ٿو. اليگزانڊر بيوروف جي فنونِ لطيفه جي جاچ جي قائم ڪيل معيارن مان به ٿئي ٿي، جنهن ۾ هو تخليق کي معياري تڏهن سمجهي ٿو، جڏهن خارجي معيار ۽ داخلي اقدار جو جدلياتي اتحاد پيش ڪري. "اياز" هن نظر

پر نينگر جو سخت بکايل آهي. تنهن لاءِ چنڊ ۾ ڪابه خوبصورتي نه آهي. پر گذري جي ڦار ان کان وڌيڪ قدر رکي ٿي. اهڙيءَ طرح تارن جي جهرمر جو خوبصورت منظر به هن لاءِ ڪشش نه ٿو رکي. پر ان کان وڌيڪ سٺو ڏاڙهونءَ جي ڪٺڙ جو تصور آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته خوبصورتيءَ جو معيار معاشرتي ۾ فرد جي حالات سان تغير پذير آهي. علمِ نفسيات جو بنيادي مسئلو به انسان تي ڪار فرما داخلي ۽ خارجي محرڪات ۽ ان تي انهن جي ردعمل جي عملن Actions جي تشريح آهي. تراسڪي Leon Trotsky هڪ هنڌ لکي ٿو؛

"It is unquestionably true that the need for art is not created by economic conditions. But neither is the need for food created by economics. On the contrary, the need for food and warmth creates economics."

تراسڪي ان بحث کي اڳتي وڌائيندي لکي ٿو ته فرد هن معاشرتي جو هڪ جز آهي ۽ سندس سمورا اعمال (Actions) معاشرتي جي حالتن سان وابسته آهن؛

"Generally speaking, artistic work of man is continuous. Each new class places itself on the shoulders of its preceding one, but this continuity is dialectic, that is, it finds itself by means of internal repulsions and breaks. New artistic needs or demands for new literary and artistic points of view are stimulated by economics, through the development of a new class, and minor stimuli are supplied by changes in the position of the class, under the influence of the growth of its wealth and cultural power. Artistic creation is always a complicate turning inside out of old forms, under the influence of new stimuli which originate outside of art. In the large sense of the word, art is a hand maiden. It is not a disembodied element feeding on itself, but a function of social man in disolubly tied to his life and environment..

(عام طرح، ماڻهوءَ جي فني تخليق کي تسلسل آهي. هر نئون طبقو پاڻ کي پراڻي طبقي جي ڪلهن تي ويهاري ٿو، پر اهو تسلسل جدلياتي آهي. يعني ته پاڻ کي اندروني ڌڪار ۽ ان تي روڪ ٽوڪ سان ٻائي سگهجي ٿو. نئون فني ضرورتون يا گهرجون يا ادبي يا فني نئين نظرياتي نڪتہ نگاهہ کي اقتصاديات آتساهي ٿي. جا هڪ نئين طبقي جي اؤسر سان اچي ٿي، ۽ ڪجهہ آتساهہ ان طبقي ۾ ڦير گهير ڏئي ٿي جو دولت ۽ ثقافتي اقتدار پيدا ڪري ٿو. فني تخليق پراڻن گهاڙين ۾ اهڙي آئل پتل اٿي ٿي، جا مونجهاري کان وانجهي نه آهي ۽ انهيءَ لاءِ محرڪ ڳالهيون آهي آهن

جي آرٽ کان ٻاهر وجود ۾ اچڻ ٿيون. انهيءَ لفظ کي وسيع معنيٰ ڏجي ته ان کي ٺلهي يا چَرَنَ داسي چئي سگهجي ٿو. اهو پنهنجي وجود کان الڳ پاڻ تي پلجي نه ٿو سگهي پر هڪ سماجي انسان جو ڪارج آهي جو هن جي زندگيءَ ۽ ماحول سان دائمي وابستگي رکي ٿو.

ٽراٽسڪي بحث کي مڪمل ڪندي لکي ٿو.

To a materialist, religion, law, moral and art represent separate aspects of one and the same process of social development. Though they differentiate them selves from their industrial basis become complex, strengthen and develop their special characteristics in detail, politics, religion, law, ethics and aesthetics remain, nonetheless, functions of social man and obey the law of his social arganization."

(هڪ ماديت پرست لاءِ مذهب، اخلاقيات ۽ آرٽ سماجي ترقيءَ جي طور طريقي جا مختلف پهلو آهن. جيتوڻيڪ اهي صنعتي بنيادن کان الڳ آهن، اهي زياده پيچيده ٿيندا وڃن ٿا ۽ تفصيلي طور سياست، مذهب، قانون، اخلاقيات ۽ جماليات پنهنجون خاصيتون پيدا ڪري، انهن ۾ ترقي ڪن ٿا. پر پوءِ به اهي سماجي انسان جي ڪارج جو حصو رهن ٿا ۽ سماجي تنظيم جا قانون مڃن ٿا.)

مون هن کان اڳ ۾، هن ئي مضمون ۾ ڪنهن هنڌ تي "اياز" کي فرائري، جماليات جو نظريو رکندڙ سڏيو آهي. هتي ان جو جواز ۽ عدم جواز ۾ پوڻ جي گنجائش نه آهي، پر مان ايترو ضرور چوندس ته ان ۾ ڪو ايترو تناقص نه آهي.

انساني سماج رفته رفته ارتقاء جون منزلون طئي ڪري ٿو. اها ارتقا چئن منزلن مان گذري مڪمل ٿيڻي آهي. ٺلهي ليکي انساني سماج انفراديت پسنديءَ جي رجحان جي غلبي جي ڪري جاگيردارانه ۽ سرمائيدارانه نظام وجود ۾ آيا. وقت جي رفتار سان گڏ مادي ضرورتون ته پوريون ٿي ٿيون، پر پيداوار جا ذريعا چند فردن جي هٿ هيٺ رهيا ۽ سماج کي ڪنهن به طرح انهن تي حق استرداد حاصل نه هو. بقا جي ان جنگ (Survival for the fittest) ۾ ذهني ۽ جسماني طاقت کي انصاف جو معيار مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ ريت انساني سماج ۾ استحصال لاءِ جائز سبب تلاش ڪيا ويا. ڪجهه انسان ان استحصال جي ذريعي عيش و عشرت جي زندگي بسر ڪرڻ لڳا ۽ ٻئي پاسي انسانن جي اڪثريت کي انهن جي اوڀر ڇيٽو به ميسر نه هو. هڪ طرف انهن جا ڪٽا کير پيئندا هئا، ته ٻئي پاسي غريبن جا ٻار دوا لاءِ ڪرڙيون هڻي جان ڏيندا هئا. سماج جي ايڏي وڏي تضاد، هر انسان کي سوچڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو ۽ انسان جو شعور نوان قدر ۽ نيون سوچون کڻي اڳتي وڌيو ۽ اهڙيءَ طرح عوامي انقلاب سماج ۾ ڪر موڙڻ شروع ڪيا. "اياز" نه صرف ان سموري سماجي عمل جو حصو رهيو آهي، پر هو ان کي

پنهنجي سماج جي داخلي تضادن جي تناظر ۾ پرکيندو رهيو آهي، ان مان اڪتساب ڪندو رهيو آهي. شاعر جيئن ته معاشري جو هڪ فرد آهي، ان ڪري سماج جا مختلف طبعا مٿس اثر انداز ٿيندا رهيا آهن ۽ هو هر عمل جو رد عمل جي صورت ۾ جواب ڏيندو رهي ٿو. ”اياز“ جو اهو شعور جدلياتي پهلو ڏانهن ڪافي لڙيل آهي. ان ڪري ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ آفاقيت (Universality) جا اڪيچار ڪڻ موجود آهن. سندس شعور هڪ طرف انسان دوستي ۽ ٻئي طرف معاشرتي جدليات مان آسرجي ٿو. انهن رجحانن جو اتصال اياز کي هڪ اشتراڪي حقيقت پسند - So cialist realist شاعر جي حيثيت ۾ اسان اڳيان آڻي ٿو. برنالد بريخت - Ber tolt Brecht اشتراڪي حقيقت پسنديءَ جي متعلق لکي ٿو:

"our conception of realism needs to be broad and political, free from aesthetic restrictions and independent of convention. Realist means: laying society's causal network/showing up the dominant viewpoint of the dominators/writing from the stand point of the class which has prepared the broadest solutions for the most pressing problems afflicting human society/ emphasizing the dynamics of development/ concrete and so as to encourage abstraction."

اسان جو حقيقت نگاريءَ جو تصور، وسيع تر سياسي، جمالياتي روڪ ٽوڪ کان آزاد، ۽ روايت کان بالاتر هجڻ گهرجي. حقيقت نگار جي معنيٰ آهي ته سماج جو نتيجو خير تاجي پيٽو ڏيکاري، برسير اقتدار طبقي جي نڪته نگاهه کي پيش ڪري جنهن نهايت اهم مسئلن لاءِ حل ڳوليو آهي، ترقيءَ جي تيز رفتاريءَ لاءِ روز لڳائي، اهڙيون ڳالهون ڪري جي ٺوس هجن ۽ ويراڳ کان وانجهيل هجن.

جيئن جيئن سماجي قدر بدلجن ٿا، تيئن تيئن ماڻهن جي رويي ۾ به تبديلي اچي ٿي، جنهن سان گڏ ماڻهن جي زبان ۽ ادب وغيره تي به اثر ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح فڪر سان گڏ، شعري هيئت، شعر جي لسانيات ۽ ڳانڍاپو وغيره ۾ به گهڻي قدر تبديليون اچن ٿيون. انساني تجربا ارتقاء جو ئي نتيجو آهن ۽ انسان جي زبان ۽ لساني اظهار به انسان جي تجرباتي ترقيءَ سان گڏ وڌندو رهيو آهي. ”اياز“ به سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان شعري تصورات پيش ڪيا آهن. ظاهر آهي ته ان وقت جي پراڻي وضع واري ٻولي سندس جديد شعري تصورن جي معيار مطابق نه هئي. ان ڪري ”اياز“ کي ان ڳالهه جو احساس ٿيو ته زماني جي بدلائن سان لفظن جي معنيٰ به بدلي وڃي ٿي. ان ڪري ”اياز“ مروج شعري لغت کان هٽي، سالن کان مستعمل لفظن کي ڇڏي، زبان جا نوان شعري قرينا تخليق ڪيا. ان سلسلي ۾ سوسين لينگر (Susane langer) ان حقيقت ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿي:

"The power of language to keep step with the expansion of experience through the long course of history lies in the tendency of words to mean more than they designate."

(تاريخ جي لئسي دؤر ۾ زبان جي قوت کي تجربي جي اظهار سان قدم ملائي هئو آهي ۽ اها قوت لفظن جي ان کي با معنيٰ بڻائڻو آهي ۽ ٿاڻڻو نه آهي.)
جديد شاعريءَ ۾ هڪ هڪ لفظ پاڻ سان گڏ پورو تصور کڻي هلي ٿو ۽ لفظ کي لغاتي معنيٰ تائين محدود نه آهي. ان ڪري جوشاعري نهايت لطيف فن آهي. جنهن ۾ لفظن جي ڪاريگريءَ ذريعي، برش، رنگ ۽ موسيقي کان بغير ئي تاثيرات ۽ احساسات سامانجن ٿا. ان ڪري شاعريءَ جون فني تقاضائون ان ڳالهه جي اجازت نه ٿيون ڏين ته ڪو شاعريءَ ۾ هر تصور جي بار بار اپتار ڪئي وڃي. ان ڪري شاعر لفظن جو علامتي استعمال ڪندا آهن. "اياز" به پنهنجي شاعريءَ ۾ اهڙيون ڪيتريون علامتون ڪم آنديون آهن، جن مان ڳاڙهو (Red) رنگ سڀ کان وڌيڪ پسندیده آهي. ان جو اظهار مختلف موقعن تي مختلف حقائق جي علامت آهي.

(۱) ڳاڙهو (رنگ) اشتراڪيت جي علامت آهي.

(۲) ڳاڙهو (رنگ) جنگ يا شهادت جي علامت آهي.

(۳) ڳاڙهو (رنگ) انقلاب جي علامت آهي.

(۴) ڳاڙهو (رنگ) جنس (Sex) جي علامت آهي.

وينگس ڳاڙهو ويس، پيلا گل پلانڊ ۾،

مهڪيو سارو ديس، آئي بوءِ بنست جي.

○○○

پيارين ۾ پنهنجي اکين مان شراب،

چئي ڏين ۾ پنهنجي چپن مان گلاب.

○○○

بهار تي نه آه ڪوئي ڀروسو، اچو اچو

شباب مان گلاب رات ۾ چنو، اچو اچو

○○○

ڇن ته ڪهنجو ڍڪي ڪٿڙي تي،

ڪائي مينڊيءَ رتي ڪنوار آئي.

○○○

هيءَ هيءَ ڏاڙهونءَ جهڙا ڳلا

هيءَ هيءَ جويين جاڙ ڪئي

ڪنهن ڪاريءَ ڇڪ تي رات ڪٿي، ڪنهن ڳاڙهي ڳل تي باڪ ڦٽي
ايئن وقت ڪٿيو ايئن عمر لٽي، سڀ سانگ سڃايو آ پيارا.

○○○

ٽڙيو آه ڏاڙهون، ڪڙيو آ بسنت،
ڦٽو ڦٽ، ٽٽو آه ٽاڪو اڇو.

○○○

تنهن جي جهوليءَ ڪهڙا گل؟
او آرائسِينا
نيٺ ته ڪڙندا ڳاڙها گل؟
ها ها سائِينا
نيٺ ته ٽڙندا ڳاڙها گل

○○

اي ڪيجهر تو تي ڳاڙها گل،
جو واءُ ڦٽلاري ويڄُـو آ،
هن سونهريءَ جي سرَ سرَ جي،
سو سونهن اجاري ويڄُـو آ.

○○○

وائسي لال لسبـيـس جي،
گهر گهر وٺي وات،
ڪٿي ڪٿي ڇڏي ويسا.

○○○

جهومڪ جهلي ايئن، ڳاڙهي روپ ڳتول تي،
تارو هجي جيئن، ڀرسان چوڏهين چنڊ جي.

○○○

مون چيو مينديءَ ڪيت ڪي ”اٿي ڦٽي پٽڙا“
مون ڪي ڪيئي سوءُ، رتڻا گهرجن هٿڙا.

○○○

سڌ سهانگي، مڌ مهانگو، سرجو سودو ڪير ڪري
موڪي ويٺي مٺ پري،
جي تو جيءَ جياپو گهرجي، آءُ نه ڳاڙهي لاءِ ڳري.

○○○

موڪي ويٺي مٺ پري،
پنهنجي رت ۾ ريتو جهنڊو، آپ تائين جهوليندو،
اهڙو ڏينهن به ايندو،
رت جو بدلو رت ئي آهي، هر ڪو بدلو ڏيندو،
اهڙو ڏينهن به ايندو.

لابي نيٺ ته لهڻي آهي،
هيءَ هيءَ مينديءَ ٻوٽو ڙي.
ههءَ جواني جهڙو ٽو ڙي.

مٿي ”اياز“ جي شاعريءَ مان ڳاڙهي (رنگ) جا چند مثال پيش ڪيا آهن. ورنه سندس شاعري اهڙين علامتن سان ڀريل آهي. مذڪوره علامت جذباتي ۽ نفسياتي رجحانن جي مظهر آهي. جنهن ۾ شاعر جي ذات به شامل آهي. ان کان سواءِ به ”اياز“ جي ڪلام ۾ ڪيترو ئي علامتي اظهار ملي ٿو. پر انهن سڀني تي تفصيل سان لکڻ لاءِ وقت درڪار آهي. بهرحال ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ هڪ ٻي وڏي علامت ”ٿر“ آهي. ”ٿر“ جو سڌو سنئون اظهار ته شاه جي اثر هيٺ نظر اچي ٿو. پر پوءِ به شاه جي ”ٿر“ ۽ ”اياز“ جي ”ٿر“ ۾ وڏو فرق آهي. ”اياز“ جي ”ٿر“ ۾ حسياتي لحاظ کان ڪٿي ڪٿي ٿي-ايس ايلٽ (T.S.Eliot) جي مشهور نظر بنجر زمين The waste land جون ساروئيون ملن ٿيون. اڃا به ائين چئجي ته ”اياز“ ان جي ڪينوس ۾ ڪيترا ئي واڌارا Improvements ڪيا آهن. ”اياز“ جو ٿر انڪشافات جو هڪ مسلسل عمل آهي. جنهن ۾ شاعر آڊ-جگاد کان سفر ۾ آهي. هي سفر شاعر جي ذات جي اندر جاري آهي. پر ردعمل طور سندس انڪشافات مادي دنيا سان ٽڪرائجن ٿا ۽ سندس ان ذات جي سفر جا اولڙا Reflcctions ٿي سندس شاعريءَ جو تاجي پيتو جوڙين ٿا. انڪشاف ذات جي هن عمل ۾ ”اياز“ پنهنجي حقيقي شڪل کي تناسخ ۾ تبديل ٿيندو ڏسي ٿو، جيڪو وجود ڪائنات کان وٺي هيل تائين هليو اچي ٿو ۽ جيڪي هو ڏسي ٿو، سي سڀ صورتون بديعي آهن.

پت پتيهر ريت، چر چر هرڻي، پيڙا،
سانهي سڄ سريت، ٿر تي لپتي ٿانهري.

○○

سَر تي نوڙيون سومريون، جهٻا ڏين نه جهل،
جهومڪ جهومڪ پاڙيون، جهرمر جهرمر ڳل.

○○

جرڪي پيا جهانجهه ۾، ڪاڻي انگ اٿل،
ڇاڇا پيـارا پل، وارياسي جي واٽ ۾.

○○

چؤنري مٿان چنڊ، اڀري آيو آب مان،
ڪڇ ۾ ڪاڻي ڪاڻي، من ۾ سارو مند،
آڏيءَ رات اڪنڊ، سرهو ساٿ سرير جو.

○○

ڏيڻا منجهه ڏهر، چؤنري چؤنري چمڪيا،
آڏيءَ اتر واءِ جي، ترر بر آهه تهر،
توبن پوه بهر، سو سارو ٿيون سيءِ بر.

○○

ڪيئي چيل چيلون آيون، تر جا ٿانو پري،
منهنجو پنڌ پري،
پک پڪيڙي مور هوا ۾، سرلا سڌ ڪري،
منهنجو پنڌ پري،
ڪارونجهر تي پهتو آهي، ڪو ڪو ڏينهن ٺري،
منهنجو پنڌ پري،
ڪڻ-پنگرجو ڪٽ نه ڪوئي، جيئي ڪير مري،
منهنجو پنڌ پري.

○○○

پلي آس تر مان نه آ ٿو هرن،
پٽائي ڏسين ٿو وچون ٿيون ورن؟
اتر ڏانهن پڪرال پهڪا ڪيا،
ڪري رنگ آگر اجهو ٿا وسن!
پون ٿا نوان ڳنڍ ڳنڍير ۾،
پتن تي وري ڪر ڪنيا ڪوٺين،
جهلن ٿا پيا جيءَ جهولڻا،
چلن ٿا، مٿاهان چمر ٿا چلن!
بنا هوڙ وسنديون پڪر ٻوس تي،
گهڻي وقت کان ٿيون گهٽائون ڪڙن!
پڳائون ڪڙا ڪوڙ جي ڪوٽ جا،
پليا ڪونه پيرن مٿان پيڪڙن!
ڏٺو ڏيهه آ ڏرت، ڏاڍو ڏڪار،
ڪرين ماڙ ڪاٺي ته موڙي مرن.

"اياز"، "تر" جنهن علامتي انداز ۾ استعمال ڪري ٿو، سو ڪو جامد تجربو نه آهي، پر هڪ روان تجربو آهي. جيڪو موضوع کان معروض ڏانهن هلي ٿو. اها علامت ڪليت جي حامل آهي. جنهن مان ٻيا ڪيترائي تصور وابسته آهن. ان ۾ تنهائيءَ جو احساس آهي، ويرانو آهي، تپندڙ واري آهي، گرمي آهي، مٺي پاڻيءَ جي شديد آرزو محسوس ڪري ٿو. "تر" انفراديت جو اشارو آهي. جنهن جي جاگرافي، ثقافت، تهذيب ۽ موسم وغيره سڀ مختلف آهن. تر آزادي ۽ پيار محبت جي علامت آهي، جتي تعصب نه پر رواداري آهي. "جو ڪيڙي سو ڪاٺي" تي عمل

ٿئي ٿو. وطن جي محبت آهي، خوشحالي، ماڻهن جون تڪليفون ۽ ڏک سور به آهن. ايلٽ جي بنجر زمين The waste land ۽ "اياز" جي ٿر جو طريقو (Method) ساڳيو آهي ۽ ائين ٿو لڳي ته گويا "اياز" ايلٽ جي "دي ويسٽ لينڊ" جو جواب شڪوه لکيو آهي. ايلٽ پنهنجي نظر دي ويسٽ لينڊ The waste land جي علامت لنڊن لاءِ استعمال ڪري ٿو. جنهن ۾ زندگي صرف ميڪانيڪي آهي ملازمت يا بيروزگاري، سوشل سيڪيورٽي ۽ ٻيون شيون زندگيءَ جي خشڪ هئڻ جي شڪايت ڪن ٿيون. ڪارخانہ (Industry) واپاريت Commercialism آلودگي (Pollution) ۽ مايوسيءَ زندگيءَ کي بي رونق بڻائي ڇڏيو آهي. روحاني سکون ان لپ آهي. بيار ۽ محبت جو تصور به مشيني ٿي. جنس (Sex) تائين محدود ٿي ويو آهي. وڌيڪ وستار لاءِ پڙهندڙن لاءِ ايڊمنڊولسن - Edmond wilson جي مضمون مان هڪ ٽڪرو اقتباس طور پش ڪريان ٿو. جنهن مان دي ويسٽ لينڊ The waste land جو لب لباب سمجهڻ ۾ مدد ملي سگهندي.

"The terrible dreariness of the great modern cities is the atmosphere in which "The waste land" takes place amidst this dreariness, brief, vivid images emerge, brief pure moments of feeling are distilled, but all about us we are aware of nameless millions performing barren office routines, wearing down their souls in interminable labours of which the products never bring them profit. People whose pleasures are so sordid and so feeble that they seem almost sadder than their pains. And this. "The waste land" has another aspect, it is a place not merely of desolation, but of anarchy and doubt. In our post war world of shattered institutions, strained nerves and bankrupt ideals. life no longer seems serious or coherent, we have no belief in the things we do and consequently we have no heart for them."

(مختصر چٽا تصور اڀرن ٿا، جذبات جي پاڪيزگيءَ جا مختصر پل ڇڪن ٿا ۽ اسان کي ساڃاهه ڏين ٿا انهن گمنام لکين ماڻهن جي آفيسن جي ٺلهي نير سان ڪارڪرت ڪن ٿا، ۽ پنهنجي پٽ کوهه ۾ لڳل آهن جا اڪت آهي ۽ جن مان کين ڪجهه هٿ حاصل نه آهي. انهن ماڻهن جي جذبات ايتري ڪڍي ۽ هڪ هيٺي آهي جو هو پنهنجي هر پيڙا کان وڌيڪ پيڙيل لڳن ٿا. ۽ اها بنجر زمين ان جو ٻيو ڪو پهلو نه آهي. اها نه فقط ويراني جي جاءِ آهي پر نراج واد ۽ شڪ شهبو به اتي پلجي ٿو. جنگ کان پوءِ جي دنيا ۾ جنهن ۾ ادارا تباهه ٿي چڪا آهن، رڳون تالجي ويون آهن ۽ آدرش ڏيوالا ٿي ويا آهن، زندگي ڪنهن ڳالهه لاءِ سنجيدي يا سلسلي وار نه

ٿي لڳي. اسان کي پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ اعتبار نه رهيو ۽ نتيجي ۾ اسان کي ان سان دل نه آهي.

دي ويسٽ لينڊ جو الميو اهو آهي ته زندگي، موٽر ڪارن جي کيس جي ڌڻ، چمنين جي دونهين ۽ مشين جي آواز ۾ گم ٿي وڃي ٿي. شاعر آڊو گابرو اصلي لندن ۾ زنده آهي، سو به تصوراتي دنيا تخليق ڪري زندگي گذارڻ جو جواز ڳولي ٿو. پر "اياز" جو "ٿر" اڳهاڙو Baren ۽ خشڪ Drought ضرور آهي. پر اها ڪيفيت يا حالت عارضي آهي. وري وسڪارو ٿيندو، سڪر سٺائو ٿيندو، ٿاريليون نوان لباس پائينديون ٿر جي ڌرتي رنگين ويس وڳا پائيندي، خوشين جو سمون ايندو ۽ خوبصورت جوانڙيون پاڻيءَ ۾ ڀرڻ ويل گڏجي ڳائينديون. ڪونيٽ ۽ ڦوڪ ڦلاربا، مولسريءَ جي خوشبو سرحدن کي اورانگهي فضاڻن کي مهڪائيندي. بادل پوري ٿر مٿان ڪاهه ڪندا ۽ مصنوعي ديوار انهن کي روڪي نه سگهندي. "اياز" جي "ٿر" ۽ ايلٽ جي دي ويسٽ لينڊ ۾ اهو به فرق آهي ته ايلٽ جو ڊرائنگ روم جي مصنوعي خوشبوڻن ۾ دم گهٽجي ٿو. پر "اياز" کليل فضاڻن ۾ نيري آڪاش هيٺ، مولسري ۽ ڌنار ڪتوري جي خوشبوءِ مان طراوت حاصل ڪري ٿو. ايلٽ جنهن ماحول جو ذڪر ڪري ٿو، سو مصنوعي آهي، پر "اياز" جو ماحول قدرتي آهي. ان ڪري ايلٽ جي نظر ۾ زندگيءَ کان بيزاريءَ جي ڪيفيت آهي. قنوطيت ۽ فراريت جي بوءِ اچي ٿي. پر "اياز" وٽ اهڙي ڪابه ڳالهه نه آهي. ڇاڪاڻ ته "اياز" جي "ٿر" ۾ جيئن لاءِ ڪشمش آهي ۽ جيوت جو اتساه موجود آهي. جيتوڻيڪ زندگي ڪا اتي به آسان نه آهي، پر اتي جيڪي زندگيءَ جون مشڪلاتون (Hardships) آهن، سي قدرتي آهن، اتان جي انساني مزاج مطابق آهن. وڏي ڳالهه ته آهي مصنوعي ماحول جي پيدوار نه آهن. ان ڪري ايلٽ جي برعڪس "اياز" وٽ رجائيت پسندي آهي. "اياز" هتي ايترو حقي (Original) نه آهي، جيترو شاهه سائين. پوءِ به هو پنهنجي پوري ابهام (Allusion) ۽ راز (Mystery) جي باوجود مقصد مراد ۽ پنهنجي امنگ (Emotions) جو ڪامياب ابلاغ ڪري سگهڻ ۾ ڪامياب رهيو آهي. "اياز" جي شاعريءَ ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي علامتون استعمال ٿيون آهن. جن تي مختصر نموني ۾ روشني وجهڻ به هن مضمون جي دائري کان ٻاهر آهي. ان ڪري اسان هتي صرف چند منتخب ۽ وري وري ايندڙ علامتن جو ذڪر ڪيو آهي. جن جي ذريعي "اياز" پنهنجو فڪر ۽ تجربو پيش ڪيو آهي.

"The business of the poet can be stated simply. The poet deals with human experience in words, words are symbols of concepts which have acquired connotation of feeling in addition to their denotation of concept."

(شاعر جي ڪارڪرت آسان ٻوليءَ ۾ چئي سگهجي ٿي. هڪ شاعر انساني تجربن کي لفظن ۾ بيان ڪري ٿو. لفظ تخيل جون علامتون آهن جن کي تخيل معنيٰ بخشي آهي ۽ جن مان تخيل اُڀري آيو آهي.)

”اياز“ جي شاعريءَ ۾ ”موت“ لفظ جو ورجاءُ به تمام گهڻو نظر اچي ٿو. ”موت“ جيڪو بديهي حقيقت آهي. جيتوڻيڪ ”اياز“ کي ان جو بالواسطه تجربو نه آهي، پر کيس ان جو استعرائي (بالواسطه) علم ضرور آهي. اڄ هي مري ويو، اڄ هو مري ويو. ماءُ مري ويئي، پيءُ مري ويو يا ڪو عزيز دوست مري ويو. ڪو بيماريءَ ۾، پر ڪي انسان اهڙا به آهن، جيڪي اعليٰ آدرشن لاءِ مرن ٿا. آزادي لاءِ مرن ٿا، ڪي ديس لاءِ مرن ٿا. بهرحال موت ان ٿر آهي ۽ ”اياز“ ان کان انڪاري نه آهي.

مٽي ڏئي موت کي، به طرفا طعنا،
سارا بي معنيٰ، جيئن مرڻ ڏاڪڙا.

○○○

ڇا مان ڪيائين موت جو، آئي آڌرڀاءُ؟
يا مان هن مهمان کي، چوان اڄ نه آءُ،
اڃا آهي چيٽ ۾، ڪيڏو چند چنءُ،
هيٺيون آت هڳاءُ، ڪيئي گل گلاب جا.

○○○

توڪي ڄاڻنٽ تان ڌڪي، ميان مونايان،
ڪيئي گيت اڃا اٿر، ڇڏ ته آهي ڳايان،
جن سان چوڏهين چند جيئن، جڳ کي جرڪايان،
۽ پوءِ اپنايان، مرڪي موت اماس کي.

○○○

آءُ حياتي آهيان، مان ڪيئن ٿيندس فوت،
مٿان مون کي موت، ڇهندي ٿي ڇرڪي وڃي!

○○○

تنهن جو موت! ڇهه ائين، جيئن ڪو پشمينو،
ڄڻ منهنجو سينو، سيني لاتو سپرين.

○○○

نه ڄاڻان ته مون سان ڪڏهن تون ملين؟

ويئي ان ته تنهنجو ورڻ ڪونه آ،

چون ٿا ته نئين زندگي آ اها،

چون ٿا ته ڪنهن جو مرڻ ڪونه آ.

لڳاتار آهي سفر چندڙي،

ٻه ٽي ڏينهن پيرو پرڻ ڪونه آ.

ڪنهن شاعر ڪيترو نه صحيح چيو آهي.

موت نه ڪرديا لاچار وگر نه انسان.

هي وه خود بين ڪم خدا ڪا پي نه ڦاٿل هوتا.

دنيا جي سڀني مفڪرن ۽ وڏن وڏن شاعرن "موت" متعلق ضرور سوچيو ۽ لکيو آهي ۽ "موت" جون مختلف توجيھون پيش ڪيون آهن. پر موت تي گھڻو بحث وجودي فيلسوفن (Existentialist philosophers) وٽ گھڻو ملي ٿو. جن ان کي پنهنجي ڪتابن ۾ باقاعده شامل ڪيو ۽ ادب ۾ ان کي هڪ اهم موضوع بحث بنايو آهي. اهڙن وجودي فيلسوفن مان ڪيرڪ گارڊ (Kierkgard)

جيسپرس (Jaspers) هيڊ گر (Heidegger) سارتر (Sartre) ۽ البر ڪاميو (Camus) وغيره اچي وڃن ٿا. وجودي فيلسوفن جو چوڻ آهي ته موت هميشه خوف (Dreadfulness) سان هر معنيٰ رهيو آهي. ان جو سبب پريشاني Anxiety ڄاڻايو وڃي ٿو. جيڪا ڪنهن احساس گناه يا ٻئي ڪنهن ان ڄاڻايل سبب جي ڪري لاحق ٿي سگھي ٿي. پر موت (Death) جي اڪيلائي -Loneli- ness, جي پريشاني Anxiety ۽ احساس ترڪ لذات مان جنم وٺي ٿي. اڃا اڳتي هلي ڪيرڪ گارڊ هيڊ گر جي ان ڳالهه جي وضاحت ڪندي پريشاني، Anxiety کي ڪجهه به نه (Nothing) جي تصور سان ڳنڍي ٿو. لاشي جي تصور جا اثر ڇا آهن. جواب آهي. پريشاني Anxiety. ان پريشاني، Anxiety جا ڪارڻ ٻڌائيندي چوي ٿو ته نويڪلائي يا مڪمل تنهائي (Completely alone) جي احساس جي شدت "ذات" کي دنيا کان ڌار ڪري ڇڏيو ٿو. جنهن تي ان نامعلوم يا گمنام يڪتا (Anonymous one) جو غلبو رهي ٿو. جنهن ۾ مٿس،

"Am reveals to him authenticity and in-authenticity as possibilities of his being. These basic possibilities of human being, which is always mine, show themselves, in anxiety as in them selves, without being obstructed by any inwardly beings to which human being at first and for the most part clings."

(جنهن ۾ هن هستيءَ جي سچائي ۽ ڪوڙ جو انڪشاف ڪيو آهي. اهي انسان جا بنيادي امڪان، جي هميشه لاءِ منهنجا آهن، پنهنجيءَ اُن تن ۾ ڏيکارجن ٿا جن کي ٻيا دنيا جا ماڻهو روڪي نٿا سگھن ۽ جنهن کي ماڻهو پهرين ۽ ڪافي عرصي لاءِ ڇهڻيل رهي ٿو.)

”موت“ جي ان انديشي Dread پيدا ڪرڻ ۾ مختلف مذهبن جي تبليغي ڪتابن جو عمل و دخل وڌيڪ آهي. مذهب طرفان سڪرات ۽ عالم برزخ متعلق پيانڪ پروپيگنڊا، انساني اعصاب کي شل ڪري ڇڏيو آهي. پر گو تر ٻڌ هڪ اهڙو مذهبي پيشوا ٿي گذريو آهي، جنهن پنهنجي پڪشوئن کي حياتيءَ دوران ئي سخت تپسيا جي ذريعي موت جي عذاب کي جيئري ئي پوڳڻ جي تعليم ڏني. گو تر پاڻ خود پنهنجي تپسيا سان واقف ڪرايو (Enlightened). تجربات جي ذريعي موت جي پريشانيءَ Anxiety کان ماورا ٿي ويو. اهڙن تجربن جي ذريعي انسان ”موت“ جي پريشانيءَ Anxiety مان گذري زندگي پائي ٿو ۽ موت جي حقيقت جو اعليٰ شعور (Supreme consciousness) يا ”پراجنا“ حاصل ڪري ٿو. ان اعليٰ شعور جي ڪري سندس تصور ۾ ٻه هستيون وڃي باقي بچن ٿيون. هڪ عالم جي ذات ۽ ٻيو معلوم جو وجود. انسان ان منزل تي پاڻ کي جوهر اعليٰ سان ڳنڍي ٿو. جوهر نه پيدا ٿئي ٿو نه فنا ٿئي ٿو. ان ڪري نه ڪوئي چمي ٿو نه مري ٿو. جڏهن انسان جو شعور جوهر اعليٰ (Highest essence) جي حقيقت واري مٿئين منزل تي رسائي حاصل ڪري ٿو ته هو موت جي پريشانيءَ Anxiety کان ماورائيت حاصل ڪري ٿو. ان لاءِ موت جو خوف ڪا اهميت نه ٿو رکي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ کي لا- فنا تصور ڪري ٿو.

ان ڪري ”اياز“ وٽ موت جو تصور درد و ڪرب کان وڌيڪ رجائيت جي علامت آهي. ڇاڪاڻ ته انسان لا- فنا آهي ۽ موت محدود Finite کان لا محدود Infinite ڏي ارتقا پذيري جي علامت آهي. هتي ”اياز“ جو تصور صحيفِ سماوي جو Antithesis آهي. ”اياز“ جي تصور ۾ آواگون جو پڙاڏو ملي ٿو. موت ”اياز“ جي شاعريءَ جي حوالي سان رجائيت يا نروان جي علامت آهي. جيڪا شيءِ گهٽ شاعرن کي نصيب ٿي آهي.

اڄ ڪلهه جديد شاعري عموماً اهڙي شاعريءَ کي سمجهيو وڃي ٿو، جنهن ۾ ڊرائنگ روم جي مصنوعي گلن، قالين، پين آرائشن جي سامان، سگنل، گندي گهٽي Slums، سگريٽ، چمنيون، ڪارا ڏامري روڊ، وسڪي، ووڊڪا، ايمبولنس، امپالا، ليموزائن، آٽو رڪشا، ڪمپيوٽر، آپريشن ٿيٽر، پونءِ ۽ ڳرندڙ زخمن جو ذڪر هجي. مطلب ته جديد شاعريءَ جديد تهذيبي ماحول وارن شهرن جي ريتن ۽ رسمن مان پيدا ٿئي ٿي. همارو طور جديد شاعر، شاعريءَ کي پهراڙيءَ کان وڌن شهرن Metropoliton ڏانهن کڻي ويا آهن. پر ”اياز“ وڏن شهرن جي زندگيءَ Metropoliton life کان پهراڙيءَ جي زندگي Pastoral life ڏانهن آيو آهي. ورڊس ورٿ (Words worth) اها ڳالهه تصوراتي دنيا کي مدنظر رکي قبل از

وقت ڪٿي هئي. پر "اياز" صنعتي دور Industrialism ته ڇا پر خودڪاريت Automization جي دؤر جي خوفناڪ تجربات کان پوءِ ئي اها ڳالهه چئي آهي. ان ڪري ان ۾ زياده صداقت آهي، جو پڙهندڙ ان کي محسوس ڪري ٿو ۽ ان جي اهميت کي سمجهي ٿو. ڊرائينگ روم جي ڪلدان ۽ موليٽريءَ جي ڀيٽ مان اها حقيقت واضح ٿئي ٿي. "اياز" جديد دؤر جي شاعريءَ ۾ کليل فضائون، شاداب وادين، چراگاهن، گلن ڦلن ۽ نهرن ۽ جهڙن جي ڳالهه ڪئي آهي. هو شهر جي بي جان ۽ مصنوعي ماحول کان پڙهندڙ کي کليل ۽ زنده ديهي ماحول ڏانهن آڻي ٿو، جيڪو فطرت جي قريب آهي. قاري شهر جي گهٽيل ماحول کان ٻاهر نڪري تسڪين حاصل ڪري ٿو، ڇو ته سندس زندگي شهري ماحول جي دٻاءُ Tension جي عذاب ۾ ورتل آهي. "اياز" جي وڏي خوبي اها آهي ته هو اهو سڀ ڪجهه جديد شاعريءَ جي ڪينوس تي رهندي ڪري ٿو. "اياز" نه صرف رڳو گلن ڦلن ۽ ساوڪ سبزيءَ جون ڳالهيون ڪري ٿو، پر هو پنهنجي زبردست معاشرتي شعور جي ذريعي نئين تهذيب سان نوان رابعا جوڙي، نئون ماحول پيدا ڪرڻ گهري ٿو، جو هن دؤر ۾ آئيڊيل ٿي سگهي.

"اياز" نئين تهذيب جي تقاضائن موجب لفظن جا نوان معنوي لاڳاپا تلاش ڪري ٿو ۽ پنهنجي تجربن کي زنده علامتن ذريعي واضح ڪري ٿو. "اياز" نوس مادي حقيقتن جي حوالي سان زندگيءَ جو معروضي ادراڪ ۽ نقطہ نظر پيش ڪري ٿو. هو پنهنجي زبردست تخليقي صلاحيت ذريعي ماضيءَ جي لفظن منجهان ئي جديديت جو تصور پيدا ڪري ٿو. "اياز" جي اهڙي روان دوان تخليقي صلاحيت جو ثبوت سندس هڪ ٻي علامت "چنڊ" ۽ "چاندوڪيءَ" مان ملي ٿو. چنڊ "اياز" جي جنسي خواهشن جو مظهر آهي. هتي "اياز" پنهنجي فطرت جي جمالياتي منظر (Natural aesthetical vision) جنسي جذبي تي منطبق ڪري، پيش ڪيو آهي.

ستارن جي سڀج تي، ستس ساري رات،
پڌري ٿي پريات، چمڪندي ڪنهن چنڊ کي.

○○○

چوسيون چاندوڪيون، تنهنجي مٺي منهن مان،
راتين جو روڪيون، واڳون اسان وقت جون.

○○○

ڪوڪو ماڻهو مون ڏٺو، جهڙو چوڏهن چنڊ،
هر ڪنهن منڌ نه منڊ، هرڪا اک نه اٿڙي.

○○○

آه اها لس ليٽ، جنهن تي چمڪي چاندني،
ايران اوچي چنڊ ڏي، پوڙيان ڪيئي پيٽ،
ساگر ڪهڙي پيٽ، تارن هيٺ تلاو سان.

○○○

چوڻري مٿان چنڊ، اڀري آيو آپ مان،
ڪڇ ۾ ڪاٺي ڪاميٽي، من ۾ سارو منڊ،
آڏي رات اڪنڊ، سرهو ساٿ سرير جو.

○○○

چاندو وڪي ۽ چنڊ، رهڻو آهي راتڙي،
گهڙي لاءِ گهمند، چڱو ٺاهه چڪور سان.

ان کان سواءِ ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ ”بادل“، ”برسات“، ”پياس“،
”گلاب“، ”رابيل“، ”ڏکڻ-هير“ ۽ ”مورتهوڪا“ وغيره سڀ جنسي جذبي جون
علامتون آهن. ”اياز“ پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي ٻيون به ڪيتريون ئي علامتون،
استعاره ۽ نئون تشبيهون خالقون آهن.

آزاديءَ کان پوءِ پاڪستان خصوصاً سنڌ جي تهذيبي تاريخ ۾ هڪ نئين دؤر
جو آغاز ٿئي ٿو. ان دؤر ۾ نون علمن ۽ نون نظرين جي درآمد ٿئي ٿي. جنهن ڪري
نئين دؤر جا نوان مسئلا ۽ نوان نقطو نظر جنم وٺن ٿا. هڪ طرف پيري مريدي،
جاگيرداري ۽ وڏيرا شاهي، جامع تصورات ۽ روايات هيون ته ٻئي پاسي مغرب جي
جديد فلسفي ۽ نظرين جو زور آهي. هيءُ دؤر آهي جنهن ۾ قديم ۽ جديد ۾
زبردست ڇڪتاڻ پيدا ٿئي ٿي. اهڙي ٽڪراءَ جي پيٽ ۾ ثقافت جو هڪ نئون منظر
پيدا ٿيو آهي. ”اياز“ جو اهوڏيڪ ٻين مڙني همعصر شاعرن جي مقابلي ۾ نهايت
شفاف آهي. ان ڪري ”اياز“ طبقاتي معاشري جو قائل ٿي نه آهي. طبقاتي معاشري
جو ذڪر ”اياز“ پنهنجي هڪ سهڻي نظم ۾ ڪيو آهي. جنهن ۾ سندس همعصر ۽
مشهور ترقي پسند شاعر فيض احمد فيض جي هڪ مشهور نظم ”ڏکڻي“ جي
گونج واضح طور ٻڌڻ ۾ اچي ٿي. ”فيض“ جي مذڪوره نظم ۾ به ان طبقاتي احوال
جي عڪاسي ٿيل آهي. فيض جي نظم جون ڪجهه سٽون،

يه چاهين تو دنيا ڪو اپنا بنالين،
يه آقاڻو ڪي هڏياں ٽڪڇبالين،
ڪوئي اُن ڪو احساسِ ذلت دلايه،
ڪوئي اُن ڪي سوني سوني دم هلايه.

”اياز“ به ساڳئي پس منظر ۾ هڪ نظم لکيو آهي، جيڪو ”ڀؤنڀري
آڪاس“ ۾ شايع ٿيو آهي. ”فيض“ پنهنجي نظم ۾ اشاريت کان ڪم وٺندي ڳالهن ۾
رلندڙ ڪن جو ذڪر ڪيو آهي، پر اسان ان پس منظر ۾ ڪٿي جي فطرت تي غور

ڪريون ٿا ته معمول ٿي وڃي ٿو. ڪتو سڀني جانورن کان وڌيڪ وفادار جانور مشهور آهي. سندس ڪم ٿي مالڪ جي فرمانبرداري ۽ وفاداري آهي. ان ڪري ڪتي کي احساسِ ندامت ڇو ٿئي؟ ڪتي کي احساسِ ندامت ته تڏهن ٿئي، جڏهن هو پنهنجي مالڪ جي نافرمانِي ڪري ۽ پنهنجي فطرت جي خلاف ڪجهه ڪري، ”فيض“ جي نظر ۾ به اهڙي ڏيکاري ٿو آهي ته هو پنهنجي فطرت جي خلاف ڪجهه ڪري، ۽ هو پنهنجي فطرت کان نه بدليو آهي. مان ته ائين چوندس ته هتي پيٽرل طبقن جي علامت طور ”ڪتي“ لفظ جو استعمال ئي صحيح نه آهي. ان مان شاعر جي مشاهدي جي کوٽ جهلڪي ٿي. گلن جو ڪتو ته وري به آزاد آهي، هو پنهنجي مرضيءَ مطابق ٻاهڙ ڪري سگهي ٿو.

ٻئي طرف ”اياز“ پنهنجي نظر ۾ ”چاڪي“ جو ڏاند“ جي علامت مڪمل آندي آهي، جيڪا بر محل ۽ برجسته آهي. ”اياز“ جنهن ”ڏاند“ جو ذڪر ڪري ٿو، سوزِ بردستِ مشقت (Toil) ڪري ٿو. هن ۾ قوت آهي ۽ طاقت آهي، چٽائي پڇي سگهڻ جي طاقت آهي ۽ مالڪ سان وڙهي سگهڻ جي سگهه آهي، هو محنت ۽ مشقت ڪري ٿو، پر سندس اکيون بند آهن ۽ جسر به ٻڌل آهي. هو ٿڌي ۽ ٿڌي پيو هلي ۽ عيوض ۾ کيس رڳي سڳي به پيٽ پري کائڻ جيتري نه ٿي ملي. محنت هو ڪري ٿو ۽ وقت به وقت تڪليف هو سهي ٿو جهيڪ هو کائي ٿو. پر سندس محنت جو ثمر چاڪي کائي ٿو، جيڪو کيس جوئي وڃي ٻئي ڪنهن ڪم جي هلي ٿو آهي.

سوچيو آه انهيءَ تي ڪڏهن هن چاڪيءَ جي ڏاند!
 اکيون به هن جون بند، ته آهي جسر به هن جو باند،
 ٻئي سڄي آ هن جي ڦٽ ڦٽ، ست ست جي آ راند-
 سوچيو آه انهيءَ تي ڪڏهن هن ويهي هيڪاندا!

○○○

رڳي سڳيءَ تي راضي آهي، ٿڌي ۽ ٿڌي پيو ڪاهي،
 ڦٽ ڦٽ جو هو عادي آهي، ڪٽ پٽ هن ۾ ٺاهي،
 اوئل سينو ساڻي، پاڇاري لاهي سا ٺاهي،
 ٽونهي تي ٽونهي سان، هن چاڪيءَ جو چڪر ڊاهي
 آخر ڪيسين جڳ جي چانڊم اولڙي ائين گهلي؟

ڏاند راتو ڏينهن يا پوري ڄمار گهائي ۾ هڪ ئي چڪر ۾ هلي ٿو. اهو چڪر بوائيءَ جو چڪر Vicious circle آهي. پاڇاري ڪندڙ ۽ آڱيڙا اکين تي ”اياز“ ”ٽونهو“ لفظ استعمال ڪري ٿو. ”ٽونهو“ هڪ طرف ”طاقت“ کي ظاهر ڪري ٿو ته ٻئي طرف ”نفرت“ کي. ”اياز“ پوري ”چڪر“ کي ”طاقت“ جي ذريعي ڊاهڻ جو قائل آهي. چاڪاڻ ته طبقاتي ڪشمڪش ۾ طاقت کان بغير نظام مان جان ڇڏائڻ جو تصور اڃا به آهي. هاڻي پڙهندڙ حضرات خود غور ڪن ته ”اياز“ جو

هيءَ نظر ”فيض“ جي مذڪوره نظر کان ڪيترو نه بهتر Superb آهي ۽ ان طبقاتي معاشري جي اونچ نيچ کي ڪيڏي نه خوبصورت انداز ۾ واضح ڪيو آهي. ڇاڪاڻ ته طبقاتي معاشري ۾ ”محبت“ ئي اهڙو عمل آهي، جنهن جي استحصال مان ئي طبقاتي معاشرو ٺهي ٿو.

ان کان سواءِ ”اياز“ جي ٻين ڪيترن ئي شعرن ۾ ”فيض“ جي ڪلام جي گونج ملي ٿي. اها مماثلت ڪا ارادي نه آهي، بلڪ اڪثر وڏن شاعرن جي شاعريءَ ۾ آفاقيت (Universality) جي ڪري، سندن ڪلام ۾ هڪجهڙائي نظر ايندي آهي. مواد جي ورتاءُ (Treatment) ۾ ڪڏهن ڪڏهن، ڪن شاعرن کان نفيس ۽ باريڪ نقطا رهجي ويندا آهن. ڪي وري پنهنجي مشاهدي جي تيزي ۽ تجربي جي گهرائي جي ڪري پنهنجي ورتاءُ (Treatment) کي زياده بهتر نموني ۾ مڪمل ڪري سگهندا آهن. ان ڪري ساڳئي خيال ۽ ساڳي زمين ۾ ٻن شاعرن جي ڪلام ۾ فرق نظر ايندو آهي. ”فيض“ پنهنجي هڪ نظر ۾ غمِ دوران ۽ غمِ جانان جي ڳالهه اجهو هيئن ٿو ڪري،

ڇاپڇا بگهه ٻوٽن ڪو چنه وٻارار ميس جسم،
خاڪ ميس لتهڙي ٻوٽي خون ميس نهلائي ٻوٽي،
جسم نڪلي ٻوٽي امراض ڪن تنورون سهه.
پيپ بهتي ٻوٽي گهٽي ٻوٽي ناسورون سهه.
لوٽ جاتي به ادھر ڪو بهي نظر ڪيا ڪيجيئنه.
اور بهي ڏکھه بهي زمانه ميس محبت ڪن سوا،
راحتيں اور بهي بهي وصل کي راحت ڪن سوا.

هاڻي اچو ته ”اياز“ جو هيءَ نظر ڏسون:

دردِ محبت ڇا ٿيندو آ،
دردِ محبت تون ڇا ڄاڻي؟
ڪنهن جي عارض و لب جي دوري،
ناھ ضروري،
پيو ته ته ڇا ڄاڻي ايندو آ،
۽ دل کي تڙپائيندو آ،
دردِ محبت تون ڇا ڄاڻي؟
دردِ محبت ڇا ٿيندو آ.....

مٿين نظمن ۾ ٻنهي شاعرن جي محبت مادي تصور تي مبني آهي، جنهن ۾ شاعر دردِ محبت ۽ غمِ دوران ڏانهن سفر ڪري ٿو يا داخليت کان خارجيت طرف موٽي ٿو. شاعر جڏهن پنهنجي تصوراتِ محبت جي بند خول کان ٻاهر نڪري ٿو ته مفلسي، تنگدستي ۽ فاقه ڪشيءَ جو منظر هر طرف آهي. انساني زندگيءَ جو

حسين تصور پاش پاش آهي. "فيض" پنهنجي نظر ۾ "ڪو چنه و بازار ميں بڪته هونءِ جسم"، "خاڪ ميں لتهڙي هونءِ خون ميں نهلائي هونءِ"، "جسم نڪله هونءِ امراض ڪي تنوروں سے"، "خاڪ ۾ لٽڙي هونءِ خون ۾ نهلائي هونءِ"، "جسم نڪلي هونءِ امراض ڪي تنوروں سي" ۽ "پپ بهتي هونءِ گهٽي هونءِ ناسوروں سي" جهڙا جملا استعمال ڪري هڪ دردناڪ منظر Pathetic Scene پيدا ڪري ڇڏيو آهي. جنهن مان پاس ۽ بي وسيءَ جي بوءِ اچي ٿي. شاعر غير جانان ته ڇا پر غير دوران جي اندر جهاتي پائي دهلجي وڃي ٿو ۽ بيزاريءَ جي ڪيفيت ۾ مبتلا ٿي وڃي ٿو ۽ شاعر ڪيل لفظن ۾ پنهنجي کان راهِ فرار اختيار ڪندو نظر اچي ٿو.

ٻئي طرف "اياز" پنهنجي نظر ۾ ابهام پيدا ڪري اشارن ۾ ڳالهه ڪئي آهي ۽ "پيو به ڇاڇا ٿي ايندو آ" جو جملو گهڙي غير دوران کي وسعت بخشي ڇڏي آهي. جڏهن ته فيض وٽ "غير دوران" جو موضوع محدود پيو معلوم ٿئي. "اياز" پنهنجي نظر ۾ هلڪڙائي ڪري ڪو ڏڪاڻو ڏيک Pathetic Scene پيدا نه ڪئي آهي، جيڪو قنوطي شاعر جو وطيرو آهي. پيو ته فيض محبت کي "ڏک" سڏي ٿو، جيڪو ان سونهندڙ Crude لفظ آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته فيض جي محبت سطحي (Superflous) آهي ڇاڪاڻ ته پيار مٽاڇرو ٿي سگهي ٿو پر محبت سان اهڙو ويل وهائڻ غلط آهي. محبت ڏک نه آهي. "اياز" "فيض" جي ان ڳالهه جي تصحيح طور لفظ "دردِ محبت" ڪم آڻي ٿو. هو "عارض و لب" جي دوريءَ کي ئي "دردِ محبت" نه ٿو ڄاڻي. پر سندس نظر ۾ "دردِ محبت" اعليٰ شيءِ آهي. "اياز" "دردِ محبت" لفظ ڪتب آڻي محبت جي مفهوم کي وسعت بخشي آهي. هن نظر ۾ "اياز" جنهن محبت جو ذڪر ڪري ٿو سا سڄي Origi-nal ۾ "فيض" پنهنجي نظر ۾ غير دوران ۽ غير جانان ۾ هڪ جهڙائي (Balance) قائم رکندي نظري اچي ٿو. سندس سمورو زور غير دوران تي آهي. جڏهن ته حقيقت ان جي برعڪس آهي. ان ڪري "اياز" غير جانان ۽ غير دوران ٻنهي جي حقيقت کي تسليم ڪري ٿو. فيض محبت کي "ڏک" سڏي ٿو ۽ "اياز" "درد". پنهنجي لفظن تي گهري ويچار کان پوءِ اها ڳالهه مڃي پوندي ته "اياز" جي نظر ۾ وڌيڪ گهرائي آهي.

اسان صرف اها ڳالهه ڪري چڪ ٿي وڃون ته "اياز" محبت جا نعما ۽ وطن جا گيت لکيا آهن ته اها زيادتي ٿيندي. "اياز" انسانيت ۽ محبت جا گيت ته برابر ڳاتا آهن. پر هو اوسي پاسي جي حالتن کان به بي خبر نه رهيو آهي ۽ وقت جي لبس تي سندس هٿ رهيو آهي. هن جتي طبقاتي اونچ نيچ جي خلاف نظر لکيا آهن ته اتي هن پنهنجي ديس جي سياسي حالتن تي به ڪوڙي نظر رکي آهي. هن پنهنجي

شاعريء ۾ مختلف تمثيلي نظمن جي ذريعي، اهڙين ڳالهين جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ ان جي مذمت پڻ ڪئي آهي. ”اياز“ حساس شاعر آهي ۽ هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ملڪ ۾ مارشلائون به ڏنيون آهن ته ايوب خان واري آمريت به ڏني آهي. ”اياز“ پنهنجي دؤر جي آمريت جي تصوير ڪشي نهايت سهڻن لفظن ۾ ڪئي آهي. ”اياز“ پنهنجي هڪ نظر ۾ آمريت کي ”ڪارو حبشي“ ۽ ”موت“ جي علامتن ذريعي چيو آهي. اچو ته سندس خوبصورت نظر تي نظر وجهندا هليون.

موت ڪارو اداس حبشي آه،
جو ڏسي مينهن، واڄ، سناتو،
۽ ٽپي زندگيءَ جي ديوار،
ڪنهن ڪلي ريگزار ۾ پهتو،
رات جي ريت تي پري ٿاڻين،
نه ستارو نه ڪوئي ٿانڊاڻو،
ڪير ڄاڻي ته ڪنهن طرف ڪيڏانهن،
ٿو وڃي دور دور ڌوڪيندو

”مينهن“، ”واڄ“ ۽ ”سناٽو“ زندگيءَ جي پرامن، روان دوان هڻڻ ۽ معاشري جي مثبت حرڪت جي علامت آهن. ”زنجير“ آمريت جي اوسي پاسي جهموري قدرن جون رڪاوٽون آهن. تن کي اورانگهڻ جو مطلب آهي زندگيءَ جي مثبت قدرن جي نفی ڪرڻ. ”رات جي ريت“ آمريت جي برابر آهي، جنهن ۾ روشني ته ڇا پر ڪو ٿانڊائي جو ٽمڪو به نه آهي. ”روشنِي“ ”ستارا“ ۽ ”ٿانڊاڻو“ بهتر زندگيءَ طرف رهنمائي ڪرڻ جي علامت آهن، ”ترقي“ ۽ ”واڌاري“ جون نشانين آهن جن جي آمرانه دؤر ۾ نفی ڪئي وڃي ٿي. ”روشنِي“ ضروريات زندگيءَ مان هڪ اهم شيءِ آهي ۽ اها بلامعاوضه قدرت طرفان هر عام و خاص لاءِ آهي. ”روشنِي“ هتي خوشحاليءَ جي علامت به آهي. مطلب ته آمرانه دؤر ۾ اهي عام بهبود جون شيون به چند فردن جي رحم و ڪرم تي آهن ۽ هر فرد کي انهن جي استعمال جو اختيار نه آهي. آمر پنهنجي اقتدار کي طول ڏيڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا نه منصوبا ٺاهيندا آهن ۽ ان لاءِ هر جائزو ناجائز جو سهارو پڻ وٺندا آهن. ”ڪنهن طرف ڪيڏانهن“ ۽ ”دور دور ڌوڪيندو“ ان ڳالهه جو دليل آهن. هن نظر ۾ ”اياز“ جو پيرائڻو اظهار نهايت چيندڙ آهي. ”اياز“ هن نظر ۾ علامتي اظهار جي ذريعي ”آمريت“ جا وڪا پڌرا ڪيا آهن ۽ ان جي منفي چٽن Designs کي موت جهڙو ڪارو حبشي ۽ اڻ وٺندڙ ظاهر ڪري، هڪ طرف آمريت کان نفرت جو اظهار ڪيو آهي ته ٻئي طرف ان کي ننڍيو آهي.

ان کان سواءِ ”اياز“ مارشل لا تي به لکيو آهي. اچو ته سندس هيءَ نظر ڏسون،

هن ديس سڄي کي سائي آ،
هر شام افق تي ليمي جيئن،
ڇا هيدي هيدي آئي آ،
۽ ان جي ڪاري "ڪان ڪان" ۾،
ڪو ديو ڦري ٿو ڌرتيءَ تي،
جنهن منهن ۾ پاڻي ڄاڻي آ.

"سائي" علامت آهي مارشل لا جي. "سائي" هڪ سرد مهريءَ Repulsive

effect واري بيماري ٿئي ٿي. "سائي" انسان کي ڪاٺي ڪوڪلو ڪري ڇڏيندي آهي. هن بيماريءَ ۾ مريض کي هر شيءِ هيدي هيدي لڳندي آهي. "رت" جي بدران انسان جي جسر ۾ "صفراء" يا "پت" جي زيادتي ٿي ويندي آهي. جگر جو فعل متاثر ٿي، صحتمند خون جي بدران پيلي پت خارج ڪندو آهي، جنهن ڪري انسان اڳهو، پنڌلو ۽ ٺهل ٿي پوندو آهي. هن بيماريءَ ۾ انسان جي مجموعي ڪارڪردگي متاثر ٿي پوندي آهي. "ديو" مارشل لا ريگوليشن جي علامت آهن، جن جو ڏهڪاءُ ڇوڏس هوندو آهي. "اياز" "سائيءَ" جي علامت استعمال ڪري مارشل لا جي حقيقي روپ يا ڪردار کي پڌرو ڪيو آهي. ٻئي طرف وري اها ڳالهه باور ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس ته اها بيماري تيسرائين رهندي، جيستائين ڪنهن مناسب علاج ذريعي ان جي جرثومي کي ماريو نه ٿو وڃي يا اها بيماري جسر يا جگر جي ڪمزوريءَ جي ڪري وري وري حملو ڪري سگهي ٿي. ان ڪري ان جو مناسب ۽ ترت علاج، ان جي جراثيم جي پاڙ پٽڻ ۽ ان کي ماري ناس ڪرڻ ئي آهي.

"اياز جو فڪر، سندس شاعريءَ جي رچاءُ سان گڏ ترقي ڪندو آيو آهي، هو متحرڪ خيالات جو شاعر آهي ۽ سندس خيال وقت جي تقاضا کي پنهنجي پيٽ ۾ سمائي تخليق جو روپ اختيار ڪن ٿا. چاهي ان ۾ گيت هجي، فزل، وائي هجي يا نظر ۽ دوهو هجي يا بيت سندس هر صنف ۾ ڌرتيءَ جي خوشبو ملي ٿي. سندس فڪر پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ان جي مسئلن مان غذا حاصل ڪري ٿو. سندس چوڌاري وهندڙ واپرائجنڊڙ واقعا ۽ مادي حقيقتون "اياز" جي داخلي ڪيفيت سان گڏجي ڌرتيءَ جي نغمن جو روپ اختيار ڪن ٿيون. ڌرتي سندس محبت جو مرڪز ٿي وڃي ٿي. پر هن منزل تي سنڌ ڌرتي جيڪا سندس محبوب هئي، هاڻي ان جي حوالي سان هڪ ٻي خوبصورت ترين محبوب به سندس زندگيءَ ۾ داخلي ٿئي ٿي، جنهن جو "اياز" مشتاق آهي ۽ بي چينيءَ سان انتظار ڪري ٿو. اها آهي ديس جي آزادي، جنهن سان سندس زندگيءَ جو گهرو رشتو آهي. "اياز" جي پوئين دؤر واري شاعريءَ ۾ جنهن محبوب جو ذڪر ڪثرت سان ملي ٿو، سا اهائي آهي "آزادي"، جنهن جون سارو ٿيون ۽ انتظار سندس روح کي بي چين ڪري ڇڏين ٿيون. سندس شاعريءَ جا سڀ مسئلا ان معاملي کي حل ڪرڻ جا رستا تلاش ڪن ٿا.

مان ائين آزمائيل،
 جيئن وهائو توڙ تائين
 صبح جي پهرين سنڀلي کي ٻڌي ٿو
 تون اڃا آئي نه آهين
 ڪيترو ويران گهر توکي سڏي ٿو
 هيءُ دروازو اڃا تون ڪلڪيل آ
 ۽ اڃا تائين ته مون کي نند ٺاهي،
 ۽ ائين تون اڃا ايل
 ايترو ترسي سگهان ٿو
 جيترو ڪوئي نه ترسي.
 ڇا چوان؟ پل پل وڃي ٿي،
 رات ۾ پاييل وڃي ٿي.
 نند مون کي ڪيئن ايندي؟
 تون اڃين ٿي، تون اڃين ٿي،
 دور سنڌوءَ تي نچين ٿي،
 نند مون کي ڪيئن ايندي؟
 آءُ آڌرڀاءُ تنهنجو.
 چنڊ جيئن ڦهلاءُ تنهنجو.
 نند مون کي ڪيئن ايندي؟
 نند مون کي ڪيئن ايندي؟

جارج ايوري (George Every) پنهنجي ڪتاب شاعري ۽ خود ذميواري
 Poetry and personal Responsibility ۾ هڪ هنڌ اعليٰ شعر جون
 خصوصيتون ڳڻائيندي لکي ٿو:

"The best poem is the most sensitive not only to the thoughts and
 feelings of the author, but to those of other people with whom he
 is in constant communication."

بهترين شعر نه رڳو شاعر جي خيالات ۽ جذبات کي حساس
 بڻائي ٿو پر جن سان هن جو دائمي ريلو آهي، انهن کي به متاثر ڪري ٿو.

ماڻهو ڪيڏو ڳالهائڻ ٿا
 خاموشي بي انت سمندر
 جنهن جو ڪو تيراڪ نه آهي،
 جي معنيٰ ڇا موتي، تن جو
 هر ڪوئي ميراڪ نه آهي،
 ماڻهو ڪيڏو ڳالهائڻ ٿا

روز سياست تي به گهڻوئي
 تن جي گفت وشنيد ٿئي ٿي.
 پوءِ به آهي نابين، انهن جي
 ديد بظاهر ديد ٿئي ٿي
 ماڻهو ڪيڏو ڳالهائڻ ٿا
 پوءِ به ڪنهن آمر جي اڳيان،
 سچ چوڻ کان لهرائڻ ٿا،
 ”ڪو آهي جو سچ چئي ڏي؟“
 هڪڙي ڏي هو وجهائڻ ٿا.
 آهي ٿورا حرف حقيقت
 جي ان ۾ آجهاڙ نه آهي،
 سچ بنهه آسان ٿئي ٿو،
 پر جي سچ چوڻ ڪو چاهي؟

انهيءَ کان سواءِ به ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ ٻيا به ڪيترائي اهڙا شهپارا موجود آهن، جيڪي مٿين ڪسوٽيءَ تي پورو لهن ٿا.

ٽي-ايس-ايلٽ، ڊانٽي (Dante) تي لکيل پنهنجي هڪ مضمون ۾ خيال ڏيکاريو آهي ته فلاسافيءَ لاءِ شاعريءَ ۾ جڳهه ناهي *Philosophy has no place in poetry* جي مذڪوره راءِ بلڪل اهڙي آهي، جهڙي افلاطون پنهنجي خيالي رياست مان شاعرن کي خارج ڪرڻ لاءِ ڏني هئي. شاعري برابر فلسفي جو پڪو ميڊيم (Medium) ٿي نه ٿي سگهي. پر فلسفياڻه خيالات کي پاڻ ۾ ضرور سمائي سگهي ٿي. ان ڪري ايلٽ کي پنهنجي اها راءِ تبديل ڪرڻي پئي. پوءِ هن اها ڳالهه تسليم ڪئي ته شاعريءَ ۾ فلسفياڻه خيالن جي لاءِ گنجائش موجود آهي. هو صاحب وضاحت ڪندي لکي ٿو:

"Though, philosophy has its place in poetry, it is only as some thing which we "See" among other things with which the poet presents us, a set of ideas which penetrate in world, as in the case of the Divina Commedia, in the case of such a poet as lucretius, the philosophy sometimes seems antagonistic to the poetry only because it happens to be a philosophy is not rich enough in feeling..... incapable of complete expansion into pure vision. Furthermore, The original form of philosophy can not be poetic."

(جيتوڻيڪ فلسفي جي شاعريءَ ۾ جاءِ آهي. پر اها ٻين شين سان خط ملط ٿي وڃي ٿي. جا شاعر اسان اڳيان پيش ڪري ٿو جيئن الاهي طريقو Divine comedy ۾ آهي. ليوڪريش جهڙي شاعر جي شاعري فلسفي سان متضاد ٿي وڃي ٿي ڇاڪاڻ جو اهو فلسفو آهي ۽ احساسن سان مالا مال نه آهي ۽ خالص تصور ۾ ڦهلاءِ جي قابل نه آهي. ٻيو ته فلسفي جو اصلي روپ شاعرانو نه ٿو ٿي سگهي.)

بهرحال شاعر کي نقادن ايتري حيثيت ضرور ڏني آهي ته هو اڳ ۾ ايجاد ٿيل فلسفي کي پنهنجي شاعريءَ ۾ استعمال ڪري. ”اياز“ جي شاعري جيئن ته ٻين ڪيترن ئي ڳالهين ۾ آزاد آهي، اهڙيءَ طرح سندس فلسفو به محراب جيان نه آهي يا کڻي ائين چئجي ته ”اياز“ صرف شاعر آهي، پر علامه اقبال وانگر شاعر فلاسافر Poet philosopher نه آهي. پر ايترو ضرور چئبو ته اياز کي دنيا جي مختلف فلسفن جي ڄاڻ آهي ۽ انهن مان هو متاثر به ٿيو آهي. ان ڪري هن پنهنجي شاعريءَ ۾ ان تي خيال آرائي ضرور ڪئي آهي پر ”اياز“ جي مجموعي شعري مطالعي کان پوءِ آءٌ ان خيال جو اڀيان ته اياز جي شاعريءَ مان ڪنهن خاص فڪر ۽ فلسفي جي واضح نشاندهي نه ٿي ٿئي، جنهن کي کڻي ”اياز“ جي شاعريءَ جو نچوڙ سڏجي. ان ڏس ۾ ”اياز“ خود وڏي مخممي جو شڪار نظر ٿو اچي. ان کان سواءِ به جڏهن شاعر هن ڪائنات ۾ اک کولي ٿو ته سندس ذهن ۾ اڪيچار سوال جنم وٺن ٿا، جن جو اڪثر واسطو مابعدالطبيعياتي مسائل ۽ Epistemological حقائق سان ٿئي ٿو. اهڙن مسئلن ۾ سندس سوچ بديهيات کان شروع ٿئي ٿي ۽ ماورئي حقائق ڏانهن ارتقاء پذير رهي ٿي. ”اياز“ جو به انهن مسئلن سان واسطو پوي ٿو. هو ”وجود“ ۽ ”حقيقت“ جي تلاش ۾ ايترو ته قاسي پيل ٿو ٿجي جو سندس پورو فڪر هڪ فلسفيانه ملفوم (Philosophical complex) پيو لڳي. بهرحال پوءِ به هو ڪنهن صوفي شاعر وانگر ”تون“ ۽ ”مان“ تائين ضرور پهچي ٿو. ڪڏهن هو مشتڪڪ (Sceptic) آهي ته ڪڏهن فلسفيانه تمثال (Idealism) ۾ يقين رکندو نظر اچي ٿو. ڪڏهن مادي تي پسند (Materialist) آهي ته ڪڏهن هو بلڪل انڪاري Nihilist ٿيو وڃي. جڏهن هو ”تون“ ۽ ”مان“ کي تسليم ڪري ٿو ته اتي هو صرف پراڻي صوفي مفڪرن جي ڳالهه ورجائي ٿو. ته وري ڪڏهن هو ”تون“ جي نفی ڪري صرف ”مان“ تي اصرار ڪري ٿو. اها اها ساڳي ڳالهه آهي، جيڪا ابن عربي، منصور ۽ سچل وٽ اڳ ئي آهي.

مان بڙجي، مان گهٽاءِ، مان ئي وار وجود ٿي.
مان ئي هان پڇتاءِ، مان ئي پيار پرينءَ جو.

○○○

آڊاڪيلو آهيان، ماڻهوئڙن جي ميڙ ۾،
اڃان ڄاتر ڪينئڪي، ڇو آهيان ڇا آهيان،
آهيان يا ناهيان، سو به نه آير سمجه ۾.

○○○

تون سوري، تون سڏ، تون ئي ساهه سرير ۾،
تون ئي مون سان گڏ، تون ئي منهن جو مٿ گهرو.

○○○

مان ئي آهيان حسن ازل جو، مان ئي هان بد صورتِي،
مان پوڄاري، مان ئي مندر، مان ئي پنهنجي مورتِي.

○○○

تون ئي منهنجي نندِ آن، تون ئي منهنجي ڄاڳ،
مان آهيان تنهنجي چيڻي، تون آن منهنجي آڳ.

○○○

مان ئي بن هان، مان ئي بنسي، مان راڌا، مان شيار،
مان جمنا جون لهرون، جن تي چنڊ ڪري آزار.

○○○

ڪجهه به نه هوندي سڀ ڪجهه آهي سرتيون هي سنسار،
ساري جڳ مڳ جهون سان آ، اڳتي آ الڌوڪار.

○○○

ڪهڙو غيب شهود؟

سڀ ڪجهه تون ئي آهين
چنڊ به تنهنجي چاري ۾ آ، توکي سج سجود،
سڀ ڪجهه تون ئي آهين
ماڻهوءَ کان وڌ ڪوئي ناهي، ماڻهوءَ جو محبوب،
سڀ ڪجهه تون ئي آهين
ايو آ عذر ڪي جهاڳي، تنهنجي لاءِ وجود،
سڀ ڪجهه تون ئي آهين
تون ئي روز صليب سڃاڻين، تون ئي آن موهود،
سڀ ڪجهه تون ئي آهين
تون ئي آهين، پنهنجي منزل تون ئي لا محدود،
سڀ ڪجهه تون ئي آهين

"اياز، "وجود" متعلق جيڪا راءِ ظاهر ڪري ٿو، ان تي ڪنهن هڪ خيال
جي مٿر لڳائي نه ٿي سگهجي. ڇاڪاڻ ته ڪڏهن هو تشڪيڪ پسند آهي ته

ڪڏهن هو دهريو Atheist آهي. ٿلهن لفظن ۾ ڪٿي ائين چئجي ته دهريو -Atheist
 ist اهو شخص آهي، جيڪو چوي ته "خدا ڪونه آهي" (There is no God).
 "اياز" به ساڳي دعويٰ ڪئي آهي!

تون به ته آهين ڪونه، وڃان ته مان ڪيڏانهن وڃان!
 مسجد جا مينار آسونهان، جن کي ڪوبه پتو نه،
 وڃان ته مان ڪيڏانهن وڃان!
 يا

مان سمجهان ٿو تون ڪٿي ناهين،
 هي ڏونگ ڪنهن رچيو آهي!

هي آهي خيالات آهن، جيڪي هن کان اڳ پر نشي ۽ سارتر وغيره ظاهر ڪيا
 آهن. سارتر هڪ هنڌ چوي ٿو،

"I am going to tell you a colossal joke: God doesn't exist."

(مان اوهان کي ڪلاسيڪل چرچو ٿو ٻڌايان؛ خدا جو وجود ناهي.)

"اياز" "تون" جي وجود جي نفی ڪونه ٿو ڪري، پر ان جي موجود نه هئڻ

تي پريشان آهي، يعني ٻين لفظن ۾ چئجي ته "اياز" اهڙو "دهريو" (Atheist)
 آهي، جيڪو عقيدہ Dogmatic يا مثبت Positive دهريو نه آهي. ڇاڪاڻ ته
 سندس اهڙي اعتقاد جو بنياد ڪو ان يقين تي نه آهي ته هن وٽ اهڙو ڪو مثبت
 علم آهي، جنهن جي ذريعي واجب الوجود جي وجود جي نفی ثابت ٿي هجي. پر
 سندس موجود هئڻ لاءِ ڪنهن علم جي ضرورت آهي، جيڪو ان کي ثابت ڪري،
 جڏهن انسان کي اثبات لاءِ ڪو اهڙو يقيني ثبوت نه ٿو ملي ته پوءِ اها فطري ۽
 عقلي تقاضا آهي ته هو اهڙي اعتقاد کي رد ڪري ڇڏي. هتي "اياز" ماورائي علم
 انساني جو حامل نه آهي، هو ته عام انساني تعقل جي فيصلي تي يقين ڪري ٿو.
 "اياز" جا مذڪوره شعر ان ڳالهه جو ثبوت پيش ڪن ٿا.

انسان جڏهن هن مادي ڪائنات ۾ اک کولي ٿو ته ان وقت سندس ذهن

ڪنهن ان لکيل تختي (Trabula rasa) وانگر هوندو آهي ۽ آهستي آهستي مادي
 حقيقتون مٿس منعڪس ٿيڻ لڳنديون آهن ۽ سندس ذهن تي انهن مادي شين جا
 تصور عڪس پڌير ٿيندا رهندا آهن. سندس ذهن ايترو ئي هوندو آهي جو مادي
 شين جا تصور عڪس پڌير ٿيندا رهندا آهن. ۽ مادي شين جي حقيقت ئي ان ۾ مٿس
 سماڻجي سگهندي آهي. هو "عالمِ هويت" ۾ رهندي صرف "ايمانِ ثابت"، "ظلال"
 ۽ "قيوم" جوئي تصور ڪري سگهي ٿو، يعني انساني ذهن بمشڪل "عرض" کي
 ئي گهيرا Encompass ڪري سگهي ٿو، پر "جوهر" کي سماڻي نه ٿو سگهي.
 "جوهر" جي اصل حقيقت ٻايت هو سوچي ضرور ٿو. پر سندس سوچ، بديهيات

تائين محدود آهي. جيڪي شيون هو روز مره جي زندگيءَ ۾ ڏسي، وجود مطلق کي به قياس ڪري ٿو. "اياز" جو خدا جو تصور An thropomorphism جي نظريه تي منطبق ٿئي ٿو. پر "اياز" جو مجازي محبوب به خوبصورت ترين انسان آهي. تنهن لاءِ "اياز" تون کي مثال Syomblize ڪري وٺي ٿو ۽ ان لاءِ به "تون" جو مخاطب استعمال ڪري ٿو ۽ اڳتي هلي اها "تون" وجود مطلق جي علامت طور ڪم اچي ٿي جڏهن ته، خدا جو تصور An thropomorphism ۾ تمامير آهي پر "اياز" تخصيص اختيار ڪئي آهي. يعني "اياز" جو محبوب هڪ منتخب انسان آهي، ان ڪري هو "خدا" کي به ان "تون" جي حوالي سان ڏسي ٿو. واري ڇڏيو مون، توسان ملڻ آسرو.

يا

ماڻهوءَ کان وڌ ڪوئي ناهي ماڻهوءَ جو محبوب.

اها "اياز" جي تصور جي ابتدا آهي، پر اڳتي هلي، هو سوچڻ لڳي ٿو ته اها "تون"، "مون" کان ٻاهر ڪيئن ٿي سگهي ٿي. "مان" جڏهن "تون" متعلق سوچيان ٿو ته ڇڻ "تون" کي وجود ڏيان ٿو. ان ڪري اها "تون" به "مون" ۾ ئي آهي. تڏهن ته هو چوي ٿو، "آءُ امرتا آهيان، آءِ جيڳاڊي."

جڏهن هو "مان" تي زور ڏئي ٿو ته اتي "مان" منجهان سندس مراد "وجود" آهي. تڏهن "اياز" جو نظريه وجودي مفڪرن سان وڃي ملي ٿو، جيئن سارتر (Satre) چوي ٿو ته "وجود جوهر تي مقدم آهي." (Existence pre- cedes essence) اها به لڳ ڀڳ اهڙي ڳالهه آهي، جيڪا اڃا ئي فلاسافر In-

dealist philosopher ڪندا آهن. پر هتي سارتر ان کي چالاڪيءَ سان ٻيو رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سارتر پنهنجي هڪ طويل تقرير ۾ ان ڳالهه تي بحث ڪيو آهي. ان تقرير ۾ هن هڪ مثال ڏيئي سمجهاڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ڪنهن انسان جي پٺايل شيءِ مثال ڪتاب يا چاقو، جنهن جو تصور ۽ اڳ موجود ان جي بڻائڻ جي ترڪيب جيڪا ان تصور جو ئي حصو آهي ۽ دراصل هڪ ئي فارمولا آهي. ڪاريگر انهن ٻنهي تي هڪ جيترو توجه مرکوز ڪيو. بس چاقو هڪ طرف هڪ شيءِ آهي، جنهن کي هڪ مخصوص انداز ۾ ٺاهيو ويو آهي ۽ ٻئي طرف اهو هڪ خاص مقصد پورو ڪري ٿو. ڇاڪاڻ ته اهو ممڪن ئي نه آهي ته ڪو ماڻهو "چاقو"، "چاقو" جي ڪمن چاڻڻ کان سواءِ ٺاهي، يعني "چاقو" جو "جوهر" يعني فارمولو ۽ خصوصيات جو اهو مجموعو جيڪو ان جي تخليق ۽ تعريف جو سبب بڻيو آهي، سو ان جي وجود تي مقدم آهي. ٻين لفظن ۾ کڻي ائين چئجي ته سارتر "غايت" کي "جوهر" سڏي ٿو. هو چوي ٿو ته اهڙيءَ طرح هڪ "چاقو" يا "ڪتاب" جي وجود جو تعين منهنجي اڳيان ٿئي ٿو ۽ ان جي "غايت" ان کان اڳ ۾

مقرر ٿي آهي ته پوءِ ظاهر آهي ته "طايت"، "وجود" تي مقدم آهي. يعني ان جي تخليق يا "جوهر" ان جي "وجود" تي مقدم آهي. جڏهن اسان "خدا" جو تصور بحقيقت خالق ڪريون ٿا ته هو هڪ ملڪوتي ڪاريگر جي روپ ۾ نظر اچي ٿو. اسان خواهه ڪهڙي به نظريه تي يقين رکندا هجئون، پوءِ اهو خواهه ڏيکاري ٿو.

(Descarte) يا لينيئز جو ئي چو نه هجي، ته ان مان اسان ان نتيجي تي پهچي سگهون ٿا ته ارادو ڪهڻو ٿو ادراڪ کان پوءِ پيدا ٿئي ٿو يا گهٽ ۾ گهٽ ان سان گڏ وجود ۾ اچي ٿو ان ڪري خدا جڏهن تخليق ڪري ٿو ته چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿو ته هو ڇا تخليق ڪري رهيو آهي. اهڙيءَ طرح خدا وٽ انسان جو تصور، ڪاريگر جي ذهن ۾ "ڇاڻو" جي تصور سان مشابھت رکي ٿو. خدا هڪ خاص انداز ۾ تصور موجب انسان جي تخليق ڪري ٿو. بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن هڪ ڪاريگر هڪ خاص تعريف ۽ فارمولي مطابق ڇاڻو بڻائي ٿو. ان لحاظ کان هر فرد واحد هڪ مخصوص تصور جي عملي شڪل آهي، جيڪا خدا جي ذهن ۾ آڳ ۾ ئي موجود هئي. ارڙهين صديءَ جي الهاد ۾ خدا جي تصور کي ڊبايو ويو، پر پوءِ به اهو خيال ته "جوهر وجود تي مقدم آهي" برقرار رهيو. اهڙي قسم جو ڪو ڪو خيال اسان کي هر جڳهه تي ملي ٿو. انسان جي پنهنجي هڪ فطرت آهي. هيءُ انساني فطرت جنهن تي انسان جي تصور جو بنياد رکيل آهي، هر انسان ۾ ملي ٿو. ان جو مطلب اهو ٿيو ته هر فرد انسان جي ڪافي تصور يعني تصور انسان جو هڪ مثال آهي. ڪانت جي نظر ۾ اها ڪلتيت، جهنگلي وحشين ۽ بورزوا وغيره سڀني انسانن تي حاوي آهي. ان سڀني جي هڪ ئي تعريف آهي ۽ هڪ ئي بنيادي صفت. هتي به فرد جو "جوهر" ان جي تاريخي وجود تي مقدم آهي. جنهن سان اسان کي تجربي ۾ واسطو پوي ٿو.

ان بحث ۾ مفروضو ڪهڙيءَ کان پوءِ سارتر وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو ته "دهري وجوديت"، جنهن جو هو نمائنده آهي، سختيءَ سان اعلان ڪري ٿو ته خدا جيڪڏهن موجود نه آهي ته گهٽ ۾ گهٽ ڪا اهڙي هستي ضرور موجود آهي، جنهن جو وجود "جوهر" تي مقدم آهي، جو پنهنجي عقلي تصور کان آڳ ۾ موجود آهي. اها هستي انسان آهي.

وجودي مفڪر انسان جي اول وجود تي زور ڏين ٿا، جيڪو ڪائنات ۾ پنهنجي ذات جو مقابلو ڪري ٿو. ان ڪري "اياز" چو ٿو،

ڇا مان ئي آهيان، چاندوڪي ۽ ۾ چنڊ جي،

پر جي مان ناهيان، ڇا آهي سنسار ۾؟

"اياز" وٽ به "مان" ئي اصل آهي، جنهن مان هر تصور ٿئي لڪري ٿو ۽ اها "مان" "فرد" جي علامت آهي، جيڪو سڀ ڪجهه آهي. جيئن چاهي ٿيئن ڪري. هونئو هر شيءِ جو ذميوار آهي. "هو فقط آهي" ۽ ان هئڻ ۾ به سندس ئي وجود جي

تصور جو دخل آهي. اهڙيءَ طرح هو، ٻي انتها آزادي حاصل ڪري ٿو. ايتري قدر جو سندس واسطو ڦري گهري وري به لاشيئت (Nothingness) سان پوي ٿو.

ڪنهن به ته ڄاتو ڪونه آ، اڳتي ڇا آهي؟
هي جو ڪارڻيار آ، ڪاڏي ٿو ڪامي.
ازل ابد وچ تي، ٻي ٿو جو ٺاهي.
ڏس نه ڪنهن ڏاهي، ڏٺو ان اسرار جو.

○○○

توڪان اڳتي آهي ڇا، تو به به ته هڪڙي وڪ،
ڏوران تنهنجي ڏک، توڪان ڏور پئي چڪي.
پر "اياز" جا ويچار اتي به ڏنگ نه ٿا ڪن ۽ ان اسرار جي ماهيت معلوم
ڪرڻ لاءِ هو غور و فڪر ۽ جستجو کي ترڪ نه ٿو ڪري. هو سوچي ٿو ۽ برابر
سوچيندو رهي ٿو ته سندس "مان"، "تون" منجهان "مان" به نڪري ٿي. هو چوي ٿو،
توڙي ڪيئن سورتون، توڻن آءُ نه آءُ،
او شل منهنجو هاءِ، ڪوسو ٿئي ڪڇ جان.

○○○

هاڻي آءُ به تون، دور به تنهنجي ويجهڙو،
پر هڪ پئي سان جيئري، شايد ڪونه ملون،
پوءِ به منهنجي مون، تون ئي تون منهنجا پرين.
"اياز" ڪنهن ماورئي هستيءَ جي ترديد ڪونه ٿو ڪري، پر هو پنهنجي
هستيءَ کان به هٽ ڪڍڻ نه ٿو چاهي. ڇاڪاڻ ته هو نامعلوم جي ڳولا ۾ معدوم
کان معدوم ٿيڻ پسند نه ٿو ڪري. ان ڪري هن جو پورو زور شخصيت Per-
sonalism تي آهي. سندس پوري شاعريءَ ۾ "مان ۽ هو" I and Thou جو
ورجاءُ عام ملي ٿو. هو جڏهن "نانهن" ۽ "ڪارڻيار" جو "مان" ۽ "تون" ذڪر
ڪري ٿو ته سندس نظرين جون حدون، رد ڏيندڙ Existentialist فلسفي سان
ملن ٿيون. ٻي صورت ۾ هن جي پوري شاعري ڪانٽ (Kant) جي "هستي مطلق"
متعلق پيش ڪيل دليل جي ويجهو پئي ڦري. ڪانٽ چيو هو،

"If any thing exists, an absolutely necessary being must also exist. Now I at least exist. Therefore an absolutely necessary being exists."

(جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جو وجود آهي ته ذات مطلق جو وجود به آهي. هاڻي
منهنجو وجود آهي، ان ڪري ذات مطلق جو به وجود آهي.)
"اياز" لاءِ اها راءِ ڪنهن زماني ۾ مرحوم عبدالرزاق "راز" صاحب ڏني هئي
ته هو اگنوسسي (Agnosties) آهي. پر سندس پوئين واري شاعري، گهٽ ۾ گهٽ

مون کي ان ڳالهه جو قائل ڪري نه سگهي آهي ته واقعي "اياز" اگنوسٽي سوچ رکي ٿو. اچو ته اسان اگنوسٽ (Agnosticism) متعلق ڪجهه وضاحت ڪريون ته جيئن فطرتي ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.

فلسفي جي تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا نظريا ملن ٿا، جن ۾ صرف ٽيڪنيڪل فرق آهي. جيئن فلسفي تشڪڪ Scepticism ۽ اگنوسٽ (Agnosticism). فلسفي تشڪڪ جي ابتدا يونان کان ٿي آهي ۽ اهو فلسفو سونسطائي (Sophists) دؤر جي پيداوار آهي. ان متعلق سڀ کان اول گورگياس (Gorgias) خيال آرائي ڪئي ۽ ان کان پوءِ يونان-رومي (Greeco-Roman) دؤر ۾ هڪ شخص پائيرهو (Pyrrho) ان کي باقاعده هڪ مڪتب فڪر جي صورت ڏني. جديد دؤر ۾ ڊيوڊ هيومر (David Hume) ان جو سرڪرده پرچارڪ بڻيو. ٿلهي ليکي تشڪيڪ پرستن جو خيال هيءُ آهي، جيڪو اسان جارج ٿامس وائيٽ پيٽرڪ (George Thomas white patrick) جي لفظن ۾ نقل ڪريون ٿا،

"Gorgias for instance, said that nothing exists, if it did, we could not know it, if we could know it, we could not communicate our knowledge to others."

هاڻي اچو ته ڏسون ته اگنوسٽ ڇا آهي؟ ان اصطلاح جو خالق مشهور شخص هڪسلي (Huxley) آهي ۽ پوءِ ان ۾ هربرٽ اسپينسر (Herbert spencer) جو نالو به شامل ٿي ويو. ساڳيو منصف لکي ٿو،

"Huxley used the word in a religious sense to indicate his exis- belief we can know that, though we may not deny the tence of God, nothing of his real nature.

هو صاحب وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو،

"In philosophy it is generally used in its spencerian sense, indicating that human knowledge of ultimate reality is impossible. There would seem to be little to criticize in a guarded agnosticism as this, but in general agnosticism is too apt to emphasize the limitations of knowledge, sometimes having a flavour of dogmatism, confidently affirming that the kind of knowledge which philosophy seeks is unattainable, thus going beyond the more modest attitude of doubt. It is therefore contrary to the spirit of philosophy which is that of persisted unwearied inquiry. One writer speaks of the agnostie as a quitter."

(فلاسافيءَ ۾ اُن جو ذڪر اسپينسر وانگر آهي، جو ڏيکاري ٿو ته ابدي حقيقت جو علم ناممڪن آهي. ڪنهن محفوظ فطاسطيت ۾ به ان تي تنقيد اڃائي ٿيندي، جنهن مان ڪنهن وقت تعصب جي بوءِ ايندي هجي جنهن ۾ يقين سان اسرار ڪيو ويندو ته جنهن قسم جي علم جي فلسفي کي تلاش آهي سونارسا آهي، ۽ لهڻي شڪ جي دائري کان نڪري ويندي ان ڪري اهو فلسفي جي روح سان متضاد جو اٽڪل تجسس جو قائل آهي ۽ فطاسطيءَ کي بيانگي ڏانهن مائل سمجهي ٿو.)

مٿين وضاحت کان پوءِ ڦارئين لاءِ فلسفيءَ تشڪڪ ۽ اهنوسيت جي باريڪ فرق کي سمجهڻ ۾ دشواري درپيش نه ٿيندي. سو خود انصاف ڪن ته ڇا واقعي ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ اهل فڪر انهن مان ڪنهن به هڪ خاني ۾ ڦهي ٿو؟

منهنجي خيال موجب ته ”اياز“ جي ٻوين مجموعن ۾ سندس شاعري، اڳئين شاعريءَ جي بنسبت هڪ الڳ فڪري ڏس ۾ هلي ٿي. سا آهي شاعر جو صوفيانه طرز احساس، جيڪو سندس تجربي ۽ عمر جي تقاضائن سان وڌندو ۽ گهرو ٿيندو ٿو وڃي. مذهبن کان بهياري به سندس ان ئي احساس جو گهر ٿيندو ٿو وڃي. مذهبن کان بهياري به سندس ان ئي احساس جو مظهر آهي. ڇاڪاڻ ته مذهب انسان ۾ نفاق ۽ نفرت جو سبب بڻجن ٿا. جيڪا ڳالهه صوفيانه خيالن واري ماڻهن کي پسند نه آهي. ”اياز“ جا اهي فڪري احساس مشرقي صوفي شاعرن جي ڳوڙهي مطالعي جو نتيجو ٿي سگهن ٿا.

”اياز“ جو ڪلام گهڻو وسيع ۽ وڻج آهي جو ايترو ڪلام ڪنهن به جديد سنڌي شاعر نه لکيو آهي. ”اياز“ نه صرف گهڻي لکڻ لاءِ لکيو آهي، پر جيڪو لکيو آهي، اهو جاندار ۽ وزنائو آهي. هن هر صنف ۾ هر گهاٽي ۾ لکيو ۽ انهن سان پوري پوري انصاف ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ”اياز“ صنعتي دؤر جو شاعر آهي. پوءِ به هن پنهنجي واھڻ، ٿرن، ٻرن ۽ پهاڙن کي به پنهنجي شاعريءَ ۾ قابل قدر جاءِ ڏني آهي. هن معاشي، معاشرتي ۽ سياسي مسئلن تي به لکيو آهي. هو جڏهن ان قسم جا خيالات کڻي هلي ٿو ۽ انهن جو اظهار ڪري ٿو ته ان وقت سندس شاعري ڪا سطحي يا پروپيگنڊا جو شڪار نه ٿي ٿئي، پر اهو سڀ ڪجهه سندس مشاهدي ۽ تجربي جو نتيجو بڻجي، شاعريءَ ۾ اوتجي وڃي ٿو. اهڙن مسئلن بيان ڪرڻ وقت به ”اياز“ جي شاعريءَ مان شعريت جو احساس گهٽ نه

ٿو ٿئي. سندس شعري زبان (Poetic Diction) رومانوي آهي. هن وٽ الفاظ جو وسيع ذخيرو آهي. جنهن جي مدد سان هو پنهنجي شاعريءَ کي مالا مال ڪري ٿو ۽ نيون نيون تشبيهون تخليق ڪري ٿو. ”اياز“ جي ڪلام ۾ محدوديت نه پر لامحدوديت آهي. سندس فڪر ۽ تخيل روان دوان ۽ توانو آهي، جنهن ۾ جمود نه پر حرڪت پڌري آهي، جيڪو حالات پٽاندر ارتقا ڪندو رهي ٿو، ترنم، موسيقيت ۽ بي پناه روايتي ”اياز“ جي ڪلام جو طره امتياز آهي. سندس لفظن جو انتخاب ٺاهوار Rugged نه پر مناسب، موزون ۽ ملائم آهي.

”اياز“ جڏهن پنهنجي ديس ۽ وطن جي حوالي سان لکي ٿو ته هو ان جي مجموعي مسائل جو مڪمل جائزو پيش ڪري ٿو. سندس انداز بيان ڇپندا ۽ حقائق تي مبني آهي، جو هو سنڌ جي ”قومي شاعر“ جو درجو حاصل ڪري وڃي ٿو. ”اياز“ جي پوري ڪلام مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته هو قنوطي نه پر رجائيت پسند آهي. ايتري قدر جو هو موت جي تذڪري وقت به رجائي آهي. جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هو ڪيڏي مضبوط اعصاب جو مالڪ آهي، ڇاڪاڻ ته هن جيل جون صعوبتون به سٺيون آهن ته پنهنجي ديس واسين جا مصائب به ڏٺا اٿس. هن جي شاعريءَ ۾ مذهبن کي مجموعي طور ننڍو ويو آهي، پر هو ڪنهن به هڪ مذهب جي ترديد يا توثيق نٿو ڪري.

سندس شاعريءَ ۾ پراڻن نظمن جي تخيل جو ورجاءُ به عام نظر اچي ٿو، جنهن کي ٻين لفظن ۾ ڪشي ائين چئجي ته اهو سندس بختگي ۽ پنهنجي منتخب آدرشن سان وابستگيءَ جو دليل آهي ۽ هو پنهنجي پراڻن خيالن تان به دستبردار نه ٿو ٿيڻ چاهي. ڇاڪاڻ ته اهي به ڪيس مقابلاتن ايترائي پيارا آهن. انهن لاءِ کيس ڪنهن به لادامت يا مدحرت خواهيءَ جي ضرورت نه آهي.

”اياز“ جو ٻيو هڪ ڪارنامو اهو به آهي ته هن سنڌي شاعريءَ مان صوفيت جي ثقافت کي ٿڌي ڪڍي ڇڏيو آهي، جيڪو عرصو دراز کان سنڌي شاعريءَ تي ڪنهن پوت وانگر ڇاڻيل هو ۽ ان جي اثر هيٺ پوري سنڌي قوم ٺهائي ۽ نماڻائيءَ جي نشي ۾ چور ٿي تباهيءَ جي ڪناري تي وڃي پهتي آهي. ”اياز“ پنهنجي شاعريءَ ذريعي اهڙن دقيانوسن ۽ سوتيهانن خيالن کي رد ڪري ڇڏيو آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ نئين حقيقتن کي روشناس ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن تصوف جي زهر مٿان تمصير ٿيل سنڌي ثقافت جي جهريل عمارت کي ڊاهي سگهجي. ”اياز“ پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي سنڌين ۾ جنگجويانه ڪردار (Heroic character) کي جيئارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. کين سلفي، صافي ۽ يڪتاري، ڇيڙي جي جاءِ تي هندو ڪشي، ان جي ”نانا“ تي رقص ڪرڻ جو سبق ڏنو آهي. هن سنڌي شاعريءَ کي موجوده حالتن جي تقاضائن سان ڳنڍيو آهي. هو سنڌي ماڻهوءَ کي مڪانن ۽ اوتارن جي بجاءِ ”ويت ڪانگ“، ”چيگويرا“ ۽ آفريقا جي بارود جي خوشبوءِ ڏانهن وٺي وڃڻ گهري ٿو.

ان کان سواءِ ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ ٻيون به ڪيئي خوبيون موجود آهن ۽ انهن تي لکڻ هڪ تحقيقي اسڪالر جو ڪم آهي. جتي اها ڳالهه ڪجي ٿي ته اتي مان ان چوڻ ۾ به ڪو وقاءُ محسوس نه ٿو ڪريان ته ”اياز“ جي شاعريءَ ۾ گداز (Pathos) جي شديد ڪوٽ آهي. گداز شعر کي ايترو پُر اثر بڻائيندو آهي، جو قاري ان کي شاعر جا نه پر پنهنجا جذبات سمجهي ويهندو آهي. گداز جي ڪوٽ، شاعر وٽ داخليت جي اثاٽ جو نتيجو آهي. بهرحال بنيادي طور ”اياز“ موضوعي نه

پر معروفي شاعر آهي ۽ سندس شاعريءَ جي عمارت گهري تجربي، زبان داني ۽ موسيقيءَ جي زور تي تعمير ٿيل آهي. جنهن جا ڪيترائي رخ ۽ پاسا آهن. اسان مٿي صرف چند پهلوئن تي روشني وجهي سگهيا آهيون.

سنڌ ادبي اڪيڊميءَ جا ڇپيل ڪتاب گڏيل ڪتاب وٺڻ سان رعايت

125-00	شيخ ايلز	1. سانجهي سمنڊ سڀون
100-00	شيخ اياز	2. ڪٿين ڪر موڙيا جڏهن-3
100-00	ڊاڪٽر فهميده حسين	3. ادبي تنقيد، فن ۽ تاريخ
100-00	شيخ اياز / تاجل بيوس	4. وڏا وڻ وڻڪار جا
100-00	ڪامريڊ سويو گيانچنداڻي	5. وڏي وٽ هٿار
120-00	شيخ اياز	6. ڪٿي نه پڇبو تڪ مسافر-3
100-00	شيخ اياز	7. جي تند برابر توريان
40-00	نارائڻ شيام	8. ڪبير
80-00	فقير يار محمد	9. شاه جي شرح
70-00	امرتا پريتم/ستار	10. تيرهون سج
100.00	منصور ملڪ	11. الا مان آڌري ويندوسانءَ

گهراڻن لاءِ پتو:

سنڌ ادبي اڪيڊمي

مزين فلور، پارس ميڊيڪل سينٽر،

فيصل پلازه، مبارڪ شهيد روڊ،

ڪراچي.

فون، 7782597

وٽا جي هنگلور * سهڻي پندر: ستار * ڪتاب 12 * سنڌ ادبي اڪيڊمي ڪراچي

Designed by: Munawar Abro

The Reading Generation

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، گُڙهندڙ،
گُڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي،
ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري
سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا
ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا
۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ
جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي
ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنَڻَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڻ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بَمَ- گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ پنهني ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پ ن** The Reading Generation